

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΜΙΜΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΓΚΙΝΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ
ΒΡΕΦΩΝ-ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ ΒΡΕΦΩΝ-ΓΙΑΓΙΑΔΩΝ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΡΑΤΙΚΑΚΗ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2009

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.

Με την ολοκλήρωση της παρούσας Διδακτορικής Διατριβής θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες σε μια πλειάδα ανθρώπων που μου συμπαραστάθηκαν σε αυτή την δύσκολη προσπάθειά μου.

Αρχικά, θα ήθελα να πω ένα μεγάλο «ευχαριστώ» στα 16 ζεύγη γονέων, παππούδων και γιαγιάδων που αγκάλιασαν την προσπάθειά μου, με εμπιστεύτηκαν και μοιράστηκαν μαζί μου, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, δικές τους οικογενειακές στιγμές.

Ευχαριστώ θερμά τον επόπτη της Διατριβής μου, Καθηγητή Αναπτυξιακής Ψυχολογίας και Επιστημολογίας της Ψυχολογίας, Γιάννη Κουγιουμουτζάκη, για την ατέρμονη προσπάθειά του να με καθοδηγήσει σωστά και με κριτική ματιά στα πλέον δύσκολα επιστημονικά μονοπάτια του φαινομένου της μίμησης και της ερμηνείας της.

Ιδιαίτερη, στάθηκε η συμβολή της Επίκουρης Καθηγήτριας του Τμήματος Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Θεανώς Κοκκινάκη, στην προσπάθειά μου να συλλέξω τα δεδομένα και να διαμορφώσω το πρωτόκολλο μικρό-ανάλυσης· την ευχαριστώ θερμά γι' αυτό.

Πολύτιμη βοήθεια, στις δύσκολες στιγμές της μικρο-ανάλυσης, έλαβα από την Λέκτορα Ψυχολογίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης, Μαρία Μαρκοδημητράκη· την ευχαριστώ πολύ για τον χρόνο της και κυρίως για την αμεσότητα με την οποία ανταποκρινόταν σε κάθε αίτημά μου.

Ευχαριστώ θερμά την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Στατιστικής στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κα Γιασεμή Σαραφίδου για τη σημαντική βοήθειά της στην στατιστική ανάλυση της παρούσας μελέτης.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ στην Δρ Έλενα Βιταλάκη για την καίρια πληροφόρηση που μου παρείχε σε θέματα που άπτονταν της βιβλιογραφικής αναζήτησης και της ανάλυσης των επιστημονικών άρθρων.

Τέλος, πολλές ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω στη συνάδελφο και αγαπητή φίλη Πολυτίμη Γκιαουράκη για τη φιλολογική επιμέλεια της παρούσας μελέτης.

Θα ήθελα να αφιερώσω την παρούσα Διδακτορική Διατριβή στα δύο μου παιδιά, Μανώλη και Γιώργο και ιδιαίτερα στον σύντροφο μου Γιάννη, ο οποίος με απίστευτη αντοχή, υπομονή και επιμονή με βοήθησε να ολοκληρώσω τη συγγραφή της.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.

Η συγκεκριμένη ερευνητική προσπάθεια αποσκοπεί να διερευνήσει σε διαχρονική κλίμακα και με συγκριτικό τρόπο τις ομοιότητες και τις διαφορές στην ανάπτυξη της μίμησης στις φυσικές αλληλεπιδράσεις βρεφών - παππούδων και βρεφών-γιαγιάδων από το δεύτερο μέχρι τον δέκατο μήνα σε αγροτικούς και αστικούς πληθυσμούς του Νομού Ηρακλείου. Επιπλέον, διερευνάται το συγκινησιακό πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα η μίμηση στις παραπάνω αλληλεπιδράσεις, οι επικοινωνιακές συμπεριφορές των συντρόφων πριν και μετά τη μίμηση, καθώς και τα σχόλια των ενηλίκων μετά το μιμητικό επεισόδιο.

Η μέθοδος μελέτης είναι διαχρονική και νατουραλιστική, δηλαδή κάθε 15 ημέρες η ερευνήτρια επισκεπτόταν τον χώρο των βρεφών και βιντεοσκοπούσε 7-λεπτες αλληλεπιδράσεις των βρεφών με τους παππούδες και τις γιαγιάδες τους. Στην έρευνα συμμετείχαν συνολικά 48 υποκείμενα, 16 βρέφη, 16 μητρικοί παππούδες και 16 μητρικές γιαγιάδες. Τα αποτελέσματα της μελέτης συγκρίνονται με τα αποτελέσματα άλλων διαχρονικών και νατουραλιστικών ερευνών που μελέτησαν το φαινόμενο της μίμησης σε δυαδικές και τριαδικές αλληλεπιδράσεις μη δίδυμων και δίδυμων βρεφών με ενήλικες.

Τα τελευταία 30 χρόνια οι αναπτυξιακοί ψυχολόγοι μελέτησαν συστηματικά τα φαινόμενα της μίμησης σε πειραματικό και νατουραλιστικό πλαίσιο δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις αλληλεπιδράσεις βρεφών – μητέρων και λιγότερο στις αλληλεπιδράσεις βρεφών – γιαγιάδων. Το πλήθος των σχετικών ερευνητικών ευρημάτων εμπλούτισε τη γνώση μας για τη βρεφική ανάπτυξη γενικά και για την ανάπτυξη της μίμησης κατά τη βρεφική ηλικία ειδικά, συμπληρώνοντας τις συστηματικές παρατηρήσεις του Piaget (1936, 1962), των ψυχαναλυτών, των συμπεριφοριστών και των υποστηρικτών της θεωρίας της προσκόλλησης (βλ.σχ. Κουγιουμουτζάκης, 1988, 1992, 1995* Kugioumutzakis, 1985, 1993, 1998, Maratos,1993* Stern, 1985* Trevarthen, 1977, 1993* Winnicott, 1957).

Οι περισσότερες νατουραλιστικές μελέτες διερεύνησαν την ανάπτυξη της μίμησης στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-μητέρων (Kokkinaki, 1998* Kugioumutzakis, 1993* Pawlby, 1977* Papousek & Papousek, 1977)· μία μόνο μελέτη τη διερεύνησε στις φυσικές αλληλεπιδράσεις βρεφών-πατέρων (Kokkinaki, 1998) και μία μόνο μελέτη τη διερεύνησε στις φυσικές αλληλεπιδράσεις γιαγιάδων-βρεφών (Βιταλάκη, 2002). *Η ανάπτυξη της μίμησης στις φυσικές αλληλεπιδράσεις παππούδων-βρεφών δεν έχει*

μελετηθεί καθόλου, εκτός από μία σχετική μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2002), όπου η ανάπτυξη της μίμησης διερευνήθηκε από το 2^ο έως τον 11^ο μήνα σ'ένα ζεύγος ετεροζυγωτών διδύμων, όταν αλληλεπιδρούσαν μεταξύ τους και στις αλληλεπιδράσεις τους με τους γονείς, τις γιαγιάδες και τους παππούδες.

Η παρούσα μελέτη σκοποθετεί μέρος της κάλυψης του κενού γνώσης ως προς την ανάπτυξη της μίμησης στις φυσικές αλληλεπιδράσεις βρεφών-παππούδων και τη σύγκριση της με την αντίστοιχη στις φυσικές αλληλεπιδράσεις βρεφών- γιαγιάδων, καθώς και τη διερεύνηση του συγκινησιακού πλαισίου μέσα στο οποίο οι μιμήσεις λαμβάνουν χώρα.

Η Διατριβή χωρίζεται στο Θεωρητικό και στο Εμπειρικό Μέρος.

Το Θεωρητικό Μέρος αποτελείται από δύο κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στις μελέτες των εγγονιών (από την παιδική έως την ενήλικη ζωή) με τους παππούδες και τις γιαγιάδες αποσκοπώντας να εξετάσει από μία ψυχολογική, κοινωνιολογική και ανθρωπολογική σκοπιά τη σχέση τους στον οντογενετικό χώρο. Στο δεύτερο κεφάλαιο περιγράφονται οι θεωρίες και οι έρευνες πάνω στην ανθρώπινη μίμηση από τα αρχαιοελληνικά χρόνια μέχρι σήμερα.

Το Εμπειρικό Μέρος αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια. Στο τρίτο περιγράφεται η μεθοδολογία της έρευνας, δηλαδή, οι σκοποί, οι υποθέσεις, τα υποκείμενα και η μέθοδος της μελέτης, καθώς και οι μεταβλητές, η κωδικοποίησή τους, η στατιστική ανάλυση που διακρίνεται σε ανάλυση στο σύνολο των δεδομένων και διαχρονική καθώς και η αξιοπιστία των βαθμολογητών. Στο τέταρτο κεφάλαιο περιγράφονται τα αποτελέσματα της μικρο-ανάλυσης και της στατιστικής ανάλυσης. Στο πέμπτο κεφάλαιο συγκρίνονται τα αποτελέσματα της μελέτης μας με τα αντίστοιχα άλλων μελετών και γίνεται ο έλεγχος των υποθέσεων. Τέλος, στο έκτο κεφάλαιο προχωρούμε στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων και το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με προτάσεις για τη συνέχιση της έρευνας.

Η Διατριβή κλείνει με το Παράρτημα και τη Βιβλιογραφία.

Συνοπτικά τα ευρήματα της μελέτης είναι τα εξής:

- Υπάρχει απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών στη μιμητική επικοινωνία παππούδων-βρεφών στην πλειονότητα των προ-μιμητικών, μιμητικών και μετα-μιμητικών μεταβλητών που αναλύθηκαν. Το αποτέλεσμα επιβεβαιώνει την υπόθεση της μελέτης ότι τόσο οι παππούδες όσο και οι γιαγιάδες είναι εξίσου ικανοί επικοινωνιακοί σύντροφοι στις μιμητικές αλληλεπιδράσεις τους με τα βρέφη.
- Ως προς τη συχνότητα των μιμητικών φαινομένων, αλλά και την κατεύθυνση της μίμησης, οι ενήλικοι μιμούνται συχνότερα τα βρέφη (58,6%) από ό,τι αυτά εκείνους (41,4%). Οι παππούδες τείνουν να μιμούνται συχνότερα τα βρέφη (61%) από τις γιαγιάδες (56%), αλλά παρατηρείται μία αύξηση της μιμητικής συμπεριφοράς των βρεφών, όταν αλληλεπιδρούν με τις γιαγιάδες (44%), παρά όταν αλληλεπιδρούν με τους παππούδες τους (39%).
- Αναφορικά με τη δομή της μιμητικής αλληλεπίδρασης τα περισσότερα μιμητικά φαινόμενα λαμβάνουν χώρα σε εναλλαγή σειράς (60,8%), όπου επικρατεί η απλή εναλλαγή σειράς (70,7%) και ακολουθεί η απλή σύμπραξη δράσης (35,9%), στην οποία επικρατεί η σύμπραξη δράσης προς το κέντρο (30,1%).
- Η φωνητική μίμηση (46,8%) επικρατεί των υπολοίπων ειδών της μίμησης. Τα βρέφη (63,7%) και οι παππούδες μιμούνται περισσότερο τα φωνήεντα (68,5%), ενώ οι γιαγιάδες μιμούνται περισσότερο τους συνδυασμούς φωνηέντων και συμφώνων (35,5%).
- Η χρονική διάρκεια των μιμητικών φαινομένων είναι μεγαλύτερη στην εναλλαγή σειράς (5,6'') και μικρότερη στην σύμπραξη δράσης (3,4'').
- Τα βρέφη παρουσιάζουν περισσότερο συχνά τη συγκινησιακή έκφραση του ενδιαφέροντος πριν (37%) και μετά τη μίμηση (32,6%) και ακολουθεί η ουδέτερη συγκινησιακή έκφραση, πριν, (25,8%) και μετά τη μίμηση (27,8%). Αντιθέτως, στους ενήλικες πριν (54,4%) και μετά τη μίμηση (52,1%) παρατηρείται υψηλή συχνότητα της μεικτής συγκινησιακής έκφρασης, δηλαδή συνδυασμός ευχαρίστησης και ενδιαφέροντος ενώ έπεται η συγκινησιακή έκφραση του ενδιαφέροντος πριν (32,1%) και μετά τη μίμηση (33,2%).
- Κατά τη διάρκεια της μίμησης στα βρέφη εμφανίζεται συχνότερα ο συνδυασμός ευχαρίστησης και ενδιαφέροντος (42,7%) και ακολουθούν το ενδιαφέρον (42,7%), η ευχαρίστηση (19,6%) και η ουδέτερη συγκινησιακή έκφραση (12,9%).

Στους ενήλικες επίσης, εμφανίζεται συχνότερα ο συνδυασμός ευχαρίστησης και ενδιαφέροντος (68,7%) και ακολουθούν το ενδιαφέρον (21,8%), η ευχαρίστηση (7,7%) και η ουδέτερη συγκινησιακή έκφραση (1,8%).

- Στην προ-μιμητική και μετα-μιμητική ζώνη, υπερισχύει η επικοινωνιακή της μη-επικοινωνιακής συμπεριφορά στις δυνάδες βρεφών-παππούδων και βρεφών-γιαγιάδων, τόσο πριν (63%) όσο και μετά τη μίμηση (59.3%).
Σχετικά με το είδος της επικοινωνίας πριν (63.9%) και μετά τη μίμηση (61,8%) για τα βρέφη παρατηρείται συχνότερα κινητική επικοινωνία. Η επικοινωνία στους ενήλικες τόσο πριν (97,4%), όσο και μετά τη μίμηση (97,8%) ήταν φωνητικό-κινητική, ενώ σπάνια ήταν η αμιγώς φωνητική και κινητική επικοινωνία
- Μετά από τη μίμηση στα σχόλια των ενηλίκων επικράτησαν η παρότρυνση (46%) και η ερώτηση (44%) και ακολούθησαν ο έπαινος (8%) και η απαγόρευση, χωρίς να βρεθεί στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ των σχολίων των παππούδων και των γιαγιάδων.

Πίνακες και Γραφήματα.

- Πιν. 1.** Συχνότητα, εύρος μιμήσεων και οι Μ.Ο των μιμήσεων ανά 7-λεπτη επικοινωνία κατά Ομάδα...118
- Πιν. 2.** Μ.Ο των μιμήσεων, τυπικές αποκλίσεις και εύρος των μιμήσεων κατά Ομάδα στο χρόνο της μελέτης...119
- Γραφ. 1.** Κατανομή των Μ.Ο των μιμήσεων στις Ομάδες στο χρόνο της μελέτης...120
- Γραφ. 2.** Κατανομή μιμήσεων στις αλληλεπιδράσεις των συντρόφων κατά Ομάδες...120
- Πιν. 3.** Διαχρονική ανάπτυξη της βρεφικής μίμησης κατά Ομάδες και συνολικά...121
- Γραφ. 3.** Διαχρονική ανάπτυξη της βρεφικής μίμησης στην Ομάδα 1 και στην Ομάδα 2 ...122
- Γραφ. 4.** Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης των ενηλίκων στην Ομάδα 1 και στην Ομάδα 2...122
- Πιν. 4.** Αριθμός μιμήσεων κατά δομή αλληλεπίδρασης και κατά Ομάδα...123
- Γραφ. 5.** Ποσοστά μιμητικών επεισοδίων κατά δομή αλληλεπίδρασης και κατά Ομάδα...124
- Πιν. 5.** Απόλυτες και σχετικές συχνότητες μιμήσεων ανάλογα με το είδος της εναλλαγής σειράς κατά Ομάδα...124
- Πιν. 6.** Απόλυτες και σχετικές συχνότητες μιμήσεων ανάλογα με το είδος της σύμπτωσης δράσης κατά Ομάδα...125
- Πιν. 7.** Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης στις εναλλαγές σειράς κατά Ομάδα και συνολικά...125
- Γραφ. 6.** Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης στις εναλλαγές σειράς στην Ομάδα 1 και στην Ομάδα 2...126
- Πιν. 8.** Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης στις συμπτώσεις δράσης κατά Ομάδα και συνολικά...127
- Γραφ. 7.** Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης στις συμπτώσεις δράσης στην Ομάδα 1 και στην Ομάδα 2...127
- Πιν. 9.** Απόλυτες και σχετικές συχνότητες ειδών μίμησης κατά Ομάδα...129
- Πιν. 10.** Απόλυτες και σχετικές συχνότητες ειδών φωνητικής μίμησης κατά Ομάδα...129
- Πιν. 11.** Απόλυτες και σχετικές συχνότητες ειδών μίμησης κινήσεων του σώματος κατά Ομάδα...130

- Πιν. 12.** Απόλυτες και σχετικές συχνότητες ειδών μίμησης εκφράσεων του προσώπου κατά Ομάδα...130
- Πιν. 13.** Απόλυτες και σχετικές συχνότητες ειδών μίμησης μη λεκτικών ήχων κατά Ομάδα...131
- Πιν. 14.** Απόλυτες και σχετικές συχνότητες ειδών μίμησης στους συνδυασμούς κατά Ομάδα...131
- Πιν. 15.** Διαχρονική ανάπτυξη της φωνητικής μίμησης κατά Ομάδα και συνολικά...132
- Γραφ. 8.** Διαχρονική ανάπτυξη της φωνητικής μίμησης στην Ομάδα 1 και στην Ομάδα 2...133
- Πιν. 16.** Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης των φωνηέντων κατά Ομάδα και συνολικά...134
- Γραφ. 9.** Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης των φωνηέντων στην Ομάδα 1 και στην Ομάδα 2...134
- Πιν. 17.** Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης του συνδυασμού των φωνηέντων-συμφώνων κατά Ομάδα και συνολικά...135
- Γραφ.10.** Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων κατά Ομάδα και συνολικά...135
- Πιν. 18.** Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης των κινήσεων του σώματος κατά Ομάδα και συνολικά...136
- Γραφ.11.** Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης των κινήσεων του σώματος κατά Ομάδα και συνολικά...138
- Πιν.19.** Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης των εκφράσεων του προσώπου κατά Ομάδα και συνολικά...138
- Γραφ.12.** Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης των εκφράσεων του προσώπου στην Ομάδα 1 και στην Ομάδα 2...138
- Πιν. 20.** Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης του ανοίγματος του στόματος κατά Ομάδα και συνολικά...139
- Γραφ. 13.** Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης του ανοίγματος του στόματος στην Ομάδα 1 και στην Ομάδα 2 ...139
- Πιν. 21.** Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης των μη λεκτικών ήχων κατά Ομάδα και συνολικά...140

- Γραφ.14.** Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης των μη λεκτικών ήχων στην Ομάδα 1 και στην Ομάδα 2...140
- Πιν. 22.** Συνολικές μέσες διάρκειες μίμησης, μοντέλου, παύσης και μιμητή στην απλή εναλλαγή σειράς...143
- Πιν. 23.** Μέσες διάρκειες μίμησης, μοντέλου, παύσης και μιμητή στην απλή εναλλαγή σειράς κατά Ομάδα...143
- Πιν. 24.** Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των συγκινησιακών εκφράσεων των βρεφών πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση κατά Ομάδα και συνολικά...145
- Γραφ. 15.** Ποσοστά εμφάνισης της βρεφικής ευχαρίστησης, του ενδιαφέροντος, του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος και της ουδέτερης έκφρασης πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση...146
- Πιν. 25.** Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των συγκινησιακών εκφράσεων των ενηλίκων πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση κατά Ομάδα και συνολικά...147
- Γραφ.16.** Ποσοστά εμφάνισης των συγκινησιακών εκφράσεων των παππούδων: ευχαρίστηση, ενδιαφέρον, συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος και των γιαγιάδων: ευχαρίστηση, ενδιαφέρον, συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση...148
- Πιν. 26.** Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος των βρεφών κατά Ομάδα και συνολικά...149
- Γραφ.17.** Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος των βρεφών στην Ομάδα 1 και στην Ομάδα 2...150
- Πιν. 27.** Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης του ενδιαφέροντος των βρεφών κατά Ομάδα και συνολικά...151
- Γραφ. 18.** Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης του ενδιαφέροντος των βρεφών στην Ομάδα 1 και στην Ομάδα 2...151
- Πιν. 28.** Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης της ευχαρίστησης των βρεφών κατά Ομάδα και συνολικά...152
- Γραφ. 19.** Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης της ευχαρίστησης των βρεφών στην Ομάδα 1 και στην Ομάδα 2...153
- Πιν. 29.** Διαχρονική ανάπτυξη της ουδέτερης έκφρασης των βρεφών κατά Ομάδα και συνολικά...154

- Γραφ.20.** Διαχρονική ανάπτυξη της ουδέτερης έκφρασης των βρεφών στην Ομάδα 1 και στην Ομάδα 2...154
- Πιν. 30.** Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος των ενηλίκων κατά Ομάδα και συνολικά...155
- Γραφ.21.** Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος των ενηλίκων στην Ομάδα 1 και στην Ομάδα 2...155
- Πιν. 31.** Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης του ενδιαφέροντος των ενηλίκων κατά Ομάδα και συνολικά...156
- Γραφ.22.** Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης του ενδιαφέροντος των ενηλίκων στην Ομάδα 1 και στην Ομάδα 2...157
- Πιν.32.** Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης της ευχαρίστησης των ενηλίκων κατά Ομάδα και συνολικά...158
- Γραφ.23.** Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης της ευχαρίστησης των ενηλίκων στην Ομάδα 1 και στην Ομάδα 2...158
- Πιν.33.** Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των επικοινωνιακών και των μη επικοινωνιακών συμπεριφορών στην Προ-μμητική και Μετά-μμητική Ζώνη κατά Ομάδα και συνολικά...160
- Πιν.34.** Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των υπο-κατηγοριών των επικοινωνιακών συμπεριφορών των βρεφών στην Προ-μμητική και Μετά-μμητική Ζώνη κατά Ομάδα και συνολικά...161
- Πιν.35.** Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των υπο-κατηγοριών των επικοινωνιακών συμπεριφορών των ενηλίκων στην Προ-μμητική και Μετά-μμητική Ζώνη κατά Ομάδα και συνολικά...162
- Πιν.36.** Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των Μετα-μμητικών σχολίων των ενηλίκων κατά Ομάδα και συνολικά...163
- Γραφ. 24.** Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των Μετά-μμητικών σχολίων των ενηλίκων κατά Ομάδα ...164
- Πιν. 37.** Διαχρονική ανάπτυξη του σχολίου της παρότρυνσης των ενηλίκων μετά τη μίμηση κατά Ομάδα και συνολικά...165
- Γραφ. 25.** Διαχρονική ανάπτυξη του σχολίου της παρότρυνσης των ενηλίκων μετά τη μίμηση στην Ομάδα 1 και στην Ομάδα 2...165

Πιν. 38. Διαχρονική ανάπτυξη του σχολίου της ερώτησης των ενηλίκων μετά τη μίμηση κατά Ομάδα και συνολικά...166

Γραφ. 26. Διαχρονική ανάπτυξη του σχολίου της ερώτησης των ενηλίκων μετά τη μίμηση στην Ομάδα 1 και στην Ομάδα 2...166

Πιν. 39. Σύγκριση των Μ.Ο μίμησης στην 7-λεπτη επικοινωνία σε έξι συστηματικές διαχρονικές νατουραλιστικές μελέτες πάνω στη μίμηση Βρεφών-Σημαντικών Άλλων κατά τη διάρκεια του πρώτου έτους...171

Γραφ. 27. Σχετικές συχνότητες των συγκινησιακών εκφράσεων των υποκειμένων πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση κατά μελέτη...185

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες...	II
Περίληψη...	III
Πίνακες και Γραφήματα...	VI
Περιεχόμενα...	XI

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1.ΟΙ ΠΑΠΠΟΥΔΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΓΙΑΓΙΑΔΕΣ ΩΣ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΙ ΑΛΛΟΙ;

Εισαγωγή...	1
1.1 Τυπολογίες των παππούδων και των γιαγιάδων...	2
1.2 Σημαντικοί παράγοντες που επιδρούν στον ρόλο των παππούδων και των γιαγιάδων...	6
1.3 Οι παππούδες και οι γιαγιάδες ως νόμιμοι κηδεμόνες των εγγονιών τους...	15
1.4 Η άποψη των εγγονιών για τους παππούδες και τις γιαγιάδες...	17
1.5 Βρέφη, γιαγιάδες και παππούδες...	23
1.6 Συζήτηση...	27
1.7 Η Δίκη...	34
1.8 Το Δίλημμα...	37
1.9 Οι σοφοί παππούδες και η επίδραση των γιαγιάδων...	40

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2.Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΜΙΜΗΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΡΕΦΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Εισαγωγή...	43
2.1 Οι αρχαιοελληνικές θεωρίες για τη μίμηση...	43
2.2.Οι πρώτες παρατηρήσεις για το φαινόμενο της μίμησης...	44
2.3. Συστηματικές αναπτυξιακές θεωρίες για τη μίμηση...	46
2.3.1. Η θεωρία του J. M. Baldwin...	46
2.3.2. Η θεωρία του L. S. Vygotsky...	49
2.3.3 Η θεωρία του P. Guillaume...	50
2.3.4. Η θεωρία του C.W.Valentine...	53
2.3.5 Συζήτηση...	55
2.3.6. Η θεωρία του J. Piaget...	59
2.3.6.1 Η αισθησιοκινητική μίμηση...	60
2.3.6.2. Η αναπαραστατική μίμηση και η στοχαστική μίμηση...	64
2.3.7. Συζήτηση...	65
2.4. Η νεογνική μίμηση...	69
2.4.1. Οι μελέτες της νεογνικής μίμησης...	70
2.4.2. Ερμηνείες του φαινομένου της νεογνικής μίμησης...	72
2.4.3. Συζήτηση...	80
2.5. Πειραματικές μελέτες πάνω στην ανάπτυξη της βρεφικής μίμησης...	82
2.6. Οι νατουραλιστικές μελέτες πάνω στην ανάπτυξη της μίμησης κατά τη βρεφική ηλικία...	86
2.7. Συζήτηση...	95

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

- 3.1 Εισαγωγή...99
- 3.2. Σκοπός και υποθέσεις της έρευνας...99
- 3.3 Η μελέτη πιλότος...101
- 3.4. Η κύρια μελέτη...102
 - 3.4.1. Τα υποκείμενα...102
 - 3.4.2. Μεθοδολογία...103
 - 3.4.3. Κωδικοποίηση μεταβλητών...105
 - 3.4.4. Μεταβλητές μιμητικής ζώνης...107
 - 3.4.5. Μεταβλητές Προ-μιμητικής και Μετά-μιμητικής Ζώνης...111
 - 3.4.6. Συγκινησιακές εκφράσεις πριν, κατά και μετά τη μίμηση...112
 - 3.4.7. Μετά μιμητικά σχόλια ενηλίκων...114
- 3.5. Στατιστική ανάλυση...114
 - 3.5.1. Ανάλυση στο σύνολο των δεδομένων...115
 - 3.5.2. Διαχρονική ανάλυση...115
- 3.6 Αξιοπιστία βαθμολογητών...117

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

4. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΜΕΛΕΤΗΣ

- 4.1 Εισαγωγή...118
- 4.2 Συχνότητα μιμήσεων...118
- 4.3. Κατεύθυνση της μίμησης...120
- 4.4. Δομές μιμητικής αλληλεπίδρασης...123
- 4.5 Είδη μίμησης...128
- 4.6. Διάρκειες των μιμήσεων...142
- 4.7 Συγκινησιακές εκφράσεις πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση...145
- 4.8. Επικοινωνιακές και μη επικοινωνιακές συμπεριφορές στην Προ-μιμητική και στη Μετά-μιμητική ζώνη...160
- 4.9. Μετα-μιμητικά σχόλια ενηλίκων...163

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

5. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΩΝ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ

- 5.1 Εισαγωγή...168
- 5.2. Σύγκριση των ευρημάτων...168
- 5.3. Σύγκριση των Μέσων όρων μίμησης στην 7-λεπτη επικοινωνία...170
- 5.4. Σύγκριση στην κατεύθυνση της μίμησης...173
- 5.5. Σύγκριση στις δομές της μιμητικής αλληλεπίδρασης...175
- 5.6. Σύγκριση στα είδη της μίμησης...178
- 5.7. Σύγκριση των διάρκειών των μιμήσεων...182
- 5.8. Σύγκριση των συγκινησιακών εκφράσεων πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση...184
- 5.9. Σύγκριση των επικοινωνιακών και των μη επικοινωνιακών συμπεριφορών πριν και μετά τη μίμηση...189

- 5.10. Σχόλια των ενηλίκων μετά τη μίμηση...191
5.11. Συζήτηση...193
5.12. Έλεγχος των υποθέσεων...194

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

6.ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

- 6.1 Εισαγωγή...201
6.2. Τα «πριν και τα μετά» της μίμησης...201
6.3. Η μίμηση «κολυμπά» κυρίως σε θετικές συγκινήσεις...209
6.4. Η διωποκειμενικότητα της μίμησης...228
6.4.1. Η συχνότητα της μίμησης...228
6.4.2. Η κατεύθυνση της μίμησης...230
6.4.3. Οι δομές αλληλεπίδρασης...232
6.4.4. Τα είδη της μίμησης...235
6.4.5. Οι διάρκειες της μίμησης...242
6.5. Περίληψη των βασικών ευρημάτων και της ερμηνείας...247
6.5.1. Τα «πριν και τα μετά» της μίμησης...247
6.5.2. Η μίμηση «κολυμπά» κυρίως σε θετικές συγκινήσεις...248
6.5.3. Η διωποκειμενικότητα της μίμησης...252
6.6 Προτάσεις για τη συνέχιση της έρευνας...263

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ...264

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ...271.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. ΟΙ ΠΑΠΠΟΥΔΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΓΙΑΓΙΑΔΕΣ ΩΣ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΙ ΑΛΛΟΙ.

Εισαγωγή.

Είναι κοινή παραδοχή ότι τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, τόσο στην Ευρώπη, όσο και στην Αμερική, έχουν αλλάξει ριζικά τα τελευταία πενήντα χρόνια. Τα χαμηλά ποσοστά θνησιμότητας, ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης της ιατρικής επιστήμης, του προληπτικού ελέγχου και της προσβασιμότητας σε νοσοκομεία, έχουν οδηγήσει σε αύξηση του μέσου όρου ζωής του ανθρώπου (Block, 2000). Τα υψηλά επίπεδα μακροζωίας σε συνδυασμό με τις αλλαγές στις κοινωνικές δομές (π.χ. ολιγομελείς οικογένειες κ.ά.) έχουν ως αποτέλεσμα αφενός οι ενήλικες να γίνονται παππούδες και γιαγιάδες σε μικρότερη ηλικία από ό,τι συνέβαινε σε προηγούμενες γενιές και αφετέρου τα παιδιά να βιώνουν το ρόλο του εγγονού/της εγγονής για μεγάλο μέρος της ζωής τους (Barranti, 1985).

Τα τελευταία είκοσι χρόνια, λόγω των προαναφερθέντων δημογραφικών και κοινωνικών αλλαγών, έχουν αυξηθεί οι έρευνες που επικεντρώνονται στην αλληλεπίδραση των παππούδων/γιαγιάδων με τα εγγόνια τους, καθώς και στην αναζήτηση των παραγόντων που διαμορφώνουν τη συγκεκριμένη σχέση. Εκτός από την ηλικία, ένα πλήθος άλλων παραγόντων παίζουν βασικό ρόλο στο να γίνουν ή να μη γίνουν οι παππούδες και οι γιαγιάδες. Σημαντικοί Άλλοι στη ζωή των εγγονιών τους.

Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι η παρουσίαση και η συζήτηση των ερευνητικών ευρημάτων που αναφέρονται στις σχέσεις των εγγονιών με τους παππούδες και τις γιαγιάδες, από τη βρεφική ηλικία μέχρι την ενήλικη ζωή τους.

Στο πρώτο υποκεφάλαιο γίνεται μια ανασκόπηση της έρευνας από τη δεκαετία του 1940, με ιδιαίτερη μνεία στις τυπολογίες που προτάθηκαν από τους ερευνητές για τους παππούδες και τις γιαγιάδες.

Το δεύτερο υποκεφάλαιο περιγράφει τους παράγοντες που επιδρούν στη σχέση των παππούδων και των γιαγιάδων με τα εγγόνια τους. Οι έρευνες εστιάζονται στην οπτική γωνία των παππούδων και των γιαγιάδων, με έμφαση στο βαθμό ανατροφής και συμμετοχής των ενηλίκων στη ζωή των εγγονιών τους, καθώς

και στους παράγοντες που επιδρούν θετικά ή αρνητικά στη διαμόρφωση αυτής της σχέσης.

Το τρίτο υποκεφάλαιο αναφέρεται στην επίσημη κηδεμονία των εγγονιών από τους παππούδες και τις γιαγιάδες. Ο ρόλος του αντικαταστάτη των γονιών από τους παππούδες και τις γιαγιάδες, όταν οι γονείς κρίνονται ανεπαρκείς για την ανατροφή των παιδιών τους, οδηγεί στη διαμόρφωση μίας διαφορετικής σχέσης μεταξύ εγγονιών - παππούδων και γιαγιάδων.

Στο τέταρτο υποκεφάλαιο παρουσιάζεται το βίωμα των έφηβων και των ενήλικων εγγονιών. Δίνονται οι τυπολογίες των παππούδων και των γιαγιάδων από την οπτική γωνία των εγγονιών και αναλύονται οι παράγοντες που επιδρούν θετικά ή αρνητικά στη διαμόρφωση της σχέσης τους. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στη σύγκριση και στην αξιολόγηση από τα εγγόνια των σχέσεών τους με τους πατρικούς παππούδες-γιαγιάδες σε σχέση με τους μητρικούς παππούδες- γιαγιάδες.

Οι ελάχιστες έρευνες που υπάρχουν αναφορικά με τη σχέση των βρεφών με τους παππούδες και τις γιαγιάδες παρουσιάζονται στο πέμπτο υποκεφάλαιο.

Στο έκτο υποκεφάλαιο συνοψίζονται τα ερευνητικά ευρήματα που περιγράψαμε στα προηγούμενα υποκεφάλαια σχετικά με τη σχέση των παππούδων και των γιαγιάδων με τα εγγόνια τους, τονίζονται τα κενά της ψυχολογικής γνώσης, ιδιαίτερα ως προς τις έρευνες στις σχέσεις βρεφών-παππούδων και συζητούνται τρία ειδικά θέματα νομικής, ηθικής και ψυχολογικής φύσεως, τα οποία σχετίζονται με τις επαφές ηλικιωμένων-εγγονιών.

1.1 Τυπολογίες των παππούδων και των γιαγιάδων.

Κατά τις δεκαετίες 1940 και 1950 η έρευνα που είχε εστιαστεί στις οικογενειακές σχέσεις έδινε έμφαση στην απομονωμένη πυρηνική οικογένεια, στην ανεξαρτησία της και στη γεωγραφική μετακίνηση, ενώ έκανε μικρή αναφορά στις ευρύτερες οικογενειακές δομές. Η παρουσία των ηλικιωμένων παππούδων και γιαγιάδων μέσα στην οικογένεια αποτελούσε δέσμευση και ερχόταν σε αντίθεση με το πνεύμα της ανεξαρτησίας που χαρακτήριζε την πυρηνική οικογένεια (Barranti, 1985).

Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 καταγράφεται μία βελτίωση των σχέσεων ανάμεσα στους γονείς και στους γονείς τους, που αντανάκλαται και στη βελτίωση των σχέσεων των εγγονιών με τους παππούδες και τις γιαγιάδες. Η έρευνα του Apple (1956) παρουσιάζει τις σχέσεις εγγονιών – παππούδων /γιαγιάδων ιδιαίτερα

φιλικές αποδίδοντας τη θετική αυτή εμπειρία στη μείωση του αυστηρού κύρους και της έντονης επιρροής των ηλικιωμένων στη ζωή της οικογένειας.

Κατά τη δεκαετία του 1970 οι έρευνες σχετικά με τη μελέτη της ευρύτερης οικογένειας γίνονται πιο συστηματικές, ενώ στην έρευνα αναδύονται οι πρώτες τυπολογίες για τους παππούδες και τις γιαγιάδες.

Οι Kahana και Kahana (1970) επισημαίνουν ότι η πλειοψηφία των παππούδων και των γιαγιάδων κατέχει ένα σημαντικό ρόλο στις εκτεταμένες οικογένειες. Οι ίδιοι οι παππούδες και οι γιαγιάδες αξιολογούν το ρόλο τους ως έναν από τους σημαντικότερους στη ζωή τους και χαρακτηρίζονται ως άτομα με κύρος και άξια σεβασμού από τα νεότερα μέλη της οικογένειας.

Οι Neugarten & Weinstein (1964) σε ένα δείγμα 70 παππούδων και γιαγιάδων ηλικίας 50 ετών και άνω, βρήκαν ότι τα 2/3 του δείγματος εξέφραζαν ικανοποίηση και ευχαρίστηση από το ρόλο τους, ενώ το 1/3 παραδέχτηκε ότι αντιμετώπιζε δυσκολίες στην αποδοχή του ρόλου τους και στις σχέσεις τους με τα παιδιά και τα εγγόνια τους. Η έρευνα κατέταξε τους παππούδες και τις γιαγιάδες σε πέντε τύπους:

- α) τους τυπικούς, που ήταν άνω των 65 ετών, βοηθούσαν στην ανατροφή των εγγονιών, αλλά δεν υποκαθιστούσαν τους γονείς,
- β) τους «πλακατζήδες» (fun seekers), που ήταν αρκετά νέοι, έπαιζαν, γελούσαν με τα εγγόνια τους και τα θεωρούσαν πηγή απόλαυσης,
- γ) τα υποκατάστατα των γονέων, που αναλάμβαναν την ανατροφή των εγγονιών σε περίπτωση επαγγελματικών υποχρεώσεων, ιδιαίτερα της μητέρας,
- δ) τους «σοφούς» γέροντες, που είχαν αυστηρό ύφος και παρείχαν συνέχεια συμβουλές στα εγγόνια τους που όμως θεωρούνταν από τα ίδια παρωχημένες, και
- ε) τους απόμακρους, που δε λάμβαναν μέρος στην ανατροφή των εγγονιών και διατηρούσαν τυπικές κοινωνικές σχέσεις (π.χ. συνάντηση σε γιορτές).

Η Robertson (1977) σε ένα δείγμα 257 παππούδων και γιαγιάδων αναγνώρισε τους παρακάτω τέσσερις τύπους:

- α) αυτούς που μοίραζαν το ενδιαφέρον τους αφενός στην ηθική πλευρά της ανατροφής και αφετέρου στην ικανοποίηση των επιθυμιών των εγγονιών, θεωρώντας ότι αυτά αποτελούν μέρος του ρόλου τους, χωρίς να φοβούνται μήπως τα κακομάθουν,
- β) τους συμβολικούς παππούδες και γιαγιάδες, που τόνιζαν την ηθική πλευρά της ανατροφής των εγγονιών, θεωρώντας τους εαυτούς τους ως «σωστά» κοινωνικά και ηθικά πρότυπα,

γ) τους υπέρμαχους της ανεξαρτησίας, που έδιναν έμφαση στη διαμόρφωση μίας ποιοτικής και φιλικής σχέσης με τα εγγόνια τους, και

δ) τους απόμακρους, που λειτουργούσαν σε συμβατικά πλαίσια, χωρίς να ενδιαφέρονται να εμπλακούν ουσιαστικά στην ανατροφή των εγγονιών τους (βλ. επίσης Denham & Smith, 1989).

Ο Kivnick (1983) μέσω συνεντεύξεων σε 286 παππούδες και γιαγιάδες (212 γιαγιάδες και 74 παππούδες) ανιχνεύει και αποδίδει τα ακόλουθα πέντε χαρακτηριστικά στο ρόλο και στις εμπειρίες τους:

α) στη σπουδαιότητα που παίζει ο συγκεκριμένος ρόλος στη ζωή των ενηλίκων,

β) στην υπόληψη, λόγω ηλικίας, καθώς οι ηλικιωμένοι κοινωνικά χαρακτηρίζονται και πιο σοφοί,

γ) στην ικανοποίηση όλων των αναγκών των εγγονιών και την επιείκειά τους απέναντι σε αυτά,

δ) στην αξία που απέδιδαν στη διαίونيση της οικογένειας μέσω των απογόνων, και

ε) στην αξιολόγηση της ζωής και του έργου τους.

Τα κοινωνικά και τα βιολογικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων παππούδων και γιαγιάδων παρουσιάζονται από τον Szinovacz (1998) και συνοψίζονται στα ακόλουθα τέσσερα σημεία:

α) Κατά την έναρξη της «θητείας» τους ως παππούδες και γιαγιάδες οι ενήλικοι είναι τυπικά παντρεμένοι και εργαζόμενοι, συνεπώς ο νέος τους ρόλος έρχεται σε σύγκρουση με το ρόλο του/της συζύγου και του εργαζομένου. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια της «θητείας» τους ως παππούδες και γιαγιάδες βιώνουν τη συνταξιοδότηση και το θάνατο του συντρόφου τους.

β) Οι παππούδες και οι γιαγιάδες, ιδιαίτερα εκείνοι που έχουν νεαρά εγγόνια συνήθως έχουν αναλάβει τη φροντίδα των ηλικιωμένων γονιών τους και συνεπώς πρέπει να βρουν ισορροπίες ανάμεσα στο ρόλο τους ως παππού-γιαγιάς και στο ρόλο τους ως γιου ή κόρης.

γ) Τα μεσοδιαστήματα ανάμεσα στη γέννηση του πρώτου και του τελευταίου εγγονιού τους είναι αρκετά μεγάλα, συνεπώς η επαφή των εγγονιών με τους παππούδες και τις γιαγιάδες εξαρτάται από τον τρόπο που επέδρασε η γέννηση του εγγονιού στη ζωή τους, καθώς και από την ηλικία και την εθνικότητα των παππούδων και των γιαγιάδων.

δ) Τέλος, σχεδόν τα 2/3 των σύγχρονων γυναικών βιώνουν τη γέννηση disέγγονου, ενώ οι σύγχρονοι παππούδες συνήθως δε ζουν μέχρι την ενηλικίωση των εγγονιών τους.

Μία πρόσφατη έρευνα της Kraskova (2002) σε ένα δείγμα 123 γιαγιάδων από τη Μόσχα, ηλικίας 40 έως 85 ετών, αναφέρει ότι η συμπεριφορά των γιαγιάδων απέναντι στα εγγόνια τους εξαρτάται αρχικά από την ηλικία των εγγονιών και ακολούθως από την ηλικία των γιαγιάδων, το μορφωτικό τους επίπεδο, τις συνθήκες διαβίωσή τους και τέλος από τους συγγενικούς δεσμούς (καταγωγή) που έχουν με την οικογένεια των εγγονιών. Οι γιαγιάδες χαρακτηρίζονται:

α) συμβατικές - γιαγιάδες, νέες σε ηλικία, που δουλεύουν, έχουν τουλάχιστον ένα εγγόνι ηλικίας μικρότερης των 10 ετών και συμμετέχουν ενεργά στην ανατροφή του εγγονιού τους,

β) απόμακρες - γιαγιάδες που βρίσκονται σε ηλικία άνω των 60 ετών και έχουν εγγόνια μεγαλύτερα των 10 και 11 ετών, που ζουν χωριστά από τα εγγόνια τους και διαθέτουν λιγότερο χρόνο για αυτά σε σχέση με τις γιαγιάδες της πρώτης κατηγορίας,

γ) ενθουσιώδεις - γιαγιάδες από όλες τις ηλικιακές ομάδες που εμπλέκονται ενεργά στην προσωπική ζωή των εγγονιών τους και στα προβλήματά τους, και

δ) απέχουσες από την ανατροφή των εγγονιών - γιαγιάδες που ζουν ανεξάρτητα από την υπόλοιπη οικογένεια και επιλέγουν να έχουν ελάχιστες επαφές ακόμα και με τα ενήλικα εγγόνια τους.

Οι παραπάνω τυπολογίες, όσο βοηθητικές και αν είναι, δεν θα πρέπει να θεωρούνται ότι ανακλούν υπαρκτούς «τύπους», καθώς οι παππούδες και οι γιαγιάδες αναπτύσσουν διαφορετικές σχέσεις με τα διαφορετικά εγγόνια, αφήνοντας να διαφανεί ο σημαντικός ρόλος που παίζει η αναπτυσσόμενη, αλλά συνεκτική προσωπικότητά τους στις διαπροσωπικές τους σχέσεις. Προς την κατεύθυνση αυτή κινείται και η άποψη του Κουγιουμουτζάκη (1989) που υποστηρίζει ότι από την αρχαιοελληνική εποχή οι προσπάθειες οικοδόμησης μίας κατηγορικού ή μη κατηγορικού χαρακτήρα *άκαμπτης τυπολογικής* θεωρίας για την ανθρώπινη προσωπικότητα έχουν μάλλον αποτύχει. Η συνεκτική πολυπλοκότητα και η πολυμορφία της ανθρώπινης προσωπικότητας είναι ένα γεγονός, η έννοια του τύπου (ιδεατού στη σύλληψή του) είναι μία αφαίρεση και ως τέτοια αδυνατεί να περιγράψει να αναλύσει, να ερμηνεύσει και να προβλέψει την ανθρώπινη συμπεριφορά (1989). Η συνέχεια και η ασυνέχεια στην ανθρώπινη ανάπτυξη συν-

εμφανίζονται, με τη συνέχεια να κρατά τη συνοχή του όλου προσώπου στον οντογενετικό χρόνο και την ασυνέχεια να χαρακτηρίζει κρίσιμες ποιοτικές αλλαγές κατά την πορεία της ανάπτυξης (Bezevegis, 1997· Μπεζεβέγκης, Παυλόπουλος & Μουρουσάκη, 1996· Pervin & John, 1999). Η προσωπικότητα των γιαγιάδων και των παππούδων δεν είναι εξαίρεση, παρά τις σημαντικές αλλαγές που επέρχονται και βιώνονται κατά τη λεγόμενη Τρίτη Ηλικία (Laslett, 1991).

1.2 Σημαντικοί παράγοντες που επιδρούν στον ρόλο των παππούδων και των γιαγιάδων

Η μελέτη της βιβλιογραφίας σχετικά με τις σχέσεις παππούδων–γιαγιάδων και εγγονιών αποκαλύπτει ότι είναι αρκετοί οι παράγοντες που μπορούν να επηρεάσουν τη συμπεριφορά τους απέναντι στα εγγόνια τους. Αυτοί μπορεί να είναι: α) η ηλικία, το φύλο, η οικογενειακή κατάσταση, β) η οικονομική κατάσταση και το μορφωτικό επίπεδο, γ) η οργάνωση της οικογένειας, η συχνότητα της επαφής, η κοινωνική ζωή και η καλή σωματική και ψυχική υγεία (Barranti, 1985).

Η επιρροή του ρόλου των παππούδων και των γιαγιάδων στην ανατροφή των εγγονιών τους μπορεί να είναι είτε άμεση με την έννοια της άμεσης διαπροσωπικής επαφής, είτε έμμεση με τη διαμεσολάβηση τρίτων προσώπων (Denham & Smith, 1989). Η έμμεση επιρροή συχνά, όπως παρατηρούν οι Tinsley & Parke (1987), σηματοδοτείται από τις θετικές σχέσεις των γονιών με τους παππούδες και τις γιαγιάδες, σχέσεις που επηρεάζουν θετικά τη σχέση των τελευταίων με τα εγγόνια τους, ενώ οι αρνητικές σχέσεις των γονιών με τους παππούδες και τις γιαγιάδες επηρεάζουν αρνητικά τη σχέση των τελευταίων με τα εγγόνια τους.

Η άμεση επιρροή των παππούδων και των γιαγιάδων στην ανατροφή των εγγονιών τους μπορεί να έχει το χαρακτήρα της καθημερινής φροντίδας και της εμπλοκής στην ανάπτυξη τους (Denham & Smith, 1989· Tinsley & Parke, 1987).

Οι Cherlin & Fustenberg (1986) παρατηρούν ότι οι παράγοντες που επηρεάζουν τη συχνότητα της επαφής των παππούδων και των γιαγιάδων με τα εγγόνια τους είναι κυρίως η γεωγραφική εγγύτητα, κατά δεύτερο λόγο η ποιότητα των σχέσεων ανάμεσα στους γονείς και στους παππούδες-γιαγιάδες και τέλος, η οικονομική στήριξη των οικογενειών από τον προϋπολογισμό των παππούδων και των γιαγιάδων.

Η προσπάθεια να καταγραφούν οι παράγοντες που βοηθούν ή όχι στη συχνή επαφή των παππούδων και γιαγιάδων με τα εγγόνια τους ήταν ο στόχος της έρευνας

του Uhlenberg (1998) που πήρε συνέντευξη από ζεύγη παππούδων και γιαγιάδων με τα εγγόνια τους. Η έρευνα κατέληξε σε έξι κρίσιμους παράγοντες που επηρεάζουν τη συχνότητα των επαφών των παππούδων και των γιαγιάδων με τα εγγόνια τους:

- 1) Η γεωγραφική απόσταση.
- 2) Η ποιότητα των σχέσεων ανάμεσα στους παππούδες και στις γιαγιάδες με τα παιδιά τους.
- 3) Ο αριθμός των εγγονιών που μένουν σε ένα σπίτι: όσο αυξάνεται ο αριθμός των εγγονιών, τόσο μειώνεται η συχνότητα των επαφών των παππούδων και των γιαγιάδων με τα εγγόνια τους.
- 4) Το φύλο του ενήλικα - οι γιαγιάδες επισκέπτονται συχνότερα τα εγγόνια τους από τους παππούδες.
- 5) Η καταγωγή - ιδιαίτερα, οι μητρικές γιαγιάδες επισκέπτονται συχνότερα τα εγγόνια τους από τις πατρικές γιαγιάδες, και
- 6) Η οικογενειακή κατάσταση των παππούδων και των γιαγιάδων - οι παππούδες και οι γιαγιάδες που βρίσκονται σε χηρεία έχουν συχνότερη επαφή με τα εγγόνια τους συγκριτικά με τους παππούδες και τις γιαγιάδες που είναι έγγαμοι.

Ο κρίσιμος παράγοντας της ηλικίας των εγγονιών, αλλά και των παππούδων ήταν ο στόχος στις έρευνες των Cunningham-Burley (1984) και Tinsley & Parke (1988). Η Cunningham-Burley (1984) βρήκε ότι, όσο τα εγγόνια είναι σε βρεφική και νηπιακή ηλικία, καταλληλότερες για την ανατροφή τους κρίνονται οι γιαγιάδες, ενώ, όσο μεγαλώνουν τα εγγόνια, πληθαίνουν οι επαφές τους με τους παππούδες. Η ερευνήτρια ερμηνεύει το αποτέλεσμα αυτό στη βάση των κοινωνικών συμβάσεων και των ρόλων που αποδίδονται στους άντρες, χωρίς όμως να αρνείται το γεγονός ότι ο ρόλος των παππούδων είναι εξίσου σημαντικός με εκείνο των γιαγιάδων στη ζωή των εγγονιών.

Οι Tinsley & Parke (1988) μελέτησαν κατά πόσο η ηλικία των παππούδων επηρεάζει το βαθμό κοινωνικοποίησης των βρεφών/εγγονιών τους. Οι παππούδες, οι γιαγιάδες, οι πατέρες και οι μητέρες μελετήθηκαν από τους ερευνητές κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού τους με τα βρέφη. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα βρέφη ανταποκρίθηκαν θετικά περισσότερο στις μητέρες, στους πατέρες και στις γιαγιάδες και λιγότερο στους παππούδες. Όμως, όταν οι παππούδες χωρίστηκαν από τους ερευνητές σε ηλικιακές ομάδες 36-49 ετών, 50-57 ετών και 58-68 ετών, βρέθηκε ότι η μεσαία ηλικιακή ομάδα αλληλεπιδρούσε περισσότερο με τα βρέφη. Οι ερευνητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι υπάρχει ένα σημείο ταύτισης της

ηλικίας των παππούδων και των βρεφών, κατά το οποίο ενεργοποιείται περισσότερο η επικοινωνία τους καλύπτοντας παράλληλα το όποιο κενό υπήρχε παλαιότερα στην επαφή τους.

Η μετάβαση στους ρόλους των παππούδων και των γιαγιάδων σε συνδυασμό με την ηλικία ήταν ο στόχος της έρευνας των Kaufman & Elder (2003). Στην έρευνα μελετήθηκαν οι ποικίλες παράμετροι ταυτότητας σε σχέση με την ηλικία, όπως, πώς νιώθουν οι ηλικιωμένοι με το νέο ρόλο τους, πόσο ηλικιωμένοι θεωρούν ότι πρέπει να είναι για αυτόν το ρόλο κ.ά. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι ο ρόλος του παππού και της γιαγιάς είναι σημαντικός στη διαμόρφωση της ταυτότητας των ενηλίκων σε σχέση με την ηλικία. Οι παππούδες και οι γιαγιάδες, που δήλωσαν ότι απόλαυσαν τον ρόλο τους, δήλωσαν επίσης ότι νιώθουν νεότεροι από τη βιολογική τους ηλικία. Επίσης, το χρονικό διάστημα της μετάβασης στο ρόλο του παππού και της γιαγιάς έχει μεγάλη σημασία στη διαμόρφωση της ταυτότητας των ενηλίκων. Αυτοί που έγιναν παππούδες και γιαγιάδες σε νεότερη ηλικία, «παρεκκλίνοντας» από τα κοινωνικά πρότυπα, δήλωσαν ότι νιώθουν πιο «γέροι», από εκείνους που βίωσαν το ρόλο την κατάλληλη, κοινωνικά, ηλικιακή στιγμή, δηλαδή, όχι τόσο νέοι.

Η αντίληψη του ρόλου των παππούδων και των γιαγιάδων, ανάλογα με το φύλο του ενήλικα ήταν ο στόχος της έρευνας της Thomas (1989), που πήρε συνεντεύξεις από 115 παππούδες και 186 γιαγιάδες που δεν είχαν συγγενική σχέση μεταξύ τους. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν μερικές διαφορές όσον αφορά τον τρόπο που οι παππούδες και οι γιαγιάδες αντιλαμβάνονται το ρόλο τους. Οι γιαγιάδες βιώνουν μεγαλύτερη ικανοποίηση από το ρόλο τους σε σχέση με τους παππούδες, ενώ αντίθετως οι παππούδες παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα άγχους στην επαφή με τα εγγόνια τους από ό,τι οι γιαγιάδες. Οι παππούδες και οι γιαγιάδες δε διέφεραν όσον αφορά τις ευθύνες που αναγνώριζαν ότι είχαν απέναντι στα εγγόνια τους, αποδεικνύοντας ότι ο ρόλος του παππού και της γιαγιάς είναι κεντρικός στη ζωή τους. Επίσης, η ποιότητα των σχέσεων με τα εγγόνια τους δεν επηρεαζόταν από το εάν ήταν πατρικοί ή μητρικοί παππούδες και γιαγιάδες, ούτε από το φύλο του εγγονιού.

Άλλες έρευνες αναφορικά με το φύλο του ενήλικα κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι δραστηριότητες ανατροφής και κοινωνικοποίησης των εγγονιών ήταν περισσότερο αρμοδιότητα των γιαγιάδων, ενώ οι δραστηριότητες έξω από το σπίτι ήταν αρμοδιότητα των παππούδων (Block, 2000).

Σε δύο μελέτες, μέσω συνεντεύξεων σε δείγματα μητρικών γιαγιάδων και παππούδων με τις έφηβες κόρες τους και τα κάτω των δύο ετών βρέφη τους, βρέθηκε ότι οι γιαγιάδες στηρίζουν συναισθηματικά και ηθικά τις έφηβες μητέρες, ενώ οι παππούδες συμβάλλουν υλικά στην ανάπτυξη του βρέφους. Επίσης, η υποστηρικτική παρουσία των παππούδων στις οικογένειες των έφηβων μητέρων προσφέρει μία αίσθηση οικογενειακής πληρότητας με θετικά αποτελέσματα στην ανάπτυξη των βρεφών (Kennedy, 1992· Oyserman, Nadin & Benn, 1993)

Οι προσδοκίες και οι εμπειρίες του ρόλου των παππούδων και των γιαγιάδων πριν τον ερχομό του εγγονιού και κατά τη διάρκεια της ανατροφής του ήταν το θέμα της έρευνας των Somary & Stricker (1998). Ένα δείγμα 152 μη συγγενικών παππούδων και γιαγιάδων έδωσαν συνέντευξη πριν τη γέννηση του εγγονιού και ένα δείγμα 103 παππούδων και γιαγιάδων έδωσαν συνέντευξη κατά τη διάρκεια της ανατροφής του. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι προσδοκίες και οι εμπειρίες των ενηλίκων για τους συγκεκριμένους ρόλους διαφέρουν κατά φύλο και καταγωγή. Οι γιαγιάδες αναμένουν μεγαλύτερη ικανοποίηση από το ρόλο τους, συγκριτικά με τους παππούδες και τονίζουν ότι επιθυμούν το εγγόνι τους να έχει έναν κεντρικό ρόλο στη ζωή τους. Οι παππούδες αναμένουν να έχει ο ρόλος τους χαρακτήρα φροντίδας και παροχής συμβουλών τόσο για τους γονείς των παιδιών όσο και για τα εγγόνια τους. Οι μητρικοί παππούδες και γιαγιάδες αναμένουν μεγαλύτερη συχνότητα επαφών με το εγγόνι τους και μεγαλύτερη ικανοποίηση από το ρόλο τους συγκριτικά με τους πατρικούς παππούδες και γιαγιάδες. Κατά τη διάρκεια της ανατροφής του εγγονιού η συχνότητα επαφών παραμένει η ίδια για τους παππούδες και τις γιαγιάδες ανεξάρτητα από την καταγωγή τους. Αναφορικά με την ικανοποίηση από το ρόλο τους όλοι οι παππούδες και οι γιαγιάδες δήλωναν μεγαλύτερη ικανοποίηση και υπευθυνότητα από την αναμενόμενη, παρόλο που οι μητρικοί παππούδες και γιαγιάδες υπερέχουν σε ικανοποίηση και υπευθυνότητα, σε σχέση με τους πατρικούς παππούδες και τις γιαγιάδες.

Έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω ότι οι παππούδες και οι γιαγιάδες απολαμβάνουν το ρόλο τους και νιώθουν ικανοποίηση. Το ερώτημα που θέτει όμως η έρευνα των Reitzes & Mutran (2004) είναι κατά πόσο προσωπικοί παράγοντες, όπως η διαμόρφωση της ταυτότητας του παππού και της γιαγιάς, η αυτοπεποίθηση και η σημασία του συγκεκριμένου ρόλου στη ζωή τους, επηρεάζουν τη συχνότητα επαφών τους με τα εγγόνια τους. Βρέθηκε ότι οι παππούδες και οι γιαγιάδες δε διέφεραν ως προς την αυτοπεποίθηση. *Όμως οι γιαγιάδες διαμορφώνουν*

περισσότερο θετική εικόνα για το ρόλο τους και αποδίδουν περισσότερη σημασία σε αυτόν συνολικά στη ζωή του από ό,τι οι παππούδες. Σύμφωνα με τους ερευνητές αυτό έχει ως αποτέλεσμα η συχνότητα επαφών των γιαγιάδων με τα εγγόνια τους να είναι μεγαλύτερη από αυτή των παππούδων.

Η έρευνα της Bullock (2005) επικεντρώνεται στη δυνατότητα ή στην αδυναμία που νιώθουν να έχουν οι παππούδες αναφορικά με τις επιλογές, τα συναισθήματα και τις πράξεις των εγγονιών τους. Σ' ένα δείγμα 26 παππούδων, οι 21 δήλωσαν αδυναμία να ελέγξουν τις παραπάνω παραμέτρους στη ζωή των εγγονιών τους. Επιπλέον, νιώθουν οι ίδιοι *αδύναμοι και ανεπαρκείς* στο νέο τους ρόλο (στην καθημερινή φροντίδα των εγγονιών) σε σύγκριση με τις γιαγιάδες που δε βιώνουν τέτοιο αίσθημα. Αυτά τα ευρήματα δε μειώνουν τα αισθήματα που νιώθουν οι παππούδες για την οικογένεια και τα εγγόνια τους, αλλά σηματοδοτούν τις ιδιαίτερες συμπεριφορές που αναπτύσσονται από τους ενήλικους σε τέτοιους ρόλους ανάλογα με το φύλο τους.

Η επίδραση της καταγωγής των παππούδων στη σχέση τους με τα εγγόνια ήταν ο στόχος της έρευνας του Russell (1986). Ο ερευνητής κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι πατρικοί παππούδες είχαν λιγότερες επαφές και περιορισμένη αλληλεπίδραση με τα εγγόνια τους συγκριτικά με τους μητρικούς παππούδες. Επίσης, η συμπεριφορά των πατρικών παππούδων κινείται μέσα στα τυπικά, παραδοσιακά πλαίσια σε σύγκριση με τη συμπεριφορά που είχε αναπτύξει η πατρική γιαγιά. Επιπλέον, οι πατέρες παραδέχτηκαν ότι έχουν εμπλακεί περισσότερο στην ανατροφή των παιδιών τους από όσο οι πατέρες τους με τους ίδιους, ενώ οι παππούδες παραδέχτηκαν ότι μετανιώνουν που δεν ασχολήθηκαν με την ανατροφή των παιδιών τους και επιθυμούν να καλύψουν αυτό το κενό ενασχολούμενοι με τα εγγόνια τους.

Συγκρίνοντας τις σχέσεις των παππούδων και των γιαγιάδων με τα εγγόνια τους ανάλογα με το εάν προέρχονται από την πλευρά του πατέρα ή της μητέρας, ο Eisenberg (1988) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα εγγόνια έχουν στενότερη σχέση με τους μητρικούς παππούδες και γιαγιάδες παρά με τους πατρικούς, ενώ δε βρήκε διαφοροποίηση στη σχέση των παππούδων και των γιαγιάδων με τα εγγόνια τους ανάλογα με το φύλο του εγγονιού.

Σε μία διαπολιτισμική μελέτη με δείγμα απ' την Ελλάδα και τη Γερμανία (Pashos, 2000) αναφορικά με τη φροντίδα και το βαθμό εμπλοκής στην ανατροφή

544 πατρικών και μητρικών παππούδων και γιαγιάδων στα εγγόνια τους βρέθηκε ότι :

α) Στην αστική Γερμανία και στην αστική Ελλάδα οι μητρικοί παππούδες και γιαγιάδες εμπλέκονταν πολύ περισσότερο στην ανατροφή των εγγονιών τους από ό,τι οι πατρικοί παππούδες και γιαγιάδες,

β) αντιθέτως, στην αγροτική Ελλάδα οι πατρικοί παππούδες και γιαγιάδες παρέχουν περισσότερη φροντίδα στα εγγόνια τους από,τι οι μητρικοί παππούδες και γιαγιάδες και

γ) οι γιαγιάδες εμπλέκονται περισσότερο στην ανατροφή των εγγονιών τους από τους παππούδες και στις δύο χώρες.

Ο σημαντικός ρόλος των παππούδων και των γιαγιάδων στην ανατροφή των εγγονιών τους φαίνεται και από τους χαρακτηρισμούς που κάποιοι συγγραφείς δίνουν στη σχέση αυτή.

Ο Conroy & Fahey χαρακτηρίζουν τους παππούδες και τις γιαγιάδες ως *Σημαντικούς Άλλους* που «έχουν να παίξουν έναν *κυρίαρχο ρόλο* στα αρχικά στάδια της ανάπτυξης ως προς *το πώς βλέπει κάποιος τη ζωή*» (1985, σελ. 205).

Σε ενίσχυση της παραπάνω άποψης έρχονται να προστεθούν τα αποτελέσματα της Peterson (1999) που πήρε συνέντευξη από 100 γιαγιάδες και 46 παππούδες στην Αυστραλία. Η ερευνήτρια αναζητώντας απαντήσεις στο κατά πόσον είναι ικανοποιημένοι οι παππούδες και οι γιαγιάδες από το νέο ρόλο τους έφτασε στα παρακάτω συμπεράσματα:

α) Η πλειοψηφία των παππούδων και των γιαγιάδων δήλωσαν πολύ ικανοποιημένοι από το ρόλο τους, χωρίς να υπάρχει διαφορά φύλου στα επίπεδα ικανοποίησης,

β) η *συχνή επαφή των παππούδων και των γιαγιάδων με τα εγγόνια τους* ανακλούσε μεγαλύτερα επίπεδα ικανοποίησης ανεξάρτητα από το φύλο του εγγονιού, και

γ) η πλειοψηφία των ερωτηθέντων ανέφερε την επιθυμία τους να παρακολουθούν την ανάπτυξη των εγγονιών τους και να μοιράζονται μαζί τους πολλές από τις δραστηριότητές τους ως χαρακτηριστικό του νέου τους ρόλου.

Οι Waldrop, Weber, Herald, Pruett, Cooper & Juozapavicius (1999) μελέτησαν το θετικό ρόλο των παππούδων αναφορικά με τη μετάδοση αξιών και μαθημάτων ζωής στα εγγόνια τους. Στις συνεντεύξεις τους οι παππούδες παραδέχτηκαν ότι είχαν επηρεαστεί από τους πατέρες τους, για το πώς πρέπει να συμπεριφέρονται ως παππούδες. Επίσης, δήλωσαν ότι βιώνουν ισχυρό συναισθηματικό δέσιμο με τα εγγόνια τους και επιθυμούν να συμμετέχουν ενεργά

στην ανάπτυξή τους. Θεωρούν ότι οι αξίες που μπορούν να μεταφέρουν στα εγγόνια τους είναι αυτές της οικογενειακής κληρονομιάς, της θρησκευτικής παράδοσης, της εργασίας και του σεβασμού προς τους άλλους.

Παρόμοια είναι και τα αποτελέσματα της έρευνας της Block (2000) σχετικά με την αντίληψη του νέου ρόλου, τη συχνότητα επαφής και την επάρκεια επαφής. Η επίδραση του φύλου του εγγονιού στην αντίληψη του νέου ρόλου για τον παππού και τη γιαγιά δεν ήταν σημαντική, ενώ οι παππούδες και οι γιαγιάδες επιθυμούσαν να συμμετέχουν σε ποικίλες δραστηριότητες με τα εγγόνια τους. Η συχνότητα επαφής των παππούδων και των γιαγιάδων με τα εγγόνια τους δε θεωρήθηκε ικανοποιητική, αλλά παρόλα αυτά καταγράφονται υψηλά ποσοστά συναισθηματικού δεσμού μεταξύ τους.

Η έρευνα όμως δεν περιορίζεται στους παράγοντες που επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά τη σχέση παππούδων-γιαγιάδων και εγγονιών, αλλά επεκτείνεται και στις συνέπειες που έχουν αυτοί οι ρόλοι στη ζωή των ενηλίκων.

Η Kivett (1985) αναζητώντας πρότυπα συνεργασίας και βοήθειας, καθώς και επίπεδα επιρροής ανάμεσα σε παππούδες και εγγόνια συνέλεξε δεδομένα από 99 παππούδες αγροτικών περιοχών. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι:

- α) Ο ρόλος του παππού δεν αξιολογείται από τους ίδιους τους παππούδες ως σημαντικός σε σχέση με τους άλλους ρόλους στη ζωή τους, ενώ η σημασία του συγκεκριμένου ρόλου υποβαθμίζεται στη συνείδησή τους με το πέρασμα του χρόνου,
- β) τα επίπεδα αμοιβαίας συνεργασίας και βοήθειας ήταν χαμηλά σε ποσοστά ανάμεσα στους παππούδες και τα εγγόνια,
- γ) οι παππούδες θεωρούσαν υποχρέωση των εγγονιών να τους στηρίξουν οικονομικά και να τους περιθάλψουν, και
- δ) ορισμένοι παππούδες υπερέβαλλαν σχετικά με την ποιότητα της σχέσης που είχαν με τα εγγόνια τους, θεωρώντας ότι έχουν παίξει ένα σημαντικό ρόλο στη ζωή τους.

Η Jendrek (1993), αναζητώντας τις συνέπειες που έχει ο ρόλος του παππού και τις γιαγιάς στη ζωή των ενηλίκων, πήρε συνέντευξη από 114 μη συγγενικούς παππούδες και γιαγιάδες κατατάσσοντάς τους παράλληλα σε τρεις κατηγορίες: α) σε αυτούς που είχαν τη νομική κηδεμονία των εγγονιών τους, β) σε αυτούς που συγκατοικούσαν με τα εγγόνια τους, και γ) σε αυτούς που δε συγκατοικούσαν, αλλά είχαν την καθημερινή φροντίδα των εγγονιών τους. Στην περίπτωση των κηδεμόνων παππούδων και γιαγιάδων ο ρόλος τους ταυτίζεται με το ρόλο του γονέα, ενώ

παρουσιάζονται προβλήματα στη σχέση με την οικογένειά τους και τους φίλους τους, καθώς η ζωή τους δεν ακολουθεί τα κοινωνικά πρότυπα της ηλικίας τους. Οι παππούδες και οι γιαγιάδες που συγκατοικούν με τα εγγόνια τους νιώθουν να πιέζονται από την προσπάθειά τους να προσφέρουν ένα σταθερό περιβάλλον στα εγγόνια τους, χωρίς όμως να ξεφεύγουν από τα όρια της εξουσίας που διαθέτουν. Οι γονείς λαμβάνουν ξεκάθαρα όλες τις αποφάσεις, παρόλο που συνήθως τη φυσική ανατροφή των εγγονιών αναλαμβάνουν οι παππούδες και οι γιαγιάδες. Έτσι, οι παππούδες και οι γιαγιάδες έχουν μεγάλες ευθύνες απέναντι στα εγγόνια τους, αλλά χωρίς καμία απολύτως εξουσία. Τέλος, οι παππούδες και οι γιαγιάδες που δεν συγκατοικούν, αλλά ανατρέφουν καθημερινά τα εγγόνια τους, παρόλο που έχουν εξίσου σημαντικές ευθύνες με τους γονείς απέναντι στα εγγόνια τους, συμβαδίζουν περισσότερο με τα κοινωνικά πρότυπα της ηλικίας τους.

Η Fingerman (1998) σε μια προσπάθεια να καταγράψει το βαθμό και την ποιότητα των σχέσεων μεταξύ παππούδων και γιαγιάδων με τα εγγόνια τους, πήρε συνέντευξη από 91 μη συγγενικούς παππούδες και γιαγιάδες. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι οι παππούδες και οι γιαγιάδες έχουν συναισθηματικές διαβαθμίσεις στις σχέσεις τους με τα εγγόνια τους ανάλογα με τα χαρακτηριστικά που τους αποδίδουν και τη συμπεριφορά των εγγονιών. Τα εγγόνια κατατάσσονται σε τρεις κατηγορίες: α) τα «χαρισματικά» εγγόνια με την έννοια των ατομικών χαρακτηριστικών (π.χ φύλο, πρώτο εγγόνι, ικανότητες), β) τα εγγόνια που προκαλούν σκοτούρες, και γ) τα εγγόνια που έχουν προκλητική συμπεριφορά. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η συχνότητα των επαφών ανάμεσα στις δύο πλευρές βοηθάει στο να διαμορφωθούν θετικές σχέσεις. Οι παππούδες και οι γιαγιάδες αναφέρουν ότι απολαμβάνουν το χρόνο τους με τα «χαρισματικά» παιδιά, ενώ νιώθουν μεγάλη συναισθηματική καταπόνηση από τα εγγόνια που προκαλούν μελάδες και έχουν προκλητική συμπεριφορά. Οι συναισθηματικές σχέσεις που βιώνουν οι παππούδες και οι γιαγιάδες με τα εγγόνια τους συχνά επηρεάζουν την ατομική τους υπόσταση. Οι σχέσεις με τα «χαρισματικά» εγγόνια τροφοδοτούν τους παππούδες και τις γιαγιάδες με ένα αίσθημα αγάπης, υπόληψης και με μία αίσθηση ότι ανήκουν σε μία οικογένεια. Αντιθέτως, οι σχέσεις τους με τα εγγόνια που προκαλούν σκοτούρες και έχουν προκλητική συμπεριφορά φθίνουν συναισθηματικά στο χρόνο, χωρίς να υπάρχει δυνατότητα καλυτέρευσης..

Η ανάδειξη από τις παραπάνω έρευνες του θετικού ρόλου των παππούδων και ιδιαίτερα των γιαγιάδων στην ανατροφή των εγγονιών τους δε συνεπάγεται

ταυτόχρονα και την έλλειψη ψυχολογικής κόπωσης για τους ενήλικες. Όπως βρήκαν οι Kelley, Whitley, Sipe και Yorker (2000), σε ένα δείγμα 102 παππούδων και γιαγιάδων, τα οικογενειακά προβλήματα, τα μικρά επιδόματα κοινωνικής βοήθειας και η αδύναμη ή και η φθίνουσα φυσική υγεία των παππούδων και των γιαγιάδων επηρεάζουν την ψυχολογική τους κατάσταση και εντείνουν την ψυχολογική τους κόπωση.

Τα αποτελέσματα της προηγούμενης έρευνας ενισχύονται εν μέρει από την έρευνα της Bager (2001) σε ένα δείγμα 96 γιαγιάδων, που συνοψίζει τους παράγοντες που λειτουργούν ανασταλτικά στην ενασχόληση με τα εγγόνια τους. Οι περιορισμένες οικονομικές απολαβές των γιαγιάδων από τα κοινωνικά επιδόματα, η γεωγραφική απόσταση από τον τόπο κατοικίας των εγγονιών, η προχωρημένη ηλικία και η έλλειψη φυσικών αντοχών είναι παράγοντες που λειτουργούν ανασταλτικά στην επαρκή συμμετοχή των γιαγιάδων στην ανατροφή των εγγονιών τους. Παρ' όλες, όμως, τις δυσκολίες οι γιαγιάδες παραδέχονται ότι «εισπράττουν» κοινωνική και συναισθηματική αμοιβή από το ρόλο τους. Αντιμετωπίζουν τα εγγόνια τους ως «συνεχιστές» της οικογένειά τους και παραδέχονται ότι έχουν ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς συνήθως με το πρωτότοκο εγγόνι της οικογένειας.

Τέλος, η έρευνα της Bulic (2004) εξετάζει τη σχέση ανάμεσα σε παππούδες-γιαγιάδες και βρέφη και καταλήγει σε συμπεράσματα που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως σύνοψη για πολλά από τα παραπάνω ερευνητικά δεδομένα:

- α) Η γεωγραφική εγγύτητα ήταν ένας σημαντικός παράγοντας που, όταν ήταν μικρή, επιδρούσε θετικά στη συχνότητα των επαφών των παππούδων-γιαγιάδων με τα βρέφη,
- β) οι γιαγιάδες είχαν περισσότερες επαφές με τα εγγόνια τους από όσο είχαν οι παππούδες,
- γ) τόσο οι παππούδες όσο και οι γιαγιάδες παραδέχονται ότι έχουν ένα ιδιαίτερο δεσμό με τα εγγόνια τους. Ένα άλλο αποτέλεσμα της έρευνας είναι ότι κατά τη διάρκεια οικογενειακών κρίσεων, όπως διαζύγιο των γονέων, εγκατάλειψη των παιδιών κ.ά., οι παππούδες και οι γιαγιάδες, επιθυμώντας να διατηρήσουν ένα σταθερό οικογενειακό περιβάλλον στα εγγόνια τους, συχνά αναλαμβάνουν το ρόλο του επίσημου κηδεμόνα.

1.3 Οι παππούδες και οι γιαγιάδες ως νόμιμοι κηδεμόνες των εγγονιών τους.

Συχνά οι ίδιες οι συνθήκες αναγκάζουν τους παππούδες και τις γιαγιάδες να αποδεχτούν το ρόλο του βασικού κηδεμόνα των εγγονιών τους, όπως παρατηρεί η Minkler (1999), σε μελέτη της, που αναφέρεται σε Αφρο-αμερικανούς παππούδες και γιαγιάδες. Οι σωματικές και οι συναισθηματικές κακοποιήσεις των εγγονιών από τους γονείς τους, καθώς και ο εγκλεισμός τους στη φυλακή λόγω παραβατικής συμπεριφοράς, ο θάνατος των γονιών λόγω Aids, το διαζύγιο και οι εγκυμοσύνες σε εφηβική ηλικία είναι μερικοί βασικοί λόγοι που οδηγούν τους παππούδες και τις γιαγιάδες να αναλάβουν την ανατροφή των εγγονιών τους. Τα αποτελέσματα από την αποδοχή του νέου τους ρόλου δεν είναι καθόλου ενθαρρυντικά, καθώς η συγγραφέας καταγράφει συχνά το φαινόμενο της κοινωνικής απομόνωσης και της αποξένωσης των παππούδων και των γιαγιάδων από τον κοινωνικό τους περίγυρο, την αντιμετώπιση μεγάλων οικονομικών προβλημάτων στη διαβίωση τους και την παραμέληση των δικών τους προβλημάτων υγείας, ως αποτέλεσμα των υποχρεώσεων που έχουν απέναντι στα εγγόνια τους.

Η διαμόρφωση του προφίλ των παππούδων και των γιαγιάδων που συμμετέχουν εντατικά στην ανατροφή των εγγονιών τους ή είναι επίσημοι κηδεμόνες ήταν ο στόχος στην έρευνα των Fuller-Thomson, Minkler και Driver (1997). Το βασικό τους εύρημα ήταν ότι οι παππούδες και οι γιαγιάδες που συμμετέχουν εντατικά στην ανατροφή των εγγονιών έχουν πολλές πιθανότητες να λειτουργήσουν και ως επίσημοι κηδεμόνες, ερμηνεύοντας αυτό το γεγονός στη βάση του συναισθηματικού δεσμού που αναπτύσσεται ανάμεσα στα εγγόνια και τους ιδίους. Παράλληλα, οι επίσημοι κηδεμόνες περιγράφονται από τους ερευνητές, ως επί το πλείστον, να είναι γυναίκες, χωρίς υποχρεώσεις γάμου και με περισσότερα από ένα εγγόνια.

Την ίδια περίοδο η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας από τους Pebley-Rand και Rudkin (1999) σχετικά με την επίσημη κηδεμονία των εγγονιών από τους παππούδες και τις γιαγιάδες αναδεικνύει το προφίλ αυτών των κηδεμόνων. Συγκριτικά με τους παππούδες και τις γιαγιάδες που συγκατοικούν με τα εγγόνια τους, αυτοί που λειτουργούν ως νόμιμοι κηδεμόνες είναι τουλάχιστον πέντε χρόνια μεγαλύτεροι με μικρότερη πιθανότητα να δουλεύουν και μεγαλύτερη πιθανότητα να έχουν αναπηρίες ή προβλήματα υγείας. Επίσης, η έρευνα έδειξε το προφίλ των εγγονιών που συγκατοικούν ή κυρίως βρίσκονται υπό την κηδεμονία των

παππούδων και των γιαγιάδων: στις Η.Π.Α. είναι κυρίως παιδιά που ανήκουν σε οικογένειες Αφρο-αμερικανών και Ισπανόφωνων.

Η έρευνα των Minkler και Fuller-Thomson (2005) συγκρίνει τους παππούδες και τις γιαγιάδες ως κηδεμόνες και αποκαλύπτει τα χαρακτηριστικά τους. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι επίσημοι κηδεμόνες των παιδιών είναι δυσανάλογα περισσότερες γυναίκες παρά άντρες, νεότερες και λιγότερο μορφωμένες από τους άντρες, που ζουν στα όρια της φτώχειας και συντηρούνται με κοινωνικά επιδόματα.

Οι επιπτώσεις της ανατροφής των εγγονιών με νόμιμη κηδεμονία στη ζωή των γιαγιάδων ήταν ο στόχος της έρευνας των Climo, Patterson και Lay (2002). Οι ερευνητές πήραν ανοικτού τύπου συνεντεύξεις από 15 Αμερικανίδες γιαγιάδες. Τους ζήτησαν να περιγράψουν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ανέλαβαν την κηδεμονία των εγγονιών τους και την εμπειρία τους από αυτή την συνύπαρξη. Όλες οι γιαγιάδες συμφώνησαν ότι τίθεται ένα μεγάλο δίλημμα εκ μέρους τους, όσον αφορά την κηδεμονία των εγγονιών τους: η συνέχιση της οικογένειας και η διαίωσή της ή η ανεξαρτησία της δικής τους γενιάς. Στην πρώτη περίπτωση οικειοποιούνται το ρόλο των βιολογικών γονέων, απορρίπτοντας το ρόλο των γιαγιάδων και καλύπτοντας ένα χάσμα γενεών ανάμεσα στις ίδιες και τα εγγόνια τους. Στη δεύτερη περίπτωση παραμένουν στο φυσικό τους ρόλο, αλλά τα παιδιά απομακρύνονται από την οικογένεια. Όλες οι γιαγιάδες συμφώνησαν ότι, λόγω συναισθηματικών δεσμών με τα παιδιά και τα εγγόνια τους, παραμένουν παγιδευμένες ανάμεσα στους δύο ρόλους νιώθοντας ότι δεν μπορούν να ανταποκριθούν σωστά σε κανέναν από τους δύο.

Η επίσημη κηδεμονία των εγγονιών τους από 26 γιαγιάδες και οι επιπτώσεις στη ζωή τους ήταν, επίσης, το θέμα της έρευνας της Meyer (2004). Στις συνεντεύξεις τους οι γιαγιάδες επιβεβαίωσαν ότι βιώνουν τη σύγκρουση ρόλων ανάμεσα σε ένα «βιολογικό» κηδεμόνα και στον παραδοσιακό ρόλο της γιαγιάς. Ο πρώτος ρόλος παρουσιάζεται ως αναγκαστικός και επιβεβλημένος από τις συνθήκες της οικογένειας και τις κοινωνικές συνθήκες, ενώ παράλληλα είναι ετεροχρονισμένος για το «βιολογικό» τους ρολόι. Ο δεύτερος ρόλος είναι επιθυμητός και ταιριάζει χρονολογικά στη ζωή τους. Τα ίδια αποτελέσματα με τις παραπάνω έρευνες ενισχύονται από την ανασκόπηση των Hayslip & Kaminski (2005) σχετικά με την επίσημη κηδεμονία των παιδιών από τους παππούδες και τις γιαγιάδες.

1.4. Η άποψη των εγγονιών για τους παππούδες και τις γιαγιάδες.

Από τη δεκαετία του 1970 και μετά οι έρευνες εστιάζονται, επίσης, στην αντίληψη που σχηματίζουν τα εγγόνια για το ρόλο των παππούδων και των γιαγιάδων μέσα στην οικογένεια. Οι παρακάτω έρευνες αναφέρονται στο βίωμα των εγγονιών που βρίσκονται στην παιδική ηλικία και στην εφηβεία.

Σύμφωνα με τον Barranti (1985), οι Crase & Hendrick (1968) συνέλεξαν δεδομένα, μέσω συνέντευξης, από 144 αγόρια και κορίτσια ηλικίας 10-12 ετών. Τα εγγόνια (και τα κορίτσια περισσότερο από τα αγόρια) περιγράφουν τους παππούδες και τις γιαγιάδες ως άτομα περισσότερο ανεκτικά και περισσότερο προσανατολισμένα προς την ανατροφή των παιδιών συγκριτικά με τους γονείς τους. Την ίδια χρονική περίοδο ο Updegraff (1968) σε ένα δείγμα 69 κοριτσιών ηλικίας 12-13 ετών καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι γιαγιάδες λειτουργούν ως έμπιστα άτομα. Η σχέση των γιαγιάδων με τα εγγόνια τους χαρακτηρίζεται από στοργή και επιείκεια, ενώ οι γιαγιάδες μοιράζονται μαζί τους ιστορίες για τις μητέρες τους και την οικογένεια.

Οι Kahana & Kahana (1971) περιγράφουν τα χαρακτηριστικά που τα εγγόνια επιθυμούν στους παππούδες και στις γιαγιάδες ανάλογα με την ηλικία τους και τη γνωστική τους ανάπτυξη. Σε ένα δείγμα 85 αγοριών και κοριτσιών ηλικίας 4-5, 8-9 και 11-12 ετών, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι:

- α) Τα αγόρια και τα κορίτσια ηλικίας 4-5 ετών αναγνωρίζουν την υπόσταση των παππούδων και των γιαγιάδων και επιθυμούν τους παππούδες και τις γιαγιάδες που ικανοποιούν όλα τα χατίρια τους,
- β) τα αγόρια και τα κορίτσια ηλικίας 8-9 ετών προτιμούν τους παππούδες και τις γιαγιάδες που κάνουν αστεία,
- γ) τα αγόρια και τα κορίτσια 11-12 ετών, παρόλο που δηλώνουν κάποια συναισθηματική απόσταση από τους παππούδες και τις γιαγιάδες, προτιμούν επίσης εκείνους και εκείνες που τους ικανοποιούν όλες τις επιθυμίες και
- δ) τα εγγόνια παραδέχονται ότι αλληλεπιδρούν περισσότερο με τις μητρικές γιαγιάδες.

Σύμφωνα με τον Barranti (1985), οι ίδιοι συγγραφείς ένα χρόνο μετά (Kahana & Kahana, 1972) υποστηρίζουν ότι τα εγγόνια κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας αλληλεπιδρούν περισσότερο με τους πατρικούς παππούδες και τις μητρικές γιαγιάδες, ενώ το πέρασμα των εγγονιών στην εφηβεία συνοδεύεται από μία μείωση των σχέσεών τους με τους παππούδες και τις γιαγιάδες.

Ο Κοπορσα (1976) σε ένα δείγμα 920 κοριτσιών ηλικίας 12-18 ετών αναφέρει ότι στη συνείδηση των εγγονιών οι γιαγιάδες μοιράζονται την ίδια θέση με τους γονείς τους, ενώ τα εγγόνια που βρίσκονται στην εφηβεία νιώθουν ότι μπορούν να εμπιστευτούν τις γιαγιάδες.

Σύμφωνα με τον Barranti (1985), ο Streltzer (1979) αναφέρει ότι τα εγγόνια στην εφηβεία, των οποίων οι παππούδες και οι γιαγιάδες ήταν ιδρυματοποιημένοι, εκδηλώνουν την επιθυμία να τους βοηθήσουν και να τους επηρεάσουν, ώστε να βρουν ένα δημιουργικό τρόπο σκέψης και ζωής. Είναι έκδηλη από την πλευρά τους η επιθυμία για αμοιβαία βοήθεια και για συγκατοίκηση. Τα εγγόνια δηλώνουν ότι είναι σε θέση να καταλάβουν περισσότερο τη συμπεριφορά των γονιών τους μέσα από την παρατήρηση και τη συζήτηση με τους παππούδες και τις γιαγιάδες.

Η ύπαρξη και η αλληλεπίδραση των εγγονιών με τους παππούδες και τις γιαγιάδες είναι καθοριστικής σημασίας για την απρόσκοπτη συναισθηματική ανάπτυξη των εγγονιών, σύμφωνα με την έρευνα των Kornhaber & Woodward (1981). Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε ένα δείγμα 300 αγοριών και κοριτσιών ηλικίας 5-18 ετών και έδειξε ότι τα εγγόνια που δεν έχουν επαφή με τους παππούδες και τις γιαγιάδες δυσκολεύονται να συλλάβουν την έννοια του ηλικιωμένου και εκδηλώνουν αρνητική στάση προς την Τρίτη ηλικία. Επίσης, η απώλεια της επαφής, λόγω θανάτου, διαζυγίου ή μετακίνησης των παππούδων και των γιαγιάδων, είναι επώδυνη για τα εγγόνια.

Οι έφηβοι που μελετήθηκαν από τον Baranowski (1982) αποκάλυψαν ότι οι παππούδες και οι γιαγιάδες επηρεάζουν την ανάπτυξη τους με τρεις τρόπους:

- α) τούς βοηθούν να αναπτύξουν την ταυτότητά τους, μεταδίδοντάς τους πολιτιστικά στοιχεία, εξιστορώντας οικογενειακές ιστορίες και επιλύοντας προβλήματα που σχετίζονται με τις κρίσεις της εφηβείας,
- β) τούς παρέχουν πληροφορίες για τους γονείς τους και τούς βοηθούν να εξομαλύνουν τις σχέσεις μαζί τους όταν υπάρχει ένταση, και
- γ) οι ποιοτικές σχέσεις τους με τους παππούδες και τις γιαγιάδες τους βοηθούν να αναπτύξουν θετική στάση προς την Τρίτη ηλικία.

Η Namehow (1984) μελέτησε δύο φυλές στην Ουγκάντα, τους Baganda και τους Iteso. Ανάμεσα σε άλλα ευρήματα αναφέρει τα σχόλια 7.000 μαθητών και από τις δύο φυλές που ερωτήθηκαν για τις σχέσεις τους με τους παππούδες και τις γιαγιάδες τους. Τα παιδιά είχαν μια θερμή και θετική στάση απέναντι στους παππούδες και τις γιαγιάδες, αφήνοντας όμως να εννοηθεί ότι οι σχέσεις τους ήταν

καλύτερες με τις γιαγιάδες, ενώ δεν παρέλειψαν να αναφέρουν ότι επιζητούν συμβουλές από αυτούς, χωρίς να αισθάνονται τη δέσμευση να τις ακολουθούν πάντα.

Οι Clingempeel, Colyar, Brand & Hetherington (1992) μελέτησαν 186 μεσοαστικές οικογένειες και ειδικότερα τις σχέσεις των εγγονιών ηλικίας 9-13 ετών με τους μητρικούς παππούδες και γιαγιάδες. Στη συγκεκριμένη μελέτη λήφθηκε υπόψη και το οικογενειακό περιβάλλον ανατροφής των παιδιών. Έτσι, σε 73 οικογένειες τα παιδιά ζούσαν και με τους δύο γονείς, σε 64 οικογένειες τα εγγόνια ζούσαν με τις ανύπαντρες ή διαζευγμένες μητέρες τους και σε 49 οικογένειες τα εγγόνια ζούσαν με τους ξαναπαντρεμένους γονείς τους. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι:

α) οι έφηβοι που ζουν με τις ανύπαντρες ή διαζευγμένες μητέρες έχουν περισσότερες σχέσεις με τους παππούδες και τις γιαγιάδες συγκριτικά με τους εφήβους των δύο άλλων οικογενειακών μορφών. Οι σχέσεις τους ήταν πιο στενές, όταν η μητέρα ήταν ανύπαντρη παρά διαζευγμένη,

β) η πορεία της ψυχολογικής ανάπτυξης των εφήβων είναι ομαλότερη, όταν υπάρχουν συχνές επαφές των κοριτσιών με τις γιαγιάδες και των αγοριών με τους παππούδες και

γ) η εμπλοκή των παππούδων και των γιαγιάδων με τα εγγόνια που ζουν με τους ξαναπαντρεμένους γονείς τους συνδράμει θετικά στην ομαλή αναπτυξιακή πορεία τους κατά τη διάρκεια της εφηβείας.

Στην μελέτη των Creasey & Kaliher (1994) αναζητήθηκαν οι διαφορετικές αντιλήψεις των εγγονιών για το ρόλο των παππούδων και των γιαγιάδων ανάλογα με την ηλικία τους. Στην έρευνα έλαβαν μέρος 169 παιδιά της τρίτης, πέμπτης και έβδομης τάξης του Δημοτικού Σχολείου. Κάθε παιδί περιέγραψε τις σχέσεις του με κάθε παππού και γιαγιά που βρίσκονταν στη ζωή. Η μελέτη αναφερόταν τόσο στους πατρικούς όσο και στους μητρικούς παππούδες και γιαγιάδες. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα μεγαλύτερα εγγόνια εξέφρασαν μικρότερη επιθυμία για επαφή, για βοήθεια, για ικανοποίηση από τη σχέση, για συναισθηματικό δεσμό και ένιωθαν λιγότερο θαυμασμό απέναντι στους παππούδες και τις γιαγιάδες, συγκριτικά με τα μικρότερα σε ηλικία εγγόνια. Τα εγγόνια ανέφεραν ότι έχουν μικρότερη επιθυμία για επαφή με τους πατρικούς παππούδες, καθώς με αυτούς βιώνουν τις περισσότερες συγκρούσεις. Όμως, παρόλο που η επιρροή των παππούδων και των γιαγιάδων μειώνεται με το πέρασμα των χρόνων, τα εγγόνια αναφέρουν ότι οι

διαπροσωπικές τους σχέσεις παραμένουν ποιοτικά ισχυρές. Οι εγγονές αναφέρουν μεγαλύτερο συναισθηματικό δέσιμο και πρόσληψη μεγαλύτερης βοήθειας από τους παππούδες και τις γιαγιάδες, συγκριτικά με τους εγγονούς. Ιδιαίτερα στην ηλικία των 11 και 12 ετών, τα εγγόνια δείχνουν αδυναμία σε έναν παππού ή μία γιαγιά που περιγράφεται ως ο αγαπημένος ή η αγαπημένη τους. Τέλος, *η συχνότητα της επαφής των εγγονιών με τους παππούδες και τις γιαγιάδες καθορίζει σε μεγάλο βαθμό και την ποιότητα των σχέσεων.*

Τέλος, η μελέτη των Chan & Elder (2000) επικεντρώνεται στην αναζήτηση των σχέσεων ανάμεσα στα εγγόνια και στους παππούδες-γιαγιάδες ανάλογα με τις σχέσεις που έχουν οι γονείς των παιδιών μαζί τους. Σε ένα δείγμα 451 ερωτηθέντων πατέρων, μητέρων και παιδιών, που είχαν επαφή και με τους πατρικούς και με τους μητρικούς παππούδες και γιαγιάδες, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι μητέρες έχουν περισσότερο καλές σχέσεις με τους μητρικούς παππούδες και γιαγιάδες σε σχέση με τους πατέρες, που είναι περισσότερο επιφυλακτικοί με τους παππούδες και τις γιαγιάδες γενικά. Η διαφορετική σχέση των γονιών με τους παππούδες και τις γιαγιάδες αντανακλάται και στη σχέση των εγγονιών μαζί τους. Συνεπώς, το προβάδισμα που έχουν οι μητρικοί παππούδες και γιαγιάδες στη συνείδηση των γονιών παραμένει λίγο πολύ σταθερό και στη συνείδηση των εγγονιών. Επιπλέον, οι γονείς τείνουν να έχουν καλύτερες σχέσεις καθέννας με τους δικούς του γονείς παρά με τα πεθερικά του. Αυτή η διαφορά, επίσης, αποτυπώνεται στη σχέση των εγγονιών με τους παππούδες και τις γιαγιάδες. Γενικά, οι μητρικοί παππούδες και γιαγιάδες επικρατούν στη σχέση με τα εγγόνια τους, καθώς είναι οι ίδιοι που σε περιπτώσεις διαζυγίου ή απομάκρυνσης των γονέων αναλαμβάνουν την εντατική φροντίδα των παιδιών.

Οι έρευνες που έχουν ήδη παρουσιαστεί αναφέρονται στην οπτική γωνία των εγγονιών που βρίσκονται στην παιδική και εφηβική ηλικία. Στις έρευνες που ακολουθούν περιγράφεται το βίωμα και η αντίληψη των *ενήλικων* εγγονιών σχετικά με το ρόλο των παππούδων και των γιαγιάδων στη ζωή τους.

Οι Gilford & Black (1972, στο Barranti, 1985) ανέδειξαν τον καταλυτικό ρόλο που παίζουν οι γονείς στην αντίληψη των εγγονιών (φοιτητές και φοιτήτριες) για τους παππούδες και τις γιαγιάδες. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα συναισθήματα που τρέφουν οι γονείς για τους παππούδες και τις γιαγιάδες «μεταβιβάζονται» στα εγγόνια, ενώ σε περιπτώσεις γεωγραφικής απόστασης οι γονείς παίζουν διαμεσολαβητικό ρόλο στις σχέσεις εγγονιών και παππούδων-

γιαγιάδων. Αντιθέτως, στις περιπτώσεις που υπήρχε επαφή των εγγονιών με τους παππούδες και τις γιαγιάδες ο σχετικός ρόλος των γονέων ατονούσε.

Τον καταλυτικό ρόλο των γονέων στο βίωμα των εγγονιών επιβεβαιώνει και η μελέτη του Robertson (1977) που πραγματοποιήθηκε σε ένα δείγμα 85 φοιτητών και φοιτητριών. Οι παππούδες και οι γιαγιάδες κρίνονται σημαντικοί στη ζωή των ενήλικων εγγονιών, καθώς τους προσφέρουν συναισθηματική σταθερότητα και ικανοποίηση, ενώ οι ίδιοι νιώθουν υπεύθυνοι απέναντι στους παππούδες και τις γιαγιάδες.

Οι Hagestad & Donald (1979, στο Hagestad 1985) σε ένα δείγμα 80 ζευγαριών παππούδων και γιαγιάδων με τα εγγόνια τους, βρήκαν ότι για τα ενήλικα εγγόνια:

- α) οι πατρικοί παππούδες και οι εγγονοί έχουν ένα ιδιαίτερο συναισθηματικό δεσμό από ό,τι οι μητρικοί παππούδες με τους εγγονούς τους,
- β) οι παππούδες έχουν μια «επιφανειακή» αντίληψη για το τι μπορούν να προσφέρουν στα εγγόνια τους σε σχέση με τις γιαγιάδες, ενώ πιστεύουν ότι οι νεαρές εγγονές τους δεν έχουν ανάγκη από τη βοήθεια ή τη συμβουλή τους,
- γ) οι γιαγιάδες έχουν ευρύτερη αντίληψη για τις ανάγκες των εγγονιών τους, και
- δ) οι μητρικές γιαγιάδες έχουν πιο στενή επαφή με τα εγγόνια τους συγκριτικά με τους παππούδες. Όμως, τόσο οι παππούδες όσο και οι γιαγιάδες αναφέρουν συναισθηματική πληρότητα από την επαφή με τα ενήλικα εγγόνια τους.

Συμπληρωματική των ευρημάτων της προηγούμενης έρευνας είναι αυτή που πραγματοποιήθηκε σε ένα δείγμα 278 φοιτητριών. Η έρευνα δείχνει ότι οι μητρικές γιαγιάδες έχουν ένα ιδιαίτερο δεσμό με τις εγγονές τους. Η συγγένεια εξ αίματος παίζει καθοριστικό ρόλο στην ποιότητα των σχέσεων και στη συχνότητα των επαφών μεταξύ εγγονιών και παππούδων-γιαγιάδων, ενώ το φύλο του ηλικιωμένου δε βρέθηκε να έχει τόσο μεγάλη σημασία. Επίσης, βρέθηκε ότι τα εγγόνια απομακρύνονται από τους παππούδες και τις γιαγιάδες στην αρχή της εφηβείας τους, για να επανασυνδεθούν αργότερα με την έναρξη της ενηλικίωσής τους (Hoffman, 1979).

Οι Hagestad & Kranichfeld (1982, στο Hagestad 1985) προσπαθούν να δώσουν μία ερμηνεία στο γιατί η σχέση παππούδων-γιαγιάδων και εγγονιών έχει διάρκεια και χαρακτηρίζεται από συναισθηματικό δέσιμο. Οι παππούδες και οι γιαγιάδες συχνά δε θίγουν θέματα προσωπικού περιεχομένου, όπως σεξουαλικά, θρησκευτικά, φυλετικές σχέσεις κ.ά. Επίσης, οι παππούδες επικεντρώνουν το

ενδιαφέρον και την επιρροή τους σε θέματα που άπτονται της πραγματικότητας, ενώ οι γιαγιάδες σε θέματα διαπροσωπικού και συναισθηματικού χαρακτήρα.

Η κεντρική θέση που κατέχει η μητρική γιαγιά στη ζωή των ενήλικων εγγονιών επιβεβαιώνεται μία ακόμα φορά από την έρευνα των Hartshorne & Manaster (1982) που πραγματοποιήθηκε σε ένα δείγμα 178 φοιτητών και φοιτητριών. Η επαφή τους με τη μητρική γιαγιά είναι συχνότερη σε σχέση με τους παππούδες και τις πατρικές γιαγιάδες, ενώ τα εγγόνια εκφράζουν επιθυμία για μεγαλύτερη επικοινωνία μαζί της.

Τα παραπάνω αποτελέσματα ενισχύονται και από την μελέτη των Thomson & Walker (1984) που μοίρασαν ερωτηματολόγια σε 126 τριάδες μητρικών γιαγιάδων, μητέρων και εγγονών. Ο ρόλος της γιαγιάς στη ζωή των εγγονών ενισχύεται ακόμα περισσότερο, εάν οι μητέρες έχουν θετική στάση απέναντι στις γιαγιάδες.

Μία έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε ένα δείγμα 142 φοιτητών και φοιτητριών κολεγίου, από τους Creasey & Koblenwski (1991), έδειξε ότι δεν παρατηρήθηκαν ιδιαίτερες σχέσεις μεταξύ μητρικών γιαγιάδων και εγγονών, παρόλο που οι εγγονές δείχνουν να έχουν μία πιο θερμή στάση απέναντι στους παππούδες και τις γιαγιάδες από τους εγγονούς. Τα εγγόνια στην αρχή της ενηλικίωσης τους συμπεριφέρονται στους παππούδες και τις γιαγιάδες με τον ίδιο τρόπο που συμπεριφέρονται στους γονείς τους και επισημαίνουν ότι νιώθουν σεβασμό, αγάπη και ελάχιστη επιθυμία για σύγκρουση μαζί τους. Οι παππούδες και οι γιαγιάδες, συνεπώς, κατέχουν ένα σχετικά κυρίαρχο ρόλο στη ζωή των ενήλικων εγγονιών. Τέλος, το φύλο του ηλικιωμένου δε φαίνεται να παίζει ιδιαίτερο ρόλο στο αίσθημα ικανοποίησης ή στην επιθυμία συντροφικότητας που νιώθουν τόσο οι παππούδες όσο και οι γιαγιάδες για τα εγγόνια τους.

Ένα χρόνο μετά, μία έρευνα με ίδιο θέμα και χαρακτηριστικά δείγματος πραγματοποιείται από τους Roberto & Stroes (1992). Οι ερευνητές αναζητούν την αντίληψη που έχουν σχηματίσει τα εγγόνια για τους παππούδες και τις γιαγιάδες, δίνοντας έμφαση σε τέσσερις παραμέτρους: συχνότητα κοινωνικών δραστηριοτήτων, ανάπτυξη αξιών, ποιότητα σχέσεων και αντίληψη του ρόλου των παππούδων και των γιαγιάδων. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα εγγόνια συμμετέχουν σε περισσότερες δραστηριότητες με τις γιαγιάδες παρά με τους παππούδες. Η διαμόρφωση των αξιών τους επηρεάζεται περισσότερο από τις γιαγιάδες παρά από τους παππούδες, άποψη που εκφράζεται τόσο από τις εγγονές όσο και από τους εγγονούς. Επίσης, στην ποιότητα των σχέσεων η γιαγιά φαίνεται

ότι υπερέχει σε σχέση με τον παππού, ενώ στη συνείδηση και στην αντίληψη των εγγονιών προηγείται ο ρόλος των γιαγιάδων και έπεται ο ρόλος των παππούδων.

Η αντίληψη των εγγονιών που μεταβαίνουν από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή για τους παππούδες και τις γιαγιάδες ήταν ο στόχος στην έρευνα της Mills (1999) που συνέλεξε συνεντεύξεις από 3.210 ενήλικα εγγόνια σε μία περίοδο 23 χρόνων. Το βασικό ερώτημα της ερευνήτριας ήταν κατά πόσο η εργασία, ο γάμος και οι οικογενειακές υποχρεώσεις επηρεάζουν τις σχέσεις των ενήλικων εγγονιών με τους παππούδες και τις γιαγιάδες. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι κοινωνικές δραστηριότητες και οι υποχρεώσεις των ενήλικων εγγονιών δεν επηρεάζουν την ποιότητα των σχέσεων με τους παππούδες και τις γιαγιάδες. Με την ενηλικίωση τα εγγόνια δείχνουν μεγαλύτερη εγγύτητα στους παππούδες παρά στις γιαγιάδες. Αυτό ερμηνεύεται στη βάση των κοινωνικών ρόλων, καθώς οι παππούδες έχουν ισχυρή παρουσία εκτός σπιτιού σε αντίθεση με τις γιαγιάδες που στην αντίληψη των εγγονιών ταυτίζονται με την ζωή εντός σπιτιού.

1.5 Βρέφη, γιαγιάδες και παππούδες.

Συγκεκριμένες μελέτες σχετικά με την αλληλεπίδραση των γιαγιάδων με τα βρέφη έχουν πραγματοποιηθεί μέσα στο πλαίσιο της Θεωρίας Προσκόλλησης, με βασικό μεθοδολογικό εργαλείο τη Συνθήκη του Ξένου.

Σύμφωνα με τον Bowlby (1969) η επιβίωση και η αναπαραγωγή ελέγχουν κρίσιμες λειτουργίες των συστημάτων συμπεριφοράς, δηλαδή της προσκόλλησης, της γονεϊκότητας, της λήψης τροφής και της εξερεύνησης του περιβάλλοντος. Ο Bowlby ορίζει την προσκόλληση ως:

«...τη συμπεριφορά που έχει ως προβλεπόμενο αποτέλεσμα την εγγύτητα σε μια φιγούρα προσκόλλησης και της οποίας η εξελικτική λειτουργία είναι η προστασία του βρέφους από τον κίνδυνο.... Αν και τα βρέφη του ανθρώπου αρχικά απευθύνουν μηνύματα που προάγουν την εγγύτητα προς όλους τους παρέχοντες φροντίδα αδιακρίτως, οι συμπεριφορές αυτές σταδιακά εστιάζονται όλο και περισσότερο στα πρόσωπα εκείνα που ανταποκρίνονται στο κλάμα του βρέφους και που συναλλάσσονται κοινωνικά μαζί του....» (Bretherton, 1995, σελ. 465-466).

Ο Bowlby (1973) υποστηρίζει ότι το βρέφος φοβάται την απουσία του προσώπου προσκόλλησης. Ο φόβος μειώνεται με την προσπάθεια του βρέφους να απομακρυνθεί από το άγνωστο και να πλησιάσει το οικείο πρόσωπο. Εάν η μητέρα, ως πρόσωπο προσκόλλησης, αναγνωρίζει και καλύπτει τις βρεφικές ανάγκες για ανακούφιση και προστασία και σέβεται τη βρεφική ανάγκη για εξερεύνηση του

περιβάλλοντος, το βρέφος θα αναπτύξει ένα εσωτερικό μοντέλο στο οποίο ο εαυτός βιώνεται ως αυτάρκης και αξιόλογος. Στην αντίθετη περίπτωση ο εαυτός θα βιωθεί ως αδύναμος και ανάξιος. Ο Bowlby (1973) υποστηρίζει ότι τα βρέφη, τα νήπια και τα παιδιά αποκτούν εσωτερικά μοντέλα εργασίας του εαυτού και του προσώπου προσκόλλησης, μέσω των κοινωνικών συναλλαγών. Μέσω αυτών των μοντέλων τα βρέφη και τα νήπια προβλέπουν τις πιθανές συμπεριφορές του προσώπου προσκόλλησης και προγραμματίζουν τις δικές τους αντιδράσεις.

Η Ainsworth (1963, 1967) συνέβαλε καθοριστικά στην ανάπτυξη της Θεωρίας της Προσκόλλησης. Οι παρατηρήσεις της σε ζευγάρια μητέρων-βρεφών στην Ουγκάντα της Αφρικής και στις Η.Π.Α επικεντρώθηκαν στους τρόπους με τους οποίους οι μητέρες και τα βρέφη συνδέονται μεταξύ τους κατά το δεύτερο και τρίτο έτος της ζωής του παιδιού. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα περισσότερα ζευγάρια βρεφών-μητέρων είχαν δημιουργήσει μία άνετη, ασφαλή σχέση έως το τέλος του τρίτου έτους. Οι Ainsworth και Witting (1969) αναζητούσαν ένα μεθοδολογικό εργαλείο για την αξιολόγηση της συμπεριφοράς προσκόλλησης και εξερεύνησης των βρεφών του ενός έτους. Στο πλαίσιο αυτό ανέπτυξαν τη Συνθήκη του Ξένου σε εργαστηριακό χώρο, σε συνθήκες υψηλού και χαμηλού στρες, όπου εξετάζονται οι αντιδράσεις των βρεφών προς έναν ξένο στην παρουσία, στην απουσία και στην επανεμφάνιση της μητέρας. Οι αντιδράσεις των βρεφών στην παρουσία του ξένου κυρίως κατά την επανεμφάνιση της μητέρας έδειξε (βλ. σχ. Cole & Cole, 2000, σελ. 400-403) την ύπαρξη:

α) βρεφών με ασφαλή δεσμό, όπου όταν επανέρχεται η μητέρα, ηρεμούν γρήγορα στην αγκαλιά της και ξαναρχίζουν το παιχνίδι. Είναι τα βρέφη που στην παρουσία της μητέρας παίζουν ευχάριστα με τα παιχνίδια και αντιδρούν θετικά στον ξένο, ενώ στην απουσία της μητέρας κλαίνε και ο ξένος δεν μπορεί να τα παρηγορήσει,

β) βρεφών με ανασφαλή δεσμό αποφυγής, όπου όταν επανέρχεται η μητέρα, απομακρύνονται από αυτήν, αντί να την προσεγγίσουν και να ζητήσουν παρηγοριά. Είναι τα βρέφη που στην παρουσία της μητέρας αδιαφορούν για τη θέση που αυτή βρίσκεται στον εργαστηριακό χώρο, μπορεί να κλάψουν ή να μην κλάψουν όταν αυτή φεύγει και αν αναστατωθούν μπορεί εξίσου να παρηγορηθούν από τη μητέρα και τον ξένο, και

γ) βρεφών με αμφίθυμο ανασφαλή δεσμό όπου, όταν επανέρχεται η μητέρα, την πλησιάζουν, αλλά ταυτόχρονα ανθίστανται στην επαφή και την παρηγοριά που τους προσφέρει, κλαίνε, για να τα αγκαλιάσει και, όταν αυτό συμβεί, κλαίνε να τα

αφήσει κάτω. Είναι τα βρέφη που στην *παρουσία* της μητέρας μένουν συνεχώς δίπλα της, έχουν άγχος, ανησυχούν στην παρουσία ξένου και αναστατώνονται πολύ στην απουσία της μητέρας.

Η Συνθήκη του Ξένου χρησιμοποιήθηκε από ορισμένους ερευνητές ως μεθοδολογικό εργαλείο για τη μελέτη της αλληλεπίδρασης των βρεφών με τις γιαγιάδες.

Ο Kornhaber (1983), αναζητώντας ομοιότητες ή διαφορές στην αλληλεπίδραση 30 βρεφών ενός έτους με τις μητέρες και τις γιαγιάδες, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρχαν σημαντικές διαφορές ως προς το βαθμό ασφαλούς προσκόλλησης των βρεφών με τις μητέρες και τις γιαγιάδες τους. Μία διαφορά παρουσιάστηκε στο βαθμό εξερεύνησης των βρεφών στο χώρο που ήταν μεγαλύτερος, όταν τα βρέφη ήταν με τις μητέρες τους παρά με τις γιαγιάδες τους. Ίδια αποτελέσματα έφερε στο φως η μελέτη των Myers, Jarvis & Creasy (1987) (βρέφη ηλικίας 1 έτους) και η μελέτη των Tolmin & Passman (1989) (βρέφη ηλικίας 2 ετών) προσθέτοντας το εύρημα ότι η προσκόλληση των εγγονιών με τις γιαγιάδες τους εξαρτάται από το βαθμό εμπλοκής των γιαγιάδων στην ανατροφή των βρεφών. Επιπλέον, σε άλλη σχετική μελέτη οι Blackwelder & Passman (1986) έδειξαν ότι οι γιαγιάδες υιοθετούν τον ίδιο τρόπο ανακούφισης, επιβράβευσης και τιμωρίας των βρεφών με τις μητέρες - η συμπεριφορά των γιαγιάδων προς τα εγγόνια τους ήταν διαφορετική από αυτή των μητέρων μόνο στην περίπτωση που διαφωνούσαν σχετικά με τον τρόπο ανατροφής των παιδιών. Οι ερευνητές, τέλος, συμπέραναν ότι ο τρόπος (ανατροφικός, τυπικός, αποστασιακός, κ.ά.) με τον οποίο οι γιαγιάδες αντιλαμβάνονται το ρόλο τους επιδρά στη συμπεριφορά του εγγονιού τους προς αυτές.

Μία μελέτη που δε βασίστηκε στη Θεωρία Προσκόλλησης και στη μέθοδο της Συνθήκης του Ξένου, αλλά έφερε στο φως ενδιαφέροντα αποτελέσματα είναι αυτή των Tinsley και Park (1987). Οι ερευνητές παρατήρησαν τη δυαδική αλληλεπίδραση 30 βρεφών, ηλικίας 7 μηνών με τις μητέρες, τους πατέρες, τις γιαγιάδες και τους παππούδες. Οι υποθέσεις της έρευνας ήταν τρεις:

- α) ότι η αλληλεπίδραση των γιαγιάδων και των παππούδων με τα βρέφη είναι αμφίδρομη,
- β) ότι η ηλικία του βρέφους ρυθμίζει το επίπεδο της νοητικής και της κινητικής αλληλεπίδρασης με τον αντίστοιχο ενήλικο (δηλαδή, στα νεαρότερα βρέφη οι

ενήλικοι εισάγουν το ερέθισμα για αλληλεπίδραση, ενώ σε μεγαλύτερες ηλικίες το ερέθισμα για αλληλεπίδραση συνήθως προσφέρεται από τα παιδιά), και

γ) ότι η αλληλεπίδραση των βρεφών με όλους και ιδιαίτερα με τους παππούδες και τις γιαγιάδες χαρακτηρίζεται από αμοιβαία ευχαρίστηση και χρήσιμες εμπειρίες.

Στη μελέτη αυτή το κάθε ενήλικο υποκείμενο αλληλεπιδρούσε χωριστά με το βρέφος, ενώ χορηγήθηκαν ερωτηματολόγια στους γονείς, στις γιαγιάδες και στους παππούδες. Στα βρέφη εφαρμόστηκε η δοκιμασία της Bayley (Bayley Scale of Infant Development). Τα ευρήματα της έρευνας έδειξαν ότι :

α) οι παππούδες και οι γιαγιάδες ήταν περισσότερο ευγενικοί, αλλά λιγότερο επικοινωνιακοί συγκριτικά με τους γονείς των βρεφών,

β) οι μητέρες και οι γιαγιάδες επέδειξαν μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα και φαντασία στο παιχνίδι με τα βρέφη σε σχέση με τους πατέρες και τους παππούδες που αντιμετώπιζαν αμήχανα τις απαιτήσεις των βρεφών,

γ) παρατηρήθηκαν διαφορές φύλου όσον αφορά την αλληλεπίδραση των ενηλίκων με τα βρέφη. Οι μητέρες και οι γιαγιάδες ήταν πιο τρυφερές με τα αγόρια αλλά πιο επικοινωνιακές με τα κορίτσια, ενώ οι πατέρες και οι παππούδες αλληλεπιδρούσαν με τον ίδιο τρόπο και με τα δύο φύλα,

δ) οι παππούδες και οι γιαγιάδες ένιωθαν μεγαλύτερη ικανοποίηση στην αλληλεπίδραση με τα βρέφη συγκριτικά με τους γονείς, και τέλος

ε) τα βρέφη που είχαν περισσότερη επικοινωνία με τους ενήλικους συντρόφους τους σημείωσαν μεγαλύτερη επιτυχία στη δοκιμασία της Bayley σε σύγκριση με εκείνα που είχαν λιγότερη επαφή.

Οι Tinsley και Park (1987) συμπέραναν ότι οι παππούδες και οι γιαγιάδες, παρά τις διαφορές που είχαν στην αλληλεπίδρασή τους με τα βρέφη σε σχέση με τους γονείς, ήταν πολύ αποτελεσματικοί επικοινωνιακοί σύντροφοι. Οι ομοιότητες που παρατηρήθηκαν στη συμπεριφορά των γονέων, των παππούδων και των γιαγιάδων ερμηνεύτηκαν από τους ερευνητές ως συμπεριφορά που συμβάλλει θετικά σε ένα σταθερό τρόπο ανατροφής των βρεφών, ενώ οι διαφορές που ανιχνεύτηκαν καθιστούν τους γονείς, τους παππούδες και τις γιαγιάδες ξεχωριστούς συντρόφους στην ανάπτυξη της κοινωνικότητας των βρεφών. Ως προς την ερμηνεία των ερευνητών για τη μεγαλύτερη ευχαρίστηση που νιώθουν οι παππούδες και οι γιαγιάδες στην αλληλεπίδραση τους με τα βρέφη ισχυρίζονται ότι δεν έχουν την άμεση ευθύνη για την ανατροφή των βρεφών και συνεπώς έχουν μεγαλύτερη διάθεση να επικοινωνήσουν περισσότερο μαζί τους.

Τα συναισθήματα που βιώνουν οι παππούδες για το νεογέννητο εγγόνι τους, όταν αντιμετωπίζει κάποιο σημαντικό πρόβλημα υγείας, ήταν ο στόχος στην έρευνα της Hall (2004). Παρόλο που συγκριτικά με τις γιαγιάδες στους παππούδες αποδίδεται ένας περιθωριακός και περιστασιακός ρόλος στην ανατροφή των εγγονιών, η ερευνήτρια έδειξε, μέσα από τις ποιοτικές συνεντεύξεις με επτά παππούδες από τη Δανία, ότι σε κρίσιμες καταστάσεις ζωής και θανάτου οι παππούδες νιώθουν ανησυχία και αγάπη τόσο για τα εγγόνια όσο και για τους γονείς. Νιώθουν τρομαγμένοι και αβοήθητοι, παρόλο που έχουν τη δύναμη να στηρίζουν και να παρηγορήσουν τους γονείς. Ελπίζουν για το καλύτερο και νιώθουν ότι βρίσκονται στη «δίνη» του προβλήματος, όταν το ιατρικό προσωπικό τους ενημερώνει παράλληλα με τους γονείς για την υγεία του εγγονιού τους.

1.6 Συζήτηση

Η παραπάνω ανασκόπηση των ερευνών δείχνει ότι η σχέση των εγγονιών με τους παππούδες και τις γιαγιάδες μπορεί να είναι σημαντική για την ανάπτυξη όλων, ειδικά των παιδιών.

Στο υποκεφάλαιο 1.1 είδαμε ότι δύο βασικά ευρήματα των μελετών από τη δεκαετία του 1940 μέχρι τη δεκαετία του 1980 είναι η σταδιακή μείωση της αυστηρότητας και της επιρροής των παππούδων και των γιαγιάδων στη ζωή των μελών της πυρηνικής οικογένειας και η διατήρηση του κύρους, του σεβασμού και της εμπλοκής τους στη ζωή των μελών της εκτεταμένης οικογένειας. Στροφή παρατηρείται κατά τη δεκαετία του 1960, όπου η έρευνα καταγράφει καλύτερευση των σχέσεων των παππούδων και των γιαγιάδων με τα παιδιά και τα εγγόνια τους. Οι άκαμπτες τυπολογίες για τους παππούδες και τις γιαγιάδες, που προτάθηκαν από τους ερευνητές από τη δεκαετία του 1970 και μετά, είναι ενδιαφέρουσες και καθιστούν πιο σαφή την περιγραφή, αλλά αμφιβάλλουμε αν καταδεικνύουν την ύπαρξη αμιγών, σταθερών ψυχολογικών «τύπων» παππούδων και γιαγιάδων. Η προσφορά των ερευνών αυτών έγκειται κυρίως στο ότι η έρευνα επικεντρώθηκε *επιτέλους* στις σχέσεις των παππούδων και των γιαγιάδων με τα εγγόνια τους. Η πολυπλοκότητα της προσωπικότητας των ηλικιωμένων και άρα η υπονόμηση της υπόθεσης για την ύπαρξη σταθερών ψυχολογικών «τύπων» παππούδων και γιαγιάδων φαίνεται από τις έρευνες ολόκληρου του κεφαλαίου, οι οποίες μαρτυρούν την πλειάδα των παραγόντων που συμβάλουν στη δημιουργία και την ανάπτυξη των σχέσεων ή στην απουσία των σχέσεων εγγονιών-παππούδων /γιαγιάδων.

Στο υποκεφάλαιο 1.2. περιγράψαμε αναλυτικά τις μελέτες που διερεύνησαν τους παράγοντες αυτούς. Ο ρόλος των παππούδων και των γιαγιάδων μπορεί να είναι άμεσος ή έμμεσος, ανάλογα με τις σχέσεις που έχουν οι ηλικιωμένοι με τα παιδιά τους και ανάλογα με το βαθμό συμμετοχής των ηλικιωμένων στην ανατροφή των εγγονιών. *Η συχνότητα της επαφής των παππούδων και των γιαγιάδων με τα εγγόνια εξαρτάται και από άλλους παράγοντες, όπως η γεωγραφική απόσταση, η ποιότητα των σχέσεων των παππούδων και των γιαγιάδων με τα παιδιά τους, ο αριθμός των εγγονιών, το φύλο των εγγονιών και των ηλικιωμένων, η καταγωγή και η οικογενειακή κατάσταση των παππούδων και των γιαγιάδων κ.ά.*

Η ηλικία των παππούδων και των γιαγιάδων, αλλά και η ηλικία των εγγονιών είναι ένας κρίσιμος παράγοντας που επηρεάζει τη συχνότητα των επαφών τους. Τα εγγόνια κατά τη βρεφική και τη νηπιακή ηλικία επικοινωνούν περισσότερο και ανατρέφονται συχνότερα από τις γιαγιάδες, ενώ οι παππούδες συμμετέχουν περισσότερο στην ανατροφή, όταν τα εγγόνια τους είναι στην παιδική ηλικία. Υπάρχει ερευνητική ένδειξη ότι η ηλικία των 50-57 ετών πιθανόν να είναι η καταλληλότερη για αλληλεπίδραση των παππούδων με τα εγγόνια τους, αν και θα χρειαστούν περαιτέρω έρευνες για την ενίσχυση του ευρήματος. Η αποδοχή του ρόλου του παππού και της γιαγιάς, καθώς και το αίσθημα της ικανοποίησης που εισπράττουν από αυτόν το ρόλο τους βοηθάει να νιώθουν νεότεροι από τη βιολογική τους ηλικία και να μεταθέτουν την αίσθηση του «ηλικιωμένου» σε μεγαλύτερη ηλικία.

Το φύλο των ενηλίκων παίζει ιδιαίτερο ρόλο στην ανάπτυξη των σχέσεων με τα εγγόνια - οι γιαγιάδες, ιδιαίτερα μέσα στο σπίτι, παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο ενώ οι παππούδες, κυρίως εκτός σπιτιού, αναλαμβάνουν καθήκοντα ανατροφής των εγγονιών. *Οι παππούδες δηλώνουν περισσότερη αδυναμία και άγχος να επηρεάσουν τις επιλογές, τις πράξεις και τα συναισθήματα των εγγονιών τους, συγκριτικά με τις γιαγιάδες, οι οποίες φαίνονται πιο ψύχραιμες, έχουν μία πιο θετική στάση για το νέο ρόλο τους, από τον οποίο αντλούν περισσότερη ευχαρίστηση από ό,τι οι παππούδες.* Η καταγωγή, επίσης, είναι ένας άλλος σημαντικός παράγοντας στη διαμόρφωση της σχέσης παππούδων-γιαγιάδων και εγγονιών. Χωρίς να μπορεί κανείς να γενικεύσει, οι έρευνες δείχνουν μία τάση υπεροχής των μητρικών παππούδων και των μητρικών γιαγιάδων τόσο κατά την ανατροφική διαδικασία όσο και στην ίδια τη συνείδηση των εγγονιών, συγκριτικά με τους πατρικούς παππούδες και τις μητρικές γιαγιάδες. Η γενίκευση δεν είναι εύκολη δεδομένου ότι οι σχέσεις αυτές

εξαρτώνται, επίσης, από π.χ. την ποιότητα των σχέσεων παππούδων/γιαγιάδων-γονέων, από το αστικό ή το αγροτικό περιβάλλον διαμονής, από τη συχνότητα επαφής, από τον αριθμό των εγγονιών (όσο λιγότερα τα εγγόνια τόσο συχνότερη η επαφή με τους παππούδες και τις γιαγιάδες) και από το αν οι τελευταίοι έγιναν παππούδες ή γιαγιάδες πολύ νέοι - οι τελευταίοι δηλώνουν ότι νιώθουν πιο «γέροι» συγκριτικά με εκείνους που έγιναν παππούδες ή γιαγιάδες στην κοινωνικά αποδεκτή και «κατάλληλη» ηλικία. Οι γιαγιάδες στηρίζουν συναισθηματικά τις έφηβες κόρες τους που έχουν βρέφη και οι παππούδες συμβάλλουν αφενός οικονομικά στην ανάπτυξη των βρεφών και αφετέρου ψυχολογικά προσφέροντας με την παρουσία τους μία αίσθηση οικογενειακής πληρότητας. Επιπλέον, οι παππούδες συχνά νιώθουν ως χρέος τους τη μεταφορά συγκεκριμένων οικογενειακών, θρησκευτικών και κοινωνικών αξιών στα εγγόνια τους. Οι νέοι ρόλοι έχουν όχι μόνο θετικές, αλλά και αρνητικές συνέπειες στη ζωή των ηλικιωμένων. Η υγεία, η προχωρημένη ηλικία, η σωματική και συναισθηματική τους κόπωση επιδρούν στην ποιότητα της σχέσης με τα εγγόνια τους, ενώ τα οικογενειακά προβλήματα και οι δυσχερείς, πολλές φορές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες (νομική κηδεμονία εγγονιών, φτώχεια, συγκατοίκηση με ανήλικα εγγόνια) δεν τους επιτρέπουν να απολαύσουν, όσο θα ήθελαν, τον ρόλο τους. Η ικανοποίηση από το νέο ρόλο εξαρτάται, επίσης, από το φύλο, τη σειρά γέννησης (π.χ. πρώτο εγγόνι) και από το αν το εγγόνι είναι ήρεμο ή προκαλεί σκοτούρες και τους καταπονεί – στην τελευταία περίπτωση οι σχέσεις υπονομεύονται. Οι παραπάνω έρευνες συνέβαλαν καταλυτικά στο να τεκμηριώσουν την άποψη ότι και οι παππούδες, εκτός από τους γονείς και τις γιαγιάδες, μπορεί να είναι Σημαντικοί Άλλοι για τα αναπτυσσόμενα εγγόνια τους.

Στο υποκεφάλαιο 1.3, ως προέκταση των οικογενειακών και κοινωνικών προβλημάτων, περιγράφηκε η περίπτωση της επίσημης κηδεμονίας των εγγονιών από τους παππούδες και τις γιαγιάδες. Ο θάνατος των γονέων, ο εγκλεισμός τους στη φυλακή, το διαζύγιο, η εγκατάλειψη των παιδιών είναι κοινωνικές καταστάσεις οι οποίες αναγκάζουν τους παππούδες και τις γιαγιάδες να καλύψουν ανάγκες, να επιλύσουν πρακτικά προβλήματα, να δράσουν προς όφελος των εγγονιών τους – γονείς και γιαγιάδες/παππούδες ταυτοχρόνως. Οι βασικότερες συνέπειες της επίσημης κηδεμονίας των εγγονιών από τους παππούδες και τις γιαγιάδες είναι συχνά η κοινωνική απομόνωση, η σύγκρουση των ρόλων (παραδοσιακός ρόλος του παππού ή της γιαγιάς και ταυτοχρόνως υποκατάστατο των απόντων βιολογικών γονέων), η αντιμετώπιση οικονομικών προβλημάτων και η παραμέληση των δικών

τους προβλημάτων υγείας. Αν και δεν απουσιάζουν οι παππούδες ως επίσημοι κηδεμόνες, συχνότερα τον δύσκολο αυτό ρόλο αναλαμβάνουν, στις Η.Π.Α. κυρίως, οι φτωχές ισπανόφωνες ή αφροαμερικανές γιαγιάδες. Η περίπτωση της επίσημης κηδεμονίας των εγγονιών από τις γιαγιάδες και τους παππούδες μαρτυρεί την αξία επιβίωσης που έχουν οι ηλικιωμένοι στη ανάπτυξη και την πορεία ζωής των εγγονιών τους, με τα οποία αναπτύσσουν ισχυρές συναισθηματικές σχέσεις και για τα οποία συχνά θυσιάζουν πολλά πράγματα από τη ζωή τους (βλ. παρακάτω).

Στο υποκεφάλαιο 1.4 περιγράψαμε πώς τα εγγόνια βιώνουν τις σχέσεις με τις γιαγιάδες και τους παππούδες τους. Τα εγγόνια (νήπια, παιδιά και έφηβοι) δηλώνουν ότι ειδικά οι γιαγιάδες, αλλά και οι παππούδες είναι περισσότερο ανεκτικοί, αστείοι, στοργικοί, έμπιστοι, καλοί σύντροφοι στα παιχνίδια και πιο έμπειροι στην ανατροφή των παιδιών από ό,τι οι γονείς. Από τους γονείς τα νήπια και τα παιδιά λένε ότι «προτιμούν» τους παππούδες και τις γιαγιάδες, επειδή τους ικανοποιούν περισσότερες επιθυμίες. Ο ερχομός της προ-εφηβείας συνοδεύεται συχνά από μία απόσταση των εγγονιών από τις γιαγιάδες και τους παππούδες, ενώ ο ερχομός της εφηβείας οδηγεί τους εφήβους να δηλώσουν αφενός ότι συζητώντας με τους παππούδες και τις γιαγιάδες μπορούν να καταλάβουν και να επικοινωνήσουν καλύτερα με τους γονείς τους και αφετέρου ότι επιθυμούν να βοηθήσουν τους παππούδες και γιαγιάδες τους που βρίσκονται σε ιδρύματα. Η απουσία επαφής μαζί τους δυσκολεύει τα εγγόνια να συλλάβουν την έννοια της ηλικίας, ενώ αναπτύσσουν αρνητική στάση προς τους ηλικιωμένους. Η επαφή με τους παππούδες και τις γιαγιάδες βοηθά στην ανάπτυξη της εφηβικής ταυτότητας, συνδράμει στην επίλυση των εφηβικών κρίσεων, οδηγεί στη μετάδοση πολιτισμικών στοιχείων και οικογενειακών ιστοριών, αμβλύνει τις εντάσεις με τους γονείς και γενικά συμβάλλει στην εφηβική ανάπτυξη σε όλους τους τύπους των οικογενειών (π.χ. ξαναπαντρεμένοι γονείς, έφηβοι που ζουν με διαζευγμένες ή ανύπαντρες μητέρες). Βέβαια η ποιότητα των σχέσεων εξαρτάται από τη συχνότητα επαφής, από το αν πρόκειται για μητρικούς ή πατρικούς παππούδες και γιαγιάδες, από την ηλικία των εγγονιών και από τις σχέσεις των γονέων με αυτούς. Ακόμη και κατά τα φοιτητικά χρόνια οι γονείς μεταδίδουν στα παιδιά τους τα συναισθήματα που τρέφουν για τους γονείς τους, ενώ τα εγγόνια (φοιτήτριες και φοιτητές) κρίνουν σημαντικούς για τη ζωή τους παππούδες και τις γιαγιάδες. Τους χαρακτηρίζουν ως φορείς συναισθηματικής σταθερότητας, συμβουλευτικής υποστήριξης και ως διακριτικούς συντρόφους, ενώ νιώθουν υπεύθυνοι απέναντί τους. Οι υποχρεώσεις της ενήλικης

ζωής όπως ο γάμος, η οικογένεια, η εργασία δε φαίνεται να μειώνουν τον συναισθηματικό δεσμό που βιώνουν τα εγγόνια με τους παππούδες και τις γιαγιάδες. Αν και οι σχετικές έρευνες χαρακτηρίζονται συχνά από διαφορές στα συμπεράσματα, άρα δύσκολα μπορεί κανείς να γενικεύσει, συνολικά δείχνουν μία τάση για παραπάνω προτίμηση των εγγονιών στους μητρικούς παρά στους πατρικούς παππούδες και γιαγιάδες, στη μητρική γιαγιά παρά στον μητρικό παππού και μια τάση των κοριτσιών παρά των αγοριών για ισχυρότερο συναισθηματικό δεσμό μαζί τους.

Στο υποκεφάλαιο 1.5 περιγράψαμε τις λίγες έρευνες που επικεντρώθηκαν στις σχέσεις βρεφών-γιαγιάδων και τις ελάχιστες που εστιάστηκαν στις σχέσεις βρεφών-παππούδων. Μέσω της Θεωρίας της Προσκόλλησης και της μεθόδου της Συνθήκης του Ξένου οι σχετικές έρευνες έδειξαν ότι δεν υπήρξαν πολλές και σημαντικές διαφορές στο βαθμό της βρεφικής προσκόλλησης προς τη μητέρα και προς τη γιαγιά και ότι ο συναισθηματικός δεσμός της τελευταίας με το βρέφος εξαρτάται από τη συχνότητα εμπλοκής της στην ανατροφή. Μία μελέτη έδειξε ότι η συμφωνία μητέρας και γιαγιάς ως προς τον τρόπο ανατροφής τις οδηγεί σε όμοιους, ενώ η διαφωνία σε διαφορετικούς τρόπους ανατροφής. Η μελέτη των Tinsley & Park (1987) έδειξε ότι, σε σύγκριση με τους γονείς, οι γιαγιάδες και οι παππούδες ήταν εξίσου αποτελεσματικοί σύντροφοι στην αλληλεπίδραση με τα βρέφη (ηλικίας 7 μηνών), ότι ήταν λιγότερο επικοινωνιακοί, αλλά περισσότερο ευγενικοί από τους γονείς και ότι ένιωθαν περισσότερη ευχαρίστηση από την επαφή με τα εγγόνια τους, διότι δεν έχουν αυτοί, αλλά οι γονείς την ευθύνη της ανατροφής. Τέλος, η έρευνα της Hall (2004) έδειξε ότι οι παππούδες αγαπούν το ίδιο με τους γονείς και τη γιαγιά τα νεογέννητα εγγονάκια τους και ανησυχούν το ίδιο με εκείνους όταν υπάρχουν προβλήματα υγείας του νεογνού.

Τα παραπάνω ευρήματα συνοπτικά δείχνουν ότι οι γιαγιάδες και οι παππούδες *μπορεί να γίνουν* Σημαντικοί Άλλοι για τα εγγόνια τους από τη βρεφική ηλικία μέχρι τα ενήλικα χρόνια (Smith, 1991), αν και οι έρευνες των σχέσεων βρεφών-γιαγιάδων και πολύ περισσότερο οι έρευνες των σχέσεων βρεφών-παππούδων *σπανίζουν*. Οι μελέτες των σχέσεων γιαγιάδων-εγγονών κατά τα νηπιακά, παιδικά, εφηβικά και ενήλικα χρόνια είναι περισσότερες απ' τις αντίστοιχες μελέτες με παππούδες (Roberto, Allen & Bliszner, 2001), διότι οι γιαγιάδες είναι συνήθως πιο πρόθυμες να συμμετέχουν σε τέτοιου είδους έρευνες, αλληλεπιδρούν συχνότερα με τα εγγόνια τους και έχουν μεγαλύτερο προσδόκιμο

επιβίωσης συγκριτικά με τους τελευταίους (Waldrop et al., 1999). Τέλος, η Fingerman (2004) παρατηρεί ότι οι περισσότερες έρευνες μελετούν τις γιαγιάδες από την πλευρά της μητέρας και σπανιότερα απ' την πλευρά του πατέρα λόγω των ισχυρότερων συναισθηματικών δεσμών που υπάρχουν ανάμεσα στις μητέρες και τις μητρικές γιαγιάδες, δεσμών που μεταβιβάζονται και στα εγγόνια τους, όπως έχει ήδη αναφερθεί.

Αρκετές θεωρίες έχουν προταθεί και αρκετές μελέτες έχουν γίνει ως προς τις σχέσεις των παιδιών με τους γονείς (βλ. άρθρα στο Κουγιουμουτζάκης, 1992, 1995· βλ. επίσης Chimienti & Triliva, 1995· Μπεζεβέγκης, Παυλόπουλος & Μουρουσάκη, 1996· Τριλίβα & Chimienti, 1998, 2002) και λιγότερες ως προς τις σχέσεις των εγγονιών με τις γιαγιάδες και τους παππούδες. Στις τελευταίες συχνά επικρατεί το ερώτημα τι μεταφέρεται από την πρώτη (γιαγιάδες και παππούδες) στη δεύτερη (γονείς) και στην τρίτη (εγγόνια) γενιά. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι αυτό που μεταφέρεται, μέσω μάθησης, είναι η «οικογενειακή αλληλεγγύη», δηλαδή, το άθροισμα των προσδοκιών, των δραστηριοτήτων και των συναισθημάτων που μοιράζονται τα μέλη μίας οικογένειας. Άλλοι υποστηρίζουν ότι αυτό που μεταφέρεται είναι είτε η ανατροφική πρακτική μέσω σχημάτων προσκόλλησης ή μέσω μίμησης, είτε αυτούσια η αγάπη και η τρυφερότητα, ειδικά από τη γιαγιά στην κόρη και στην εγγονή (Vermulst, de Brock & van Zutphen, 1991) ενισχύοντας τη θέση του Erikson (1950) ότι, για να προσφέρεις αγάπη στο παιδί σου, πρέπει να έχεις μία τρυφερή σχέση με τη μητέρα σου και αυτή με τη δική της.

Η ψυχαναλυτική θεωρία τονίζει την επίδραση των πρώιμων βιωμάτων της μητέρας και του πατέρα στη μετέπειτα γονική συμπεριφορά τους (Freud, 1900· βλ. επίσης Perlin & John, 1999· Salkind, 1988) υπογραμμίζοντας τον *έμμεσο*, αλλά βασικό ρόλο της γιαγιάς και του παππού στην ανατροφή των βρεφών. Πιο ειδικά, στην ψυχαναλυτική παράδοση συναντούμε την ιδέα κυρίως της έμμεσης επίδρασης της γιαγιάς στο βρέφος μέσω των εμπειριών ή των φαντασιώσεων της μητέρας. Η Chodorow (1978) θεωρεί ότι η επίδραση αυτή πραγματοποιείται κατά τη μετάβαση της γυναίκας στο ρόλο της μητέρας και η Klein (Segal, 1979) αναφέρει τις πολλαπλές ταυτίσεις της μητέρας, μία από τις οποίες είναι η ταύτιση με τη μητέρα της, όσο διάστημα φροντίζει και επικοινωνεί με το βρέφος της.

Η Θεωρία της Προσκόλλησης τονίζει το σημαντικό ρόλο που μπορεί να παίζει κυρίως η γιαγιά στη μεταβίβαση σχημάτων προσκόλλησης από γενιά σε γενιά, αν και η θεωρία αυτή αφενός έχει βασιστεί στην *υπερ-χρήση* της Μεθόδου

του Ξένου (Bretherton, 1995) και αφετέρου εμπνεύστηκε, γεννήθηκε και ποτέ δεν απο-προσκολλήθηκε από το φρουδικό πλαίσιο, όπως παραδέχεται ο ίδιος ο Bowlby (βλ. σχ. Κουγιουμουτζάκης, Μαρκοδημητράκη και Τσούρτου, 2006).

Η ιδέα της επίδρασης της γιαγιάς στη μητέρα και μέσω αυτής στο βρέφος έχει γίνει αποδεκτή και από σύγχρονους αναπτυξιακούς ψυχολόγους και ψυχαναλυτές, όπως ο Stern (1985), ο οποίος σημειώνει:

«Όχι μόνο το βρέφος, άλλα και η μητέρα που συμμετέχει στην αλληλεπίδραση εισέρχεται φέρουσα τη δική της ιστορία που επηρεάζει την τρέχουσα επικοινωνία... Στην πραγματικότητα η αλληλεπίδραση δεν είναι συμμετρική, γιατί η μητέρα εισέρχεται με πολλή περισσότερη προσωπική ιστορία συγκριτικά με εκείνη του βρέφους. Εκτός από τις αναπαραστάσεις που έχει για τον εαυτό της και το παιδί της, έχει σχετικές αναπαραστάσεις της δικής της μητέρας...» (Κουγιουμουτζάκης και Τσούρτου, 1999. σελ.49).

Η ιδέα αυτή γίνεται αποδεκτή από άλλους ερευνητές, οι οποίοι ανιχνεύουν και άλλους παράγοντες. Οι Vermlust, de Brock & van Zutphen (1991) τονίζουν ότι οι γονικές πρακτικές επηρεάζονται από: α) τα βιώματα που είχαν οι γονείς από τους γονείς τους, β) τις εξωτερικές πηγές στρες και υποστήριξης (σχέσεις γάμου, εργασιακές σχέσεις, κοινωνική τάξη, κοινωνικό πλαίσιο, πολιτισμικοί παράγοντες, κ.ά.), γ) την ιδιοσυγκρασία και την πορεία ανάπτυξης του παιδιού, και δ) την προσωπικότητα των γονέων (βλ. σχ. Βιταλάκη, 2002· Βιταλάκη, & Κουγιουμουτζάκης, 2004). Ο Κουγιουμουτζάκης και η Τσούρτου (1999, σελ. 52-53) υποθέτουν ότι οι αναπαραστάσεις που έχει αναπτύξει η μητέρα από το ανατροφικό πρότυπο της γιαγιάς παρουσιάζονται με τη μορφή των φαντασιώσεων και επιδρούν στην άμεση διποκειμενική επικοινωνία μητέρας-βρέφους, χωρίς, όμως, η άμεση διποκειμενική επικοινωνία να εξαντλείται στις μητρικές φαντασιώσεις – παράγοντες άλλοι, όπως οι παραπάνω καθώς και το επίπεδο ωρίμανσης και ανάπτυξης του βρέφους και των συντρόφων του, το πολιτισμικό πλαίσιο και αυτή καθαυτή η άμεση επικοινωνία βρέφους-μητέρας/Σημαντικού Άλλου συμβάλλουν στην πορεία της σχέσης τους και γίνονται φορείς μεταφοράς εμπειρίας και νοήματος σε διαπροσωπικό και διαγενεαλογικό επίπεδο.

Η παραπάνω ενδιαφέρουσα ψυχαναλυτική θέση βασίζεται κυρίως σε κλινικά δείγματα, τα συμπεράσματα των οποίων δύσκολα μπορούν να γενικευθούν σε μη κλινικούς πληθυσμούς. Επίσης, στον πυρήνα της ψυχαναλυτικής θέσης υπάρχει η ιδέα της έμμεσης επίδρασης της γιαγιάς στα εγγόνια μέσω των αναπαραστάσεων της μητέρας. Η απουσία αναπτυξιακών και δη νατουραλιστικών και διαχρονικών

μελετών πάνω στις άμεσες σχέσεις γιαγιάς-βρέφους είναι εμφανής. Η απουσία αντίστοιχων μελετών πάνω στις άμεσες σχέσεις παππού-βρέφους είναι ακόμη πιο εμφανής. Το ερευνητικό αυτό κενό των άμεσων επαφών βρεφών - παππούδων και βρεφών - γιαγιάδων σκοπεύει να καλύψει εν μέρει η παρούσα μελέτη.

Πριν προχωρήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο τρία σημεία χρήζουν σχολιασμού. Τα δύο πρώτα σημεία είναι κυρίως νομικής και ηθικής φύσεως και το τρίτο σημείο σχετίζεται με τον βαθμό επίδρασης της γιαγιάς και του παππού στην ανάπτυξη του παιδιού, σημείο που λειτουργεί ως γέφυρα για το επόμενο κεφάλαιο.

1.7. Η Δίκη.

Οι εποχές που η εκτεταμένη οικογένεια των τριών γενεών έμενε στο ίδιο σπίτι και τα παιδιά επικοινωνούσαν άμεσα με τους παππούδες και τις γιαγιάδες – για όσο χρόνο επιθυμούσαν - έχει παρέλθει για πολλές οικογένειες, οι οποίες ζουν κυρίως στη Δύση. Σήμερα η πυρηνική οικογένεια μπορεί να ζει χιλιόμετρα μακριά από τις γιαγιάδες και τους παππούδες και οι τελευταίοι, ενώ λαχταρούν, σπάνια βλέπουν τα εγγόνια τους – το ίδιο ισχύει κι από την πλευρά των εγγονιών.

Από τη δεκαετία του 1970 ένα νέο δικαίωμα ήρθε σταδιακά στο φως: *το δικαίωμα των γιαγιάδων και των παππούδων να επικοινωνούν με τα εγγόνια τους*. Πρόκειται για ένα δύσκολο νομικό θέμα, το οποίο ακόμη και σήμερα, ειδικά στις Η.Π.Α., βασανίζει τους δικαστές, τους γονείς, τους παππούδες, τις γιαγιάδες και φυσικά και ιδίως τα παιδιά (Martin & Colbert, 1997, σελ. 214-220).

Αν το παιδί έχει αναπτύξει μέσω τακτικών επαφών σχέσεις π.χ. με τους πατρικούς παππούδες και τις γιαγιάδες και οι γονείς των παιδιών χωρίσουν ή ο πατέρας των παιδιών πεθάνει, έχουν άραγε δικαίωμα οι ηλικιωμένοι να βλέπουν το εγγονάκι τους και αυτό εκείνους; Και τι γίνεται αν η χήρα μητέρα των παιδιών αρνείται το δικαίωμα αυτό ή περιορίζει τον χρόνο επαφής ή ξαναπαντρευτεί, και ο νέος σύζυγος υιοθετήσει τα παιδιά και αμφότεροι αρνούνται το παραπάνω δικαίωμα στους ηλικιωμένους και στα παιδιά;

Στην πιο κρίσιμη από τις εκδικασθείσες υποθέσεις (Troxel εναντίον Granville)¹ που διήρκησε 7 χρόνια, το Ανώτατο Δικαστήριο των Η.Π.Α. το 2000, αποφάσισε ότι, αν δεν υπάρξει ισχυρισμός ότι οι γονείς είναι ακατάλληλοι ή

¹ <http://www.law.cornell.edu/supct/html/99-138.ZO.html>
http://www.expertlaw.com/library/child_custody/grandparents_rights.html
http://family-law.freeadvice.com/child_custody/grandparents_visitation_rights.htm

ανίκανοι για την επιμέλεια του παιδιού, τότε οι επιθυμίες τους έχουν προτεραιότητα για το αν οι αντίδικοι παππούδες και γιαγιάδες θα μπορούν να βλέπουν το εγγόνι τους. Η απόφαση αυτή θεωρήθηκε *δεδικασμένο*, αλλά δεν έλυσε το νομικό πρόβλημα, διότι οι γιαγιάδες και οι παππούδες επιμένουν - σήμερα περισσότερο από ποτέ - να διεκδικούν το δικαίωμα να βλέπουν τα εγγόνια τους.

Στην υπόθεση Troxel (η γιαγιά και ο παππούς) εναντίον Granville (της νύφης) το ζευγάρι που είχε 2 κορίτσια, χώρισε και την επιμέλεια ανέλαβε η μητέρα. Ο πατέρας (που μετά τον χωρισμό έμενε στο σπίτι των γονέων) τα έβλεπε κάθε Σαββατοκύριακο (4 φορές τον μήνα). Όμως, ο πατέρας των κοριτσιών αυτοκτόνησε. Οι επισκέψεις των κοριτσιών στη γιαγιά και στον παππού συνεχίστηκαν κανονικά για 6 μήνες, μέχρι που η μητέρα αποφάσισε να τις περιορίσει σε 1 επίσκεψη το μήνα. Η δίκη άρχισε το Δεκέμβριο του 1993 με τους ηλικιωμένους να ζητούν αύξηση των επισκέψεων. Σύμφωνα με τον Νόμο το δικαστήριο μπορεί να αυξήσει τις επισκέψεις, αν κρίνει ότι αυτό υπηρετεί «το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού». Έτσι, το 1995 το δικαστήριο αύξησε συμβιβαστικά τις επισκέψεις σε αριθμό μικρότερο από αυτόν που ήθελαν οι ηλικιωμένοι και σε αριθμό μεγαλύτερο από αυτόν που ήθελε η μητέρα, η οποία όμως προχώρησε και έφτασε στο Ανώτατο Δικαστήριο της Ουάσιγκτον. Αυτό αποφάσισε ότι το προηγούμενο δικαστήριο έβγαλε αντισυνταγματική απόφαση, η οποία παραβίαζε το θεμελιώδες δικαίωμα των γονέων να αναθρέφουν αυτόνομα τα παιδιά τους. Ο παππούς και η γιαγιά προχώρησαν στο Ανώτατο Δικαστήριο των Η.Π.Α., το οποίο το 2000 με ψήφους 6 έναντι 3 απέρριψε το αίτημά τους, διευκρινίζοντας ότι η γνώμη των γονέων για «το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού» υπερισχύει εκείνης των ηλικιωμένων, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι πάντα οι γονείς θα έχουν τον τελευταίο λόγο. Μετά την απόφαση αυτή (το *δεδικασμένο*) το νομικό σώμα της χώρας, οι ειδικοί (ψυχολόγοι, ψυχίατροι, κ.ά.), οι γονείς, οι γιαγιάδες-παππούδες και οι πολλές οργανώσεις τους διχάστηκαν σε *υποστηρικτές* και *αντιπάλους* του δικαιώματος των γιαγιάδων και των παππούδων να επικοινωνούν με τα εγγόνια τους και του δικαιώματος των τελευταίων να επικοινωνούν με τις γιαγιάδες και τους παππούδες τους.

Οι «αντίπαλοι» ισχυρίζονται ότι το κράτος δεν έχει κανένα δικαίωμα να παρεμβαίνει στις αποφάσεις των ικανών γονέων σε θέματα ανατροφής του παιδιού, ακόμα και στην περίπτωση που δεν επιτρέπουν στις γιαγιάδες και στους παππούδες να έχουν επαφή με το εγγόνι τους, ειδικά για τους ηλικιωμένους που είχαν κακομεταχειριστεί τα παιδιά τους – πώς να τους εμπιστευτείς ότι δεν θα κάνουν το

ίδιο με τα εγγόνια τους; Ακόμη και αν στη σύγκρουση αυτή οι γονείς είναι παράλογοι, η δικαστική παρέμβαση μπορεί να αποσταθεροποιήσει το περιβάλλον ζωής των εγγονιών. Ακόμη και αν δικαιωθούν δικαστικά οι ηλικιωμένοι, το παιδί κατά τη δικαστική διαδικασία υφίσταται σύγκρουση επιλογής και με την υλοποίηση της απόφασης νιώθει στο κέντρο μιας διαγενεαλογικής διαμάχης, τη στιγμή μάλιστα που λίγο πριν βίωσε το θάνατο ενός γονέα ή το διαζύγιο των γονέων του ή η μητέρα του λίγο πριν βίωσε το θάνατο του συζύγου ή το διαζύγιο και τώρα θα πρέπει να επιδοθεί σε μία δικαστική διαμάχη με τα πεθερικά της. Με τη δικαίωση του αιτήματος των ηλικιωμένων, τα δικαστήρια ευρύνουν το βαθμό της εξωγονεϊκής ανατροφής στην οποία το παιδί εκτίθεται, υπονομεύοντας την παραδοσιακή αυτονομία των γονέων στην ανατροφή των παιδιών (βλ. σχ. Hoyer, Rybash & Roodin, 1999, σελ. 435-437) (βλ. επίσης στο διαδίκτυο το πλήθος των σχετικών άρθρων στις λέξεις-κλειδιά: grandparents' visitation rights).

Οι «υποστηρικτές» ισχυρίζονται ότι οι γιαγιάδες και οι παππούδες μπορεί να παίξουν ένα σταθεροποιητικό ρόλο στη ζωή των εγγονιών, ειδικά μετά από μία οικογενειακή κρίση, ένα διαζύγιο ή το θάνατο του ενός γονέα. Αν οι ηλικιωμένοι έχουν εγκαθιδρυμένη σχέση με τα εγγόνια τους, θα είναι τραυματικό για τα παιδιά να τους αρνηθούν ξαφνικά την επαφή μαζί τους. Το γεγονός ότι το παιδί των ηλικιωμένων χωρίζεται, βρίσκεται στη φυλακή ή είναι νεκρό, δε σημαίνει ότι ο γονέας, ο οποίος έχει την επιμέλεια των παιδιών, αυτομάτως έχει και το δικαίωμα να διακόψει την πορεία μίας θετικής σχέσης ανάμεσα στο παιδί, τη γιαγιά και τον παππού.

Η διαμάχη συνεχίζεται και δεν εξαντλείται μόνο στις πολυδαίδαλες νομικές της πλευρές, αλλά αγγίζει πολύ βαθύτερα επίπεδα. Όπως σημειώνει ο νομικός Richard Victor² μήπως είναι καιρός, πέρα από τα δεδομένα δικαιώματα των γονέων και τα επίδικα δικαιώματα των γιαγιάδων και των παππούδων, να δούμε και τα δικαιώματα των ίδιων των παιδιών - να προστατέψουμε το δικαίωμά τους να έχουν επαφή με μέλη της ευρύτερης οικογένειας, με τις γιαγιάδες, τους παππούδες, τις προγιαγιάδες και τους προπαππούδες τους; Σημειώνει σχετικά:

«Αν ο θάνατος πάρει τη γιαγιά ή τον παππού από ένα παιδί αυτό είναι τραγωδία. Αλλά, εάν η οικογενειακή βιαιότητα ή η μικρόψυχη μνησικακία αρνηθούν σε ένα παιδί την ανεπιφύλακτη αγάπη μίας γιαγιάς ή ενός παππού, τις κοινές μοιρασμένες τους μνήμες, καθώς και

² www.richardsvictor.com/neitherhrm.pdf.

τις εμπειρίες που ένα παιδί έχει δικαίωμα να βιώνει όσο αυτοί ζουν, τότε αυτό είναι ντροπή» (Richard, αχρονολόγητο, βλ. υποσημείωση 2)

Οι εποχές έχουν αλλάξει. Αυτό που κάποτε ήταν βαθύτατη επιθυμία, φυσικό και κοινωνικό δικαίωμα του παιδιού, της γιαγιάς και του παππού – η απλή, φυσική, καθημερινή τους επικοινωνία, σήμερα αμφισβητείται, δικάζεται, «επιτρέπεται» κι απαγορεύεται. Η διυποκειμενική, διαγενεαλογική ανάγκη επικοινωνίας *δικάζεται*. Πού και πώς και από ποιους; Η άποψη του Bruner (2004) για τις νομικές αφηγήσεις μέσα στο δικαστήριο είναι ενδιαφέρουσα.

«...δεν αποτελεί έκπληξη ότι υπάρχει δυσπιστία απέναντι στις νομικές ιστορίες - δυσπιστία που εκδηλώνουν όχι μόνο οι διάδικοι, αλλά και εκείνοι που πρέπει να κρίνουν μεταξύ των δύο μερών. Και όχι αναίτια, αφού ο καθένας γνωρίζει ότι όσο και αν οι αρχές τους βασίζονται στην αναζήτηση δικαιοσύνης, οι ιστορίες των δικηγόρων είναι παραδομένες σε μια ρητορική αντιπαλότητα. Και ο καθένας ξέρει επίσης, ότι, παρά τα δικονομικά όρια, που είναι σχεδιασμένα με στόχο τον περιορισμό της ρητορικής τους, αυτή επηρεάζει την τελική κρίση... Οι νομικές ιστορίες απλώς δεν είναι, δεν ήταν ποτέ και πιθανώς δεν πρόκειται να είναι ιστορίες που θα ληφθούν υπόψη τοις μετρητοίς... [Όμως] μία νομική ιστορία δύσκολα υπερσχύει με τη δύναμη της ρητορικής της περισσότερο επικρατεί αποδεικνύοντας ότι υπήρξαν δεδικασμένα που ταιριάζουν με την περίπτωση... Για να συνοψίσουμε, οι νομικές ιστορίες είναι αφηγηματικές στη δομή, αντιθετικές στο πνεύμα, εγγενώς ρητορικές στο στόχο και δικαιολογημένα ανοικτές στην καχυποψία. Φτιάχνονται στη βάση παρελθουσών υποθέσεων με ευνοϊκή γι' αυτές ετυμηγορία.... Αφηγηματικές, αντιθετικές, ρητορικές, και ύποπτες!» (Bruner, 2004, σελ. 84-87).

1.8. Το Δίλημμα

Σε άλλες περιπτώσεις, εξίσου πραγματικές με την προηγούμενη, γιαγιάδες και παππούδες αντιμετωπίζουν ένα άλλο ηθικό δίλημμα: λόγω ποικίλων δεινών της οικογένειας, αναλαμβάνουν νόμιμοι κηδεμόνες των εγγονιών τους με τίμημα την αποξένωση από τον κοινωνικό περίγυρο, την αντιμετώπιση μεγάλων οικονομικών προβλημάτων στη διαβίωση τους και την παραμέληση των δικών τους προβλημάτων υγείας. Πρόκειται για αфро-αμερικανές και ισπανόφωνες, κυρίως φτωχές, άνεργες, ελάχιστα μορφωμένες, συχνά ασθενείς, συντηρούμενες από κοινωνικά επιδόματα γιαγιάδες (και λιγότερο συχνά παππούδες) που, πριν από τον ερχομό των δεινών, συμμετείχαν ενεργά στην ανατροφή των εγγονιών, συγκατοικούσαν μαζί τους και ανέπτυξαν *συναισθηματικό δεσμό* με τα περισσότερα του ενός εγγόνια τους (Fuller-Thomson et al., 1997· Minkler, 1999· Minkler &

Fuller-Thomson, 2005· Pebley-Rand & Rudkin, 1999). Όπως οι ίδιες και οι ίδιοι ομολογούν, ο *συναισθηματικός δεσμός* ήταν που τους οδήγησε να «λύσουν» το ηθικό δίλημμα της σύγκρουσης των ρόλων: «Να μείνω γιαγιά ή να γίνω ψυχολογικό υποκατάστατο της βιολογικής μητέρας, υιοθετώντας έναν, ετεροχρονισμένο για το βιολογικό μου ρολόι ρόλο; Να διατηρήσω την ανεξαρτησία που μου επιτρέπει ο επιθυμητός και αρμόζων στην ηλικία μου ρόλος της γιαγιάς ή να εμπλακώ ενεργά, *προκειμένου να συνεχιστεί η ζωή της οικογένειας*, κρατώντας δεμένα κοντά μου τα εγγόνια μου;» (Climo, at al., 2002· Hayslip & Kaminski, 2005· Meyer, 2004). Και ενώ παραμένουν *παγιδευμένες* ανάμεσα στους δύο ρόλους και νιώθουν ότι δεν μπορούν να ανταποκριθούν σωστά σε κανέναν από τους δύο (Climo at al., 2002), παρόλα αυτά *παρακινούμενες από τις συγκινήσεις και τις εμπειρίες που μοιράστηκαν με τα εγγόνια τους νωρίς στη ζωή τους*, μένουν και λειτουργούν ως νόμιμοι κηδεμόνες προκειμένου να «*συνεχιστεί η ζωή της οικογένειας*» - μία περίπτωση που καθρεπτίζει τη συν-εμφάνιση, στο πραγματικό, καθημερινό επίπεδο, του ηθικού συγκινησιακού κινήτρου, της ηθικής κρίσης και λογικής, καθώς και της ηθικής συμπεριφοράς (Gielen & Markoulis, 2001· Gilligan, 1982· Hoyer et al., 1999· Kohlberg, 1984· Martin & Colbert, 1997) αυτής της κατηγορίας των γιαγιάδων και των λιγότερων – *αλλά υπαρκτών* – παππούδων, κυρίως στις Η.Π.Α.

Στην παρούσα κατάσταση της έρευνας νομίζουμε ότι είναι πρόωρες οι «τελικές» απαντήσεις στα παρακάτω ερωτήματα.

Σε ποιο στάδιο κατά Kohlberg (1984) να κατατάξουμε τη στάση ζωής των παραπάνω, με λίγη μόρφωση, φτωχών γιαγιάδων και παππούδων - στο 4^ο συμβατικό, στο 5^ο μετασυμβατικό, στο 6^ο μετασυμβατικό; Η μήπως η θεωρία αυτή ασχολούμενη μόνο με τη *δικαιολόγηση* που δίνουν στα ηθικά διλήμματα οι ερωτώμενοι δεν καλύπτει ερμηνευτικά τους ηλικιωμένους της παραπάνω περίπτωσης, που *ένιωσαν, έδρασαν και δικαιολόγησαν* ηθικά τη στάση τους σε ένα πραγματικό πρόβλημα;

Να υποθέσουμε, όπως η Gilligan (1982), ότι, επειδή η ηθική σκέψη των γυναικών είναι *προσανατολισμένη* στην ηθική της ευθύνης, της φροντίδας και των διαπροσωπικών σχέσεων, *για τον λόγο αυτό και μόνο* οι γιαγιάδες υπερτερούν αριθμητικά των παππούδων στην *ανάληψη της κηδεμονίας των εγγονιών τους*; Αλλά πάλι, έστω και λιγότεροι, οι παππούδες που *έχουν την ίδια* ηθική στάση, *υπάρχουν* – πέρα από το δημογραφικό γεγονός ότι οι οι γυναίκες ζουν περισσότερο

από τους άνδρες κατά την Τρίτη ηλικία και αυτός είναι ένας άλλος λόγος που οι γιαγιάδες υπερτερούν των παππούδων στην ανάληψη της κηδεμονίας των εγγονιών.

Να υποθέσουμε, όπως κάνουν οι Gielen & Markoulis (2001), μετά από την ανασκόπηση 15 διαπολιτισμικών μελετών, ότι οι συμβατικές και μετασυμβατικές μορφές ηθικής λογικής δεν είναι ίδιον της Δύσης, δεν είναι ίδιον της ανδροκρατούμενης ιδεολογίας για μία «ψυχρή» δικαιοσύνη (άρα δεν παρατηρούνται διαφορές φύλου), αλλά μία εξελισσόμενη αναζήτηση για πιο σύνθετες και ηθικά πιο έγκυρες μορφές κοινωνικής *συνεργασίας*, μία πολυπολιτισμική αναζήτηση, που τη συναντούμε παντού, σε σύγχρονους ενήλικες, αλλά και σε αρχαίους στοχαστές; Αλλά πάλι, η ανασκόπηση των συγγραφέων εστιάστηκε σε μελέτες με υποκείμενα μαθητές και όχι ηλικιωμένους.

Να υιοθετήσουμε άραγε τη θέση των Rybash, Rooding & Hoyer (1983) που μελετώντας ηλικιωμένους κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα πραγματικά ηθικά διλήμματα που περιγράφουν σχετίζονται με την οικογένεια, την υγεία τους, τη μετάβαση σε κάποιο άσυλο κ.ά., ενώ πολλοί ηλικιωμένοι *δεν είχαν* (ήταν *πέρα* από τα) προσωπικά ηθικά διλήμματα; Το τελευταίο δεν ισχύει για την περίπτωση που εξετάζουμε, ενώ και στην έρευνα αυτή χρησιμοποιήθηκαν και δοκιμασίες υποθετικών διλημμάτων για τη χρήση των οποίων επικρίνουν τους υποστηρικτές του Kohlberg.

Να υιοθετήσουμε την τρέχουσα έρευνα των νευροεπιστημόνων (Young & Koenig, 2007) οι οποίοι με μελέτες νευρο-απεικόνισης δείχνουν πώς το *συγκινησιακό σύστημα* (ο μέσος κοιλιακός προ-μετωπιαίος φλοιός) συνδέεται ενεργά στις ηθικές κρίσεις και συμπεριφορές; Ή μήπως αυτή η περιοχή του εγκεφάλου είναι μόνο μία από τις πολλές που συγκινησιακά παρακινούν σε ηθική συμπεριφορά (Trevarthen, 1986, 2007, in press);

Να προστρέξουμε στην άποψη του Bruner (2008), ο οποίος συζητώντας τα προβλήματα της σύγχρονης Πολιτισμικής Ψυχολογίας υποστηρίζει ότι η κουλτούρα είναι *δεοντολογική*, με κανονιστικές νόρμες, συχνά υπονοούμενες, πιο ακριβείς στο απαγορευμένο παρά στο επιτρεπτό, νόρμες που εσωτερικεύουμε και μετά τις νομιμοποιούμε εξωτερικεύοντάς τις μέσα σε έναν κόσμο θεσμών – αν και γνωρίζουμε ελάχιστα για τις ακριβείς διεργασίες της εσωτερίκευσης και της εξωτερίκευσης; Το να είσαι μέλος μίας κουλτούρας σημαίνει ότι *μοιράζεσαι* με τους άλλους έννοιες του *κανονικού* στην πορεία της ζωής – *μοιράσματα* του κανονικού που γεννούνται και υποστηρίζονται από θεσμούς, *μοιράσματα* που προάγουν και

διατηρούν τα συστήματα συναλλαγών μιας κοινωνίας, *μοιράσματα* που από μόνα τους είναι αμοιβές, *μοιράσματα* του κανονικού που υποστηρίζουν και προάγουν αυτό που διακρίνει τους ανθρώπους, το εγγενές «δώρο», την έμφυτη «ικανότητα» της διυποκειμενικότητας, με την οποία «γνωρίζεις» και μοιράζεσαι με τον άλλο τον ψυχικό σου κόσμο. Η κάθε κουλτούρα προσφέρει στα μέλη της τρόπους κατανόησης και ανοχής της απόκλισης από το κανονικό. Ο τρόπος και ο «τόπος» που η κουλτούρα αρχίζει να «διαμορφώνει» τον νου είναι η διυποκειμενική αλληλεξάρτηση από τον άλλο και το μοίρασμα μαζί του, *εξαρχής*. Μοίρασμα με τον άλλο, σε μία πορεία συν-δημιουργίας ενός κόσμου που τον μοιραζόμαστε και που μας εισάγει στην κουλτούρα. Ένας νους «πιασμένος» σε μία ατέλειωτη διαλεκτική του κανονικού και του απροσδόκητου (βλ. επίσης Bruner, 2004). Να είναι άραγε οι γιαγιάδες και οι παππούδες που αναλαμβάνουν νόμιμοι κηδεμόνες των εγγονιών τους άνθρωποι που υλοποιούν ηθικά υπονοούμενες κανονιστικές νόρμες, νόρμες που φαντάζουν χωρίς να είναι απόκλιση από το κανονικό, διότι απλώς είναι νόρμες απροσδόκητες (και για τους ηλικιωμένους και για το κοινωνικό σύνολο), αλλά στον πυρήνα τους είναι νόρμες φυσικές, δηλαδή, διυποκειμενικά μοιράσματα με τα εγγόνια τους;

Παρά τον παραπάνω προβληματισμό όποια θεωρητική θέση και να υιοθετήσουμε, οι λίγες υπάρχουσες έρευνες στο υπό συζήτηση φαινόμενο δεν επαρκούν για «τελικά» συμπεράσματα.

1.9. Οι «σοφοί» παππούδες και η επίδραση των γιαγιάδων

Το σύνολο των σχέσεων των γιαγιάδων και των παππούδων με τα εγγόνια τους δεν εμπίπτουν στις παραπάνω δύο ενδιαφέρουσες κατηγορίες.

Οι ηλικιωμένοι επικοινωνούν τακτικά ή λιγότερο τακτικά με τα εγγόνια τους και όπως είδαμε παραπάνω, αρκετές έρευνες έχουν δείξει ότι οι γιαγιάδες και κυρίως οι παππούδες ισχυρίζονται ότι έχουν χρέος, ως «σοφοί» γέροντες, να παρέχουν συμβουλές στα εγγόνια τους (Neugarten & Weinstein, 1964), να τονίζουν, ως «σύμβολα» της οικογένειας, την ηθική πλευρά της ανατροφής θεωρώντας τους εαυτούς τους ως «σωστά» κοινωνικά και ηθικά πρότυπα (Robertson (1977), να συμβουλεύουν γονείς και εγγόνια για το τι *πρέπει* να γίνεται (Somary & Stricker (1998), να μεταδίδουν αξίες και μαθήματα ζωής στα εγγόνια τους – αξίες όπως της οικογενειακής κληρονομιάς, της θρησκευτικής παράδοσης, της εργασίας και του σεβασμού προς τους άλλους (Waldrop et al., 1999). Δηλαδή, *αντιλαμβάνονται* τον

εαυτό τους ως Σημαντικό Άλλο, που μπορεί να παίζει «έναν κυρίαρχο ρόλο στα αρχικά στάδια της ανάπτυξης ως προς το πώς βλέπει κάποιος τη ζωή» (Congroy & Fahey, 1985, σελ. 205). Ασχέτως αν το επιτυγχάνουν, η επιθυμία των παππούδων είναι τουλάχιστον ορατή – θέλουν να είναι μεταξύ των Σημαντικών Άλλων και εκτός από την πρακτική εμπλοκή τους στην ανατροφή επιθυμούν με τρόπο αφηγηματικό και συμβουλευτικό να καταθέσουν στα εγγόνια την πείρα τους σε θέματα οικογενειακής και κοινωνικής ηθικής. Το επιτυγχάνουν;

Όπως είδαμε παραπάνω, η έρευνα του Baranowski (1982) έδειξε ότι οι έφηβοι αναγνωρίζουν την αναπτυξιακή αξία των τρόπων με τους οποίους οι παππούδες και οι γιαγιάδες επηρεάζουν την εφηβεία τους. Ισχυρίζονται ότι η εκ μέρους των ηλικιωμένων μετάδοση πολιτιστικών στοιχείων, η εξιστόρηση οικογενειακών ιστοριών, η αφήγηση των παιδικών χρόνων των γονέων των εφήβων, η βοήθεια στην επίλυση των εφηβικών κρίσεων και στην εξομάλυνση των σχέσεων εφήβων-γονέων συνδράμουν αφενός στην ανάπτυξη της εφηβικής ταυτότητας και αφετέρου στην ανάπτυξη θετικής στάσης προς την Τρίτη ηλικία. Η μελέτη, όμως, των Roberto & Stroes (1992) έδειξε ότι τα εγγόνια συμμετέχουν σε περισσότερες δραστηριότητες με τις γιαγιάδες παρά με τους παππούδες κι ότι η διαμόρφωση των αξιών τους επηρεάζεται περισσότερο απ' τις γιαγιάδες παρά από τους παππούδες. Στην ποιότητα των σχέσεων η γιαγιά φαίνεται ότι υπερέχει σε σχέση με τον παππού, ενώ στη συνείδηση των εγγονιών φαίνεται ότι προηγείται ο ρόλος των γιαγιάδων και έπεται ο ρόλος των παππούδων. Αν και είναι πολύ νωρίς για «τελικά» συμπεράσματα, οι έρευνες δείχνουν ότι οι γιαγιάδες πιθανόν να επιδρούν περισσότερο στη ζωή των εγγονιών από τους παππούδες. Ένας πιθανός λόγος είναι η συχνότητα και η ποιότητα των επαφών των γιαγιάδων με το παιδί εντός σπιτιού, κατά τα πρώτα κρίσιμα χρόνια της ανάπτυξης.

Τι θα γινόταν, όμως, αν η συχνότητα επαφής ήταν ίση μεταξύ των γιαγιάδων και των παππούδων π.χ. κατά τον πρώτο βρεφικό χρόνο;

Μία πρώτη πιθανή απάντηση μπορεί να δοθεί από τη διερεύνηση της μίμησης που λαμβάνει χώρα στις φυσικές εντός σπιτιού αλληλεπιδράσεις του βρέφους με τον παππού και με τη γιαγιά.

Η μίμηση στην αρχή της ζωής είναι μία από τις γέφυρες, ένας από τους τρόπους διανθρώπινης επικοινωνίας και πολύ σύντομα καθίσταται τρόπος μεταφοράς γνώσης, πολιτιστικών αγαθών, ηθικών προτύπων και στάσεων ζωής. Στη

μίμηση οι άνθρωποι *δεν αναπαράγουν* πιστά και αυτόματα απλώς και μόνο κάποιες συμπεριφορές, αλλά *μοιράζονται* αρκετά «πράγματα».

Ας στραφούμε στη ανασκόπηση των φαινομένων της μίμησης, η οποία είναι μοίρασμα. Εξάλλου, η έννοια του μοιράσματος υπάρχει στον πυρήνα των θεωριών για την ηθική ανάπτυξη, που απλώς θίξαμε στο παρόν κεφάλαιο. Παραδείγματος χάριν, οι Gielen & Markoulis (2001, σελ. 99) τονίζουν ότι για τους Kohlberg και Rest η ηθική αυτονομία αναφέρεται σε έναν προσανατολισμό εσωτερικευμένων ηθικών αρχών, τις οποίες οι άνθρωποι μπορούν να *μοιραστούν*, αρχές που ανακλούν σχήματα *συνεργασίας*. Ο Bruner (2008), όπως είδαμε παραπάνω, επικαλείται την έννοια του *μοιράσματος* όχι μόνο για την ερμηνεία της συνεχούς διαλεκτικής του δεοντολογικά κανονικού και των αποκλίσεών του μέσα σε μία κουλτούρα, αλλά, όπως παρατηρεί ο Κουγιουμουτζάκης (σε προετοιμασία), και για την ερμηνεία της ανάδυσης και της ανάπτυξης του εαυτού (βλ. σχ. Bruner, 2004). Την έννοια του διυποκειμενικού μοιράσματος ο Bruner τη δανείστηκε από τον Trevarthen (1977, 1998, 2007).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΜΙΜΗΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΡΕΦΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο περιγράφουμε σύντομα τις αρχαιοελληνικές θεωρίες και τις πρώτες παρατηρήσεις για το φαινόμενο της μίμησης και μετά προχωρούμε στην περιγραφή και την κριτική θεώρηση των συστηματικών αναπτυξιακών θεωριών για τη μίμηση (Baldwin, Vygotsky, Guillaume, Valentine και Piaget) με ειδική έμφαση στη θεωρία του Piaget. Ακολουθεί η περιγραφή και η ερμηνεία του φαινομένου της νεογνικής μίμησης και το κεφάλαιο κλείνει με την περιγραφή και την κριτική θεώρηση των πειραματικών και των νατουραλιστικών μελετών πάνω στη μίμηση κατά τη βρεφική ηλικία.

2.1 Οι αρχαιοελληνικές θεωρίες για τη μίμηση.

Στο παρόν υποκεφάλαιο γίνεται μια προσπάθεια σύντομης περιγραφής ορισμένων αρχαιοελληνικών θεωριών που αναφέρονται στο φαινόμενο της μίμησης.

Η αρχαιοελληνική σκέψη διερεύνησε την έννοια της μίμησης, τον ορισμό, την ανάπτυξη και τις λειτουργίες της. Η μίμηση, ως φαινόμενο αναπαραγωγής ενός πραγματικού, μυθικού, θεϊκού ή φανταστικού προτύπου, αξιολογήθηκε από τους στοχαστές της περιόδου αυτής ως μια διεργασία με γνωστικές, ηθικές και συγκινησιακές παραμέτρους.

Οι Πυθαγόρειοι υποστήριζαν ότι ο μικρόκοσμος των ανθρώπων, των ζώων και των αντικειμένων είναι το μιμητικό παράγωγο του Συμπαντικού Μακρόκοσμου και ότι το ηθικότερο πρότυπο της ανθρώπινης κοινωνίας οφείλει να είναι ο βίος των φιλοσόφων και των μαθηματικών, εκείνων, δηλαδή, που γνωρίζουν την τάξη και την αρμονία του σύμπαντος. Αντιθέτως, κοσμικές συμπεριφορές, όπως εκείνες των πολιτικών που ενδιαφέρονται για την οικονομική και την κοινωνική εξουσία και προβολή, δε θεωρούνται τα βέλτιστα πρότυπα από τους Πυθαγόρειους (Θεοδωρίδης, 1982· Kugiumutzakis, 1983, 1998) (Κουγιουμουτζάκης, 2007).

Ο Ηράκλειτος υποστήριξε ότι οι άνθρωποι διδάχτηκαν από τον Θεό τη μίμηση. Όμως οι άνθρωποι, κατά τον Ηράκλειτο, άλλοτε συλλαμβάνουν και άλλοτε όχι την αλήθεια, διότι τα πρότυπα που αναπαράγουν, άλλοτε είναι αισθητά και άλλοτε όχι, καθώς τα πρότυπα προς αναπαραγωγή και μίμηση, ως μέρη του Ενός, άλλοτε κρύβουν και άλλοτε φανερώνουν την ενότητα και τη σύγκρουση των

αντιθέτων (Αξελός, 1974· Kirk, 1985· Kugiumutzakis, 1983, 1998· Φάλκος - Αρβανιτάκης, 1999).

Ο Δημόκριτος υποστηρίζει ότι οι καλές τέχνες και τα επαγγέλματα αναπτύχθηκαν χάρις την ικανότητα του ανθρώπου να μιμείται τα ζώα, μία αναπαραγωγή που υπερβαίνει την πιστότητα του μοντέλου και προχωρεί στην ολοκλήρωση και στην τελειοποίηση του. Η μίμηση, στην παρούσα θεωρία, χαρακτηρίζεται σκόπιμη και εμπρόθετη δράση από την πλευρά του μιμητή που αποσκοπεί τόσο στην πρακτική χρησιμότητα όσο και στην γνώση του προτύπου που μιμείται (Θεοδωρίδης, 1982· Kugiumutzakis, 1983, 1998).

Ο Πλάτωνας (*Πολιτεία, Τίμαιος*) θεωρεί τον αισθητό κόσμο ως ένα ατελές μιμητικό παράγωγο του τέλειου μακρόκοσμου των πρότυπων Ιδεών. Κατά την κρίση του οι άνθρωποι της Τέχνης (π.χ. ζωγράφοι) προσπαθούν να αναπαράγουν τα ατελή αισθητά και βεβαίως απέχουν πολύ από την αλήθεια των πρότυπων Ιδεών. Οι μιμητικές τέχνες, κατά το φιλόσοφο, απευθύνονται στο συγκινησιακό μέρος της ψυχής, δεν προάγουν το λογικό αυτο-έλεγχο και δεν προσφέρουν ηθικά πρότυπα στους νέους (Kugiumutzakis, 1983, 1998).

Για τον Αριστοτέλη (*Ποιητική, Ηθικά Νικομάχεια*) η μίμηση δε διδάχτηκε από τους θεούς στον άνθρωπο, όπως υποστήριξε ο Ηράκλειτος, αλλά αποτελεί *έμφυτη δυνατότητα του είδους μας*, που τελειοποιείται με την εμπειρία. Θεωρεί τον άνθρωπο ως το πιο μιμητικό ζώο σε όλο το ζωικό βασίλειο. Θεωρεί τη φωνητική μίμηση ως την πιο τέλεια μορφή μίμησης, επειδή τα όργανα της φωνής είναι τα πιο ακριβή αναπαραγωγικά όργανα του σώματος. Όπως ο Δημόκριτος, έτσι και ο Αριστοτέλης, αναγνώρισε τη δημιουργική φύση της μίμησης, η οποία στην περίπτωση της τέχνης, μπορεί να φτάσει από την παρατήρηση και την αναπαραγωγή των επιμέρους εμπειρικών, ιστορικών ή μυθικών προτύπων στη σύλληψη της καθολικής αλήθειας. Όμως, ο Αριστοτέλης συμφωνεί με τον Πλάτωνα, αναφορικά με το συγκινησιακό χαρακτήρα της μίμησης, με τη διαφορά ότι, για τον Αριστοτέλη, οι μιμητικές τέχνες (π.χ. τραγωδία) οδηγούν σε κάθαρση και σε γνωστικού τύπου ευχαρίστηση (π.χ. τη στιγμή που οι θεατές στο θέατρο αντιλαμβάνονται το νόημα της μίμησης των ηθοποιών) (Θεοδωρίδης, 1982· Kugiumutzakis, 1983, 1998).

2.2 Οι πρώτες παρατηρήσεις για το φαινόμενο της μίμησης.

Από το 17^ο έως και το 19^ο αιώνα έγιναν αρκετές προσπάθειες περιγραφής και τεκμηρίωσης των φαινομένων της μίμησης, με έμφαση κυρίως στις αντιληπτικές και

στις γνωστικές συνιστώσες και παραμέληση των κοινωνικών και των συγκινησιακών παραμέτρων (Kugiumutzakis, 1983, 1993, 1998, 1999).

Ο Tiedemann (1787 στο Butterworth, 1999) στον καιρό του ήταν πρωτοπόρος όταν υποστήριξε ότι η μίμηση αποτελεί ανθρώπινο «ένστικτο». Τεκμηρίωσε την παραπάνω άποψη με μία εμπειρική παρατήρηση ότι, όταν τα νεογνά παρατηρούν τις εκφράσεις του προσώπου των γονέων τους, τις μιμούνται λόγω «συμπάθειας», μιμούμενα παράλληλα και τις υφέρπουσες συγκινήσεις, γιατί *«ανάμεσα στην έκφραση και στην συγκίνηση υπάρχει μια φυσική σύνδεση»* (Butterworth, 1999, σελ. 73). Ο Tiedemann παρατήρησε μίμηση των εκφράσεων του προσώπου από τον μόλις 26 ημερών γιο του. Η παρατήρηση αυτή αποτελεί από μόνη της την «αυγή» των πειραματικών μελετών γύρω από την καταγωγή της μίμησης, εύρημα που θα έρθει στο φως δύο περίπου αιώνες αργότερα (Butterworth, 1999).

Ο Morgan (1896 στο Kugiumutzakis, 1983) συνεχίζοντας το θεωρητικό μοντέλο του Tiedemann για τη μίμηση, τη διακρίνει σε ενστικτώδη και ευφυή, υποστηρίζοντας ότι η πρώτη είναι αυτόματη και έμφυτη, ενώ η δεύτερη είναι παράγωγο της εμπειρίας και βασίζεται στην έμφυτη ικανοποίηση που συνοδεύει την πράξη της αναπαραγωγής. Υιοθετώντας συνειδητά ή μη την αριστοτελική οπτική για τη συγκίνηση της ευχαρίστησης που συνοδεύει τη μίμηση, ο Morgan παρατηρεί ότι, όσο μεγαλύτερη είναι η ομοιότητα ανάμεσα στην πράξη του μοντέλου και στην αναπαραγωγή του μιμητή, τόσο μεγαλύτερη είναι και η ευχαρίστηση που βιώνει ο μιμητής (Kugiumutzakis, 1983).

Ο Itard (1800, στο Kugiumutzakis, 1983) με αφορμή την προσπάθεια «εξημέρωσης» του «άγριου παιδιού της Aveyron» υποστήριξε ότι ο Βίκτορας δεν ανέπτυξε ποτέ την ικανότητα της ομιλίας, λόγω της μεγάλης κοινωνικής απομόνωσης που υπέστη, ιδιαίτερα κατά την παιδική του ηλικία, άρα λόγω της απουσίας ανθρώπινων προτύπων μίμησης. Συνεπώς η μίμηση για τον Itard είναι βασική συνιστώσα της νοημοσύνης και περισσότερο ενεργή κατά την παιδική παρά κατά την εφηβική ηλικία.

Στο ίδιο πλαίσιο των εμπειρικών και των νατουραλιστικών παρατηρήσεων κινείται και ο Preyer (1887, στο Guillaume, 1971), που παρατηρεί μίμηση της προβολής της γλώσσας τη 17^η εβδομάδα και μίμηση προβολής των χειλιών την 15^η εβδομάδα μετά τη γέννηση. Ισχυρίστηκε επίσης ότι η φωνητική μίμηση είναι λειτουργική το 10^ο μήνα, αν και παραμένει ανακριβής έως το 14^ο μήνα.

Σύμφωνα με τους Miller & Dollard (1941) οι τρεις επόμενοι ερευνητές, ο Bain [1855], ο Cooley [1902] και ο McDougall [1908] αποστασιοποιούνται από την άποψη ότι η μίμηση είναι ένστικτο και υποστηρίζουν την πεποίθηση που αργότερα θα υποστηρίξουν οι Συμπεριφοριστές και ο Piaget ότι *οι άνθρωποι μαθαίνουν να μιμούνται μέσω επανάληψης, δοκιμής και πλάνης*. Ο McDougall αναγνωρίζει ως μόνη αυθεντική μορφή μίμησης τη φωνητική. Ο Bain παρατηρεί ότι η βρεφική μίμηση υπάρχει, αλλά συχνά εξαφανίζεται, ενώ *οι γονείς μιμούνται συχνότερα τα βρέφη από ό,τι τα βρέφη τους γονείς* (Kugiumutzakis, 1983).

Στα χνάρια των Bain, Cooley και McDougall βρίσκονται οι Συμπεριφοριστές Watson (1908), Skinner (1953, 1969) καθώς και ο Bandura (1969, 1971, 1977) που υποστηρίζουν τον επίκτητο χαρακτήρα της μίμησης και αφήνουν πολύ μικρά περιθώρια στη θεωρία τους για μία αναπτυξιακή προοπτική του φαινομένου. Από τα ευρήματα εμπειρικών εργασιών των Συμπεριφοριστών φαίνεται ότι ο Watson ενίσχυσε την άποψη του Bain ότι στη φυσική αλληλεπίδραση μητέρας-βρέφους η μητέρα μιμείται περισσότερο το βρέφος, ενώ ο Skinner τόνισε το ρόλο της ενίσχυσης στην εμφάνιση και στη διατήρηση της μίμησης. Οι εμπειρικές εργασίες των θεωρητικών της Κοινωνικής Μάθησης, με κύριο εκπρόσωπο τον Bandura, καταλήγουν ότι τα παιδιά μιμούνται περισσότερο άτομα που θαυμάζουν, άτομα από τα οποία δέχονται μία αμοιβή και άτομα του ίδιου φύλου. Εκτός όμως από συμπεριφορές τα παιδιά μιμούνται και αφηρημένα πρότυπα, όπως τον κανόνα της πρόσθεσης και της διαίρεσης (Bandura, 1971, 1977) (βλ. Kugiumutzakis, 1983).

2.3 Συστηματικές αναπτυξιακές θεωρίες για τη μίμηση.

Στο παρόν υποκεφάλαιο θα εξεταστούν οι αναπτυξιακές θεωρίες των Baldwin, Vygotsky, Guillaume, Valentine και Piaget. Η συμβολή τους θεωρείται σημαντική, διότι σε σχέση με τις γενικές ψυχολογικές θεωρίες (βλ. παραπάνω) προσπάθησαν για έναν περίπου αιώνα με αρκετά συστηματικό τρόπο να εμβαθύνουν στην κατανόηση του φαινομένου της μίμησης και να αναγνωρίσουν το ρόλο της στην ανάπτυξη του βρέφους και του παιδιού.

2.3.1. Η θεωρία του J. M. Baldwin.

Ο ρόλος του J. M. Baldwin (1861-1934) υπήρξε καταλυτικός για την ανάπτυξη των θεωριών των Freud, Piaget και Vygotsky αναφορικά με τον πυρήνα των

αναπτυξιακών τους θεωριών γενικά και των θεωριών τους για την ανάπτυξη της μίμησης ειδικά.

Για τον J. M. Baldwin η μίμηση δεν εξετάζεται ως ένα μεμονωμένο φαινόμενο, αλλά τοποθετείται μέσα στο πλαίσιο της προσωπικότητας και του εαυτού, όπου ο εαυτός δεν είναι ποτέ ανεξάρτητος και αποκομμένος από τους άλλους, αλλά:

«...το ίδιο το παιδί, σε κάθε στάδιο είναι εν μέρει κάποιος άλλος ακόμα και μέσα στις σκέψεις του για τον εαυτό του..» (Baldwin, 1897, σελ 30, στο Cairns, 1995, σελ 43).

Η βαρύτητα που δίνει ο Baldwin στο ρόλο της μίμησης για την ανάπτυξη του εαυτού φαίνεται από τις παρατηρήσεις του, στις οποίες σημειώνει:

«Παρόλη τη μεγάλη θέση που δίνω στη Μίμηση μέσα στη κοινωνική ζωή, θα προτιμούσα να είναι γνωστή η θεωρία μου ως η Θεωρία του «Εαυτού» ή η θεωρία της «κοινωνικής οργάνωσης της Σκέψης για τον Εαυτό» (Baldwin, 1897, σελ 18, στο Cairns, 1995, σελ.50).

Ο Valsinger (1987) υποστηρίζει ότι το κίνητρο για την ενασχόληση του Baldwin με τη μίμηση υπήρξε η παρατήρηση των κινήσεων της κόρης του κατά τη βρεφική της ηλικία. Κατά τον Baldwin η μίμηση είναι ταυτόχρονα ένα βιολογικό, ψυχολογικό και κοινωνικό φαινόμενο. Όρισε τη μίμηση σε διαπροσωπικό, ενδοπροσωπικό και αναπτυξιακό επίπεδο (Butterworth, 1999). Η μίμηση στο διαπροσωπικό επίπεδο ορίζεται ως η αναπαραγωγή μιας πράξης ή η πρακτική εφαρμογή μιας σκέψης ή και των δύο στοιχείων μαζί, που όμως ανήκουν σε κάποιο άλλο άτομο και γίνονται αντιληπτά από τον μιμητή μέσω των αισθήσεων ή της υποβολής. Στο ενδοπροσωπικό επίπεδο ο Baldwin υποθέτει ότι υπάρχει μία σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ μνήμης και μίμησης, ώστε η μίμηση να λειτουργεί ως αναπαραγωγή μίας πράξης ή μίας σκέψης, που όμως έχει ήδη αποθηκευτεί στη μνήμη του μιμητή. Ο μιμητής, δηλαδή, καλείται να αναπαράγει ένα εσωτερικό πρότυπο ασχέτως του χρονικού διαστήματος που έγινε η αποθήκευση του προτύπου. Στο τρίτο επίπεδο, στο αναπτυξιακό, ο Baldwin υποθέτει ότι υπάρχει ένας μηχανισμός κοινός ανάμεσα στη μνήμη και τη μίμηση, εκείνος της κυκλικής αντίδρασης. Πρόκειται για μία επαναλαμβανόμενη κίνηση, στη συγκεκριμένη περίπτωση η επιλεκτική και οργανωμένη επανάληψη των κινήσεων του βρέφους που αναπαράγει τους όρους ερεθισμού της. Δηλαδή, ένα ερέθισμα οδηγεί σε μία κίνηση που με τη σειρά της αναπαράγει το ερέθισμα κ.ο.κ. Αυτή η κυκλική αντίδραση, κατά το Baldwin, είναι μια μορφή «αυτο-μίμησης» που καθιστά τον εγκέφαλο ένα όργανο επανάληψης.

Η περιγραφή των χαρακτηριστικών που ο Baldwin αποδίδει στη μίμηση αποδεικνύει κατά τον Kugiumutzakis (1983) και τον Butterworth (1999) ότι η μίμηση στον Baldwin ξεκινάει ως ενδο-προσωπικό φαινόμενο και αργότερα μετατρέπεται σε δια-προσωπικό. Η παρατήρηση αυτή βρίσκει σύμφωνο και τον Piaget (1962). Σχολιάζοντας τη θεωρία του Baldwin, ο Kugiumutzakis (1983) παρατηρεί ότι διακρίνονται δύο είδη μίμησης: η απλή, ακούσια αναπαραγωγή που παρακινείται από το μιμητικό ορμέφυτο και την υποβολή και η μόνιμη μίμηση, δηλαδή, η εκούσια αναπαραγωγή ενός προτύπου. Στη ρίζα της δεύτερης βρίσκεται η κυκλική αντίδραση, η οποία σε επίπεδο Φυσιολογίας παρουσιάζεται ως μια κυκλική δραστηριότητα του τύπου: αίσθηση-κίνηση-αίσθηση-κίνηση κ.ο.κ και σε επίπεδο Ψυχολογίας ως κυκλική δραστηριότητα του τύπου: πραγματικότητα-νοητική εικόνα-κίνηση, πραγματικότητα-νοητική εικόνα-κίνηση κ.ο.κ. (βλ, σχ. Βιταλάκη, 2002· Butterworth 1999· Cairns, 1995· Kokkinaki 1998· Kugiumutzakis, 1983· Μαρκοδημητράκη 2003· Valsinger, 1987).

Πέρα από το θεωρητικό υπόβαθρο της γένεσης και της φύσης της μίμησης, ο Baldwin ασχολήθηκε και με τους χρόνους εμφάνισης της μίμησης, υιοθετώντας την άποψη ότι η μίμηση απουσιάζει εντελώς κατά τη νεογνική περίοδο. Το νεογνό βρίσκεται κάτω από την επίδραση του *αρχικού αδυνατισμού*, δεν έχει δηλαδή την ικανότητα να διακρίνει τον εαυτό του από τον άλλο/πρότυπο και συνεπώς η μίμηση του άλλου είναι αδύνατη. Υπάρχουν φυσικά οι αντανακλαστικές κινήσεις, οι κυκλικές αντιδράσεις με τη μορφή των αυτο-μιμήσεων, σε καμία όμως περίπτωση δεν μπορεί να υποστηριχτεί ότι συμβάλλουν στην ανάπτυξη της αίσθησης του εαυτού (Kugiumutzakis, 1983). Ο Baldwin, αναγνωρίζει μία πρώτη εμφάνιση φωνητικής μίμησης τον τέταρτο μήνα μετά τη γέννηση. Στο στάδιο αυτό η μίμηση παρουσιάζεται ως μία προσπάθεια κατανόησης από το βρέφος τόσο του εαυτού του όσο και του άλλου. Ο Kugiumutzakis, σημειώνει σχετικά με το στάδιο αυτό :

«Ο Άλλος δεν είμαι Εγώ, αλλά θα γίνω αυτός με το να τον μιμηθώ. Το βρέφος είναι μια πολύ πιστή αντιγραφική μηχανή λέει ο Baldwin. Η αίσθηση του εαυτού του πηγάζει από τη μίμηση του άλλου. Το βρέφος βλέπει τον εαυτό του στο φως του τί παρατηρεί στους άλλους. Η πρόταση «ο άλλος δεν είμαι Εγώ» σημαίνει ότι το παιδί μαθαίνει να βλέπει τον εαυτό του ως πρόσωπο ανάμεσα στα πρόσωπα, πρόσωπο το οποίο ταυτόχρονα κατέχει ειδικές συγκινήσεις που δεν μπορεί να παρατηρήσει στους άλλους» (Kugiumutzakis, 1983, σελ 75).

Τέλος, στο τελευταίο στάδιο ανάπτυξης της μίμησης το βρέφος, κατά τον Baldwin, μαθαίνει να αναγνωρίζει τους άλλους ως κατόχους συγκινήσεων, τις οποίες μοιράζεται και βιώνει μαζί τους.

«Η αίσθησή μου για σένα αναπτύσσεται από την αίσθηση που έχω από μένα. Σύμφωνα με τον Baldwin το παιδί λέει στον εαυτό του: το σώμα των άλλων έχει εμπειρίες ίδιες με το δικό μου σώμα. Με την επανάληψη αυτών των διεργασιών, δηλαδή με το να βλέπει τον εαυτό στο φως του τί κάνουν οι άλλοι και με το να συμπεραίνει ότι οι άλλοι αισθάνονται ό,τι και το ίδιο αισθάνεται, προχωρεί η ανάπτυξη του εγώ κατά την παιδική και την εφηβική ηλικία.....Αν και το παιδί μαθαίνει πάντα και μόνο μέσω της μίμησης, οι προσπάθειες αναπαραγωγής του έχουν ένα στοιχείο επινόησης και ερμηνείας. Το παιδί χρειάζεται την επιβεβαίωση των άλλων, όταν μέσω μίμησης, επινόησης και ερμηνείας μαθαίνει» (Kugiumutzakis, 1983, σελ 75)

Η μίμηση συνεπώς συνιστά βασικό μοχλό μάθησης με τον οποίο το βρέφος όχι μόνο αναπαράγει πρότυπα, αλλά και δομεί τον εαυτό του, προχωρεί ένα βήμα παραπέρα προσπαθώντας να επινοήσει και να ερμηνεύσει τα συγκεκριμένα πρότυπα (Βιταλάκη 2002· Butterworth 1999· Cairns, 1995· Kokkinaki 1998· Kugiumutzakis, 1983· Μαρκοδημητράκη 2003· Valsinger, 1987).

2.3.2. Η θεωρία του L. S. Vygotsky.

Ο Vygotsky (1962, 1978, 1981) όρισε την ανθρώπινη ανάπτυξη ως μία σύνθετη διαδικασία που αποτελείται από δυο βασικές συνιστώσες: τη βιολογική γραμμή ανάπτυξης που οδηγεί σε στοιχειώδεις διεργασίες και την κοινωνικο-πολιτισμική που οδηγεί σε υψηλότερες ψυχολογικές διεργασίες. Η μορφή της ανάπτυξης του βρέφους και κατ' επέκταση του παιδιού είναι σπειροειδής, δηλαδή, η ανάπτυξη δεν ακολουθεί μία αυξητική πορεία, αλλά χαρακτηρίζεται από εμφανίσεις και εξαφανίσεις, κορυφώσεις και πτώσεις κάποιων λειτουργιών. Κατά τον Vygotsky (1978) η μίμηση ξεκινάει ως μία διαψυχική λειτουργία, ως ένα διαπροσωπικό φαινόμενο που αργότερα εσωτερικεύεται και καθίσταται μία ενδοψυχική διεργασία. Είναι εμφανής η ομοιότητα που υπάρχει ανάμεσα στη θεωρία του Vygotsky και του Baldwin αναφορικά με τα στάδια ανάπτυξης της μίμησης. Η διαφορά τους έγκειται στο γεγονός ότι, ενώ για τον Vygotsky η μίμηση είναι πρωταρχικά μία διαψυχική λειτουργία που μέσω της εσωτερικεύσεως μετατρέπεται σε ενδοψυχική, για τον Baldwin η μίμηση είναι αρχικά μία ενδοψυχική διαδικασία που σταδιακά καθίσταται διαλογική.

Ο Vygotsky (1978) διακρίνει το πραγματικό επίπεδο ανάπτυξης από το επίπεδο της δυναμικής ανάπτυξης. Στο πραγματικό επίπεδο ανάπτυξης οι νοητικές λειτουργίες έχουν εγκαθιδρυθεί ως αποτέλεσμα κάποιων ήδη υπαρχόντων αναπτυξιακών διεργασιών. Η προσπάθεια του παιδιού να επιλύσει μόνο του προβλήματα που του παρουσιάζονται αποτελεί ένδειξη των ώριμων νοητικών λειτουργιών της ανάπτυξης του. Αντιθέτως, η προσπάθεια επίλυσης προβλημάτων με τη βοήθεια των συνομηλίκων ή ενηλίκων αγγίζει, κατά το Vygotsky, τα όρια της δυναμικής ανάπτυξης του παιδιού ή διαφορετικά «τη ζώνη εγγύτερης ανάπτυξης».

Βασική θέση του Vygotsky είναι ότι τα παιδιά μέσω μίμησης με τη βοήθεια των ενηλίκων ή των συνομηλίκων μπορούν να κάνουν περισσότερα πράγματα από όσα τους επιτρέπει το επίπεδο της πραγματικής τους ανάπτυξης, αλλά δεν μπορούν να υπερβούν το όριο της δυναμικής τους ανάπτυξης. Προβλήματα που όταν το παιδί επιλύει με τη βοήθεια των άλλων, αύριο θα έχει την ικανότητα να τα επιλύει μόνο του, υποστηρίζει ο Vygotsky. Ο ρόλος της μίμησης στη μάθηση μέσα στο πλαίσιο της δυναμικής ανάπτυξης έχει πρωταρχική σημασία για τον Vygotsky, όπως άλλωστε και για τον Baldwin. Γράφει χαρακτηριστικά:

«...δημιουργείται η ζώνη εγγύτερης ανάπτυξης, δηλαδή η μάθηση ξυπνά μια ποικιλία εσωτερικών αναπτυξιακών διεργασιών που μπορούν να λειτουργήσουν μόνο όταν το παιδί αλληλεπιδρά με τους ενήλικες στο περιβάλλον του και σε συνεργασία με τους συνομηλίκους του» (Vygotsky, 1978, σελ 90).

Όμως, η μίμηση δεν πρέπει να θεωρείται μία μηχανική λειτουργία που μπορεί να οδηγήσει το παιδί να μάθει οποιαδήποτε πληροφορία. Αντιθέτως, η ίδια η ανάπτυξη βάζει όρια στη μίμηση. Υπάρχει συνεπώς μία σχέση αλληλεξάρτησης και αλληλόδρασης ανάμεσα στην ανάπτυξη και στη μίμηση. Η ανάπτυξη προσδιορίζει τη μίμηση μέχρι του σημείου που το παιδί δεν υπερβαίνει τα όρια του δυναμικού του επιπέδου, ενώ η μίμηση με τη σειρά της, ιδιαίτερα η μάθηση μέσω μίμησης, προσδιορίζει την ανάπτυξη, διότι η μάθηση ενεργοποιεί πλήθος αναπτυξιακών διαδικασιών στη ζώνη της εγγύτερης ανάπτυξης. Αναφορικά με την καταγωγή της μίμησης ο Vygotsky (1981) δε φαίνεται να αμφισβητεί τον επίκτητο χαρακτήρα της, δηλαδή ότι οι άνθρωποι μαθαίνουν να μιμούνται, όπως άλλωστε πρεσβεύουν και πολλοί σύγχρονοί του.

2.3.3 Η θεωρία του P. Guillaume.

Η θεωρία του Guillaume (1971) σχετικά με το φαινόμενο της μίμησης βασίστηκε στην εμπειρική μελέτη των δύο παιδιών του κατά τα δύο πρώτα χρόνια

της ζωής τους. Οι παρατηρήσεις και η θεωρία του για τη μίμηση αποτέλεσαν το θέμα της διδακτορικής του διατριβής το 1925.

Ο Guillaume (1971) ασχολήθηκε ιδιαίτερα με δύο είδη μίμησης, τη φωνητική και την κινητική, ενώ παράλληλα υποστήριξε την άποψη ότι το παιδί μιμείται πρωταρχικά οικείες στο ίδιο συμπεριφορές και έπειτα προχωρεί στη μίμηση άγνωστων συμπεριφορών.

Αναφορικά με τη φωνητική μίμηση υποστηρίζει ότι είναι πιο απλή από την κινητική και γι' αυτό το παιδί αναπτύσσει αρχικά τη φωνητική μίμηση. Κατά τον Guillaume, η φωνητική μίμηση αναπτύσσεται σε τέσσερα στάδια: κατά το πρώτο στάδιο, το παιδί μέχρι την ηλικία των 5 μηνών δε μιμείται καμία εξωτερική φωνητική συμπεριφορά, αλλά αναπαράγει μόνο δικές του συμπεριφορές, δηλαδή οδηγείται σε αυτο-μίμηση. Κατά το δεύτερο στάδιο, το βρέφος από τους 5 έως 12 μήνες καταφέρνει να μιμηθεί εξωτερικούς ήχους, ήχους όμως που είναι οικείοι στο ίδιο, δηλαδή ανήκουν στη φωνητική του παρακαταθήκη. Το αποτέλεσμα αυτών των μιμητικών προσπαθειών δεν είναι ακριβές. Κατά το τρίτο στάδιο, το παιδί ηλικίας 1-5 χρονών καταφέρνει να αναπαράγει πιστά τα φωνητικά μοντέλα, γεγονός που αποδίδεται από τον Guillaume στην ανάπτυξη της ακουστικής αντίληψης, καθώς και στην ανάπτυξη της κατανόησης της σημασίας των φωνημάτων και των λέξεων. Στο συγκεκριμένο στάδιο και ιδιαίτερα κατά την ηλικία των 3 ετών το παιδί είναι ικανό για ακριβή μίμηση και αυτο-διόρθωση μέσω της δοκιμής και της πλάνης. Στο τελευταίο στάδιο, από την ηλικία των 6 χρονών και μετά η ικανότητα μίμησης φωνητικών προτύπων παγιώνεται, αλλά μειώνεται η ικανότητά του να μάθει με την ίδια ευκολία, όπως στο προηγούμενο στάδιο, μία ξένη γλώσσα.

Αναφορικά με τη μίμηση κινητικών προτύπων ο Guillaume (1971) υποστήριξε ότι απουσιάζει εντελώς κατά τους πρώτους 6 μήνες και το μόνο που υπάρχει είναι αυτο-μίμηση, ενισχύοντας για μία ακόμα φορά την άποψη του Baldwin, ότι η μίμηση στα βρέφη περνάει πρώτα μέσα από το στάδιο της αυτο-μίμησης και μετά εξωτερικεύεται και καθίσταται ετερο-μίμηση. Ο Guillaume (1971) υποστήριξε ότι το παιδί κατά την διάρκεια του πρώτου έτους καταφέρνει να μιμηθεί κινητικά πρότυπα μη ορατών μελών του προσώπου, ενώ κατά το δεύτερο χρόνο εμφανίζεται η συμβολική μίμηση, δηλαδή η μνημονική αναπαραγωγή κινητικών προτύπων που έλαβαν χώρα σε διαφορετική χρονική στιγμή από τη στιγμή της αναπαραγωγής. Τέλος, στο τρίτο έτος παρουσιάζεται η «καθαρή μίμηση» εξωτερικών προτύπων

χωρίς το παιδί να περιορίζεται από το αντιληπτικό, το κινητικό και το μνημονικό επίπεδο.

Στον Guillaume αποδίδεται μία κρίσιμη ερώτηση: πώς το βρέφος καταφέρνει να μιμηθεί στους πρώτους μήνες της ζωής του πρότυπα μη ορατών μελών του προσώπου, όπως είναι η προβολή της γλώσσας (Maratos, 1973· Kugiumutzakis, 1983); Η απάντηση που δίδεται από τον ίδιο, βασίζεται στη γνώση των μελών αυτών μέσω μίμησης, που με τη σειρά της οδηγεί στη σύλληψη της αντιστοιχίας των μελών προτύπου και μιμητή. Δηλαδή, αν το βρέφος βλέπει τα χείλη του άλλου και ακούει τον ήχο που εκφέρουν και εν συνεχεία το ίδιο αναπαράγει τον ίδιο ήχο και την ίδια κίνηση, φτάνει στο συμπέρασμα ότι τα ορατά χείλη του άλλου μοιάζουν με τα μη ορατά δικά του χείλη (Guillaume, 1971). Η παραπάνω απάντηση όμως δεν επαρκεί για τις περιπτώσεις εκείνες των βρεφικών μιμήσεων (άνοιγμα-κλείσιμο ματιών, προβολή της γλώσσας) που δε συνοδεύονται από ήχο, όπως ορθά παρατηρεί ο Kugiumutzakis (1983).

Στον Guillaume (1971) επίσης αποδίδεται και μία σημαντική παρατήρηση ότι κάθε μίμηση έχει ένα σημείο κορύφωσης και μετά εξασθενεί. Η εξασθένιση αυτή οφείλεται στη μείωση του ενδιαφέροντος του παιδιού για το πρότυπο, το οποίο στη συνέχεια ψάχνει για νέα ερεθίσματα. Τα παιδιά επίσης έχουν προτιμήσεις ανά ηλικία και φύλο για τα πρότυπα που θα μιμηθούν. Προτιμούν να μιμούνται μεγαλύτερα παιδιά ή ενήλικες, με στόχο την επιδοκιμασία τους μετά τη μίμηση, παρόλο που έχουν την ικανότητα να μιμούνται μικρότερα στην ηλικία παιδιά.

Οι παρατηρήσεις του Guillaume σχετικά με τη σχέση μίμησης και συγκινήσεων έχουν ενισχυθεί από σύγχρονες νατουραλιστικές μελέτες (Kokkinaki, 1998· Kugiumutzakis, 2002· Μαρκοδημητράκη, 2003). Όπως εύστοχα παρατηρεί η Μαρκοδημητράκη (2003), η προσπάθεια του Guillaume να εξετάσει τη μίμηση μέσα στο συγκινησιακό της πλαίσιο αποτελεί μεγάλο βήμα στη βρεφική έρευνα, καθώς είναι γνωστό ότι μετά το 1930 επικράτησαν οι συμπεριφοριστικές θεωρίες και κυρίως η θεωρία του Piaget, προσεγγίσεις από τις οποίες απουσιάζει η έμφαση στην κοινωνική όψη και στις συγκινησιακές συνιστώσες της μίμησης.

Ο Guillaume, πρωτοπορώντας το 1925, εξέτασε τη μίμηση παράλληλα με μια πλειάδα συγκινησιακών εκφράσεων, όπως το χαμόγελο, το γέλιο, τον φόβο, τον φθόνο, τη ζήλια, τη συμπαθητική συμμετοχή, την «ψευδή συμπάθεια» και την εγωκεντρική συμπάθεια. Προσπάθησε και όρισε τη συμπάθεια ως την αντήχηση των συναισθημάτων του άλλου και κατέληξε στην ακόλουθη ερώτηση: Αν η μίμηση είναι

η «μετάδοση» των πράξεων του άλλου, και η συμπάθεια είναι η «μετάδοση» των συγκινήσεων του άλλου, μπορεί η συμπάθεια να είναι η συγκινησιακή όψη της μίμησης; Απάντησε αρνητικά στην τελευταία ερώτηση. Αιτιολογεί την απάντηση του υποστηρίζοντας ότι μόνο μέσω μίμησης, συνεπώς μέσω γνώσης, το παιδί γνωρίζει τη συμπάθεια για τους άλλους. Άρα, ενώ η μίμηση οδηγεί στην ανάπτυξη συμπαθητικής συμπεριφοράς, η συμπάθεια δεν αποτελεί τη συναισθηματική όψη της μίμησης (Guillaume 1971· Kokkinaki, 1998· Μαρκοδημητράκη, 2003).

Για τον Guillaume η μίμηση, όπως και για τους προηγούμενους αναπτυξιακούς ψυχολόγους, αποτελεί βασικό τρόπο απόκτησης γνώσεων που βασίζεται στην αντίληψη, στη δοκιμή, στην πλάνη και στην περιέργεια του παιδιού. Η θεωρία του δανείζεται στοιχεία από διαφορετικές προσεγγίσεις. Από τη θεωρία του Baldwin δανείζεται ιδέες για την ερμηνεία της αυτο-μίμησης, από τη θεωρία της Gestalt για την ερμηνεία της ετερο-μίμησης, από τη θεωρία της αφομοίωσης του Piaget και τη θεωρία του Συμπεριφορισμού για την ερμηνεία του κινήτρου της μίμησης. Ακόμα όμως και μετά τη δριμύτατη κριτική που δέχτηκε από τον Piaget (1962), αναφορικά με το κίνητρο της μίμησης (βλ. παρακάτω,) η θεωρία του αποτελεί μία από τις τελευταίες προσπάθειες να εξεταστεί η μίμηση *παράλληλα* με τις συγκινησιακές και τις κοινωνικές συνιστώσες, προτού επικρατήσει ο γνωστικισμός του Piaget στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία (Kugiumutzakis, 1985).

2.3.4. Η θεωρία του C.W. Valentine.

Ο Valentine (1930) υπήρξε ένας ακόμα αναπτυξιακός ψυχολόγος, που ασχολήθηκε με τη μίμηση έχοντας ως υποκείμενα παρατήρησης τα πέντε παιδιά του, κατά τα τρία πρώτα χρόνια της ζωής τους. Νωρίτερα και παράλληλα αυτό είχε πραγματοποιηθεί από τους Baldwin, Guillaume και Piaget. Πέρα από τις εμπειρικές παρατηρήσεις υπέβαλε ένα απ' τα παιδιά του σε δοκιμασίες κατά το δεύτερο και το τρίτο έτος της ζωής του, για να ελέγξει τις παρατηρήσεις του, ενώ επέκτεινε το φαινόμενο της μίμησης και στους ενήλικες.

Ο Valentine (1930) διακρίνει τη μίμηση σε δύο είδη, την ακούσια πρωτογενή και την εκούσια στοχαστική μίμηση. Η ακούσια πρωτογενής μίμηση λαμβάνει χώρα κατά τα δύο πρώτα χρόνια του παιδιού, ενώ η εκούσια στοχαστική μίμηση παρουσιάζεται αδρά στους 6 μήνες, εδραιώνεται στους 12 μήνες και κυριαρχεί από τα τρία χρόνια και μετά. Παρατηρούμε, δηλαδή ότι τα δύο είδη μίμησης κατά το πρώτο έτος του παιδιού συμπίπτουν και αυτό ενδεχομένως να οδήγησε τον Valentine

σε λανθασμένες ερμηνείες για τις μιμητικές συμπεριφορές των παιδιών (βλ. παρακάτω).

Η πρωταρχική προσφορά του Valentine (1930) είναι ο ορισμός που έδωσε στο πρώτο είδος της μίμησης. Αυτή ορίζεται ως «μια προϋπάρχουσα, έμφυτη, ειδική, πιθανόν ενστικτώδης τάση μίμησης» (1930, σελ. 117) που επικρατεί κατά τους πρώτους 6 μήνες, μετά μειώνεται, αλλά δεν εξαφανίζεται τελείως. Ο Valentine (1930) συνεπώς αναγνωρίζει ξεκάθαρα ότι υπάρχει μίμηση κατά τους πρώτους 6 μήνες, πεποίθηση που τον φέρνει σε αντίθεση με τους Baldwin, Guillaume και Piaget που υποστήριζαν την απουσία μίμησης σε βρέφη ηλικίας μικρότερης των 4 μηνών. Ο Valentine στήριξε την άποψή του αυτή στις εξής παρατηρήσεις :

- Παρουσία μίμησης του ανοίγματος του στόματος τη 15^η μέρα μετά τον τοκετό, μίμηση που όμως θεώρησε «τυχαία».
- Παρουσία φωνητικής μίμησης και μίμησης του χαμόγελου και του γέλιου κατά τον 2^ο μήνα.
- Παρουσία μίμησης της προβολής της γλώσσας στους 5 1/2 μήνες που χαρακτηρίστηκε «περίεργο» φαινόμενο από τον ίδιο.
- Παρουσία καθαρής μίμησης ήχων και λέξεων ανάμεσα στους 6-12 μήνες καθώς και μίμηση πολλών άλλων κινητικών και ακουστικών μοντέλων, και
- Παρουσία της εκ των υστέρων μίμησης μετά τους 12 μήνες, γεγονός που δείχνει το βασικό ρόλο της μνήμης, καθώς και την εμφάνιση της «πλήρους» μίμησης μητρικών κινήσεων.

Ο Valentine (1930) αναφέρει μία αύξηση της μιμητικής συμπεριφοράς του βρέφους ανάμεσα στους 8 με 9 μήνες. Στις 49 δοκιμασίες μιμητικών μοντέλων που έκανε στο ένα παιδί του παρατήρησε σαφή μίμηση στους 12-13 μήνες, στους 24 και στους 27 μήνες. Επίσης παρατήρησε ότι τα βρέφη μιμούνται περισσότερο τα κορίτσια και τις μητέρες (από ό,τι τα αγόρια και τους πατέρες), πιθανόν λόγω του συγκινησιακού δεσμού που αναπτύσσουν ειδικά με τις μητέρες. Τέλος, ο Valentine (1930) δεν παρέλειψε να αναφερθεί σ' ένα «περίεργο» φαινόμενο, δηλαδή, την επιθυμία του βρέφους να αναμείξει στο μιμητικό παιχνίδι και άλλους εκτός από το πρότυπο, γεγονός που αυξάνει τη μιμητική του διάθεση και του προκαλεί ευχαρίστηση.

Το δεύτερο είδος μίμησης, η εκούσια στοχαστική μίμηση, είναι εμπρόθετη από την πλευρά του βρέφους, το οποίο μιμείται πλέον τα μέσα, για να φθάσει στο προσδοκώμενο αποτέλεσμα της αναπαραγωγής, ενώ στην ακούσια μίμηση τα βρέφη

προσπαθούν να μιμηθούν το τελικό αποτέλεσμα του μοντέλου, χωρίς να δίνουν σημασία στα μέσα.

Παρόλη τη διάκριση που κάνει ο Valentine (1930) στα δύο είδη της μίμησης, επικεντρώνεται περισσότερο στην ακούσια πρωτογενή μίμηση. Υποστηρίζει ότι τα βρέφη δε μιμούνται όλα τα πρότυπα, αλλά επιλεκτικά αυτά που επιθυμούν ανάλογα με το πρόσωπο του προτύπου, με το εάν η πράξη του προτύπου οδηγεί σε διαπροσωπική επικοινωνία και εάν η πράξη αυτή μονοπωλεί το ενδιαφέρον του. Κάτω από αυτές τις συνθήκες είναι εύλογο το ερώτημα που θέτει η Μαρκοδημητράκη (2003): γιατί αυτού του είδους η μίμηση χαρακτηρίζεται «ακούσια», αφού το βρέφος έχει τη δυνατότητα της επιλογής; Ίσως εδώ να βρίσκεται ένας λανθασμένος χαρακτηρισμός της μίμησης, καθώς ο Valentine (1930) παρουσιάζει χρονικά κοντά και τα δυο είδη μίμησης από τους 6 έως τους 12 μήνες του βρέφους. Δηλαδή, μπορεί να μπερδεύει την ενστικτώδη μιμητική ετοιμότητα του κάτω των 6 μηνών βρέφους με τη στοχαστική μίμηση που παρουσιάζεται για πρώτη φορά την ίδια περίοδο.

Η θεωρία του Valentine περιλαμβάνει πολλές κρίσιμες εμπειρικές παρατηρήσεις που έχουν ήδη επιβεβαιωθεί από νεότερες νατουραλιστικές μελέτες (Βιταλάκη, 2002· Kokkinaki, 1998· Kugiumutzakis, 1985· Maratos, 1973· Μαρκοδημητράκη, 2003).

2.3.5. Συζήτηση

Στις αρχαιοελληνικές θεωρίες για τη μίμηση βρίσκουμε γραπτές μαρτυρίες για την έννοια, τον ορισμό, τις λειτουργίες και τις συνιστώσες που την απαρτίζουν. Σύγχρονα ερωτήματα αναφορικά με τη φύση και τη λειτουργία της μίμησης τέθηκαν με επιτυχία από στοχαστές της αρχαιοελληνικής σκέψης και ως ένα βαθμό απαντήθηκαν. Έτσι, δεν αμφισβητείται το πρόβλημα της καταγωγής της μίμησης που τέθηκε ευθέως από τον Αριστοτέλη, η ηθική διάσταση της μίμησης που απασχολεί τον Πλάτωνα, τον Ηράκλειτο και τους Πυθαγόρειους, η σχέση της μίμησης με την τέχνη που περιγράφεται από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, αλλά και με την αλήθεια που περιγράφεται από τον Ηράκλειτο και τον Πλάτωνα.

Τέλος στις αρχαιοελληνικές θεωρήσεις τονίζεται ο συγκινησιακός χαρακτήρας της μίμησης, όπως χωρίς περιστροφές περιγράφεται από τον Αριστοτέλη στον ορισμό της τραγωδίας (*Ποιητική*, 1449B). Οφείλουμε όμως να δεχτούμε ότι, ενώ η αρχαιοελληνική προσέγγιση για τη μίμηση είναι πολύπλευρη,

δηλαδή, θεωρεί από κοινού την πραξιακή, την αντιληπτική, τη γνωστική, την κοινωνική, τη γλωσσολογική και την αισθητική όψη της μίμησης, η ψυχολογική προσέγγιση κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20^{ου} αιώνα περιορίζεται είτε στη συμπεριφορική θεώρηση της μίμησης (Miller & Dollard, 1941· Skinner, 1969), είτε στη γνωστική προσέγγιση της μίμησης από τον Piaget (1962) (βλ. λεπτομ. Kugiumutzakis, 1998).

Από την ανασκόπηση των πρώτων θεωριών σχετικά με τη μίμηση αξίζει να επισημάνουμε την κρισιμότητα των παρατηρήσεων του Tiedemann, (1787) σύμφωνα με την οποία το βρέφος κατά τη μίμηση, αναπαράγει τόσο τη συμπεριφορά του μοντέλου όσο και την υφέρπουσα συγκίνηση (Butterworth, 1999). Η σχετική παρατήρηση αποτελεί εύρημα σύγχρονων νατουραλιστικών μελετών (Βιταλάκη 2002· Kokkinaki, 1998· Μαρκοδημητράκη 2003) και εδραιώνεται διαρκώς η πεποίθηση ότι κυρίαρχο κίνητρο της νεογνικής και βρεφικής μίμησης είναι οι συγκινήσεις (Kugiumutzakis, 1994, 1998, 1999· Trevarthen, 1977, 1992a, 1992b· Trevarthen, Kokkinaki & Fiamenghi, 1999· Kugiumutzakis, Kokkinaki, Markodimitraki & Vitalaki, 2005).

Οι Morgan, Itard και Preyer μπορεί να θεωρηθούν πρόδρομοι των σύγχρονων νατουραλιστικών μελετών. Παρόλο που σπάνια γίνονται αναφορές σε αυτούς από τους νεότερους ερευνητές, το έργο τους συνεισέφερε στη μελέτη των σχέσεων μίμησης, νόησης, γλώσσας και συγκινήσεων.

Οι Bain, Cooley, και McDougall δεν κάνουν αναφορά στη συγκινησιακή φύση της μίμησης και τη θεωρούν επίκτητο χαρακτηριστικό, παρόλο που η τελευταία τους υπόθεση καταρρίπτεται τα τελευταία 30 χρόνια από τα ευρήματα πάνω στη νεογνική μίμηση (Kugiumutzakis, 1985· Maratos, 1973· Meltzoff & Moore, 1977).

Οι Συμπεριφοριστές, ως συνεχιστές των Bain, Cooley και McDougall, με τις πειραματικές τους μελέτες συνέβαλαν, ως ένα βαθμό, στην κατανόηση του φαινομένου της μίμησης, αλλά δεν κατάφεραν να προσεγγίσουν και να ερμηνεύσουν με επιτυχία την καταγωγή και την ανάπτυξή της.

Ο Baldwin υπήρξε από τους πρώτους ερευνητές που εισήγαγε μια αναπτυξιακή θεώρηση του φαινομένου της μίμησης παρουσιάζοντας και αναλύοντας έννοιες και απόψεις, όπως ο αρχικός αδυαδυσμός, θέση που υιοθετήθηκε από τον Freud και τον Piaget (Kugiumutzakis, 1993), οι κυκλικές αντιδράσεις, τα επίπεδα ανάπτυξης της μίμησης, η απουσία νεογνικής μίμησης, η μίμηση ως μέσο μάθησης κ.ά. Παρά την κριτική προς τη θεωρία του (βλ.σχ. Cairns, 1995) δεν μπορεί να

αμφισβητηθεί όχι μόνο ο αναπτυξιακός της χαρακτήρας, αλλά και το γεγονός ότι η μίμηση δεν αποτελεί μόνο ενδοπροσωπικό φαινόμενο, αλλά και διαψυχικό, προβάλλοντας έτσι τον κοινωνικό και συγκινησιακό χαρακτήρα της μίμησης, στοιχεία που, όπως υποστηρίζει η Μαρκοδημητράκη (2003), συνειδητά υποτιμήθηκαν από τους μεταγενέστερους αναπτυξιακούς ψυχολόγους, κυρίως από τον Piaget.

Ο Vygotsky, επίσης, υποστήριξε το γνωστικό χαρακτήρα της μίμησης, θεωρώντας ότι η μίμηση υπηρετεί τη μάθηση και ότι ανάπτυξη και μάθηση αλληλοεπηρεάζονται, άποψη που μελετήθηκε από τον Piaget. Όμως δεν παραμένει στο γνωστικό χαρακτήρα της μίμησης, αλλά τονίζει τη διαπροσωπική φύση της που αργότερα εσωτερικεύεται και γίνεται ενδοψυχική. Η παραπάνω άποψη του Vygotsky έρχεται σε αντίθεση με τις απόψεις του Baldwin και του Piaget, αλλά είναι σύμφωνη με τα ευρήματα της νεογνικής μίμησης που ήρθαν στο φως από τη δεκαετία του 1970 και μετά (βλ. σχ. Μαράτου, 1973· Kugiumutzakis, 1985· Trevarthen, 1977, 1990). Επίσης υποστήριξε την επιλεκτική επιθυμία των παιδιών για μίμηση, θέση που αποδέχεται και ο Piaget και επιβεβαιώνει η σύγχρονη έρευνα. Η κριτική που θα μπορούσε να γίνει στη συγκεκριμένη θεωρία αφορά στον επίκτητο χαρακτήρα της μίμησης, στην απουσία μελέτης του ρόλου της μίμησης στην επικοινωνία, καθώς και στην άποψη ότι το βρέφος στην αρχή της ζωής του είναι ένα μη κοινωνικό ον (Luria & Vygotsky, 1992).

Ο Guillaume αφιέρωσε μεγάλο μέρος της μελέτης του σε δύο είδη μίμησης, τη φωνητική και την κινητική. Η αυτο-μίμηση είναι εμφανής στη θεωρία του κατά τους πρώτους 6 μήνες ζωής του βρέφους, θέση που συμβαδίζει με την άποψη του Baldwin και του Piaget. Με τον Piaget συμφωνεί επίσης, όσον αφορά την παρουσία της συμβολικής-αναπαραστατικής μίμησης, καθώς και την παρουσία της «καθαρής μίμησης» από το τρίτο έτος του παιδιού. Όμως ο Guillaume επικρίθηκε από τον Piaget (1962) όσον αφορά τη χρήση της έννοιας της αφομοίωσης στη θεωρία του, καθώς και για το γεγονός ότι οι «συνειρμικές μεταβιβάσεις» δεν είναι πρωτογενή, αλλά δευτερογενή γεγονότα στο φαινόμενο της μίμησης. Το πρωταρχικό στοιχείο για τον Piaget είναι η αφομοίωση του μοντέλου σε ένα σχήμα δράσης, το οποίο σχήμα είναι ταυτόχρονα «αντιληπτική αναγνώριση και κινητική αναπαραγωγή» (1962, σελ 17).

Παρόλ' αυτά, είναι εμφανής στη θεωρία του Guillaume η αναπτυξιακή προοπτική της μίμησης, καθώς προσπαθεί να εξηγήσει το συγκεκριμένο φαινόμενο

σε κάθε ηλικιακή φάση- εκείνη του βρέφους, του νηπίου και του παιδιού. Στα θετικά σημεία της θεωρίας του συγκαταλέγεται, επίσης, η προσπάθειά του να συσχετίσει τη μίμηση με μια πλειάδα συγκινήσεων, στοιχείο που απουσιάζει από τη γνωστική θεώρηση του Piaget. Σημείο, όμως, στο οποίο επικρίνεται είναι η προσπάθεια του να αιτιολογήσει τις συγκινήσεις και ιδιαίτερα τη συμπάθεια, μόνο μέσω μίμησης, δηλαδή μέσω γνώσης. Η γνωστική προσέγγιση της μίμησης δεν του επιτρέπει να λάβει υπόψη, όπως παρατηρεί η Μαρκοδημητράκη (2003), τις απόψεις του Δαρβίνου και του Tiedemann, ότι δηλαδή από την αρχή τα βρέφη μοιράζονται παράλληλα πράξεις και συγκινήσεις με τον σύντροφό τους. Θετικά σημεία της θεωρίας του είναι επίσης οι παρατηρήσεις του ότι αφενός η μίμηση έχει ένα σημείο κορύφωσης και μετά εξασθενεί και αφετέρου ότι τα παιδιά έχουν επιλεκτική μιμητική συμπεριφορά ανάλογα με το πρότυπο. Οι παραπάνω απόψεις συμφωνούν με εκείνες του Vygotsky, καθώς επίσης και με τα τρέχοντα ερευνητικά ευρήματα (Βιταλάκη, 2002· Kokkinaki, 1998· Kugiymutzakis 1983, 1985· Maratos, 1973· Μαρκοδημητράκη, 2003). Ένα τελευταίο σημείο στο οποίο θα μπορούσε να επικριθεί ο Guillaume, είναι η άποψή του για τη μίμηση του βρέφους μη ορατών μελών του σώματός του. Η προσπάθεια ερμηνείας της συγκεκριμένης μιμητικής συμπεριφοράς είναι αξιόλογη, παρόλο που δεν απαντάει στο ερώτημα, που απευθύνει ο Kugiymutzakis (1983), πώς, δηλαδή, τα βρέφη μιμούνται μη ορατά μέλη (άνοιγμα-κλείσιμο ματιών, προβολή γλώσσας) τη στιγμή που αυτή η συμπεριφορά δε συνοδεύεται από ήχο.

Ο Valentine ασχολήθηκε σοβαρά με το φαινόμενο της μίμησης. Οι παρατηρήσεις του, ιδιαίτερα κατά τους πρώτους 6 μήνες ζωής, δείχνουν μία συγκροτημένη προσπάθεια παρατήρησης και ερμηνείας του φαινομένου. Η αναπτυξιακή προοπτική της θεωρίας του είναι εμφανής, τόσο από την διάκριση της μίμησης σε ακούσια πρωτογενή και εκούσια στοχαστική, θέση που συμφωνεί με τις απόψεις του Baldwin και του Piaget, όσο και από τις λεπτομερείς παρατηρήσεις του για τα είδη της μίμησης που αναπτύσσει το βρέφος κατά τους πρώτους 6 μήνες και μετά. *Η θεωρία του έρχεται σε αντίθεση με το πνεύμα της εποχής του, όπου επικρατεί η αντίληψη για την απουσία της νεογνικής μίμησης.* Οι απόψεις του αναφορικά με το φαινόμενο της μίμησης συμβαδίζουν αρκετά με τα σύγχρονα ερευνητικά δεδομένα, διότι:

α) αναγνωρίζει την ύπαρξη νεογνικής μίμησης, παρόλο που στο 15 ημερών βρέφος του τη θεώρησε «τυχαία»,

β) αναγνωρίζει όλα τα είδη της μίμησης κατά το πρώτο εξάμηνο της ζωής του βρέφους (φωνητική μίμηση, μίμηση εκφράσεων προσώπου, μίμηση μη ορατών μελών του σώματος, κινητική μίμηση),

γ) παρατηρεί αύξηση της μιμητικής συμπεριφοράς ανάμεσα στον 8^ο και 9^ο μήνα ζωής του βρέφους, παρατήρηση που ενισχύεται από ευρήματα σύγχρονων ερευνών (Βιταλάκη, 2002· Μαρκοδημητράκη 2003) (βλ. επίσης, Maratos, 1982, 1996),

δ) αναγνωρίζει τη δυναμική της τριάδας, υποστηρίζοντας ότι όσο περισσότεροι σύντροφοι εμπλέκονται στο μιμητικό παιχνίδι, τόσο μεγαλύτερη είναι η ευχαρίστηση του βρέφους. Η συγκίνηση της ευχαρίστησης δείχνει να επικρατεί στις τριαδικές αλληλεπιδράσεις κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού, όπως δείχνει και η έρευνα της Σεμιτέκολου (2002), και

ε) εξετάζει τη μίμηση, ιδιαίτερα την πρωτογενή, μέσα σε κοινωνικά και συγκινησιακά πλαίσια, αμφισβητώντας τα πρωτεία του γνωστικού χαρακτήρα της μίμησης που υποστήριζαν οι σύγχρονοί του.

Στα αμφισβητούμενα σημεία της θεωρία του κάποιος θα μπορούσε να του καταλογίσει την έμφαση ότι η μίμηση είναι «ακούσια και ενστικτώδης», παρόλο που ο ίδιος παρατηρεί ότι τα βρέφη μιμούνται με *επιλεκτικό* τρόπο, καθώς και την άποψή του ότι κορίτσια και γυναίκες μιμούνται ακούσια περισσότερο από τους άνδρες και τα αγόρια, άποψη που δεν επιβεβαιώνεται από τη σύγχρονη έρευνα (Kugiumutzakis, 1998).

2.3.6 Η θεωρία του J. Piaget.

Ο Piaget (1945/1962) διακρίνει τρία στάδια ανάπτυξης του φαινομένου της μίμησης: το αισθησιοκινητικό στάδιο (0-2 χρονών), το αναπαραστατικό στάδιο (2-7 χρονών) και το στοχαστικό στάδιο (8 χρονών και μετά). Η θεωρία του για τα παραπάνω στάδια της μίμησης βασίζεται σε συστηματικές παρατηρήσεις στα τρία του παιδιά, ιδιαίτερα κατά τη βρεφική τους ηλικία, καθώς το μεγαλύτερο ενδιαφέρον του προσέλκυε η αισθησιοκινητική περίοδος, ενώ αρκετά ελλιπή είναι τα ερευνητικά του δεδομένα κατά το δεύτερο και το τρίτο στάδιο ανάπτυξης της μίμησης.

Όπως ήδη έχει αναφερθεί η θεωρία του για την καταγωγή και την ανάπτυξη της μίμησης επικράτησε στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία για 30 περίπου χρόνια, ενώ ο έκδηλος γνωστικισμός της αποτέλεσε και το βασικό σημείο αμφισβήτησής της από μεταγενέστερους ερευνητές (βλ. εργασίες στο Nadel & Butterworth, 1999).

2.3.6.1 Η αισθησιοκινητική μίμηση.

Ο Piaget (1962) συμφωνεί τόσο με τον Guillaume όσο και με τον Baldwin για τα χαρακτηριστικά της νεογνικής και της βρεφικής μίμησης. Υποστηρίζει ότι τα βρέφη δεν έχουν έμφυτη τάση για μίμηση. Η μίμηση εκκινεί ως αυτο-μίμηση και στην συνέχεια εξελίσσεται σε ετερο-μίμηση. Κατά την αισθησιοκινητική περίοδο, η μίμηση αναπτύσσεται σε 6 υποστάδια. Στα 5 από τα 6 υποστάδια η μίμηση δεν αναπτύσσεται με τη βοήθεια της νοητικής εικόνας, γιατί απλούστατα, κατά τον Piaget, η αναπαραστατική ικανότητα δεν υπάρχει μέχρι τους 18 μήνες. Όπως παρατηρεί ο Κουγιουμουτζάκης (1988):

«Η μόνη προ-αναπαραστατική ικανότητα που υπάρχει είναι η «ένδειξη», παράγωγο του συντονισμού των σχημάτων. Το λευκό είναι η ένδειξη για το γάλα... Η ένδειξη είναι το σημαίνον αδιαφοροποίητο από το σημαινόμενο της, είναι μια όψη του. Η φύση της είναι αντιληπτική, όχι αναπαραστατική. Σκοπός της είναι η απόδοση σημασιών. Δε μπορεί στην αισθησιοκινητική περίοδο το βρέφος να σκεφτεί, να συσχετίσει δηλαδή το σημαίνον με το σημαινόμενο. Απλά αποδίδει σημασίες με τη βοήθεια των ενδείξεων. Στη θέση της νοητικής εικόνας υπάρχει η ένδειξη. Η νοητική εικόνα, με την απουσία της μέχρι τους 18 μήνες, δε συμβάλλει στη μάθηση της τεχνικής της μίμησης. Αντίθετα, η μίμηση οδηγεί στην εμφάνιση της νοητικής εικόνας» (Κουγιουμουτζάκης (1988, σελ 8).

Συνεπώς κατά τον Piaget, η ανάπτυξη της μίμησης είναι καθοριστικής σημασίας για την ανάδυση και την ανάπτυξη της αναπαραστατικής ικανότητας του βρέφους.

Τα 6 υποστάδια ανάπτυξης της μίμησης σύμφωνα με τον Piaget (1962) είναι τα ακόλουθα:

1. Προετοιμασία μέσω των αντανακλαστικών (0-1 μήνες).
2. Σποραδική μίμηση οικείων ήχων και κινήσεων κεφαλής και χεριών (1-4 μήνες).
3. Συστηματική μίμηση οικείων ήχων και ορατών από το βρέφος κινήσεων (4-8 μήνες).
4. Μίμηση κινήσεων μη ορατών από το βρέφος και μίμηση νέων ήχων και κινήσεων (8-12 μήνες).
5. Συστηματική μίμηση νέων άγνωστων προτύπων (12-18 μήνες).
6. Έναρξη της αναπαραστατικής μίμησης (18-24 μήνες).

Κατά τη διάρκεια του πρώτου υποσταδίου (1^{ος} μήνας) τα νεογνά δε μιμούνται, διότι η μίμηση «φαίνεται ότι ενέχει ένα στοιχείο αποκτημένο από την εμπειρία» (Piaget, 1962, σελ. 83). Τα νεογνά δεν έχουν εμπειρία, διότι τα αντανακλαστικά που διαθέτουν είναι «κλειστά» στην είσοδο του καινούριου.

Μπορούν να επαναλαμβάνουν τα δικά τους αντανακλαστικά με ένα στερεοτυπικό τρόπο ή να ενσωματώνουν όμοια αντανακλαστικά σχήματα από το περιβάλλον, χωρίς όμως να διακρίνουν τα δικά τους αντανακλαστικά σχήματα από εκείνα του άλλου. Η αφομοίωση και η συμμόρφωση είναι αδιαφοροποίητες. Η εξάσκηση των αντανακλαστικών γίνεται μέσω της αναπαραγωγικής και της γενικεύουσας αφομοίωσης. Απουσιάζει, όμως, η αναγνωριστική αφομοίωση, και συνεπώς το νεογνό αυτο-επαναλαμβάνεται, διότι «περιστοιχίζεται από το χάος των εντυπώσεων» (Piaget, 1962, σελ. 83).

Κατά το δεύτερο υποστάδιο (1-4 μήνες) το βρέφος μιμείται σποραδικά κάποια οπτικά και ακουστικά μοντέλα που του είναι γνωστά και συμπίπτουν με τη δική του δραστηριότητα. Ο Piaget (1962) διέκρινε 3 είδη φωνητικής μίμησης, τη φωνητική μετάδοση (το βρέφος σποραδικά μιμείται ανακριβώς τους οικείους ήχους που ακούει), την αμοιβαία μίμηση (όπου ο ενήλικας μιμείται τους ήχους του βρέφους και όταν σταματήσει, το βρέφος συνεχίζει να «μιμείται» το δικό του ήχο) και τη σποραδική φωνητική μίμηση (σποραδική μίμηση με κάποια σχετική ακρίβεια, οικείων ήχων του άλλου, τους οποίους δεν είχε πριν εκφέρει το βρέφος). Ο Piaget επίσης παρατήρησε σποραδική μίμηση κινήσεων της κεφαλής, καθώς και μιμήσεις των κινήσεων των χεριών. Η ερμηνεία που έδωσε σε αυτές τις σποραδικές μιμήσεις και ιδιαίτερα για τις κινήσεις της κεφαλής είναι ότι το βρέφος μιμήθηκε το σχήμα «πάνω-κάτω» ως τέτοιο και όχι ως κίνηση του άλλου, αφού ο άλλος, λόγω του αρχικού αδυνατισμού, δε διακρίνεται από τον εαυτό. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Piaget:

«...στην αρχή υποκείμενο και αντικείμενο είναι ένα και η πρωτογενής συνείδηση αδυνατεί να διακρίνει το ρόλο του υποκειμένου από το ρόλο του αντικειμένου». (Piaget, 1962, σελ 13).

Οι σποραδικές μιμήσεις, κατά τον Piaget (1962), στο υποστάδιο αυτό είναι η συνέχιση της ίδιας της συμπεριφοράς του βρέφους το οποίο μιμείται, προκειμένου να συνεχιστεί ένα ενδιαφέρον αποτέλεσμα.

Κατά το τρίτο υποστάδιο (4-8 μήνες), ο Piaget παρατήρησε εμπρόθετη και συστηματική μίμηση γνωστών ήχων και κινήσεων ορατών από το βρέφος (πχ κινήσεις χεριών). Όμως τα βρέφη αδυνατούν να μιμηθούν άγνωστα πρότυπα, καθώς και κινήσεις μη ορατών μελών. Αν σε αυτό το υποστάδιο παρατηρηθεί μίμηση κινήσεων μη ορατών μελών (π.χ. μίμηση του ανοίγματος του στόματος), τότε αυτή η μίμηση βασίζεται στην εξάσκηση, δεν είναι αυθόρμητη και θεωρείται από τον

Piaget ως ψευδο-μίμηση (1962, σελ. 29). Παρόλα αυτά, η μίμηση είναι περισσότερο συστηματική, γιατί με τη βοήθεια των «δευτερογενών κυκλικών αντιδράσεων», τα σχήματα που μπορεί να αφομοιώσει το βρέφος είναι περισσότερα από πριν, έστω και αν η συμμόρφωση δεν έχει ακόμη διαφοροποιηθεί από την αφομοίωση.

Στο τέταρτο υποστάδιο (8-12 μήνες), το βρέφος καταφέρνει να μιμηθεί μη ορατές από το ίδιο κινήσεις, καθώς και νέους ήχους και κινήσεις. Στο κρίσιμο αυτό υποστάδιο, ο συντονισμός των δευτερογενών κυκλικών αντιδράσεων, η *εξάσκηση* του βρέφους μέσω των μιμητικών παιχνιδιών με τους γονείς, η εμπειρία του βρέφους και η λειτουργικότητα των ενδείξεων, το καθιστούν ικανό να αφομοιώσει τις κινήσεις του προτύπου στις αντιστοιχίες του σώματός του, ακόμα και όταν οι κινήσεις αυτές δεν είναι ορατές από το ίδιο (π.χ. άνοιγμα στόματος, προβολή γλώσσας). Η «ένδειξη», όπως έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω είναι παράγωγο του συντονισμού των σχημάτων. Πρόκειται για ένα σημαίνον (π.χ. λευκό) που είναι αδιαφοροποίητο από το σημαινόμενο (π.χ. γάλα), καθώς το βρέφος δεν μπορεί ακόμα να συσχετίσει τα δύο αυτά στοιχεία μέχρι τους 18 μήνες. Η φύση της ένδειξης είναι αντιληπτική και όχι αναπαραστατική. Το βρέφος μπορεί να αποδίδει νόημα μέσω ενδείξεων. Έτσι για παράδειγμα, η πόρτα που ανοίγει είναι ένδειξη ότι η μητέρα μπαίνει στο δωμάτιο, το ορατό μέρος ενός μισοκρυμμένου αντικειμένου είναι ένδειξη ότι το αντικείμενο είναι εκεί. Ο Piaget (1962) υποστηρίζει ότι στο υποστάδιο αυτό το βρέφος καταφέρνει να μιμηθεί, μέσω των «ευφών ενδείξεων» και «ευφών συγχύσεων», πρότυπα με τα μη ορατά μέρη του προσώπου του. Ένα παράδειγμα «ευφούς σύγχυσης» είναι η προσπάθεια του βρέφους να μιμηθεί το πρότυπο «άνοιγμα-κλείσιμο των ματιών» με το «άνοιγμα-κλείσιμο του στόματος». Επίσης, άλλη περίπτωση μίμησης του βρέφους πραγματοποιείται με τη βοήθεια της ξαφνικής κατανόησης μέσω προοδευτικής διαφοροποίησης. Για παράδειγμα, ο ενήλικας ανοίγει το στόμα και το βρέφος ανταποκρίνεται πρώτα δαγκώνοντας τα χείλη του, μετά πιάνοντας με τα χέρια του τα ούλα του και τέλος φτάνοντας στο άνοιγμα του στόματος. Το βρέφος, δηλαδή, καταφέρνει να μιμηθεί μία κίνηση που αδυνατούσε να μιμηθεί πριν, λόγω της έναρξης λειτουργικότητας του δι-αντιληπτικού συντονισμού (οπτικός-κιναισθητικός συντονισμός). Όπως σημειώνει ο Kugiumutzakis (1983), σχετικά με τις «ευφείς ενδείξεις»:

«...είναι ως εάν τα βρέφη πρώτα δοκιμάζουν κάποιες υποθέσεις και ύστερα φτάνει η στιγμή που συλλαμβάνουν τη σχέση ανάμεσα στην κίνηση του προτύπου και στην αντίστοιχη κίνηση τους και «ξαφνικά»

μιμούνται, δηλαδή, ξαφνικά αποφασίζουν να δράσουν στη βάση μίας από τις διάφορες υποθέσεις» (Kugiumutzakis, 1983, σελ 110).

Κατά τη διάρκεια του ίδιου σταδίου ο Piaget (1962) παρατήρησε και μίμηση νέων οπτικών και ακουστικών προτύπων. Η συμμόρφωση, όπως παρατηρεί η Πανοπούλου - Μαράτου (1998), τώρα αναλαμβάνει πιο ενεργητικό ρόλο από την αφομοίωση, από την οποία αρχίζει σταδιακά να αποδεσμεύεται. Σκοπός της μίμησης τώρα είναι η αναπαραγωγή του αποτελέσματος των κινήσεων του μοντέλου. Σύμφωνα με τον Piaget (1962), το κίνητρο για την μίμηση οικείων και μη οικείων προτύπων από το βρέφος είναι γνωστικό. Ο Kugiumutzakis (1983) περιγράφει τη θέση αυτή του Piaget, ως εξής:

«Το ενδιαφέρον για την αναπαραγωγή είναι αποτέλεσμα μιας σύγκρουσης ανάμεσα στη μερική ομοιότητα που κάνει το παιδί να θέλει να αφομοιώσει και στη μερική διαφορά, η οποία όλο και πιο πολύ έλκει την προσοχή του, επειδή είναι εμπόδιο στην άμεση αναπαραγωγή. Η σύγκρουση αυτή είναι το κίνητρο για τη μίμηση του καινούριου. Γενικά, στη μίμηση το βρέφος συμμορφώνει προς το πρότυπο τα σχήματα που διαθέτει. Όταν τα πρότυπα είναι οικεία, τα σχήματα είναι ήδη διαμορφωμένα και στην περίπτωση αυτή η συμμόρφωση δε διαφοροποιείται από την αφομοίωση. Όταν τα πρότυπα είναι μερικώς νέα, τότε τα σχήματα θα τροποποιηθούν ως αποτέλεσμα του νέου στοιχείου και στην περίπτωση αυτή η συμμόρφωση διαφοροποιείται (από την αφομοίωση) και γίνεται μίμηση» (Kugiumutzakis, 1983, σελ.111).

Κατά το πέμπτο υποστάδιο (12-18 μήνες), το βρέφος μπορεί να μιμηθεί συστηματικά νέους άγνωστους ήχους, καθώς και ορατές και μη ορατές κινήσεις. Ο Piaget (1962) υποστηρίζει ότι κατά τους 6 αυτούς μήνες υπάρχει *αληθινή μίμηση*, δηλαδή συστηματική συμμόρφωση των σχημάτων στις απαιτήσεις του εξωτερικού κόσμου. Αυτό επιτυγχάνεται με δοκιμή και πλάνη και μέσω συστηματικού πειραματισμού.

Τέλος, κατά το έκτο υποστάδιο (18-24 μήνες), για πρώτη φορά η συμμόρφωση εσωτερικεύεται. Το βρέφος συγκρατεί στη μνήμη του το πρότυπο με τη μορφή της νοητικής εικόνας και έχει τη δυνατότητα να το αναπαράγει σε όποια χρονική στιγμή αυτό επιθυμεί. Η μίμηση γίνεται ανεξάρτητη από την άμεση αντίληψη του σχήματος. Η χρονικά διαφοροποιημένη μίμηση, η εσωτερικευμένη μίμηση θέτει τα θεμέλια για την εμφάνιση της αναπαράστασης που κατά τον Piaget (1962) εμφανίζεται ταυτόχρονα με την έναρξη του συμβολικού παιχνιδιού και τη χρήση της γλώσσας.

2.3.6.2 Η αναπαραστατική μίμηση και η στοχαστική μίμηση.

Η αναπαραστατική μίμηση εμφανίζεται ανάμεσα στα 2 με 7 χρόνια, την οποία ο Piaget (1962) μελέτησε πειραματικά σε μία έρευνα στη Γενεύη. Το πείραμα ήταν απλό. Το πρότυπο π.χ. έκανε κατασκευές με τουβλάκια και μετά το ίδιο υλικό δινόταν στα παιδιά. Τα πρότυπα ήταν ενήλικες, μεγαλύτερα, συνομήλικα και μικρότερα παιδιά. Τα αποτελέσματα της μελέτης οδήγησαν τον Piaget στις παρακάτω θέσεις:

α) υπάρχουν ουσιώδεις διαφορές ανάμεσα στην αισθησιοκινητική και στην αναπαραστατική μίμηση. Στην πρώτη, η νοητική εικόνα είναι παράγωγο της εσωτερικευμένης και χρονικά διαφοροποιημένης μίμησης. Στη δεύτερη, η μίμηση είναι αποτέλεσμα της νοητικής εικόνας. Ο ρόλος συνεπώς της αντίληψης του παιδιού, που παίζει πρωταρχική σημασία για την ανάπτυξη της αισθησιοκινητικής μίμησης, τώρα αντικαθίσταται από την αναπαράσταση, που είναι ανεξάρτητη από την αντίληψη και την πράξη,

β) τα κίνητρα της μίμησης στην αισθησιοκινητική περίοδο είναι αμιγώς γνωστικά, (π.χ. η συνέχιση ενός ενδιαφέροντος αποτελέσματος, βλ. επίσης παραπάνω). Αντιθέτως, στην αναπαραστατική μίμηση τα κίνητρα έχουν και μία κοινωνική παράμετρο, με το νήπιο να επιλέγει ποια πρότυπα θα μιμηθεί. Ειδικότερα, το νήπιο επιλέγει να μιμείται πρότυπα που εκτιμά και θαυμάζει, όπως ενήλικες και μεγαλύτερα παιδιά παρά συνομήλικα και μικρότερα παιδιά. Ως προς τα κίνητρα της αναπαραστατικής μίμησης ο Piaget γράφει σχετικά:

«Για μας ο δυναμικός δεσμός πρέπει να βρίσκεται είτε στον εξαναγκασμό, στο κύρος και στο μονόπλευρο σεβασμό που οδηγούν στη μίμηση του ανώτερου από τον κατώτερο, είτε στον αμοιβαίο σεβασμό και στη διανοητική και ηθική ισότητα που είναι οι πηγές μίμησης μεταξύ ίσων» (Piaget, 1962, σελ.73).

Κατά την ίδια χρονική περίοδο ο Piaget παρατηρεί ότι η συνεργασία ανάμεσα στα παιδιά είναι «σποραδική» (1962, σελ. 73), καθώς και ότι τα παιδιά συχνά λένε ότι δεν επιθυμούν να μιμηθούν συγκεκριμένα πρότυπα, αλλά στην πράξη κάνουν ακριβώς το αντίθετο. Τη συμπεριφορά αυτή ο Piaget την χαρακτηρίζει «ασυνείδητη» και την αποδίδει στον εγωκεντρισμό, που διακρίνει τα νήπια τη συγκεκριμένη περίοδο, καθώς και στην αδυναμία τους να διακρίνουν τον εαυτό από τον άλλο,

γ) Στο τέλος της συγκεκριμένης περιόδου, δηλαδή γύρω στα 7 έτη, η μίμηση καθίσταται σκόπιμη και εξαρτάται πλέον από τη νοημοσύνη, δηλαδή από την

αφομοίωση και τη συμμόρφωση που τώρα βρίσκονται σε εξισορρόπηση (Piaget, 1962, σελ.72).

Η στοχαστική μίμηση τοποθετείται χρονικά από τον Piaget μετά τα 7-8 χρόνια του παιδιού. Ονομάζεται στοχαστική, διότι ελέγχεται από τη νόηση, δηλαδή, την εξισορρόπηση ανάμεσα στις δύο γνωστικές λειτουργίες, τη συμμόρφωση και την αφομοίωση. Τα χαρακτηριστικά της στοχαστικής μίμησης είναι:

- α) μίμηση της λεπτομέρειας με ανάλυση και ανασύσταση του προτύπου, στοιχείο που δεν υπήρχε στην αναπαραστατική μίμηση,
 - β) απουσία εγωκεντρισμού και απουσία σύγχυσης εαυτού και άλλου. Αυτό οδηγεί στη συνειδητοποιημένη μίμηση από την πλευρά του παιδιού, και
 - γ) συνειδητή χρήση της μίμησης για την κάλυψη των αναγκών του παιδιού.
- Ουσιαστικά η στοχαστική μίμηση αποτελεί την ολοκλήρωση της αναπαραστατικής μίμησης σε ένα νέο επίπεδο. Δεν κυριαρχεί τώρα η συμμόρφωση, αλλά η εξισορρόπηση και των δυο γνωστικών λειτουργιών, αφομοίωσης και συμμόρφωσης (Piaget, 1962, σελ.78).

2.3.7. Συζήτηση.

Η θεωρία του Piaget (1945/1962) παρέμεινε στο προσκήνιο της Αναπτυξιακής Ψυχολογίας για περίπου 30 χρόνια και όχι αδικαιολόγητα. Η θεωρία του είναι συνεκτική, αμιγώς αναπτυξιακή και συγκροτημένη σε σχέση με τις λιγότερο συγκροτημένες θεωρίες που παρουσιάστηκαν παραπάνω. Παρουσιάζει με σαφήνεια την καταγωγή και την ανάπτυξη της μίμησης κατά τα πρώτα τρία στάδια της γνωστικής ανάπτυξης, ενώ δεν μπορεί να αμφισβητηθεί το κύρος της θεωρίας του για τη νοητική ανάπτυξη του ανθρώπου από τη γέννηση μέχρι την εφηβεία.

Η θεωρία του όμως, παρά την απήχηση και την αποδοχή που είχε από τους σύγχρονους και τους μεταγενέστερους ερευνητές, δέχτηκε ποικίλων ειδών κριτικές, όχι μόνο από ψυχολόγους, αλλά και από βιολόγους, γλωσσολόγους και άλλους θεωρητικούς. Όπως, πολύ χαρακτηριστικά γράφει η Πανοπούλου-Μαράτου:

«... όταν υπάρχει ένας τέτοιος πλούτος ιδεών, ερευνών και θεωρητικής επεξεργασίας, είναι αναμενόμενο να υπάρχει αντίλογος, και μάλιστα αντίλογος που ενδέχεται να είναι εποικοδομητικός» (Πανοπούλου-Μαράτου, 1998, σελ. 177).

Στην παρούσα συζήτηση θα παρουσιάσουμε ορισμένες κριτικές που έγιναν στην θεωρία του Piaget αναφορικά με το φαινόμενο της μίμησης παραλείποντας λόγω

χώρου την κριτική του Chomsky και των υποστηρικτών του για τη σχέση μίμησης, συμβολικής λειτουργίας και γλώσσας (βλ. σχ. στον τόμο Piattelli-Palmarini 1989· Piaget 1936, 1980 a, b), (βλ. επίσης Kugiumutzakis, 1983· Πανοπούλου - Μαράτου, 1998, 1999 καθώς και τις εργασίες στον τόμο των Nadel & Butterwoth, 1999).

Ο Bandura (1971) επικρίνει τη θεωρία του Piaget σε 4 σημεία.

Πρώτον, ισχυρίζεται ότι τα βρέφη, *όπως και τα μικρά άλλων ειδών*, μπορούν να μιμηθούν *άγνωστες και μη οικείες* συμπεριφορές νωρίτερα ή παράλληλα με τη μίμηση γνωστών και οικείων συμπεριφορών, κάτι που ο Piaget απορρίπτει, αφού η μίμηση του νέου προϋποθέτει την ύπαρξη κάποιων ήδη κατακτημένων γνωστικών σχημάτων. Στο σημείο αυτό ο Kugiumutzakis (1983) αναφέρει ότι ο Bandura, ως συμπεριφοριστής, ενδιαφέρεται για το *πώς η μίμηση υπηρετεί τη μάθηση*, ενώ ο Piaget ενδιαφέρεται για τη συνεισφορά της μίμησης στη μάθηση και στη *γνωστική ανάπτυξη*. Από την κριτική του Bandura απουσιάζει η αναπτυξιακή προοπτική, που βρίσκουμε στη θεωρία του Piaget. Παράλληλα, ο Bandura προσπαθεί να γενικεύσει τη μιμητική συμπεριφορά άλλων ειδών στον άνθρωπο αγνοώντας το ενδεχόμενο ότι σε άλλα είδη η μίμηση του νέου προτύπου μπορεί να εμφανίζεται άλλοτε νωρίτερα, άλλοτε αργότερα και άλλοτε κατά την ίδια χρονική περίοδο στα νεογνά δύο διαφορετικών ειδών. Χαρακτηριστικό είναι το εύρημα της μίμησης των *στοματικών κινήσεων του καπνίσματος από δελφίνοι* ηλικίας 6 μηνών (Tayler & Saayman, 1973 στο Kugiumutzakis, 1983) και της μίμησης του ίδιου προτύπου από το βρέφος του Valentine (1930) στους 11 ½ μήνες. Επίσης μία πρόσφατη μελέτη δείχνει ότι τις ίδιες συμπεριφορές μπορούν να τις μιμηθούν κατά την *ίδια χρονική περίοδο* (νεογνική περίοδος) νεογνά του χιμπατζή και νεογνά του ανθρώπου (Bard & Russell, 1999). Αναμφίβολα, όμως, τόσο ο Bandura όσο και ο Piaget αγνόησαν το ενδεχόμενο ότι η μίμηση μπορεί να μην είναι επίκτητη, αλλά έμφυτη ικανότητα που εκδηλώνεται από τις πρώτες ώρες της ζωής του βρέφους (Κουγιουμουτζάκης, 1988). Αγνόησαν επίσης, την πιθανότητα ότι η μίμηση, πριν υπηρετήσει τη μάθηση και τη γνωστική ανάπτυξη, μπορεί εξαρχής να υπηρετεί τη διανθρώπινη επικοινωνία, όπως υποστηρίξε ο Trevarthen (1977) και κατέδειξε ο Kugiumutzakis (1985).

Δεύτερον, ο Bandura (1971) επικρίνει τον Piaget, διότι δεν παρουσίαζε *πολλές φορές* στα βρέφη του το ίδιο μοντέλο μίμησης. Ο Piaget, όμως, συνειδητά επιλέγει τη μεθοδολογία αυτή θέλοντας, όπως ο ίδιος γράφει, να περιορίσει την επίδραση *«της παιδαγωγικής μανίας των νταντάδων»*, δηλαδή την επίδραση της άσκησης (Piaget, 1962, σελ 18). Όπως, όμως, παρατηρούν ο Kugiumutzakis (1983)

και η Μαρκοδημητράκη (2003), ο Piaget δεν ήταν συνεπής με αυτή τη νατουραλιστική άποψη, καθώς στο τέταρτο υποστάδιο της αισθησιοκινητικής μίμησης (8-12 μήνες), στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει τη μίμηση από τα βρέφη *μη ορατών μελών του προσώπου*, επικαλείται την *αναγκαιότητα της άσκησης* ως έναν από τους παράγοντες που συμβάλλουν στη συγκεκριμένη μιμητική συμπεριφορά (βλ. παραπάνω).

Τρίτον, ο Bandura (1971) επικρίνει τον Piaget, διότι δεν έλαβε υπόψη του την κινητήρια επίδραση της ενίσχυσης στην ανάπτυξη της μίμησης. Όμως και αυτή η κριτική είναι αβάσιμη, διότι η νεογνική και η βρεφική μίμηση, λαμβάνουν χώρα *πολύ συχνά* στην απουσία εξωτερικής ενίσχυσης, όπως δείχνουν οι σύγχρονες μελέτες (Βιταλάκη, 2002· Kokkinaki, 1998· Kugiumutzakis, 1985, 1993· Μαρκοδημητράκη, 2003) καθώς και *κυρίως* η παρούσα μελέτη (βλ. αποτελέσματα).

Τέταρτον, ο Bandura (1971) ισχυρίζεται ότι ο Piaget μελέτησε τη συμπεριφορά των βρεφών, αλλά όχι των συντρόφων-προτύπων, δεδομένου ότι η μίμηση λαμβάνει χώρα σε μια διαδικασία αλληλεπίδρασης ανάμεσα στους δύο συντρόφους. Η κριτική αυτή είναι εύστοχη, είναι επιβεβαιωμένο εύρημα των σύγχρονων ερευνών (Βιταλάκη, 2002· Kokkinaki, 1998· Kugiumutzakis, 1985, 1993· Μαρκοδημητράκη, 2003· Pawlby, 1977), καθώς και της παρούσας εργασίας (βλ. παρακάτω). Ο ίδιος, βέβαια, ο Piaget δίνει απάντηση, τονίζοντας ότι:

«... η μελέτη μας για τις πρωταρχές της αναπαράστασης στο παιδί θα γίνουν κυρίως σ' εκείνα τα πεδία όπου οι ατομικές διεργασίες της νοητικής ζωής επικρατούν των συλλογικών παραγόντων και θα τονίσουμε αυτές τις ατομικές διεργασίες, ιδιαίτερα στην περίπτωση της μίμησης, η οποία, αν και οδηγεί σε διατομικές σχέσεις, δεν προέρχεται αναγκαστικά απ' αυτές» (Piaget, 1962, σελ.2).

Ο Piaget συνεπώς θεώρησε ότι η μίμηση ξεκίνα ως ένα ενδο-ψυχικό γεγονός που σταδιακά εξωτερικεύεται και γίνεται δια-ψυχικό. Παραδέχεται ότι η *βρεφική μίμηση μπορεί να οδηγεί στην επικοινωνία του βρέφους με το γονέα, αλλά δεν προέρχεται από αυτή*.

Πέρα όμως από την κριτική που άσκησε ο Bandura σε θεωρητικό επίπεδο, υπήρξαν και εμπειρικές έρευνες που είτε υπονόμευαν, είτε ενίσχυαν τη θεωρία του Piaget για τη νεογνική και βρεφική μίμηση.

Στις δεκαετίες του 1950, του 1960 και του 1970, τρεις μελέτες προσπαθούν να υπονομεύσουν το κύρος της θεωρίας του Piaget με το *εύρημα της νεογνικής μίμησης της προβολής της γλώσσας και της μίμησης του ανοίγματος του στόματος*. Ο

Zazzo (1957) παρατήρησε μίμηση της προβολής της γλώσσας σε ένα δείγμα 20 νεογνών, ανάμεσα στην 7^η και την 25^η μέρα. Δε δέχεται ότι πρόκειται για «ψευδο-μίμηση», όπως την είχε χαρακτηρίσει ο Piaget (1962), αλλά για πραγματική μίμηση, που μπορεί να ερμηνευτεί από την αντίληψη της κίνησης του μοντέλου, αντίληψη που οδηγεί στη μίμηση. Η ασαφής ερμηνεία του Zazzo – ερμηνεία για την οποία επικρίθηκε και ο Guillaume από τον Piaget - καθώς και ότι οι παρατηρήσεις του δεν ήταν συστηματικές, δεν μπόρεσαν να οδηγήσουν στην αναθεώρηση της θεωρίας του Piaget για την καταγωγή της μίμησης.

Οι Brazelton & Young (1964) παρατήρησαν φωνητική μίμηση και μίμηση της προβολής της γλώσσας την 9η εβδομάδα μετά τον τοκετό από ένα βρέφος η μητέρα του οποίου αργότερα το μιμήθηκε. Οι ερευνητές ερμήνευσαν το εύρημα στο πλαίσιο της ηθολογικής θεωρίας, ως παράγωγο των έμφυτων μηχανισμών αποδέσμευσης στη θέα του προτύπου υπονομεύοντας, όπως παρατηρεί και η Μαρκοδημητράκη (2003), το εύρημα τους, καθώς μία *εκούσια* νεογνική συμπεριφορά ερμηνεύεται ως ακούσια και στερεοτυπική.

Τέλος, οι Gardner & Gardner (1970) παρατήρησαν μίμηση της προβολής της γλώσσας και του ανοίγματος του στόματος στο 6 εβδομάδων βρέφος τους. Οι ερευνητές δεν έδωσαν καμία ερμηνεία αλλά παρατήρησαν, ότι το ίδιο φαινόμενο εξαφανίζεται και παρουσιάζεται αργότερα με πιο οργανωμένη μορφή.

Τα παραπάνω ευρήματα, παρόλο που επιβεβαιώνονται από τη μελέτη της Maratos (1973), δεν ήταν ικανά να απειλήσουν το κύρος της θεωρίας του Piaget, καθώς πρόκειται για μη συστηματικές μελέτες.

Όμως την ίδια χρονική περίοδο, τη δεκαετία του 1970, δύο επιπλέον μελέτες υποστήριξαν με τα ευρήματά τους, τη θεωρία του Piaget. Οι Paraskevoopoulos & Hunt (1971) μελετώντας βρέφη και νήπια ηλικίας από 5 μηνών έως 5 ετών (η ανατροφή της μιας ομάδας παιδιών γινόταν από τους γονείς τους και της άλλης ομάδας λάμβανε χώρα σε ίδρυμα), βρήκαν ότι τα επίπεδα μίμησης ήταν υψηλότερα στην πρώτη ομάδα, λίγο χαμηλότερα σε παιδιά που η αναλογία φροντιστή-παιδιών στο ίδρυμα ήταν 1:3 και πολύ χαμηλότερα σε παιδιά που η αναλογία φροντιστή-παιδιών ήταν 1:10. Το ίδιο ισχύει για τη συμπεριφορά αναζήτησης του κρυμμένου αντικειμένου. Τα ευρήματα αυτά συμφωνούν γενικώς με τη θεωρία του Piaget για τη μίμηση.

Τέλος, η Uzgiris (1972) μελέτησε 12 βρέφη 2-24 μηνών και παρατήρησε φωνητική μίμηση πριν τον 9^ο μήνα, αλλά όχι μίμηση κινήσεων. Υποστήριξε ότι το παιδί αναπαράγει μίμηση κινητικών προτύπων με ακρίβεια στο τέλος του 2^{ου} έτους,

ενώ νωρίτερα η μίμηση είναι ανακριβής. Η Uzgiris ισχυρίστηκε ότι τα ευρήματά της επιβεβαιώνουν τη θεωρία του Piaget για την ανάπτυξη της μίμησης.

Οι κριτικές στη θεωρία του Piaget δεν τελειώνουν εδώ, αλλά συνεχίζονται με μια πλειάδα ερευνητών, που μελέτησαν συστηματικά τη θεωρία του (Bruner, 1983· Πανοπούλου-Μαράτου, 1998· Stern, 1985· Trenarthen, 1977, 1979, 1982). Όλοι συμφωνούν ότι η θεωρία του Piaget για τη γνωστική ανάπτυξη γενικά και τη μίμηση ειδικότερα πάσχει από την έλλειψη θεώρησης του συγκινησιακού και του κοινωνικού παράγοντα. Η κριτική αυτή συνοψίζεται εύγλωττα στην άποψη του Bruner:

«Η συνεισφορά [του Piaget], όμως για την κατανόηση του παιδικού νου και της ανάπτυξής του είναι τεράστια. Για τον Piaget, ο κόσμος του αναπτυσσόμενου παιδιού είναι ένα μέρος ήσυχο. Το παιδί δυνητικά είναι μόνο του μέσα στον κόσμο αυτό, έναν κόσμο αντικειμένων, τα οποία με τρόπο αιτιακό πρέπει να βάλει σε τάξη στο χώρο και στο χρόνο. Αρχίζει το ταξίδι του εγωκεντρικά και πρέπει να οριοθετήσει τις κτήσεις του σε έναν κόσμο, που τελικά θα μοιραστεί με τους άλλους. Η βοήθεια των άλλων όμως είναι μικρή. Η κοινωνική αμοιβαιότητα βρέφους-μητέρας παίζει μικρό ρόλο στην αναπτυξιακή θεωρία του Piaget. Τα παιδιά, για τον Piaget, είναι μικροί διανοούμενοι, αποκομμένοι από τη γεμάτη φασαρία ανθρώπινη ζωή... Έτσι, το παιδί... είναι πράγματι ένα ήσυχο και μοναχικό παιδί» (Bruner, 1983, σελ. 138-139).

Η απάντηση του Piaget στην κριτική που του ασκήθηκε παραπάνω βρίσκεται στη *συνειδητή του επιλογή* να αγνοήσει τους συγκινησιακούς και τους κοινωνικούς παράγοντες στην ανάπτυξη της μίμησης. Αναφορικά με τον κοινωνικό παράγοντα, όπως είδαμε παραπάνω, θεωρεί ότι προϋπόθεση εμφάνισης και ανάπτυξής του είναι η γνωστική ανάπτυξη, Σχετικά με τον συγκινησιακό παράγοντα γράφει:

«Έλεγα λοιπόν, ότι η συναισθηματικότητα είναι βασική ως κίνητρο δράσης. Αν δεν ενδιαφέρεσαι για κάτι, δεν κάνεις βέβαια τίποτα. Είναι όμως μόνο κίνητρο και όχι η πηγή των δομών της γνώσης. Μια και το πρόβλημά μου είναι η γνώση, δεν έχω λόγο να ασχολούμαι με τα συγκινησιακά προβλήματα. Αυτό όμως δεν οφείλεται σε διαφωνία, αλλά σε διάκριση, διαφοροποίηση ενδιαφερόντων. Δεν είναι ο τομέας μου. Και γενικά, ντρέπομαι που το λέω, αλλά λίγο με ενδιαφέρουν τα άτομα, η ατομικότητα. Με ενδιαφέρει αυτό που είναι γενικό στην ανάπτυξη της νόησης και της γνώσης...» (Piaget, στο Bringuier, 1978, σελ.119).

2.4. Η νεογνική μίμηση.

Τα τελευταία 30 χρόνια υπάρχει μια πληθώρα πειραματικών μελετών αναφορικά με το φαινόμενο της νεογνικής μίμησης. Λόγω του χαρακτήρα της παρούσας μελέτης, η οποία δεν ασχολείται με τη νεογνική μίμηση, η παρουσίαση των μελετών αυτών θα είναι σύντομη και επιλεκτική (βλ. εργασίες σχετικές στο

Nadel & Butterworth, 1999· βλ. επίσης Kokkinaki, 1998· Kugiumutzakis, 1985, 1998, 1999· Maratos, 1973, 1982· Meltzoff & Moore, 1977, 1979, 1983, 1988). Στο παρόν υποκεφάλαιο, εκτός από την παρουσίαση των αποτελεσμάτων των μελετών, θα συζητηθούν και ορισμένες αντιπροσωπευτικές ερμηνείες για τη νεογνική μίμηση.

2.4.1. Οι μελέτες της νεογνικής μίμησης.

Πρωτοπόροι στη μελέτη της νεογνικής μίμησης, υπήρξαν μία μαθήτρια του Piaget και ένας μαθητής του Bruner, η Όλγα Πανοπούλου-Μαράτου και ο Andrew Meltzoff αντίστοιχα.

Η πειραματική μελέτη της Maratos (1973) ήταν διαχρονική: μελετήθηκαν 12 βρέφη από την ηλικία των 15 ημερών έως τον 6ο μήνα. Η ερευνήτρια βρήκε μίμηση της προβολής της γλώσσας, του ανοίγματος του στόματος και των κινήσεων της κεφαλής από την 15^η ημέρα μέχρι τον 3^ο μήνα. Επίσης παρατήρησε μίμηση των κινήσεων των δακτύλων του χεριού από τους 2 ½ μέχρι τους 6 μήνες. Μίμηση του μαγνητοφωνημένου κλάματος παρατηρήθηκε μέχρι τον 1 ½ μήνα, ενώ, τέλος, βρήκε φωνητική μίμηση τον 3^ο μήνα, η οποία αυξάνεται σταδιακά μέχρι τον 6^ο μήνα (Maratos, 1982, 1996· Πανοπούλου – Μαράτου, 1998, 1999).

Τρία χρόνια μετά, μία άλλη πειραματική μελέτη των Meltzoff & Moore (1977) επιβεβαίωσε τα ευρήματα της Μαράτου για τη μίμηση της προβολής της γλώσσας και του ανοίγματος του στόματος σε νεογνά 12 έως 21 ημερών, καθώς και σε νεογνά κάτω των 72 ωρών (Meltzoff & Moore, 1983). Τα συγκεκριμένα ευρήματα επιβεβαιώνονται και σε μία τρίτη μελέτη για βρέφη ηλικίας 1,5 έως 3 μηνών, ενώ σε μία τέταρτη μελέτη βρέφη ηλικίας 14 μηνών βρέθηκε ότι είναι ικανά για χρονικά διαφοροποιημένη μίμηση (Meltzoff, 1985, 1988).

Στη δεκαετία του 1980 πληθώρα μελετών επιβεβαιώνουν το εύρημα της νεογνικής μίμησης. Οι Field, Woodson, Greenberg & Cohen (1982) βρήκαν μίμηση εκφράσεων λύπης, έκπληξης και ευχαρίστησης σε νεογνά 36 ωρών. Ο Kugiumutzakis (1985) βρήκε μίμηση της προβολής της γλώσσας, του ανοίγματος του στόματος, του κλεισίματος των ματιών και του φωνήεντος /a/ σε νεογνά ηλικίας 10-45 λεπτών. Οι Heinman & Schaller (1985) βρήκαν μίμηση της προβολής της γλώσσας και του ανοίγματος του στόματος σε βρέφη ηλικίας 3 ημερών και 3 εβδομάδων και μια μείωση της συχνότητας αυτών των μιμητικών συμπεριφορών στους 3 μήνες. Παρουσία επίσης νεογνικής μίμησης βρέθηκε στις πειραματικές

μελέτες των Abravanel & Sigafoos, (1984), Fontaine, (1984), Heimann & Ullstadius (1999), Heimann, Nelson & Schaller (1989), Reissland (1988) και Vinter (1986).

Κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980 υπήρξαν και μελέτες που δε βρήκαν νεογνική μίμηση. Οι μελέτες των Hayer & Watson, (1979), McKenzie & Over (1983), Koepke, Itemn, Legerstee & Russell (1983) δε βρήκαν νεογνική μίμηση, αν και χρησιμοποίησαν τον ίδιο *αυστηρά δομημένο πειραματικό σχεδιασμό* των Meltzoff & Moore (1977, 1979). Οι τελευταίοι επέκριναν τους ερευνητές, γιατί παρουσίασαν με ακατάλληλο τρόπο τα ερεθίσματα και χρησιμοποίησαν ακατάλληλες τεχνικές καταγραφής των βρεφικών αντιδράσεων, καθώς και ότι ανέλυσαν με μη δόκιμο τρόπο τα δεδομένα. Όμως ασκήθηκε κριτική από τους McKenzie & Over (1983) για την πειραματική μέθοδο που ακολούθησαν οι Meltzoff & Moore, καθώς το εργαστηριακό της πλαίσιο θεωρήθηκε «αφύσικο» και η μεθοδολογία «ξένη» προς τους φυσικούς τρόπους επικοινωνίας των νεογνών.

Για να λυθεί αυτή η έντονη μεθοδολογική διαμάχη, οι Bard & Russel (1999) έκαναν μία μελέτη με νεογέννητα πιθηκάκια 3-11 ημερών χρησιμοποιώντας την αυστηρή μεθοδολογία των Meltzoff & Moore (1977) και την εύκαμπτη μεθοδολογία του Kugiumutzakis, (1985) που είχε σχεδιάσει με τέτοιο τρόπο το πείραμα, ώστε να προσεγγίζει όσο το δυνατόν περισσότερο τη φυσική αλληλεπίδραση των νεογνών με το σύντροφό τους («αλληλεπιδραστική μέθοδος»). Οι Bard & Russel παρουσίασαν στα πιθηκάκια τα μοντέλα της προβολής της γλώσσας, του ανοίγματος του στόματος και ήχους της γλώσσας. Βρήκαν μίμηση των μοντέλων από την 3^η μέρα τόσο με την αυστηρή μέθοδο των Meltzoff & Moore όσο και με την «αλληλεπιδραστική μέθοδο» του Kugiumutzakis. Βρήκαν όμως ότι από την 7^η έως την 11^η μέρα τα πιθηκάκια μιμούνται περισσότερο με την «αλληλεπιδραστική μέθοδο» παρά με την αυστηρή μέθοδο.

Μια πρόσφατη μελέτη για την ακουστική και λεκτική συμπεριφορά των νεογνών πραγματοποιήθηκε από τους Chen, Striano & Rakoczy (2004) με δείγμα 25 νεογνών ηλικίας 24 ωρών έως 7 ημερών. Οι ερευνητές παρουσίασαν σε κάθε νεογνό τον ήχο του συμφώνου /μ/ και του φωνήεντος /α/ σταθερά για 4 δευτερόλεπτα. Τα πρότυπα παρουσιάστηκαν συνολικά 8 φορές από τον ερευνητή στο κάθε νεογνό. Ως μίμηση θεωρήθηκε η προσπάθεια σχηματισμού των κατάλληλων εκφράσεων από το νεογνό να παράγει τους δύο ήχους (δηλαδή, άνοιγμα του στόματος για τον ήχο /α/ και σούφρωμα των χειλιών για τον ήχο /μ/) ασχέτως αν το νεογνό *δεν κατάφερε να εκφέρει τον ήχο του αντίστοιχου προτύπου* - εν αντιθέσει με τον Kugiumutzakis

(1985, 1999) που θεώρησε επιτυχή μίμηση *τη φωνητική εκφορά των φωνηέντων και των συμφώνων*. Τα αποτελέσματα της έρευνας των Chen et al. (2004) έδειξαν ότι τα νεογνά μιμούνται τα φωνήεντα και τα σύμφωνα (ασχέτως πως τα νεογνά στα σύμφωνα δεν παρήγαγαν ήχο, αλλά μόνο σούφρωμα των χειλιών). Όπως θα δούμε παρακάτω, στις *νατουραλιστικές* μελέτες της μίμησης, τα βρέφη μιμούνται κυρίως τα φωνήεντα και τους συνδυασμούς φωνηέντων–συμφώνων και ελάχιστα τα σύμφωνα (Βιταλάκη, 2002· Kokkinaki, 1998· Kugiumutzakis, 1993· Μαρκοδημητράκη, 2003· Pawlby, 1977).

Μία άλλη πρόσφατη μελέτη, αναφορικά με την μίμηση του προτύπου της προβολής της γλώσσας, πραγματοποιήθηκε από τους Nagy & Molnar (2004) με 45 νεογνά ηλικίας 3 έως 54 ωρών. Η ειδοποιός διαφορά της συγκεκριμένης μελέτης ήταν ότι κατά τη διάρκεια του πειράματος καταγραφόταν και η καρδιακή λειτουργία των νεογνών με τη βοήθεια ηλεκτροδίων καρδιογραφήματος. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα 35 από τα 45 νεογνά παρουσίασαν μίμηση με παράλληλη αύξηση των καρδιακών παλμών, ενώ 17 νεογνά παρουσίασαν διάθεση *να προκαλέσουν τον ερευνητή να τα μιμηθεί* με παράλληλη επιβράδυνση των καρδιακών παλμών. Αύξηση των καρδιακών παλμών καταγράφεται τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια της μίμησης, ενώ επιβράδυνση των καρδιακών παλμών καταγράφεται κατά την προσπάθεια του νεογνού να προκαλέσει τον ερευνητή. Η επιβράδυνση των καρδιακών παλμών ερμηνεύεται από τους ερευνητές ως μια προσπάθεια προσανατολισμού, προσοχής, αναγνώρισης και αναμονής ενός ερεθίσματος. Αντιθέτως, η καθεαυτή μιμητική πράξη είναι αρκετή για τη διέγερση του οργανισμού με τη μορφή της αύξησης των καρδιακών παλμών.

Το εύρημα της νεογνικής μίμησης προκαλούσε άμεσα τη θεωρία του Piaget και κρινόταν αναγκαία η μερική (Πανοπούλου-Μαράτου, 1998) ή η ολική αναθεώρησή της (Kugiumutzakis, 1985, 1993, 1998, 1999· Kugiumutzakis et al., 2005· Meltzoff, 1985· Meltzoff & Borton, 1979· Meltzoff & Moore, 1977, 1979, 1983, 1988· Trevarthen, 1977, 1979, 1982, 1983, 1986, 1993, 1998· Trevarthen, Kokkinaki & Fiamenghi, 1999).

2.4.2. Ερμηνείες του φαινομένου της νεογνικής μίμησης.

Η πλειοψηφία των αναπτυξιακών ψυχολόγων σήμερα δέχεται ότι τα νεογνά έχουν εξ αρχής την ικανότητα να μιμούνται, όχι μόνο ορατές από τα ίδια κινήσεις, αλλά κυρίως να μιμούνται μη ορατές από τα ίδια κινήσεις του προσώπου που

παρουσιάζονται από έναν ενήλικα - πρότυπα που εξ αρχής ανήκουν στη συμπεριφορική τους παρακαταθήκη (Kugiumutzakis, 1985).

Η ιδιαίτερη αυτή μιμητική συμπεριφορά των νεογνών σίγουρα δεν μπορεί να ερμηνευτεί από συγκεκριμένες ψυχολογικές προσεγγίσεις, όπως αυτή του Συμπεριφορισμού και της Ηθολογίας. Η πρώτη άποψη, ότι δηλαδή οι άνθρωποι μαθαίνουν να μιμούνται, δεν υποστηρίζεται από το εύρημα της νεογνικής μίμησης, καθώς πλέον έχει καταγραφεί μίμηση σε νεογνά μόλις 45 λεπτών μετά τον τοκετό. Η ικανότητα αυτή φαίνεται ότι είναι έμφυτη και στην πορεία αναπτύσσεται λόγω της επίδρασης έμφυτων και επίκτητων παραγόντων (βλ. σχετικά Kugiumutzakis, 1985, 1998· Kokkinaki, 1998· Maratos, 1973, 1982· Κουγιουμουτζακης, 1998· Πανοπούλου-Μαράτου, 1998). Η δεύτερη προσέγγιση, αυτή της ηθολογικής θεωρίας, ότι δηλαδή η νεογνική μιμητική αντίδραση είναι «ένας πάγιος τύπος κίνησης» που αναδύεται στη θέα ειδικών ερεθισμάτων μέσω έμφυτων μηχανισμών πυροδότησης, παραμένει ασαφής, χωρίς να μπορεί να ερμηνεύσει τις μη στερεοτυπικές μιμητικές συμπεριφορές του νεογνού, καθώς και την αναπτυξιακή τροχιά των συμπεριφορών αυτών κατά τη βρεφική ηλικία. Οι υποστηρικτές της ηθολογικής θεωρίας (Eibl-Eibesfeldt, 1989· Jacobson, 1979· Jacobson & Kagan 1979· Kessen, Levine & Wendrich, 1979) έχουν πλέον εγκαταλείψει τη συγκεκριμένη ερμηνεία για τη νεογνική μίμηση, ενώ οι επικρατούσες ερμηνείες, αναφορικά με τη νεογνική μίμηση μπορούν να χωριστούν σε εκείνες που έχουν γνωστικό προσανατολισμό και εκείνες που περιλαμβάνουν επιπλέον τις συγκινησιακές, τις αντιληπτικές, τις κινητικές, και τις κοινωνικές συνιστώσες του φαινομένου.

Οι πιο αντιπροσωπευτικές ερμηνείες είναι εκείνες των Meltzoff & Moore, της Πανοπούλου-Μαράτου και του Κουγιουμουτζάκη, οι οποίες θα παρουσιαστούν παρακάτω.

Οι Meltzoff & Moore (1977, 1979, 1983, 1988) υποστηρίζουν μια καθαρά γνωστική ερμηνεία του φαινομένου. Δέχονται, όπως υποστήριξε και η Maratos (1973), ότι η νεογνική μίμηση αποδεικνύει την εξ αρχής λειτουργικότητα του δι-αντιληπτικού συντονισμού. Η μιμητική συμπεριφορά, για παράδειγμα, της προβολής της γλώσσας αποκαλύπτει ότι το οπτικό και το κιναισθητικό σύστημα του νεογνού είναι πλήρως συντονισμένα. Δηλαδή, το οπτικό ερέθισμα «μεταφράζεται» σε μια μορφή κατανοητή από το κιναισθητικό σύστημα του βρέφους και αντίστροφα. Η άποψη αυτή είναι πλέον αποδεκτή από όλους του σύγχρονους ερευνητές, άποψη που αναιρεί τη θεωρία του Piaget (1936, 1962) για την απουσία του δι-αντιληπτικού

συντονισμού κατά τη διάρκεια των πρώιμων αισθησιοκινητικών υποσταδίων. Το κίνητρο της νεογνικής μίμησης σύμφωνα με τον Meltzoff (1985) βρίσκεται στο «μη-ταίριασμα» (mismatch) ανάμεσα στο ανέκφραστο πρόσωπο του πειραματιστή, μετά την παρουσίαση του προτύπου και στην αποθηκευμένη στη βρεφική μνήμη αναπαράσταση του προτύπου. Η άποψη αυτή για το κίνητρο της νεογνικής μίμησης είναι αμιγώς γνωστική, καθώς προσεγγίζει σε μεγάλο βαθμό την άποψη του Piaget (1962) για το κίνητρο της μίμησης που βρίσκεται στη σύγκρουση ανάμεσα στη μερική ομοιότητα και τη μερική διαφορά που το βρέφος αντιλαμβάνεται να υπάρχει ανάμεσα στο πρότυπο και τα υπάρχοντα αισθησιοκινητικά σχήματα του. Η μόνη βασική διαφορά ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις βρίσκεται στο γεγονός ότι ο Piaget δε δέχεται τη λειτουργία της αναπαράστασης στη γέννηση, ενώ οι Meltzoff & Moore δέχονται τη λειτουργία κάποιου «αφηρημένου» αναπαραστατικού συστήματος από την αρχή. Επίσης, οι Meltzoff & Moore υποθέτουν ότι η μίμηση είναι μια ικανότητα που βοηθάει στη διάκριση του εαυτού από τον άλλο (1995).

Σε αντίθεση με την ερμηνεία των Meltzoff & Moor, η ερμηνεία της Maratos (1973, 1982, 1996) για τη νεογνική μίμηση λαμβάνει υπόψη τις κοινωνικές και τις συγκινησιακές παραμέτρους. Η Maratos (1996) θεωρεί τη μίμηση έναν τρόπο επικοινωνίας ανάμεσα στο νεογνό/βρέφος και τη μητέρα του, μία επικοινωνία στην οποία κοινωνούνται και συγκινησίες. Δε θεωρεί ότι η μίμηση είναι ένα αντανακλαστικό που χάνεται μετά τον 3^ο μήνα, καθώς τα νεογνά/βρέφη δε μιμούνται με τον ίδιο τρόπο όλα τα μοντέλα. Επίσης, δε δέχεται ότι πρόκειται για «ακούσια» αντίδραση, χωρίς όμως να ξεκαθαρίζει, εάν υποστηρίζει τον εμπρόθετο χαρακτήρα της μίμησης (βλ. σχ. Πανοπούλου-Μαράτου, 1998). Απορρίπτει, επίσης, τη σχετική θεωρία του Συμπεριφορισμού και της Ηθολογίας – η πρώτη καταρρίπτεται από το εύρημα του Kugiymutzakis (1985) για τη μίμηση νεογνών 45 λεπτών και η δεύτερη απορρίπτεται, διότι στον άνθρωπο δεν παρατηρούνται τόσο άκαμπτες και στερεότυπες συμπεριφορές.

Για την ερμηνεία της νεογνικής μίμησης αποδέχεται την έννοια της καθολικής, αισθητηριακού τύπου, αναπαράστασης κατά τη γέννηση που προτείνει ο Mounoud (Maratos, 1982· Πανοπούλου-Μαράτου, 1998, σελ. 196-197), θέση που κατά την ερευνήτρια θα υποστήριζαν οι Freud και Bion. Δέχεται ότι η όψιμη μίμηση στους 9 μήνες είναι εμπρόθετη και ερμηνεύεται μέσω της έννοιας της μερικής, αντιληπτικού τύπου, αναπαράστασης. Η Πανοπούλου-Μαράτου γράφει ότι:

«...κατά τους πρώτους μήνες της ζωής η αναπαράσταση λειτουργεί με τον αισθητηριακό κώδικα και είναι καθολική, με την έννοια ότι οι κινήσεις που εμπεριέχονται στην πρώιμη μίμηση μπορεί να συγχέονται με το μιμούμενο υποκείμενο, με το μοντέλο» (Πανοπούλου-Μαράτου 1998, σελ 197).

Όμως, όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Κουγιουμουτζάκης (1988) και η Βιταλάκη (2002), *αν το νεογνό βιώνει σύγχυση των κινήσεών του με εκείνες του προτύπου*, τότε πρόκειται για αρχικό αδυαδισμό που όμως η Πανοπούλου-Μαράτου δε δέχεται ότι υπάρχει κατά τη γέννηση (1998, σελ. 200).

Η Μαράτου θεωρεί ότι η θεωρία του Piaget οφείλει εν μέρει να αναθεωρηθεί, επειδή αδυνατεί να ερμηνεύσει το φαινόμενο της νεογνικής μίμησης χωρίς τη χρήση της έννοιας της αναπαράστασης. Άλλα στοιχεία που δέχεται από τη θεωρία του Piaget είναι ο εμπρόθετος χαρακτήρας της μίμησης στους 9 μήνες καθώς και η έννοια των ενδείξεων. Σχετικά με την νεογνική αναπαράσταση η Πανοπούλου-Μαράτου υποστηρίζει:

«Με βάση τα παραπάνω κάνω την υπόθεση ότι το ανθρώπινο πρόσωπο είναι μια προ-σύλληψη για το ανθρώπινο είδος την οποία φέρουμε εκ γενετής μαζί μας, εξ ου και η πρώιμη ικανότητα για αναπαράσταση, όχι όμως για μια οποιαδήποτε αναπαράσταση, αλλά αυτήν του ανθρώπινου προσώπου. Γι αυτό και η νεογνική μίμηση αφορά αποκλειστικά σε αυτό το μοντέλο» (Πανοπούλου-Μαράτου, 1998, σελ 201).

Υιοθετεί την άποψη του Trevarthen (1977, 1998) ότι η νεογνική μίμηση είναι μια όψη της διυποκειμενικότητας, μιας «*επιθυμίας για επικοινωνία που εκφράζεται μέσω μίμησης*» (Πανοπούλου-Μαράτου, 1998, σελ 198). Επίσης, τονίζει ότι δεν υπάρχει εκ γενετής αναπαράσταση του ανθρώπινου σώματος, όπως συμβαίνει με το ανθρώπινο πρόσωπο, αφού το νεογνό αδυνατεί να μιμηθεί κινήσεις του σώματος.

Η ερμηνεία της Μαράτου για τη νεογνική μίμηση ανακλά μία προσπάθεια σύνθεσης στοιχείων από τις θεωρητικές προσεγγίσεις των Freud, Piaget, Mounoud και Trevarthen, ενώ δεν παραλείπει να τονίσει την αναγκαιότητα μερικής αναθεώρησης της θεωρίας του Piaget για τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω. Η ερμηνεία της σαφέστατα διακρίνεται εκείνης των Meltzoff & Moore, καθώς περιλαμβάνει όχι μόνο τη γνωστική, αλλά και τη δι-αντιληπτική, κοινωνική και συγκινησιακή όψη της μίμησης, όπως παρατηρούν η Βιταλάκη (2002) και η Μαρκοδημητράκη (2003).

Ο Κουγιουμουτζάκης, τέλος, είχε προτείνει (Kugiumutzakis, 1983, 1985, 1998, 1999) ότι ένα παραγωγικό πλαίσιο ερμηνείας του φαινομένου της νεογνικής

μίμηση θα μπορούσε να είναι η θεωρία της «διυποκειμενικότητας» του Trevarthen, την οποία συνοψίζουμε προκειμένου να γίνει κατανοητή η ερμηνεία του.

Ο Trevarthen (1977, 1979, 1982, 1998· Trevarthen, Kokkinaki & Fiamenghi, 1999· Bråten & Trevarthen 2007) ορίζει την έμφυτη διυποκειμενικότητα ως την αμοιβαία αναγνώριση και κοινωνική συναλλαγή δύο τουλάχιστον προσώπων που διαθέτουν συνείδηση του χωριστού και συνεκτικού εαυτού τους, έχουν θετικές συγκινήσεις ο ένας προς τον άλλον και μία αμοιβαία πρόθεση επικοινωνίας. Στη διυποκειμενική επικοινωνία συμβαίνει ένα είδος «διαβάσματος» του υποκειμενικού κόσμου του άλλου, των κινήτρων, των συγκινήσεων, των προθέσεων, των προσδοκιών, των ιδεών του άλλου, όπως υποστηρίζουν οι Κουγιουμουτζάκης, Μαρκοδημητράκη και Κοκκινάκη (2007). Ο Trevarthen (1998) υποστηρίζει ότι τα βρέφη γεννιούνται με μία διττή εγκεφαλική αναπαράσταση - αναπαράσταση του εαυτού και αναπαράσταση του *δυνητικού άλλου*. Η δεύτερη αναπαράσταση είναι η εγγενής προοπτική ενός μη καθορισμένου συντρόφου, που του κρατάει συντροφιά στις ώρες μοναξιάς του. Στις πραγματικές επικοινωνίες η μητέρα συνήθως καταλαμβάνει τη θέση του δυνητικού άλλου.

Ο Trevarthen (1979, 1982, 1998, 2007) χωρίζει την ανάπτυξη κατά το πρώτο έτος σε τέσσερις περιόδους:

α) *στη νεογνική περίοδο* (0-6 εβδομάδων), όπου το νεογνό διαθέτει μια ενδογενή, αισθητηριακή ετοιμότητα να εκφράζει τις ανάγκες του και τις συγκινήσεις του και παράλληλα να δέχεται τη φροντίδα της μητέρας και να «εισπράττει» τις συγκινήσεις της,

β) *στην περίοδο της πρωτογενούς διυποκειμενικότητας* (2^ο -3^ο μήνας), όπου τα βρέφη έχουν συγκεκριμένες προσδοκίες για τη συμπεριφορά της μητέρας στην κάλυψη των αναγκών τους. Το βρέφος αντιδρά επιλεκτικά στη διαισθητική ομιλία της μητέρας. Κατά την επικοινωνία του μαζί της η συμπεριφορά του βρέφους διατρέχει τις ακόλουθες τέσσερις φάσεις: 1) φάση προσανατολισμού προς το πρόσωπο της μητέρας, 2) φάση αναγνώρισης της μητέρας, 3) φάση έκφρασης, και 4) φάση ολοκλήρωσης της επικοινωνίας ή έναρξης νέας επικοινωνίας,

γ) *στην περίοδο των παιχνιδιών* (4^ο - 8^ο μήνας) όπου τα βρέφη γίνονται περισσότερο αινιγματικά, δεν αρκούνται στην απλή επικοινωνία με τη μητέρα, αλλά επιθυμούν να εξερευνούν και να παίζουν με το πρόσωπο και το στόμα της. Έχουν αποκτήσει εμπειρίες παιχνιδιού, τραγουδιού και έχουν επίγνωση του εαυτού τους στον καθρέπτη. Η μίμηση, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, γίνεται «παιγνιώδης» και

«διακριτική», καθώς το βρέφος πλέον επιλέγει το πρότυπο που θα μιμηθεί και το μιμείται με ακρίβεια. Μετά τους έξι μήνες τα βρέφη επικαλούνται τα συναισθήματα της μητέρας προκειμένου να καταλάβουν αν μία συμπεριφορά τους είναι αποδεκτή ή μη από την ίδια, και

δ) στην περίοδο της δευτερογενούς διυποκειμενικότητας (9^ο-12^ο μήνας), όπου η μορφή της επικοινωνίας δεν είναι πλέον δυαδική, αλλά τριαδική: μητέρα-αντικείμενα-βρέφη. Ο μητρικός λόγος πρόσκλησης και ερώτησης γίνεται τώρα λόγος οδηγητικός και προστακτικός. Το βρέφος αρχίζει να μιμείται πολιτισμικά πρότυπα, τρόπους δράσης και χρήσης αντικειμένων (Trevarthen 1977, 1980, 1982, 1992a, b, 1993, 1998 (Κουγιουμουτζάκης και συν., 2007).

Οι τέσσερις χρονικές περίοδοι του πρώτου έτους σηματοδοτούν, σύμφωνα με τον Trevarthen, τις διαφοροποιήσεις της διυποκειμενικότητας, που γίνονται αισθητές με τη βοήθεια τριών τρόπων δράσης και εμπειρίας. Οι τρεις αυτοί τρόποι βρίσκονται στον εγκέφαλο και βοηθούν το νεογνό και το βρέφος:

- α) να γνωρίζει αντικείμενα (πραξιακός τρόπος),
- β) να επικοινωνεί με άλλα πρόσωπα (επικοινωνιακός τρόπος) και
- γ) να απευθύνεται προς τον εαυτό του, να στοχάζεται (στοχαστικός τρόπος) (Trevarthen, 1977, 1980, 1986, 1993, 1998).

Ο Trevarthen (1977) υποστηρίζει ότι τα νεογνά του είδους μας γεννιούνται με κίνητρα επικοινωνίας, Έχουν σαφή προτίμηση προς το ανθρώπινο πρόσωπο έναντι των αντικειμένων, ενώ διαθέτουν μια συνεργατική διάθεση αλληλεπίδρασης με το σύντροφό τους. Την ικανότητα αυτή ονομάζει «συμπαθητική κατανόηση». Ο Trevarthen (1993, 1998) θεωρεί ότι οι συγκινήσεις είναι τα επικοινωνιακά κίνητρα και οι ρυθμιστές των διαπροσωπικών σχέσεων του βρέφους. *Η νεογνική μίμηση είναι η κρίσιμη ένδειξη του έμφυτου της διυποκειμενικότητας.* Τα επικοινωνιακά κίνητρα είναι ενδογενείς, αυθόρμητες διεργασίες του εγκεφάλου που οδηγούν σε σειρές κινήσεων (δηλαδή, οι βάσεις της αντίληψης και της πράξης) με χαρακτήρα πρόβλεψης έτσι, ώστε η τελική συμπεριφορά του νεογνού/βρέφους να ταιριάζει με τις δράσεις του συντρόφου του. Η επικοινωνία συνεπώς εξαρτάται από την ανακάλυψη των *συγκινήσεων* που ενυπάρχουν και ανακλούνται στην *κίνηση* του άλλου. Ο Trevarthen, τέλος, υποστηρίζει ότι στη νεογνική και στη βρεφική μίμηση υπάρχει ένα καθρέπτισμα πράξης και πρόθεσης ανάμεσα στους δύο συντρόφους. Η θεωρία της έμφυτης διυποκειμενικότητας έχει έναν ψυχοβιολογικό προσανατολισμό, χωρίς να παραβλέπει την ισχύ των πολιτισμικών παραγόντων, όπως επισημαίνουν οι

Κουγιουμουτζάκης και συν. (2007) (βλ. περισσότερα για τη φύση και το ρόλο των συγκινήσεων σύμφωνα με τον Trevarthen παρακάτω στο Κεφάλαιο της ερμηνείας των αποτελεσμάτων).

Ο Κουγιουμουτζάκης υποστηρίζει ότι η νεογνική μίμηση μπορεί να ερμηνευτεί από τη θεωρία του Trevarthen. Το εύρημα της νεογνικής μίμησης υπονομεύει κατ' αυτόν (Kugiumutzakis 1985, 1993, 1998, 1999· Κουγιουμουτζάκης, 1988, 1992, 2007, 2008):

α) τη θεωρία του Piaget τόσο για την καταγωγή και την ανάπτυξη της μίμησης, όσο και για τις απαρχές της ανθρώπινης σκέψης, καθώς η αναπαραστατική ικανότητα υπηρετεί εξ αρχής τη νεογνική μίμηση και όχι μετά το 18^ο μήνα, όπως υποστήριζε ο Piaget,

β) υπονομεύει άμεσα τη θεωρία του Συμπεριφορισμού, καθώς το νεογνό αναπαράγει το μοντέλο μόλις γεννηθεί, χωρίς εξάσκηση,

γ) υπονομεύει άμεσα την ηθολογική θεωρία, καθώς οι νεογνικές μιμήσεις δεν είναι άκαμπτες, στερεοτυπικές συμπεριφορές.

Σχετικά με τα κίνητρα της μίμησης ο Κουγιουμουτζάκης δε συμφωνεί με τη θεωρία των Meltzoff & Moore (1999), δηλαδή ότι τα κίνητρα της μίμησης είναι αμιγώς γνωστικά. Αντίθετα, υποστηρίζει ότι:

«...η μίμηση του βρέφους είναι το αποτέλεσμα μιας ορμής για διαψυχικό και συμπεριφορικό ταίριασμα, ορμή που ξεκινά από το εξερευνητικό σύστημα κινήτρων του νεογνού, το οποίο ψάχνει ένα άλλο συγκινησιακό όν με το οποίο θα παίξει ένα συνεργατικό συμπληρωματικό, διυποκειμενικό παιχνίδι» (Kugiumutzakis, 1998, σελ 80).

Η μίμηση θεωρείται ένα επικοινωνιακό παιχνίδι ανάμεσα στους δύο συντρόφους και συμβαίνει, διότι αμέσως μετά τη γέννηση λειτουργεί η εξ αρχής κοινωνικότητα του ανθρώπου.

Η πειραματική μεθοδολογία που υιοθετεί ο Κουγιουμουτζάκης (Kugiumutzakis, 1985) είναι περισσότερο *εύκαμπτη και ευέλικτη* από αυτή των Meltzoff & Moore (1977, 1983). Επιπλέον, όρισε τις *εξωτερικές συνθήκες* και τις *εσωτερικές καταστάσεις* που συμβάλλουν στην εμφάνιση της νεογνικής μίμησης, ως εξής: Στο πειραματικό εργαστήριο η εμφάνιση της νεογνικής μίμησης είναι περισσότερο πιθανή, όταν το νεογνό διακατέχεται από έναν υψηλό βαθμό επικοινωνιακής ετοιμότητας και βρίσκεται στην Κατάσταση 3 (ανοιχτά μάτια, κανονική αναπνοή, απουσία κινήσεων ακρών και γενικότερα σώματος καθώς και

απουσία φωνοποίησης). Παρατηρεί επίσης ότι η νεογνική μίμηση εκδηλώνεται ευκολότερα, όταν το πρότυπο προς αναπαραγωγή ανήκει στη συμπεριφορική παρακαταθήκη του νεογνού, *όταν το νεογνό έχει την ελευθερία να καθορίσει το ίδιο τη διάρκεια και τη συχνότητα της παρουσίας του μοντέλου, καθώς και την έναρξη της δικής του αντίδρασης* και τέλος, όταν ο φωτισμός του δωματίου ελέγχεται από το οπτικό σύστημα του βρέφους και η απόσταση του προσώπου του πειραματιστή από το πρόσωπο του βρέφους δεν υπερβαίνει τα 20 με 23 εκατοστά (Kugiumutzakis, 1985, 1999).

Σχετικά με την ερμηνεία του φαινομένου της νεογνικής μίμησης ο Κουγιουμουτζάκης υποστηρίζει:

«Υποθέτω ότι *πριν* από την πρώτη σωστή μιμητική αντίδραση, το νεογνό, *ταυτοχρόνως*, πρέπει α) να διακρίνει τον εαυτό και τον άλλο ως δυο χωριστά, αλληλεπιδρώντα πρόσωπα, β) να αναγνωρίσει τον ισομορφισμό των δύο προσώπων, γ) να ανακαλύψει το κίνητρο του πειραματιστή, δ) να νιώσει κάποιο κίνητρο να μιμηθεί τα μοντέλα. Μετά από αυτές τις αντιληπτικές, συμπεριφορικές, γνωστικές και συγκινησιακές εμπειρίες, το νεογνό μπορεί να αρχίσει να αναπαράγει τα μοντέλα» (Kugiumutzakis, 1998, σελ 76).

Συνεπώς, ο Κουγιουμουτζάκης θεωρεί ότι ο αρχικός δυαδισμός είναι *«λογική και ψυχολογική αναγκαιότητα»* (1998, σελ 64), είναι προϋπόθεση της μίμησης το ίδιο σημαντική με την αναγνώριση των κινήτρων του άλλου. Αναφορικά με τα κίνητρα, υποστηρίζει ότι η νεογνική μίμηση λαμβάνει χώρα σε δυο αλληλοσχετιζόμενα και αρμονικά συνδεδεμένα επίπεδα: στο διαψυχικό και στο ενδοψυχικό-συμπεριφορικό επίπεδο. Τα δύο αυτά επίπεδα ορίζονται ως εξής:

«...ένα ασυνείδητο, διαισθητικό και πιθανόν χωρίς έννοιες επίπεδο, στο οποίο το βρέφος αντιλαμβάνεται, αναγνωρίζει και επικοινωνεί με τον πυρήνα του νου (mind) του άλλου και ένα άλλο συνειδητό και πλήρες προσπάθειας επίπεδο, στο οποίο το νεογνό αγωνίζεται να αντιληφθεί σαφώς τα μοντέλα και προσπαθεί να τα μιμηθεί με έναν ικανοποιητικό τρόπο. Έτσι, προτείνω δύο είδη διαδικασιών που λειτουργούν αρμονικά, μία διαδικασία πέρα από τη συνειδητή επίγνωση, στο διαπροσωπικό, διυποκειμενικό επίπεδο και μία άλλη που λειτουργεί κάτω από τον εκούσιο έλεγχο, στο ενδοπροσωπικό και συμπεριφορικό επίπεδο. Η νεογνική μίμηση δείχνει ίσως ότι αυτά τα δύο υποθετικά διεργασιακά συστήματα είναι ταυτοχρόνως λειτουργικά και συνεργατικά από τη γέννηση» (Kugiumutzakis, 1998, σελ. 80-81).

Όσον αφορά τις συγκινήσεις που παρακινούν το βρέφος να μιμηθεί ο Κουγιουμουτζάκης γράφει σχετικά:

«Νομίζω ότι η ευχαρίστηση και το ενδιαφέρον είναι τουλάχιστονκατά τη διάρκεια της πρώιμης βρεφικής ηλικίας οι αιτίες και οι ρυθμιστές της αντίληψης, της πράξης και της γνώσης που ενέχονται στη νεογνική μίμηση» (Kugiumutzakis, 1998, σελ. 79).

Η παρατήρησή του αυτή βρίσκει υποστήριξη από τη διαχρονική, διαπολιτισμική και νατουραλιστική μελέτη της Κοκκινάκη (Kokkinaki, 1998), από τη διαχρονική και νατουραλιστική μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2003), καθώς και από τη δική μας μελέτη (βλ. κεφ. αποτελεσμάτων).

Τέλος, αναφορικά με την ανάπτυξη της μίμησης, ο Κουγιουμουτζάκης επιβεβαιώνει το εύρημα της Μαράτου (1998) για τη μη γραμμική ανάπτυξη της μίμησης της προβολής της γλώσσας και του ανοίγματος του στόματος, κατά τους πρώτους 6 μήνες. Οι παρατηρούμενες αυξομειώσεις των μιμητικών αντιδράσεων των βρεφών σε διάφορα μοντέλα τον οδήγησαν να υποστηρίξει, σε αντίθεση με τη Πανοπούλου-Μαράτου (1998), ότι η ικανότητα μίμησης δεν εξαφανίζεται στο πέρασμα του χρόνου (*η ανάπτυξη είναι συνεχής* – βλ. σχ. Bezevegis, 1997), αλλά ότι η μείωση της μιμητικής συμπεριφοράς σε ένα πρότυπο (πχ προβολή γλώσσας) συνοδεύεται από παράλληλη αύξηση της μιμητικής συμπεριφοράς σε άλλο πρότυπο (πχ φωνητικό μοντέλο) (Kugiumutzakis, 1985, 1999).

2.4.3. Συζήτηση.

Στο συγκεκριμένο υποκεφάλαιο περιγράψαμε συνοπτικά τα αποτελέσματα των μελετών πάνω στη νεογνική μίμηση καθώς και αντιπροσωπευτικές ερμηνείες του φαινομένου.

Η μελέτη της Maratos (1973) κατέδειξε την ύπαρξη της νεογνικής μίμησης και επιβεβαίωσε τις μέχρι τότε «μη ελέγξιμες» παρατηρήσεις των Zazzo (1957), Brazelton & Young (1964) και των Gardner & Gardner (1970). Το εύρημά της επιβεβαιώνεται παράλληλα και από μια πληθώρα μελετών, όπως έχει ήδη αναφερθεί.

Στις περιπτώσεις των ερευνητών που δε βρήκαν νεογνική μίμηση, η μελέτη των Bard & Russel (1998) απέδειξε ότι πολύ πιθανόν ευθυνόταν ο άκαμπος πειραματικός μεθοδολογικός σχεδιασμός των Meltzoff & Moore (1977) και όχι η ικανότητα των νεογνών να μιμούνται.

Ελάχιστοι είναι πλέον οι ερευνητές που αρνούνται την ύπαρξη της νεογνικής μίμησης. Αντιθέτως οι περισσότεροι συμφωνούν τόσο με την ύπαρξή της, όσο και με την ερμηνεία, ότι δηλαδή πρόκειται για μία έμφυτη ικανότητα του ανθρώπινου

είδους, δηλωτική της εξαρχής λειτουργίας του δι-αντιληπτικού συντονισμού (βλ. Τσούρτου, 1998) και ενός είδους αναπαράστασης του προσώπου, όπως υποστηρίζει η Μαράτου ή ολόκληρου του σώματος, όπως υποστηρίζουν οι Trevarthen και Κουγιουμουτζάκης. Οι διαφορές των ερευνητών για το συγκεκριμένο φαινόμενο εντοπίζονται στην αναζήτηση των κινήτρων της μίμησης. Κάποιοι υποθέτουν ότι είναι *αμιγώς γνωστικά*, υιοθετώντας την θέση των Meltzoff & Moore και άλλοι ότι είναι *δι-υποκειμενικά*, υιοθετώντας την άποψη του Kugiumutzakis (1985), του Trevarthen (1986), της Maratos (1996), της Kokkinaki (1998), της Βιταλάκη (2002) και της Μαρκοδημητράκη (2003).

Όλες οι μελέτες τόσο σε πειραματικό, όσο και σε νατουραλιστικό επίπεδο συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι η νεογνική μίμηση υπάρχει και παρατηρείται όχι μόνο σε επίπεδο ερευνητών, αλλά και στην πρώτη επαφή νεογνών-Σημαντικών Άλλων *μέσα στην αίθουσα τοκετού*, όπως μαρτυρεί το σχετικό φωτογραφικό υλικό που παρουσιάζεται στο έργο των Murray & Andrews (2001, σελ. 28-31).

Το εύρημα της νεογνικής μίμησης προκαλεί άμεσα τη θεωρία του Piaget, τόσο ως προς το χρόνο εμφάνισης της μίμησης προτύπων μη ορατών από το βρέφος, όσο και ως προς τη σειρά εμφάνισης των διάφορων μιμητικών συμπεριφορών κατά το πρώτο έτος (βλ. σχ. Kugiumutzakis, 1983, 1985, 1999· Maratos, 1973, 1982) (Κουγιουμουτζάκης, 1988, 1992· Πανοπούλου-Μαράτου, 1998). Τόσο ο Piaget, όσο και ο Freud δε θεώρησαν την πιθανότητα να κατέχει το νεογνό μία αναπαράσταση του ανθρώπινου προσώπου/σώματος, ο μεν πρώτος, διότι δε μελέτησε την κοινωνική και τη συναισθηματική πλευρά της βρεφικής ανάπτυξης και ο δεύτερος, διότι υπέθεσε ότι ο ψυχισμός του νεογνού βρίσκεται στο έλεος του ασυνειδήτου, ενώ ταυτόχρονα και οι δύο υποστηρίζουν τη θέση του αρχικού αδυαδισμού.

Η θεωρία της Μαράτου έχει στοιχεία από την ερμηνεία του Piaget και προτείνει τη μερική αναθεώρησή της. Άλλες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, όπως του Trevarthen και του Κουγιουμουτζάκη δεν επηρεάζονται άμεσα από τη θεωρία των Piaget και Freud, παρόλο που ο Trevarthen (1993, 1998) κάνει αναφορά στον ψυχαναλυτή Winnicott και ο Kugiumutzakis (1998, 1999) στις τελευταίες του εργασίες δέχεται ότι στη γέννηση μπορεί να λειτουργούν αρμονικά το «Εκείνο» και το «Εγώ» (βλ. Κουγιουμουτζάκης, Μαρκοδημητράκη & Τσούρτου, 2006).

2.5. Πειραματικές μελέτες πάνω στην ανάπτυξη της βρεφικής μίμησης.

Η Μαρατού μελέτησε 12 βρέφη από το τέλος του 1^ο μήνα έως τον 6^ο μήνα. Βρήκε μίμηση της προβολής της γλώσσας, του ανοίγματος του στόματος και των κινήσεων της κεφαλής από τη 15^η ημέρα μέχρι τον 3^ο μήνα. Επίσης παρατήρησε μίμηση των κινήσεων των δακτύλων του χεριού από τους 2 ½ μέχρι τους 6 μήνες. Μίμηση του μαγνητοφωνημένου κλάματος παρατηρήθηκε μέχρι τον 1 ½ μήνα, ενώ τέλος βρήκε φωνητική μίμηση τον 3^ο μήνα, η οποία αυξάνεται σταδιακά μέχρι τον 6^ο μήνα. Τα πρότυπα προς μίμηση παρουσιάστηκαν στα βρέφη από την ερευνήτρια, ενώ η μελέτη έλαβε χώρα στο φυσικό περιβάλλον του βρέφους (Maratos, 1973).

Οι Abravanel, Goldschmidt & Stevenson (1976) μελέτησαν 44 βρέφη ηλικίας 6 έως 18 μηνών. Τα βρέφη προτιμούσαν να μιμούνται πρότυπα που απαιτούσαν τη χρήση αντικειμένων παρά μοντέλα μη ορατών (από το βρέφος) κινήσεων του προσώπου. Η προτίμησή τους αυτή αυξάνεται από το 12^ο μέχρι το 15^ο μήνα. Οι ερευνητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η μίμηση λειτουργεί ως ένας τρόπος παρατηρησιακής μάθησης που αυξάνει τη γνώση της χρήσης των αντικειμένων. Τα αντικείμενα έλκουν περισσότερο το ενδιαφέρον των βρεφών εν αντιθέσει με τις μη ορατές από το βρέφος κινήσεις του προσώπου που δεν είναι συνήθεις συμπεριφορές των ενηλίκων και για αυτό το λόγο δεν προτιμώνται από τα βρέφη.

Οι Rodgon & Kurdek (1977) μελέτησαν τις φωνητικές και τις κινητικές μιμήσεις σε 24 βρέφη ηλικίας 8, 12 και 24 μηνών. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τόσο οι φωνητικές, όσο και οι κινητικές μιμήσεις αυξάνονται με το πέρασμα της ηλικίας, αν και στις τρεις ηλικιακές ομάδες οι μιμήσεις κινήσεων και ιδιαίτερα οι μιμήσεις με αντικείμενα ήταν συχνότερες από τις φωνητικές μιμήσεις. Οι μιμήσεις αντικειμένων οφείλονται, κατά τους ερευνητές, στο γεγονός ότι τα πολύχρωμα αντικείμενα προσφέρουν άμεσα ερεθίσματα στα βρέφη, χωρίς να απαιτείται να προχωρήσουν σε αναπαραστάσεις, όπως συμβαίνει με τα φωνητικά μοντέλα και τα μοντέλα κινήσεων του σώματος πριν από την αναπαραγωγή τους. Οι ερευνητές τονίζουν την επιλεκτική φύση της μίμησης των βρεφών, καθώς και τη σημασία της για την ανάπτυξη του λεξιλογίου.

Ο Harnick (1978) μελέτησε τις μιμητικές συμπεριφορές 28 βρεφών από τους 14 έως τους 28 μήνες σε πρότυπα που, εκτός από την πράξη-στόχο, συμπεριλάμβαναν και άσχετες με το στόχο συμπεριφορές (π.χ. μία άσχετη κίνηση ή φωνοποίηση). Τα αποτελέσματα της μελέτης έδειξαν ότι η μιμητική ικανότητα των βρεφών γίνεται περισσότερο ακριβής με την αύξηση της ηλικίας. Παράλληλα,

παρατηρήθηκε ότι η επιθυμία για μίμηση μειώνεται, όταν πρόκειται για αναπαραγωγή ενός δύσκολου προτύπου. Αντιθέτως, όταν το πρότυπο ήταν μέτριας δυσκολίας τα βρέφη προχωρούσαν σε αναπαραγωγή και των άσχετων συμπεριφορών που παρουσίαζε ο ερευνητής, πράγμα που δεν παρατηρήθηκε, όταν το μοντέλο ήταν πολύ εύκολο ή ιδιαίτερα δύσκολο. Ο Harnick θεωρεί ότι η μίμηση αποτελεί ένα τρόπο επίλυσης προβλημάτων. Τα βρέφη δε μιμούνται τα εύκολα ή τα δύσκολα πρότυπα, γιατί στις περιπτώσεις αυτές δε θεωρούν τη μίμηση ως χρήσιμο τρόπο επίλυσης προβλημάτων. Ο Harnick υιοθετεί την άποψη του Bruner (1976) και του Vygotsky (1978) ότι η μίμηση χρησιμοποιείται αποτελεσματικά σε προβλήματα που η λύση τους βρίσκεται λίγο πιο πέρα από τις δυνατότητες του βρέφους, δηλαδή στα μέτριας δυσκολίας προβλήματα.

Αντίστοιχη έρευνα με αυτή του Harnick (1978) πραγματοποιήθηκε από τους Sibulkin & Urgiris (1978). Παρουσίασαν σε 20-μηνια βρέφη εύκολα και δύσκολα πρότυπα με παράλληλες άσχετες συμπεριφορές και κατέληξαν στο ίδιο συμπέρασμα με τον Harnick. Τα βρέφη προτιμούν τα πρότυπα μέτριας δυσκολίας και στην προσπάθειά τους αυτή καταλαβαίνουν ότι οι άσχετες συμπεριφορές δε βοηθούν στην επίλυση των προβλημάτων.

Οι Kagan, Kersley & Zelazo (1979) υποστηρίζουν ότι κατά το *δεύτερο* και *τρίτο έτος* τα βρέφη προτιμούν να μιμούνται πράξεις που ενέχουν κάποιο βαθμό αβεβαιότητας, μία μέτρια δυσκολία. Συνεπώς για τους ερευνητές το κίνητρο της μίμησης τόσο για τα βρέφη, όσο και για τους ενήλικες, βρίσκεται στην αβεβαιότητα υλοποίησης της αναπαραγωγής. Υποστηρίζουν ότι το βρέφος πρέπει να έχει μία αναπαράσταση της πράξης, καθώς και μία αναπαράσταση της ικανότητάς του να εκτελεί την πράξη. Οι δυο αυτές αναπαραστάσεις συγκρίνονται και, αν η σύγκριση καταλήξει σε μία μέτριου βαθμού αβεβαιότητα, τότε το βρέφος θα προχωρήσει στη μίμηση.

Η Dunkeld (1978) εξέτασε σε 4 πειράματα βρέφη ηλικίας τριών εβδομάδων μέχρι 4 μηνών. Τα πρότυπα παρουσιάστηκαν από τις μητέρες των βρεφών. Τα βρέφη μιμήθηκαν τα πρότυπα της προβολής της γλώσσας και του ανοίγματος του στόματος στις τρεις εβδομάδες, αλλά όχι στους τέσσερις μήνες. Η Dunkeld υποστηρίζει ότι το κινητικό σύστημα στην περιοχή του προσώπου είναι πιο ανεπτυγμένο από εκείνο του υπόλοιπου σώματος γι' αυτό τα βρέφη μιμούνται το άνοιγμα του στόματος και την προβολή της γλώσσας. Υποστηρίζει ότι οι μιμήσεις αυτές έχουν επικοινωνιακό χαρακτήρα στη σχέση μητέρας-βρέφους, παρόλο που η αναπαραγωγή τους δεν είναι

τέλεια από τα βρέφη, αλλά μέσα από τα λάθη τους *μαθαίνουν* τον ισομορφισμό των μερών του προσώπου. Κατά την Dunkeld, η επικοινωνία με τη μητέρα αποτελεί το κίνητρο για τη βρεφική μίμηση. Θεωρεί ότι διαμορφώνει σταδιακά τη μιμητική συμπεριφορά του βρέφους. Τα παραπάνω μιμητικά πρότυπα παρουσιάζονται συχνότερα στην ηλικία των 3 εβδομάδων, όχι όμως στους 4 μήνες, διότι οι μητέρες επιλέγουν να εγκαταλείψουν μη αποδεκτές κοινωνικά συμπεριφορές. Σταδιακά, δηλαδή, η μίμηση καθίσταται τρόπος μάθησης συγκεκριμένων συμπεριφορών στα βρέφη μέσω ενίσχυσης. Η συμπεριφοριστική ερμηνεία της Dunkeld έχει και στοιχεία από τη θεωρία του Piaget, π.χ. υποστηρίζει ότι η μίμηση δεν εξαρτάται από την αναπαράσταση κατά τον πρώτο χρόνο της ζωής του βρέφους.

Η Jacobson (1979) εξέτασε σε μια συγχρονική μελέτη τις αντιδράσεις 24 βρεφών, ηλικίας 1.5, 2.5 και 3 μηνών σε 5 είδη προτύπων. Ανάμεσα σε αυτά ήταν η προβολή της γλώσσας και το άνοιγμα και κλείσιμο των δακτύλων του χεριού. Στο πρώτο μιμητικό μοντέλο παρουσίαζε ως πρότυπα έλεγχο: α) μία άσπρη μικρή μπάλα που κινούταν αργά προς το στόμα του βρέφους, β) ένα μαύρο στυλό που κινούταν όπως και η μπάλα. Στο δεύτερο μιμητικό πρότυπο (κλείσιμο των δακτύλων του χεριού) παρουσίασε ως πρότυπο έλεγχο ένα πλαστικό πορτοκαλί κρίκο δεμένο σε μία κλωστή που κινούταν πάνω-κάτω σε απόσταση 15 εκατοστών από το χέρι του βρέφους (Jacobson & Kagan, 1979).

Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα βρέφη και στις τρεις ηλικιακές ομάδες μιμήθηκαν τα πρότυπα, είτε επρόκειτο για την παρουσίαση του ίδιου του προτύπου, είτε για την παρουσίαση του προτύπου έλεγχο. Οι Jacobson & Kagan (1979) θεωρούν ότι το εύρημα αυτό αποδεικνύει την *απουσία* της νεογνικής και της πρώιμης μίμησης. Η ερμηνεία τους βασίζεται στην ηθολογική θεωρία: τόσο η παρουσίαση της γλώσσας του πειραματιστή, όσο και τα αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν ως πρότυπα έλεγχο του συγκεκριμένου μοντέλου, λειτουργούν ως ερεθίσματα-σινιάλα (sign stimuli) που ενεργοποιούν έμφυτους μηχανισμούς αποδέσμευσης, έτοιμων, σταθερών, στερεοτυπικών σχημάτων δράσης, π.χ. την προβολή της γλώσσας. Την ίδια ερμηνεία ακολουθούν και για το δεύτερο μοντέλο της κίνησης των δακτύλων. Επίσης πιστεύουν ότι αυτά τα σταθερά σχήματα δράσης αποκλίνουν με την αύξηση της ηλικίας και τελικά εξαφανίζονται, όπως συμβαίνει με ορισμένα νεογνικά αντανακλαστικά.

Η Uzgiris (1981) παρουσίασε σε 42 βρέφη ηλικίας 7.5, 10, 16, και 22 μηνών τρία είδη προτύπων (εύκολα, κοινωνικώς αποδεκτά και κοινωνικώς μη αποδεκτά).

Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα μικρότερα βρέφη μιμήθηκαν περισσότερο τα εύκολα πρότυπα (π.χ. το κούνημα μιας κούκλας). Τα βρέφη ηλικίας 10 και 16 μηνών μιμήθηκαν περισσότερο τα κοινωνικώς αποδεκτά μοντέλα (π.χ. κίνηση του φλιτζανιού προς το στόμα), ενώ τα βρέφη των 22 μηνών μιμήθηκαν εξίσου τα κοινωνικώς αποδεκτά και τα μη αποδεκτά μοντέλα. Η ερμηνεία της Uzgiris είναι καθαρά γνωστική. Τα βρέφη μιμούνται τα πρότυπα εκείνα, την δραστηριότητα των οποίων είναι σε θέση να κατανοήσουν, άποψη που συμφωνεί με την ερμηνευτική θεώρηση του Piaget (1962).

Ο Κουγιουμουτζάκης (Kugiumutzakis, 1985, 5^η μελέτη) σε μία διαχρονική, νατουραλιστική μελέτη εξέτασε 14 βρέφη στα σπίτια τους, από την πρώτη ώρα της γέννησης μέχρι τους 6 μήνες κάθε 15 μέρες. Παρουσίασε στα βρέφη 6 πρότυπα, 3 οπτικά (προβολή της γλώσσας, άνοιγμα-κλείσιμο στόματος και ματιών) και 3 ακουστικά (το φωνήεν /α/, το σύμφωνο /μ/ και το σύμπλεγμα /αγκου/). Τα αποτελέσματα της μελέτης επιβεβαίωσαν την παρουσία νεογνικής μίμησης, που είχε υποστηριχτεί στις προηγούμενες 4 μελέτες κι έδειξαν *συνεχή παρουσία* της μιμητικής συμπεριφοράς των βρεφών μέχρι τους 6 μήνες. Παρατηρήθηκαν κάποιες αυξομειώσεις των μιμητικών συμπεριφορών στα διάφορα μοντέλα τις διάφορες χρονικές στιγμές αποδεικνύοντας, κατά τον Κουγιουμουτζάκη, ότι τόσο η γραμμική όσο και η μη γραμμική μορφή καμπύλης της μίμησης είναι «εν δράσει» το πρώτο εξάμηνο ζωής του βρέφους. Παρατήρησε επίσης ότι η μίμηση των βρεφών εκδηλωνόταν σε ένα πλούσιο επικοινωνιακά και συγκινησιακά περιβάλλον, ενώ, σε αντίθεση με τον Piaget (1962) και την Πανοπούλου-Μαράτου (1998), υποστήριξε το σκόπιμο και τον εμπρόθετο χαρακτήρα της νεογνικής και της βρεφικής μίμησης. Τέλος, ο Κουγιουμουτζάκης υποστήριξε, ότι οι αυξομειώσεις στα διάφορα μιμητικά μοντέλα μπορεί να οφείλονται σε περιοδικές αναδιοργανώσεις στο σύστημα κινήτρων του εγκεφάλου μετά τη γέννηση, όπως προτείνει ο Trevarthen (1982, 1986). Οι αναδιοργανώσεις αυτές ευθύνονται για τις κινητικές, αντιληπτικές και γνωστικές αλλαγές που ωθούν το βρέφος να αναζητήσει νέα ερεθίσματα στη μιμητική επικοινωνία του με τους άλλους.

Μία μελέτη που ελέγχει τη μίμηση σε συνδυασμό με τη συνδυασμένη προσοχή και το παιχνίδι στα νήπια, πραγματοποιήθηκε από τους Charman, Baron-Cohen, Swettenham, Baird, Cox & Drew (2000), ικανότητες που τις θεωρούν προδρόμους για την ανάπτυξη της γλώσσας και της ίδιας της Θεωρίας του Νου. Η μελέτη διεξήχθη σε ένα δείγμα 13 βρεφών ηλικίας 20 μηνών. Τα βρέφη μελετήθηκαν

ξανά στους 44 μήνες. Στις δύο χρονικές στιγμές η γλωσσική ικανότητα και το IQ των νηπίων αξιολογήθηκαν σε σχέση με τις μεταβλητές της μίμησης, της συνδυασμένης προσοχής και του παιχνιδιού. Τα αποτελέσματα της μελέτης έδειξαν ότι οι παραπάνω μεταβλητές αποτελούν αρχικές εκδηλώσεις μιας κοινωνικο-γνωστικής αναπαραστατικής ικανότητας, βάσει της οποίας τα βρέφη κατανοούν τον κόσμο γύρω τους και επικοινωνούν με τους ανθρώπους. Αναλυτικά τα αποτελέσματα έδειξαν ότι:

- α) στην ηλικία των 20 μηνών το μεικτό παιχνίδι (αυθόρμητο παιχνίδι σε συνδυασμό με μηχανικά παιχνίδια) σχετίζεται με την ικανότητα έκφρασης των βρεφών,
- β) στην ηλικία των 20 μηνών η μεταβλητή της συνδυασμένης προσοχής (ενασχόληση του βρέφους με ένα παιχνίδι και παράλληλη ματιά στον ενήλικο) δε σχετίζεται με την κατάκτηση της γλωσσικής ικανότητας,
- γ) στην ηλικία των 20 μηνών η μίμηση με αντικείμενα δε σχετίζεται με την εκφραστική ικανότητα των βρεφών και τη γλωσσική τους δεκτικότητα,
- δ) στην ηλικία των 20 μηνών η ικανότητα μίμησης με αντικείμενα προβλέπει την εκφραστική ικανότητα του νηπίου στους 44 μήνες, και
- ε) η συνδυασμένη προσοχή σχετίζεται με την ικανότητα της Θεωρίας του Νου στους 44 μήνες, εν αντιθέσει με τη μίμηση και το παιχνίδι που δε σχετίζονται. Η συνδυασμένη προσοχή έχει κομβικό ρόλο στην κοινωνική-επικοινωνιακή και νοητική ανάπτυξη του νηπίου, χωρίς όμως να δίδεται από τους ερευνητές η ανάλογη ερμηνεία του συγκεκριμένου αποτελέσματος.

2.6 Οι νατουραλιστικές μελέτες πάνω στην ανάπτυξη της μίμησης κατά τη βρεφική ηλικία

Το χαρακτηριστικό στοιχείο των περισσότερων νατουραλιστικών μελετών είναι ότι λαμβάνουν χώρα στο φυσικό περιβάλλον του βρέφους αποφεύγοντας το πειραματικό εργαστήριο που συχνά ενέχει «αγέλαστα πρόσωπα», όπως παρατηρεί ο Kugiumutzakis (1983, σελ.183). Από τις μελέτες που θα αναφέρουμε μόνο μία πραγματοποιήθηκε στο χώρο του εργαστηρίου (Pawlby, 1977). Η μίμηση μελετάται μέσα από τη φυσική αλληλεπίδραση των βρεφών με τους ενήλικους συντρόφους τους, ενώ σε μία περίπτωση μελετάται η αλληλεπίδραση μεταξύ δίδυμων βρεφών (Μαρκοδημητράκη, 2003). Θα αναφερθούν πρώτα οι συγχρονικές και μετά οι διαχρονικές μελέτες.

Ο Moss (1967) μελέτησε στο φυσικό τους χώρο 30 ζεύγη μητέρων-βρεφών τον 1^ο και τον 3ο μήνα. Παρατήρησε ότι οι μητέρες μιμούνται τις φωνοποιήσεις των βρεφών, ιδιαίτερα των κοριτσιών και λιγότερο των αγοριών, περισσότερο τον 3ο παρά τον 1ο μήνα. Οι μητέρες μιμούνται περισσότερο τα κορίτσια, είτε διότι αυτά αντιδρούν πιο συχνά στη μητρική παρουσία, είτε, διότι μέσω της μητρικής μίμησης, ενισχύονται στο να μάθουν πιο νωρίς και πιο εύκολα τις κοινωνικώς αποδεκτές συμπεριφορές συγκριτικά με τα αγόρια.

Οι Waxler & Yarrow (1975) μελέτησαν 35 ζεύγη μητέρων-βρεφών ηλικίας 19 μηνών. Οι ερευνητές βρήκαν ότι, όσο συχνότερη είναι η μητρική ενίσχυση τόσο συχνότερη είναι η βρεφική μίμηση, η οποία με τη σειρά της οδηγεί σε αύξηση της μητρικής μίμησης. Αν η μητέρα δεν ήταν επικοινωνιακή, προκαλώντας τη συμπεριφορά του βρέφους με επικλήσεις του τύπου «δες τι κάνω», «κάνε ό,τι κάνω», τότε το βρέφος δεν εμφάνιζε μίμηση. Οι ερευνητές υποθέτουν ότι οι διαφορετικές επικοινωνιακές στάσεις της μητέρας επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά τη μιμητική συμπεριφορά των βρεφών.

Ο Whitten (1977) μελέτησε 21 ζεύγη μητέρων-βρεφών ηλικίας ενός μηνός κατά τη διάρκεια του θηλασμού. Το βασικό εύρημα ήταν ότι οι μητέρες μιμούνταν το «γουργούρισμα» και τις κινήσεις θηλασμού του βρέφους.

Μία από τις πιο ενδιαφέρουσες συγχρονικές μελέτες πραγματοποιείται από τον McFarlane (1977) σε μαιευτική κλινική. Παρατήρησε ότι οι πρώτοι μιμητές του νεογνικού κλάματος και των εκφράσεων του νεογνού είναι εξίσου και οι δύο γονείς από τα πρώτα λεπτά της ζωής του παιδιού τους.

Μία σημαντική διαχρονική μελέτη είναι αυτή που πραγματοποιήθηκε από τη Pawlby (1977) στο χώρο του εργαστηρίου. Μελέτησε σε εβδομαδιαία βάση 8 ζεύγη μητέρων-βρεφών από τον 4^ο έως το 10^ο μήνα. Τα αποτελέσματα της μελέτης έδειξαν ότι οι μητέρες μιμούνταν συχνότερα τα βρέφη (79%) από ό,τι αυτά εκείνες (21%), η εναλλαγή σειράς ήταν η επικρατούσα δομή της μίμησης, ο μέσος χρόνος μίμησης ήταν 11.3 δευτερόλεπτα· ακόμη ότι πιο συχνή ήταν η μίμηση των φωνητικών προτύπων, ακολούθως των χειρονομιών, των μη λεκτικών ήχων, της χρήσης των αντικειμένων και τέλος των κινήσεων του προσώπου. Η συχνότητα μητρικής μίμησης παρέμεινε σταθερή στο χρόνο, ενώ η βρεφική μίμηση είχε αυξητική τάση στο χρόνο.

Η Pawlby (1977) υποστηρίζει ότι το βρέφος μαθαίνει να μιμείται μέσα στο πλαίσιο της επικοινωνίας με τη μητέρα. Στην αρχή οι μιμητικές συμπεριφορές του

βρέφους δεν είναι εμπρόθετες. Σταδιακά η μη εμπρόθετη βρεφική μιμητική συμπεριφορά μετασχηματίζεται σε εμπρόθετη, λόγω των αμοιβών που το βρέφος λαμβάνει από τη μητέρα. Οι αμοιβές είναι σχεδόν αυτόματες και τριών ειδών: α) αυτή καθαυτή η επικοινωνία μητέρας- βρέφους που συντηρείται μέσω μίμησης, β) η κατανόηση του κόσμου από το βρέφος μέσα από τη μητρική επικοινωνία, και γ) τα συναισθήματα περηφάνιας και ευχαρίστησης που εκδηλώνει η μητέρα στη βρεφική μιμητική συμπεριφορά. Συνοπτικά, κατά την Pawlby (1977), η μίμηση στην επικοινωνία μητέρας-βρέφους οδηγεί τους δύο συντρόφους στην αμοιβαία κατανόηση με τη μητέρα αυθόρμητα και εμπρόθετα να οδηγεί το βρέφος στη *μάθηση* της μιμητικής συμπεριφοράς.

Ο Κουγιουμουτζάκης (1992 b, Kugiumutzakis, 1993) μελέτησε τη φωνητική μίμηση σε 21 ζεύγη βρεφών-μητέρων από τη 15^η μέρα έως τον 6^ο μήνα, κάθε 15 ημέρες, στο φυσικό περιβάλλον του βρέφους. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι οι μητέρες μιμήθηκαν περισσότερο τα βρέφη (73%) από ό,τι τα βρέφη τις μητέρες (27%), συχνότερα σε εναλλαγή σειράς παρά σε σύμπτωση δράσης, με μέσο χρόνο μίμησης τα 3.2 δευτερόλεπτα. Το 93% των ήχων που μιμήθηκαν τα ζεύγη ήταν λεκτικοί ήχοι (φωνήεντα, σύμφωνα, συνδυασμοί φωνηέντων-συμφώνων). Οι μητέρες μιμήθηκαν πιο συχνά τα φωνήεντα από τα βρέφη (81% έναντι 66%), λίγο πιο συχνά τα σύμφωνα (4% έναντι 1%), ενώ τα βρέφη μιμήθηκαν πιο συχνά τους συνδυασμούς φωνηέντων-συμφώνων από τις μητέρες (33% έναντι 15%). Συνολικά, τα 21 ζεύγη μιμήθηκαν σε ποσοστό 71.5% φωνήεντα, σε ποσοστό 31% σύμφωνα και σε ποσοστό 18,8% τους συνδυασμούς φωνηέντων-συμφώνων. Η μορφή της καμπύλης των φωνητικών μιμήσεων ήταν μη-γραμμική, οι βρεφικές και οι μητρικές φωνητικές καμπύλες μίμησης ήταν αρκετά όμοιες, με αύξηση των βρεφικών μιμήσεων από τους 2 έως τους 3.5 μήνες και των μητρικών μιμήσεων από τους 1.5 έως 2.5 μήνες. Τέλος δεν παρατηρήθηκε διαφορά στη συχνότητα των μητρικών μιμήσεων ανάλογα με το φύλο του βρέφους.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο Κουγιουμουτζάκης υποστηρίζει τη δι-υποκειμενική φύση της μίμησης, καθώς και τις περιοδικές αναδιοργανώσεις στο σύστημα κινήτρων του βρέφους κατά το πρώτο έτος. Η ομοιότητα των καμπυλών μιμητικής συμπεριφοράς των δύο συντρόφων, ως εύρημα, επιβεβαιώνει την αμοιβαία, δι-υποκειμενική φύση της μίμησης. Δηλαδή, η μητέρα ακολουθεί τους ρυθμούς μίμησης του βρέφους και το προκαλεί να τη μιμηθεί. Επίσης οι αυξομειώσεις της βρεφικής μιμητικής συμπεριφοράς στα διάφορα πρότυπα, τις

διάφορες χρονικές στιγμές, ως εύρημα, επιβεβαιώνει την αναδιοργάνωση του συστήματος κινήτρων του βρέφους. Εκτός από το μοίρασμα της ίδια πράξης, δηλαδή την αναπαραγωγή ως επί το πλείστον φωνηέντων, ο Κουγιουμουτζάκης υποστηρίζει ότι υπάρχει και *συγκινησιακό μοίρασμα* ανάμεσα στους δύο συντρόφους, το οποίο λειτουργεί ως κίνητρο για την ανάπτυξη της μίμησης. Η άποψη αυτή μαρτυρείται από το υψηλό ποσοστό φωνηέντων που παρατηρήθηκε τόσο στην έρευνά του, όσο και στην έρευνα της Pawlby (1977). Η υπόθεση ότι οι ήχοι των φωνηέντων μεταφέρουν συγκινήσεις, υποστηρίχθηκε αρχικά από τον Δαρβίνο (1872). Ο Κουγιουμουτζάκης προχωρεί ένα βήμα παραπέρα ειδικεύοντας τις συγκινήσεις της ευχαρίστησης και του ενδιαφέροντος, ως κίνητρα για την ανάπτυξη της μίμησης. Συνεπώς η μίμηση δεν είναι μόνο το μοίρασμα, η αναπαραγωγή της ίδιας πράξης, αλλά και συγκινησιακό μοίρασμα κατά τη διάρκεια του οποίου οι δύο σύντροφοι βιώνουν λίγο ως πολύ τις ίδιες συγκινήσεις. Οι ήχοι των φωνηέντων, κατά την άποψή του, δε μεταφέρουν μόνο θετικές συγκινήσεις, αλλά και *αρνητικές*, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με τη μίμηση του νεογνικού κλάματος από άλλα νεογνά που αποτελείται μόνο από φωνήεντα (βλ. σχ. Sagi & Hoffman, 1976· Martin & Clark, 1982). Γενικά η φωνητική μίμηση αποτελεί, για τον Κουγιουμουτζάκη, ένα επικοινωνιακό παιχνίδι μεταξύ μητέρας-βρέφους με συμπεριφορικές, αντιληπτικές, γνωστικές, κοινωνικές και συγκινησιακές όψεις (Κουγιουμουτζάκης, 1992 b· Kugiutumzakis, 1993).

Η Κοκκινάκη (Kokkinaki, 1998) μελέτησε 30 ζεύγη βρεφών-μητέρων και βρεφών-πατέρων (N=90) στο φυσικό τους περιβάλλον κάθε 15 μέρες από τον 2^ο μέχρι τον 6^ο μήνα. Τα 15 ζεύγη υποκειμένων ήταν από την Κρήτη και τα υπόλοιπα από την Σκοτία. Η μελέτη της Κοκκινάκη (1998) είναι διαχρονική, νατουραλιστική και διαπολιτισμική. Η μελέτη επικεντρώνεται με *συστηματικό τρόπο για πρώτη φορά* στη διερεύνηση της μιμητικής συμπεριφοράς του *πατέρα*, ενώ ταυτόχρονα διερευνά *συστηματικά* και το *συγκινησιακό πλαίσιο* της μιμητικής αλληλεπίδρασης των δύο συντρόφων. Η ερευνήτρια ανέλυσε τις συγκινήσεις που προηγούνται και παρουσιάζονται κατά τη διάρκεια της μίμησης. Επίσης μελέτησε όλα τα είδη της μίμησης. Τα αποτελέσματα της μελέτης είναι συνοπτικά τα εξής: περισσότερες μιμήσεις καταγράφηκαν στη Σκοτία παρά στην Κρήτη, οι γονείς μιμήθηκαν περισσότερο τα αγόρια από τα κορίτσια και τα βρέφη περισσότερο τους πατέρες από τις μητέρες. Η μιμητική συμπεριφορά των γονέων δε διέφερε σε στατιστικώς σημαντικό επίπεδο μεταξύ Σκωτίας και Κρήτης. Οι μητέρες μιμήθηκαν περισσότερο τα βρέφη (70,8%) και το ίδιο ισχύει και με τους πατέρες (70,7%). Οι μορφές

ανάπτυξης των καμπυλών ήταν μη γραμμικές χωρίς διαφορές φύλου και περιοχής. Η φωνητική μίμηση επικράτησε των υπολοίπων ειδών και ιδιαίτερα η μίμηση φωνηέντων (61,7%). Οι εναλλαγές σειράς επικράτησαν των συμπτώσεων δράσης (69,8% έναντι 30,2%). Η μέση διάρκεια του μιμητικού επεισοδίου είναι 2.76 δευτερόλεπτα. Μία διαφορά που προκαλεί ενδιαφέρον είναι ότι η μίμηση στην Κρήτη λαμβάνει χώρα συχνότερα σε εναλλαγές σειράς, ενώ στη Σκοτία συχνότερα σε συμπτώσεις δράσης. Τέλος πριν και κατά τη διάρκεια της μίμησης καταγράφτηκαν συχνότερα οι συγκινήσεις της ευχαρίστησης και του ενδιαφέροντος, χωρίς να βρεθούν διαφορές φύλου ή περιοχής (για το τελευταίο εύρημα βλ. σχ. στο κεφάλαιο των αποτελεσμάτων).

Η Kokkinaki (1998) έδειξε ότι οι μητέρες, αλλά και οι πατέρες είναι εξίσου ικανοί σύντροφοι στη μιμητική επικοινωνία με το βρέφος και ότι πριν και κατά τη μίμηση εμφανίζονται οι θετικές συγκινησιακές εκφράσεις της ευχαρίστησης και του ενδιαφέροντος. Σχετικά με το αν υπάρχουν πολιτισμικές διαφορές στη μιμητική επικοινωνία των βρεφών με τους συντρόφους τους, η Kokkinaki περιγράφει τη θέση των Babad & Wallbott (1986), σύμφωνα με την οποία, οι Βορειοευρωπαίοι είναι περισσότερο προσανατολισμένοι στην επίτευξη ενός στόχου, πιο συγκρατημένοι και λιγότερο παρορμητικοί, άρα ρέπουν σε επικοινωνίες με εναλλαγές σειράς, συγκριτικά με τους Μεσογειακούς, οι οποίοι είναι πιο επικοινωνιακοί, ανυπόμονοι και ομιλητικοί και άρα ρέπουν περισσότερο σε επικοινωνίες με συμπτώσεις δράσης. Αντίθετα, το εύρημα της Kokkinaki (1998) ότι στην Κρήτη εμφανίζονται συχνότερα οι εναλλαγές σειράς και στη Σκοτία οι συμπτώσεις δράσης, υπονομεύει το πολιτισμικό στερεότυπο που περιγράφουν οι Babad & Wallbott (1986) και ανακλά την πιθανότητα επικρατούσα μορφή της μιμητικής αλληλεπίδρασης να είναι η εναλλαγή σειράς – εύρημα σύμφωνο με τα ευρήματα της Pawlby (1977), του Kugiymutzakis (1993), της Μαρκοδημητράκη (2003) και με τα ευρήματά της παρούσας μελέτης (βλ. παρακάτω αποτελέσματα).

Αναφορικά με την ερμηνεία των κινήτρων της μίμησης, η Kokkinaki (1998) αποδέχεται την άποψη του Trevarthen (1993) και του Kugiymutzakis (1993) ότι τα κίνητρα της μίμησης είναι συγκινησιακά. Το ίδιο ισχύει και με τις αναπτυξιακές αλλαγές των μιμητικών συμπεριφορών στο χρόνο της μελέτης. Η Kokkinaki (1998) επεκτείνει τις απόψεις των παραπάνω ερευνητών υποθέτοντας ότι οι αλλαγές οφείλονται τόσο σε αναδιοργανώσεις του συστήματος κινήτρων των βρεφών, όσο και σε αντίστοιχες αλλαγές στο γονικό σύστημα κινήτρων και στο πώς αντιλαμβάνονται

οι γονείς τις διαθέσεις και τα ενδιαφέροντα των βρεφών κατά τη διάρκεια της μίμησης.

Η ίδια συγγραφέας σε μία νέα ανάλυση των αρχικών της δεδομένων (Kokkinaki & Kugiumutzakis, 2000; Kokkinaki & Vasdekis, 2003) επικεντρώνεται στα είδη της φωνητικής μίμησης στα 15 βρέφη από την Ελλάδα και στα 15 βρέφη από τη Σκοτία. Η ανάλυση έδειξε ότι :

α) η φωνητική μίμηση που λαμβάνει χώρα σε *εναλλαγές σειράς* είναι πιθανότερο να συμβεί στην Ελλάδα παρά στη Σκωτία, ενώ είναι πιθανότερο να συμβεί σε αλληλεπιδράσεις με αγόρια παρά με κορίτσια,

β) τα βρέφη στην Ελλάδα μιμούνται περισσότερο τους γονείς τους συγκριτικά με τα βρέφη στη Σκωτία,

γ) η φωνητική μίμηση είναι πιθανότερο να συμβεί στη Σκωτία παρά στην Ελλάδα, ενώ τους συνδυασμούς φωνηέντων-συμφώνων μιμούνται συχνότερα τα αγόρια από τα κορίτσια, και

δ) τα βρέφη μιμούνται συχνότερα τον πατέρα από ό,τι τη μητέρα, ενώ αντιθέτως οι μητέρες μιμούνται πιο συχνά τα βρέφη από ό,τι οι πατέρες.

Οι Jonsson, Clinton, Fahrman, Mazzaglia, Novak, & Sorhus, (2001) μελέτησαν τη μίμηση και τη συναισθηματική εναρμόνιση σε ένα δείγμα 39 δυάδων μητέρων-βρεφών διαπολιτισμικά στη Σουηδία και στην πρώην Γιουγκοσλαβία. Η μελέτη επικεντρώνεται στην ανάλυση των μιμητικών συμπεριφορών και των συναισθηματικών εκδηλώσεων της μητέρας. Οι παιγνιώδεις αλληλεπιδράσεις των βρεφών με τις μητέρες τους βιντεοσκοπούσαν για 15 λεπτά από τους ερευνητές, σε μηνιαία βάση, από το 2^ο μέχρι το 12^ο μήνα. Τα αποτελέσματα της μελέτης έδειξαν ότι:

α) οι μητέρες ήταν εκείνες (και όχι τα βρέφη) που ξεκινούσαν τη μιμητική συμπεριφορά και τη συναισθηματική εναρμόνιση,

β) η μέση διάρκεια τόσο της συναισθηματικής εναρμόνισης, όσο και της μίμησης ήταν 1 δευτερόλεπτο,

γ) οι πιο κοινές μιμήσεις ήταν φωνητικές παρά μιμήσεις εκφράσεων του προσώπου και χειρονομιών, και

δ) κατά τους πρώτους 5 μήνες οι μητρικές μιμήσεις υπερίσχυαν των μητρικών συναισθηματικών εναρμονίσεων, ενώ από τον 6^ο έως και το 12^ο μήνα οι τελευταίες υπερίσχυαν των πρώτων.

Η Βιταλάκη (2002) σε μία νατουραλιστική, διαχρονική και συγκριτική μελέτη διερεύνησε τη μιμητική αλληλεπίδραση δύο ομάδων. Η πρώτη ομάδα περιλάμβανε μητρικές *γιαγιάδες* και μητέρες που αλληλεπιδρούσαν με τα βρέφη σε δυάδες (N=48) και η δεύτερη ομάδα περιλάμβανε *μόνο μητέρες* που αλληλεπιδρούσαν με τα βρέφη, καθώς οι γιαγιάδες των συγκεκριμένων βρεφών δεν είχαν συστηματική επαφή μαζί τους, λόγω απόστασης (N=26). Η μελέτη πραγματοποιήθηκε στην Κρήτη και η καινοτομία της έγκειται στο γεγονός ότι, από όσο γνωρίζουμε, είναι η πρώτη που εξέτασε με συστηματικό τρόπο τη μίμηση στην επικοινωνία γιαγιάδων-βρεφών.

Τα αποτελέσματα της μελέτης έδειξαν ότι: στην πρώτη ομάδα, οι μητέρες και οι γιαγιάδες μιμήθηκαν περισσότερο τα βρέφη (66% και 70% αντιστοίχως) από ό,τι αυτά εκείνες. Η μίμηση παρουσιάζεται με την ίδια συχνότητα στις αλληλεπιδράσεις των βρεφών με τις μητέρες και τις γιαγιάδες τους και στις δύο ομάδες (3-4 μιμήσεις το 10-λεπτο της επικοινωνίας), ενώ επικρατεί το είδος της φωνητικής μίμησης (74%) και ιδιαίτερα της μίμησης των φωνηέντων (ποσοστό 53%). Οι περισσότερες μιμήσεις στην πρώτη ομάδα έλαβαν χώρα σε άπλες συμπτώσεις δράσης παρά σε εναλλαγές σειράς. Στις απλές εναλλαγές σειράς η μέση διάρκεια του μιμητικού επεισοδίου ήταν 5 δευτερόλεπτα. Οι καμπύλες ανάπτυξης των μιμητικών συμπεριφορών των υποκειμένων στο χρόνο της μελέτης ήταν μη γραμμικές, χωρίς να επηρεαστούν από την ηλικία του βρέφους. Εξαιρέση αποτελεί η καμπύλη ανάπτυξης των μιμήσεων στις γιαγιάδες που αυξάνεται στους 7 μήνες με σημείο κορύφωσης στους 8.5 μήνες.

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα της μελέτης, η Βιταλάκη (2002) συμπεραίνει ότι: οι γιαγιάδες είναι εξίσου ικανές ως επικοινωνιακοί σύντροφοι συγκριτικά με τις μητέρες και τους πατέρες (βλ. παραπάνω). Επίσης η ανάδυση και η ανάπτυξη της μίμησης στις δυάδες μητέρων-βρεφών δεν εξαρτάται από την εμπειρία που έχουν τα βρέφη με τη γιαγιά τους. Τέλος, συγκρίνοντας τα ευρήματά της με τα ευρήματα των προηγούμενων νατουραλιστικών μελετών, η Βιταλάκη επισημαίνει ότι η συχνότητα, ο μέσος όρος των μιμήσεων, η επικράτηση της μίμησης των φωνηέντων και του ανοίγματος-κλεισίματος του στόματος, οι διάρκειες στις απλές εναλλαγές σειράς και η μη γραμμική μορφή των καμπυλών ανάπτυξης είναι όμοιες στις μιμητικές αλληλεπιδράσεις των βρεφών με τους γονείς και τη γιαγιά (2002, σελ. 247).

Σε ερμηνευτικό επίπεδο η Βιταλάκη επιχειρεί μια σύνθεση των θεωριών των Μαράτου, Trevarthen, Κουγιουμουτζάκη και Kokkinaki. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι η μη γραμμική πορεία των καμπυλών ανάπτυξης της μίμησης οφείλεται: α) σε

αλλαγές της ωρίμανσης του νευρικού συστήματος του βρέφους, β) στις φαντασιώσεις και στα συναισθήματα των δύο επικοινωνούντων συντρόφων, και γ) στη γονική διαισθητική ικανότητα να ακολουθεί τους βρεφικούς αναπτυξιακούς ρυθμούς και να ερμηνεύει ορθά τις βρεφικές διαθέσεις και τα ενδιαφέροντα, κατά τη μίμηση (2002, σελ. 260). *Το ίδιο ισχύει και για τις μητρικές γιαγιάδες που έχουν μια ποιοτική, συστηματική επαφή με το εγγονάκι τους.* Η Βιταλάκη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η μητέρα μαζί με τη γιαγιά καθιστούν πιο σύνθετη και πιο συγκινησιακά φορτισμένη τη μιμητική επικοινωνία με τα βρέφη συγκριτικά με τη σχέση των βρεφών που επικοινωνούν μιμητικά μόνο με τη μητέρα. Η ομοιότητα της μιμητικής συμπεριφοράς των γιαγιάδων με εκείνη των μητέρων δημιουργεί στα βρέφη μία αίσθηση σταθερότητας, αποδεικνύοντας για μια ακόμα φορά την καταλληλότητα της γιαγιάς ως μιμητικού συντρόφου. Επίσης, η συνεισφορά της γιαγιάς είναι εμφανής και στα πρότυπα προς μίμηση που είναι επηρεασμένα από την τοπική κουλτούρα και παράδοση, δημιουργώντας μια μεγαλύτερη ποικιλία επικοινωνιακών παιχνιδιών. Μολονότι η συγκεκριμένη μελέτη δεν ασχολήθηκε με το συγκινησιακό πλαίσιο της μίμησης, είναι αξιοσημείωτη μία παρατήρηση μίμησης θλίψης και κλάματος από ένα βρέφος 6.5 μηνών, αντίστοιχη με εκείνη που είχε κάνει ο Δαρβίνος στο γιο του (Darwin, 1872 σελ., 357-358).

Μία πρόσφατη νατουραλιστική, διαχρονική και συγκριτική μελέτη πάνω στη βρεφική μίμηση είναι αυτή της Μαρκοδημητράκη (2003). Η συγκεκριμένη μελέτη επικεντρώθηκε στη μίμηση και στο συγκινησιακό πλαίσιο στις αλληλεπιδράσεις ενός ζεύγους δίδυμων διζυγωτικών (ΔΖ) βρεφών μεταξύ τους και κάθε δίδυμου με τους Σημαντικούς Άλλους. Η μελέτη έλαβε χώρα στο Ηράκλειο της Κρήτης και συμμετείχαν συνολικά οκτώ υποκείμενα - τα δύο βρέφη (κορίτσι, αγόρι), το ζεύγος μητρικός παππούς-μητρική γιαγιά, το ζεύγος πατρικός παππούς-πατρική γιαγιά και οι γονείς των βρεφών. Η μελέτη πραγματοποιήθηκε από τον 1^ο μέχρι το 10^ο μήνα ζωής των βρεφών και η ερευνήτρια κατέγραφε κάθε 15 μέρες 5-λεπτες αλληλεπιδράσεις κάθε ζεύγους επικοινωνίας. Από όσο γνωρίζουμε, είναι η πρώτη μελέτη που μελέτησε συστηματικά *τη μιμητική συμπεριφορά και τις συγκινήσεις δύο δίδυμων βρεφών μεταξύ τους*, καθώς και τη μιμητική αλληλεπίδραση των βρεφών με τον παππού.

Τα αποτελέσματα της μελέτης έδειξαν ότι: οι ενήλικες μιμήθηκαν περισσότερο τα βρέφη από ό,τι αυτά εκείνους, επικρατούσες ήταν οι φωνητικές μιμήσεις και ιδιαίτερα τα φωνήεντα, ενώ ως προς τα άλλα είδη της μίμησης επικράτησε το

άνοιγμα-κλείσιμο του στόματος. Η εναλλαγή σειράς επικράτησε της σύμπτωσης δράσης, ενώ η μίμηση στο ζεύγος αγόρι-κορίτσι διαρκεί περισσότερο από ό,τι στα ζεύγη βρεφών-ενηλίκων. Η πορεία ανάπτυξης της μίμησης στα ζεύγη βρεφών-ενηλίκων, καθώς κι η πορεία των μιμήσεων στο σύνολο του δείγματος εμφανίζει σημεία κορύφωσης στους 3 με 4 μήνες και στους 9,5 μήνες. Τέλος, κατά τη διάρκεια της μίμησης η ανάλυση έδειξε ότι η ευχαρίστηση και το μεικτό συναίσθημα ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος αυξάνονται και ότι το ενδιαφέρον και η ουδέτερη συγκινησιακή έκφραση μειώνονται (για το τελευταίο εύρημα βλ. σχ. στο κεφάλαιο των αποτελεσμάτων).

Η σύγκριση των παραπάνω αποτελεσμάτων με εκείνα από μελέτες με μη δίδυμα βρέφη δείχνει, όπως υποστηρίζει η Μαρκοδημητράκη (2003), την ύπαρξη πολλών ομοιοτήτων στα χαρακτηριστικά και στην ανάπτυξη της μίμησης, καθώς και στις συγκινήσεις που τη συνοδεύουν. Δείχνει επίσης ότι όχι μόνο οι γονείς και οι γιαγιάδες, αλλά και οι *μητρικοί και πατρικοί παππούδες* μπορεί να είναι ικανοί σύντροφοι επικοινωνίας στα μιμητικά παιχνίδια με τα βρέφη. Το εύρημα αυτό ενισχύεται επίσης από την παρούσα μελέτη (βλ. αποτελέσματα).

Σχετικά με την ερμηνεία των αποτελεσμάτων της, η Μαρκοδημητράκη (2003) απορρίπτει τον «επιλεκτικό τρόπο» ερμηνείας του Piaget (συνειδητή απόφαση να μη μελετηθούν οι συγκινήσεις και επικέντρωση στη μίμηση αντικειμένων παρά προσώπων), ενώ υποστηρίζει *«ότι δεν υπάρχει μια συνεκτική θεωρία που να ερμηνεύει την πλούσια και πολύπλοκη εικόνα της ανάπτυξης της μιμητικής επικοινωνίας κατά τον πρώτο χρόνο»* (Μαρκοδημητράκη, 2003, σελ. 435). Η Μαρκοδημητράκη δέχεται το ερμηνευτικό πλαίσιο που εισηγείται ο Trevarthen (1977) για τη θεωρία της δι-υποκειμενικότητας, υποστηρίζοντας παράλληλα ότι οι συγκινήσεις δε λειτουργούν μόνο ως κίνητρα για την ανάπτυξη της μίμησης, αλλά και ως συνοδοί και παράγωγα της μίμησης. Όμως, επισημαίνει ότι οι ίδιες οι έννοιες που χρησιμοποιούνται ως ερμηνευτικά εργαλεία χρειάζονται περαιτέρω θεωρητική ανάπτυξη. Η έννοια της δι-υποκειμενικότητας βασίστηκε στη μελέτη της σχέσης μητέρας-βρέφους. Η Μαρκοδημητράκη (2003) προτείνει την περαιτέρω ανάπτυξη της έννοιας, για να συμπεριλάβει και τις σχέσεις των βρεφών με τους υπόλοιπους Σημαντικούς Άλλους, μεταξύ αυτών και το δίδυμο αδερφό ή τη δίδυμη αδερφή. Επισημαίνει, επίσης, ότι η μίμηση δε λαμβάνει χώρα μόνο σε δυαδικές, αλλά και σε τριαδικές αλληλεπιδράσεις. Τέλος, κάποιοι ερμηνευτικοί όροι (νευρο-ανατομικές αλλαγές στο βρεφικό εγκέφαλο, γονεϊκή διαίσθηση) χρησιμοποιούνται κατά τη συγγραφέα χωρίς να γνωρίζουμε τι

ακριβώς είναι, πότε και πώς δρουν και αλληλεπιδρούν με μερικούς άλλους κρίσιμους για την ανάπτυξη παράγοντες (πολιτισμικοί, ιδιοσυστασιακοί, ηλικιακοί).

Η μελέτη των δυαδικών και τριαδικών επεισοδίων βρεφών-γονέων κατά το δεύτερο εξάμηνο του πρώτου έτους από τη Σεμιτέκολου (2002) έδειξε αύξηση της ευχαρίστησης και μείωση του ενδιαφέροντος κατά την παιγνιώδη φάση της αλληλεπίδρασης. Τέλος, η μελέτη της Μαζοκοπάκη (2007) έδειξε εμφάνιση ενδιαφέροντος, χαράς και έξαρσης στις ρυθμικές συμπεριφορές βρεφών ηλικίας 2 έως 10 μηνών.

2.7. Συζήτηση.

Στο παραπάνω υποκεφάλαιο αναφερθήκαμε στις πιο αντιπροσωπευτικές πειραματικές και νατουραλιστικές μελέτες του φαινομένου της βρεφικής μίμησης, ενώ κοινές ως ένα βαθμό παραμένουν οι ερμηνείες του φαινομένου με εκείνες της νεογνικής μίμησης.

Στις πειραματικές μελέτες τα αποτελέσματα, αν και αποσπασματικά, δεν παύουν να επιβεβαιώνουν το εύρημα της νεογνικής μίμησης και να το ενισχύουν με επιπλέον παρατηρήσεις. Ως προς την ανάπτυξη της μίμησης δεν παρατηρήθηκαν διαφορές λόγω του φύλου των βρεφών. Τα βρέφη προτιμούν να εκδηλώνουν μίμηση σε πρότυπα που απαιτούσαν τη χρήση αντικειμένων παρά σε πρότυπα μη ορατών κινήσεων του προσώπου, ενώ προτιμούν τις μιμήσεις των κινήσεων του προσώπου παρά εκείνες του σώματος. Επίσης, τα βρέφη προτιμούν να αναπαράγουν μέτριας δυσκολίας πρότυπα, καθώς και πρότυπα με κοινωνικά αποδεκτές ή μη κοινωνικά αποδεκτές συμπεριφορές. Σχετικά με την καμπύλη ανάπτυξης της μίμησης έχει βρεθεί ότι εμφανίζεται τόσο σε γραμμική, όσο και σε μη γραμμική μορφή, φανερά όμως η μίμηση είναι παρούσα καθ' όλη τη διάρκεια του πρώτου εξαμήνου της ζωής του βρέφους.

Σε επίπεδο ερμηνείας δεν υπάρχει ομοφωνία. Έτσι οι Abravanel et al. (1976) θεωρούν τη βρεφική μίμηση ως ένα είδος παρατηρησιακής μάθησης που αυξάνει τη γνώση της χρήσης αντικειμένων. Οι Rodgon & Kurdek (1977) τη θεωρούν ως τρόπο γλωσσικής ανάπτυξης και ο Harnick (1978) ως ένα τρόπο επίλυσης προβλημάτων. Σε συμφωνία με τον προηγούμενο οι Kagan et al. (1979) θεωρούν ότι το κίνητρο της μίμησης βρίσκεται στην αβεβαιότητα υλοποίησης της αναπαραγωγής, υποστηρίζοντας ότι είναι απαραίτητη τόσο η αναπαραγωγή της πράξης, όσο και η αναπαραγωγή της ικανότητας υλοποίησης της πράξης. Η Dunkel (1978) προτείνει

μια συμπεριφορική ερμηνεία της μίμησης, οι Jacobson & Kagan (1979) υιοθετούν την ηθολογική ερμηνεία, ενώ η Uzgiris (1981) επικεντρώνεται κυρίως στη γνωστική ερμηνεία του φαινομένου. Ο Kugiumutzakis (1985, 1993) υποστηρίζει τη δι-υποκειμενική φύση της μίμησης και αναζητά τα κίνητρά της στο μοίρασμα συγκινήσεων ανάμεσα στους δύο επικοινωνιακούς συντρόφους. Τέλος, οι Learmonth, Lambeth & Collier (2005) υποστηρίζουν τη θεωρία της μάθησης, βάσει της οποίας τα βρέφη μαθαίνουν και μιμούνται μόνο τις κοινώς αποδεκτές συμπεριφορές.

Αν όμως τα αποτελέσματα των πειραματικών μελετών είναι αρκετά αποσπασματικά και η ερμηνευτική τους προσέγγιση δεν έχει συνοχή, δεν ισχύει το ίδιο για τα αποτελέσματα και την ερμηνεία της μίμησης στις νατουραλιστικές μελέτες.

Τα αποτελέσματα των νατουραλιστικών μελετών συνοπτικά δείχνουν ότι η μίμηση έχει σύντομη διάρκεια, εκδηλώνεται συχνότερα σε εναλλαγές σειράς παρά σε συμπτώσεις δράσης, η μητρική μίμηση και γενικότερα η μίμηση των ενηλίκων είναι συχνότερη της βρεφικής, τα φωνητικά μοντέλα επικρατούν των υπολοίπων ειδών μίμησης, ενώ τα φωνήεντα επικρατούν έναντι των συμφώνων και των συνδυασμών φωνηέντων-συμφώνων. Οι μορφές ανάπτυξης των καμπυλών της μίμησης είναι γραμμικές και μη-γραμμικές, χωρίς διαφορές φύλου, ενώ επικρατούν οι θετικές συγκινήσεις (ευχαρίστηση, ενδιαφέρον και ο συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος). Τέλος φαίνεται ότι όχι μόνο η μητέρα, αλλά και οι υπόλοιποι Σημαντικοί Άλλοι, όπως ο πατέρας και η γιαγιά είναι ικανοί επικοινωνιακοί σύντροφοι του βρέφους στα μιμητικά παιχνίδια – σε μία μελέτη (Μαρκοδημητράκη, 2003) οι παππούδες (μητρικός και πατρικός) αποδείχτηκαν ικανοί σύντροφοι των δίδυμων ΔΖ βρεφών στη μιμητική επικοινωνία.

Σε επίπεδο ερμηνείας της μίμησης υπάρχουν δύο κύριες θεωρίες - η συμπεριφορική που υιοθετείται από την Pawlby (1977) και εκείνη που βασίζεται στη θεωρία της δι-υποκειμενικότητας και υιοθετείται από τους Kugiumutzaki (1993), Kokkinaki (1998), Βιταλάκη (2002) και Μαρκοδημητράκη (2003).

Η Pawlby υποστήριξε ότι το βρέφος μαθαίνει μέσω αμοιβών να μιμείται τη μητέρα και προσδιόρισε τις αμοιβές αυτές ως τα μητρικά σχόλια και αυτή καθαυτή την επικοινωνία μεταξύ τους. Οι αρχικές μιμητικές συμπεριφορές του βρέφους δε θεωρούνται εμπρόθετες. Σταδιακά το βρέφος οδηγείται σε εμπρόθετη συμπεριφορά μέσω των μητρικών αμοιβών. Ένα κριτικό σχόλιο που γίνεται από την

Μαρκοδημητράκη (2003) είναι ότι η συγκεκριμένη θεωρία δεν εξηγεί την καταγωγή της μίμησης, ούτε το φαινόμενο της συχνότερης μίμησης των μητέρων έναντι των βρεφών.

Η ερμηνεία των Kugiumutzaki (1993), Kokkinaki (1998), Βιταλάκη (2002) και Μαρκοδημητράκη (2003) αποτελεί τον αντίποδα της θεωρίας της Pawlby και υιοθετεί την άποψη του Trevarthen για τη δι-υποκειμενική φύση της μίμησης. Συγκεκριμένα, οι παραπάνω ερευνητές υποστηρίζουν ότι οι αυξομειώσεις της μιμητικής συμπεριφοράς στο χρόνο οφείλονται στις αναδιοργανώσεις του βρεφικού συστήματος κινήτρων, του γονεϊκού συστήματος κινήτρων και εκείνου της γιαγιάς. Η ομοιότητα των καμπυλών μιμητικής συμπεριφοράς των δύο συντρόφων είναι δηλωτική της δι-υποκειμενικής φύσης της μίμησης, δηλαδή, η μητέρα ακολουθεί τους ρυθμούς ανάπτυξης του βρέφους και το προκαλεί να μιμηθεί στα όρια του εφικτού. Η μίμηση δε θεωρείται μόνο μοίρασμα της ίδιας πράξης, αλλά και των συγκινήσεων, καθώς και των επικοινωνιακών προθέσεων που τη συνοδεύουν. Οι θετικές συγκινήσεις λειτουργούν ως κίνητρα της μίμησης. Η επικράτηση της φωνητικής μίμησης και ιδιαίτερα των φωνηέντων είναι δηλωτικές της ευχαρίστησης που μοιράζονται οι δύο σύντροφοι. Η μίμηση που λαμβάνει χώρα σε εναλλαγή σειράς δηλώνει τη διαλογική δομή του φαινομένου.

Τα αποτελέσματα των ερευνών αυτών οδήγησαν τους παραπάνω συγγραφείς να ορίσουν εκ νέου τη μίμηση κατά τη βρεφική ηλικία. Η μίμηση στη βρεφική ηλικία δεν ορίζεται πλέον ως η αναπαραγωγή του προτύπου από τον επικοινωνιακό σύντροφο, αλλά ως το *μοίρασμα, λίγο-πολύ της ίδιας πράξης, των ίδιων συγκινήσεων (κινήτρων) και των ίδιων προθέσεων ανάμεσα στους δύο επικοινωνιακούς συντρόφους*. Ως επικοινωνιακοί σύντροφοι λογίζονται τα νεογνά και τα βρέφη με τους Σημαντικούς Άλλους, συμπεριλαμβανομένου και του δίδυμου αδερφού ή της δίδυμης αδερφής (Kugiumutzakis et al., 2005). Το βρέφος μιμούμενο ένα πρότυπο συμμετέχει τόσο σε πραξιακό, όσο και σε συγκινησιακό, αντιληπτικό και γνωστικό επίπεδο, αναγνωρίζοντας («διαβάζοντας»), αλλά και το ίδιο εκδηλώνοντας κίνητρα και προθέσεις στον επικοινωνιακό του σύντροφο. Η μίμηση που εκδηλώνεται ανάμεσα σε δύο ή περισσότερους συντρόφους δεν είναι μια πιστή αντιγραφή ή αναπαραγωγή προτύπων. Οι μικρές αλλά υπαρκτές διαφορές των πράξεων προτύπου και μιμητή *σημαίνουν*, όπως παρατηρεί ο Κουγιουμουτζάκης (2007), διαφορές ηλικίας, ωρίμανσης, ανάπτυξης, εμπειρίας, πολιτισμικές και ατομικές διαφορές, διαφορές συγκινησιακής κατάστασης, καθώς και κυρίως την αναπτυξιακή

πορεία της συνεργασίας και του χρονικού συντονισμού δύο ανθρώπων για την επίτευξη του κοινού τους στόχου: της επικοινωνίας. Η μίμηση στην αρχή της ζωής δεν υπηρετεί τόσο τη μάθηση, όσο την επικοινωνία δύο ατόμων – σύντομα (γύρω στον 5^ο μήνα) στο πλαίσιο της επικοινωνίας θα υπηρετήσει τη μάθηση, μία μαθητεία σε ένα πλήθος κοινωνικών προτύπων, που για το καλό ή το κακό κάθε παιδιού και εφήβου, θα συνεχιστεί και θα επηρεάσει την κινητική, τη γλωσσική, τη γνωστική και την ηθική του ανάπτυξη. Ανάμεσα στα πρότυπα αυτά πολύ πιθανόν να είναι και τα πρότυπα των γιαγιάδων και των παππούδων.

Οι θετικές συγκινησιακές εκφράσεις του ενδιαφέροντος και της ευχαρίστησης, καθώς και ο συνδυασμός τους συνοδεύουν τη μίμηση κατά το πρώτο έτος της ζωής. Τα νεογνά και τα βρέφη μιμούνται επίσης αρνητικές συγκινησιακές εκφράσεις (π.χ. κλάμα στο κλάμα άλλου νεογνού) εκφράζοντας συμπόνια και ενσυναίσθηση στον άλλο που υποφέρει. Συνεπώς, όχι μόνο θετικές αλλά και αρνητικές συγκινησιακές εκφράσεις παρατηρούνται στη βρεφική μίμηση κατά το πρώτο έτος. (Kugiumutzakis et al, 2005).

Οι παραπάνω νατουραλιστικές έρευνες μελέτησαν επαρκώς την ανάπτυξη της μίμησης στην αλληλεπίδραση βρεφών-μητέρων, λιγότερο στην αλληλεπίδραση βρεφών-πατέρων και βρεφών-γιαγιάδων, ενώ η αλληλεπίδραση των δίδυμων βρεφών μεταξύ τους, καθώς και η σχέση βρεφών-παππούδων έχουν μελετηθεί ελάχιστα (Μαρκοδημητράκη, 2003). Η παρούσα μελέτη καλείται να καλύψει εν μέρει το ερευνητικό κενό αναφορικά με την αλληλεπίδραση βρεφών-παππούδων και με αυτό τον τρόπο να ενισχύσει, να συμπληρώσει ή να τροποποιήσει τα ήδη υπάρχοντα ευρήματα των παραπάνω μελετών.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

3.1. Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο περιγράφουμε αναλυτικά το σκοπό και τις υποθέσεις της έρευνας και στη συνέχεια προχωρούμε στην περιγραφή της πιλοτικής και της κύριας μελέτης (υποκείμενα, μεθοδολογία, μικρο-ανάλυση, κωδικοποίηση μεταβλητών, στατιστική ανάλυση).

3.2. Σκοπός και υποθέσεις της έρευνας

Σκοπός της παρούσας διαχρονικής, νατουραλιστικής μελέτης είναι η συστηματική και συγκριτική διερεύνηση της ανάπτυξης της μίμησης στις φυσικές αλληλεπιδράσεις των βρεφών με τους παππούδες και των βρεφών με τις γιαγιάδες, από το 2ο μέχρι το 10ο μήνα της βρεφικής ηλικίας. Παράλληλα, βασικοί στόχοι της μελέτης είναι η διερεύνηση των επικοινωνιακών συμπεριφορών των υποκειμένων που προηγούνται και έπονται της μίμησης, καθώς και των συγκινησιακών εκφράσεων που παρουσιάζονται πριν, κατά τη διάρκεια και μετά το κάθε μιμητικό επεισόδιο.

Η συγκεκριμένη μελέτη είναι νατουραλιστική, γιατί πραγματοποιήθηκε στο οικείο περιβάλλον των βρεφών με την ελάχιστη δυνατή παρέμβαση εκ μέρους της ερευνήτριας. Είναι διαχρονική, γιατί μελέτησε τα μιμητικά φαινόμενα κάθε 15 ημέρες από το 2ο μέχρι το 10ο μήνα. Είναι συγκριτική, διότι ο σχεδιασμός και η υλοποίησή της (βλ. παρακάτω) προσφέρουν τη δυνατότητα: α) σύγκρισης των υπό μελέτη μεταβλητών ανάμεσα στις δυάδες βρεφών-παππούδων και βρεφών-γιαγιάδων, και β) σύγκρισης των αποτελεσμάτων της παρούσας εργασίας με τα αποτελέσματα από προηγούμενες σχετικές μελέτες πάνω στη μίμηση κατά τη βρεφική ηλικία (Βιταλάκη 2002· Κοκκινάκη 1998· Κουγιουμουτζάκης 1992· Kugiumutzakis 1993· Μαρκοδημητράκη 2003· Pawlby 1977).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενα κεφάλαια, οι έρευνες που επικεντρώνονται στη συστηματική μελέτη της αλληλεπίδρασης παππού-βρέφους και δη της μιμητικής τους επικοινωνίας σπανίζουν (Μαρκοδημητράκη, 2003), ενώ ελάχιστες είναι οι συστηματικές μελέτες που εστιάζονται στη δυαδική σχέση γιαγιάς-βρέφους (Βιταλάκη 2002· Μαρκοδημητράκη 2003).

Στην παρούσα έρευνα ο όρος «παππούδες» αναφέρεται στους *μητρικούς* παππούδες και ο όρος «γιαγιάδες» αναφέρεται στις *μητρικές* γιαγιάδες των βρεφών. Η **Ομάδα 1** αναφέρεται στις δυαδικές αλληλεπιδράσεις βρεφών-παππούδων και στα δεδομένα που αντλήθηκαν από αυτές. Η **Ομάδα 2** αναφέρεται στις δυαδικές αλληλεπιδράσεις βρεφών-γιαγιάδων και στα δεδομένα που αντλήθηκαν από αυτές. Οι τρεις βασικές υποθέσεις της έρευνας έχουν ως εξής:

Υπόθεση πρώτη: Αν η συχνότητα της επαφής του παππού και της γιαγιάς με το βρέφος είναι ίδια, σταθερή και συστηματική, τότε ενδεχομένως να μην υπάρχουν πολλές, στατιστικώς σημαντικές διαφορές στη συχνότητα, στην κατεύθυνση, στα είδη, στις δομές αλληλεπίδρασης και στις διάρκειες της μίμησης ανάμεσα στις Ομάδες 1 και 2.

Υπόθεση δεύτερη: Αν η συχνότητα της επαφής του παππού και της γιαγιάς με το βρέφος είναι ίδια, σταθερή και συστηματική, τότε ενδεχομένως να μην υπάρχουν πολλές, στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις συγκινησιακές εκφράσεις που παρουσιάζονται πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση, ανάμεσα στις Ομάδες 1 και 2.

Υπόθεση Τρίτη: Αν η συχνότητα της επαφής του παππού και της γιαγιάς με το βρέφος είναι ίδια, σταθερή και συστηματική, τότε ενδεχομένως να μην υπάρχουν πολλές στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις επικοινωνιακές και στις μη επικοινωνιακές συμπεριφορές πριν και μετά τη μίμηση, ανάμεσα στις Ομάδες 1 και 2.

Η ενίσχυση της μηδενικής υπόθεσης στις παραπάνω τρεις υποθέσεις θα υποστήριζε την άποψη ότι, όπως οι γονείς και οι γιαγιάδες, έτσι και οι παππούδες είναι εξίσου ικανοί σύντροφοι στη μιμητική επικοινωνία με τα βρέφη. Αν η σύγκριση των ευρημάτων της παρούσας μελέτης με τα ευρήματα άλλων σχετικών νατουραλιστικών μελετών πάνω στη μίμηση δείξει ομοιότητες στις υπό μελέτη μεταβλητές (βλ. παρακάτω), τότε η παραπάνω άποψη για την ικανότητα του παππού ως επικοινωνιακού συντρόφου του βρέφους ενισχύεται ακόμη περισσότερο. Η ενίσχυση της εναλλακτικής υπόθεσης στις παραπάνω τρεις υποθέσεις και η εύρεση διαφορών συγκριτικά με τις άλλες σχετικές νατουραλιστικές μελέτες πάνω στη μίμηση, θα υποστήριζε την άποψη ότι οι παππούδες, συγκριτικά με τους γονείς και τις γιαγιάδες, πιθανόν να είναι λιγότερο ικανοί ή αρκετά διαφορετικοί σύντροφοι στη μιμητική επικοινωνία με τα βρέφη.

3.3. Η μελέτη πιλότος

Στην πιλοτική μελέτη έλαβαν μέρος συνολικά 12 υποκείμενα - 4 βρέφη (2 κορίτσια, 2 αγόρια), 4 μητρικοί παππούδες και 4 μητρικές γιαγιάδες. Τα βρέφη είχαν διαδοχικές ηλικίες, δηλαδή, το πρώτο βρέφος ήταν 2 μηνών και βιντεοσκοπήθηκε κάθε 15 μέρες ως τους 4 μήνες, το δεύτερο βρέφος ήταν 4 μηνών και βιντεοσκοπήθηκε κάθε 15 μέρες έως τους 6 μήνες, το τρίτο βρέφος ήταν 6 μηνών και βιντεοσκοπήθηκε κάθε 15 μέρες έως τους 8 μήνες και το τελευταίο βρέφος ήταν 8 μηνών και βιντεοσκοπήθηκε κάθε 15 μέρες μέχρι τους 10 μήνες.

Ο τρόπος επαφής της ερευνήτριας, αρχικά με τους γονείς του βρέφους, έγινε μέσω ενημερωτικού φυλλαδίου, το οποίο μοιράστηκε με τη βοήθεια του ιατρικού και του νοσηλευτικού προσωπικού δύο ιδιωτικών κλινικών στην πόλη του Ηρακλείου. Ένα μήνα μετά τον τοκετό ακολούθησε τηλεφωνική επικοινωνία της ερευνήτριας με τους γονείς των βρεφών, οι οποίοι είχαν δεχτεί να ενημερώσουν τους γονείς/πεθερούς τους για την έρευνα. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονίσουμε τη δυσκολία της ερευνήτριας να αποσπάσει τη συγκατάθεση όχι μόνο των γονέων, αλλά των παππούδων και των γιαγιάδων, καθώς η έρευνα απαιτούσε μία οκτάμηνη παρακολούθηση στον προσωπικό χώρο των βρεφών, με χρονικό συντονισμό των προγραμμάτων των βρεφών, των παππούδων, των γιαγιάδων, των γονέων και της ερευνήτριας. Η δυσκολία αυτή παρέμεινε καθ' όλη τη διάρκεια συλλογής του δείγματος, καθώς πάντα υπήρχε το ενδεχόμενο και ο φόβος να αποχωρήσουν ζεύγη παππούδων-γιαγιάδων από την έρευνα, πράγμα που τελικά ευτυχώς δε συνέβη μέχρι το τέλος της έρευνας, εκτός από μία περίπτωση παππού τον ένατο μήνα (βλ. παρακάτω).

Μία εβδομάδα πριν από την πρώτη ερευνητική επίσκεψη, η ερευνήτρια γνώριζε την οικογένεια και κανόνιζε τις χρονικές λεπτομέρειες της συλλογής των δεδομένων. Μετά από μία εβδομάδα γινόταν η πρώτη βιντεοσκοπήση. Οι λήψεις πραγματοποιούνταν κάθε 15 μέρες. Σε κάθε δυάδα βρέφους-παππού και βρέφους-γιαγιάς πραγματοποιήθηκαν 5 επισκέψεις. Για παράδειγμα, αν η μελέτη διαρκούσε από τους 2 έως τους 4 μήνες, οι λήψεις έγιναν στους 2, 2.5, 3, 3.5 και 4 μήνες. Η οδηγία που δόθηκε κατά την πρώτη βιντεοσκοπήση στους παππούδες και στις γιαγιάδες ήταν να παίζουν, όπως συνήθως παίζουν με το βρέφος σαν να ήταν μόνοι τους, δηλώνοντάς τους, ότι ενδιαφερόμαστε να διερευνήσουμε το πώς επικοινωνούν με το εγγονάκι τους και αυτό μαζί τους. Δεν έγινε αναφορά στον ειδικότερο στόχο μας, τη μελέτη του φαινομένου της μίμησης, των συνοδών συγκινησιακών

εκφράσεων και των επικοινωνιακών συμπεριφορών.

Το μορφωτικό επίπεδο των 4 παππούδων και των 4 γιαγιάδων που συμμετείχαν στην πιλοτική μελέτη ήταν: 1 ζεύγος παππούδων-γιαγιάδων απόφοιτοι Γυμνασίου, 1 ζεύγος παππούδων-γιαγιάδων απόφοιτοι Ανώτερης Σχολής και 2 ζεύγη απόφοιτοι Ανώτατης Σχολής. Η μέση ηλικία των παππούδων ήταν 66 έτη και των γιαγιάδων 59 έτη. Στην τελευταία επίσκεψη της ερευνήτριας με κάθε ζεύγος παππούδων-γιαγιάδων έγινε μία συζήτηση, η οποία έδειξε ότι οι ενήλικες (παππούδες, γιαγιάδες, γονείς) δεν είχαν αντιληφθεί τον ειδικό σκοπό της έρευνας.

Η πιλοτική μελέτη ήταν χρήσιμη, γιατί μας βοήθησε να απαντήσουμε σε πρακτικά προβλήματα που παρουσιάζονται κατά τη διάρκεια των νατουραλιστικών βρεφικών μελετών (Κουγιουμουτζάκης 1988, 1992), όπως η κατάλληλη απόσταση της κάμερας από τα υποκείμενα κατά τη διάρκεια της λήψης, η διάσπαση της προσοχής του βρέφους από την παρουσία της ερευνήτριας, η προθυμία του ή η άρνησή του να επικοινωνήσει με το σύντροφό του κ.ά. Επιπλέον η μελέτη-πιλότος μας βοήθησε ως προς τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε να γίνει η μικρο-ανάλυση των υπό μελέτη μεταβλητών.

3.4. Η κύρια μελέτη.

Στο παρόν υποκεφάλαιο περιγράφονται τα υποκείμενα της κύριας μελέτης, η μεθοδολογία της έρευνας, η κωδικοποίηση των μεταβλητών, ο τρόπος στατιστικής ανάλυσης των δεδομένων και τα αποτελέσματα από τη δοκιμασία αξιοπιστίας των βαθμολογητών.

3.4.1. Τα υποκείμενα.

Η παρούσα μελέτη πραγματοποιήθηκε σε αστικές και αγροτικές οικογένειες του Νομού Ηρακλείου. Τα βασικά κριτήρια επιλογής του δείγματος ήταν η τελειόμηνη κύηση, η φυσική υγεία των βρεφών και η *συχνή επαφή* των μητρικών παππούδων και των μητρικών γιαγιάδων με το βρέφος. Στη μελέτη συμμετείχαν συνολικά, 48 υποκείμενα - 16 μητρικοί παππούδες, 16 μητρικές γιαγιάδες και 16 βρέφη. Σε όλες τις περιπτώσεις τα βρέφη ήταν τελειόμηνα και χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα υγείας.

Η *καθημερινή επαφή* των παππούδων-γιαγιάδων με το βρέφος στις 13 από τις 16 περιπτώσεις επιβεβαιωνόταν από το γεγονός ότι τα ζεύγη αυτά γονέων ζούσαν στο ίδιο κτιριακό συγκρότημα με την οικογένεια του βρέφους, ενώ στις υπόλοιπες 3

περιπτώσεις η απόσταση του σπιτιού του παππού-γιαγιάς από το σπίτι του βρέφους ήταν περίπου 10 λεπτά με το αυτοκίνητο και η επαφή τους με το βρέφος ήταν 3 φορές περίπου την εβδομάδα, με χρονική διάρκεια 3 με 4 ώρες κάθε φορά.

Στη μελέτη συμμετείχαν 7 κορίτσια και 9 αγόρια. Από τα 16 βρέφη, τα 10 ήταν πρωτότοκα, τα 4 ήταν δευτερότοκα και 2 ήταν τριτότοκα.

Η μέση ηλικία των παππούδων που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν 64,1 έτη (εύρος 51-82 έτη) και η μέση ηλικία των γιαγιάδων ήταν 56,8 έτη (εύρος 50-67 έτη). Η μέση ηλικία των πατέρων ήταν 33,3 έτη (εύρος 24-43 έτη) και των μητέρων 30,6 έτη (εύρος 21-34 έτη).

Το μορφωτικό επίπεδο των παππούδων ήταν : 5 παππούδες απόφοιτοι Α.Ε.Ι, 1 απόφοιτος Τ.Ε.Ι, 6 απόφοιτοι Λυκείου, 3 απόφοιτοι Γυμνασίου και 1 απόφοιτος Δημοτικού. Το μορφωτικό επίπεδο των γιαγιάδων ήταν: 3 απόφοιτες Α.Ε.Ι, 1 απόφοιτη Τ.Ε.Ι, 7 απόφοιτες Λυκείου, 3 απόφοιτες Γυμνασίου και 2 απόφοιτες Δημοτικού. Το μορφωτικό επίπεδο των πατέρων ήταν: 11 απόφοιτοι Α.Ε.Ι, 1 απόφοιτος Τ.Ε.Ι, 3 απόφοιτοι Λυκείου και 1 απόφοιτος Γυμνασίου. Το μορφωτικό επίπεδο των μητέρων ήταν: 10 απόφοιτες Α.Ε.Ι, 2 απόφοιτες Τ.Ε.Ι, 3 απόφοιτες Λυκείου και 1 απόφοιτη Γυμνασίου.

Από τα 16 ζεύγη παππούδων και γιαγιάδων, 9 παππούδες και 6 γιαγιάδες ήταν κατά το χρόνο της έρευνας συνταξιούχοι, 7 παππούδες και 5 γιαγιάδες ήταν εργαζόμενοι και 5 γιαγιάδες δήλωσαν ως κύρια ενασχόλησή τους τα οικιακά. Στα 16 ζεύγη γονέων, οι 16 πατέρες και οι 12 μητέρες ήταν εργαζόμενοι, ενώ 4 μητέρες δήλωσαν ως κύρια ασχολία τους τα οικιακά.

Αναφορικά με την εξέλιξη της έρευνας για κάθε ζεύγος παππού-γιαγιάς, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η συμμετοχή των 15 ζευγών ολοκληρώθηκε κανονικά μέχρι το δέκατο μήνα ζωής του βρέφους, ενώ σε μία περίπτωση οι βιντεοσκοπήσεις σταμάτησαν τον ένατο μήνα της ζωής, λόγω εγκεφαλικού επεισοδίου που υπέστη ο παππούς.

3.4.2. Μεθοδολογία

Η ερευνήτρια επισκεπτόταν το χώρο δύο ιδιωτικών μαιευτηρίων δύο φορές την εβδομάδα για τρεις περίπου μήνες. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης, με τη βοήθεια του ιατρικού και ιδιαίτερα του νοσηλευτικού προσωπικού, είχε πρόσβαση στα αρχεία τοκετών σε εβδομαδιαία βάση. Με την καθοδήγηση του προσωπικού της κλινικής ερχόταν σε μία πρώτη επαφή με τους γονείς των βρεφών που πληρούσαν τα κριτήρια

(δηλαδή, τα βρέφη είχαν γεννηθεί χωρίς επιπλοκές και ήταν υγιή) και τους μοίραζε ένα ενημερωτικό έντυπο με πληροφορίες για τους σκοπούς και τον τρόπο διεξαγωγής της μελέτης (βλ. Παράρτημα 1). Μία εβδομάδα πριν από την πρώτη ερευνητική επίσκεψη, σε περίπτωση επιθυμίας συμμετοχής της οικογένειας στην έρευνα, η ερευνήτρια γνώριζε την οικογένεια και κανόνιζε τις χρονικές λεπτομέρειες της συλλογής των δεδομένων. Η ερευνήτρια εξηγούσε στους γονείς και στους παππούδες-γιαγιάδες του βρέφους ότι σκοπός της έρευνας ήταν η μελέτη των τρόπων επικοινωνίας του παππού με το βρέφος και της γιαγιάς με το βρέφος. Σε καμία περίπτωση καθ' όλη τη διάρκεια της μελέτης δεν έγινε αναφορά στον πραγματικό σκοπό της έρευνας.

Η πρώτη ερευνητική επίσκεψη για κάθε οικογένεια έγινε, όταν το βρέφος ήταν 2 μηνών και στη συνέχεια οι επισκέψεις πραγματοποιούνταν κάθε 15 μέρες μέχρι το 10^ο μήνα. Η ερευνήτρια κατέγραφε τις λήψεις με μία ειδική κάμερα (Panasonic NV-MS4 S VHS HI-FI STEREO). Οι λήψεις πραγματοποιούνταν στις δυάδες παππού-βρέφους, γιαγιάς-βρέφους και διαρκούσαν 7 λεπτά για κάθε δυάδα. Η μόνη οδηγία που δόθηκε στους παππούδες και γιαγιάδες ήταν: «Σας παρακαλώ παίζετε με τον εγγονό/ή σας, όπως συνήθως παίζετε, σε όποιο μέρος του σπιτιού επιθυμείτε εσείς και το βρέφος σας». Κατά τη λήψη δεν υπήρχε παρέμβαση ή παρουσία τρίτων προσώπων, ούτε διασπαστικοί θόρυβοι κατά τη διάρκεια της αλληλεπίδρασης του βρέφους με τον επικοινωνιακό του σύντροφο. Το βρέφος, κατά τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή της αλληλεπίδρασης ήταν σε κατάσταση ήρεμης ετοιμότητας, δηλαδή, δεν πεινούσε, ήταν αλλαγμένο, δε νύσταζε, δεν εμφάνιζε πολλές κινητικές αντιδράσεις, ήταν σε μία κατάσταση που ευνοούσε την κοινωνική αλληλεπίδραση με το σύντροφο του (βλ σχετ. Βιταλάκη 2002· Kokkinaki, 1998· Kugiumutzakis 1985, 1993· Μαρκοδημητράκη 2003· Maratos 1973· Papousek & Papousek 1977, 1981· Pawlby 1977).

Κατά τη διάρκεια της πρώτης επίσκεψης, το βρέφος κάθε οικογένειας αλληλεπιδρούσε πρώτα με τον παππού και μετά με τη γιαγιά. Στην επόμενη επίσκεψη υπήρχε εναλλαγή, δηλαδή, το βρέφος αλληλεπιδρούσε πρώτα με τη γιαγιά και μετά με τον παππού κ.ο.κ. Ο σχεδιασμός της μελέτης απαιτούσε 17 επισκέψεις σε κάθε σπίτι (κάθε 15 ημέρες, από το 2^ο έως το 10 μήνα) για την καταγραφή 16 αλληλεπιδράσεων παππού-βρέφους και την καταγραφή 16 αλληλεπιδράσεων γιαγιάς-βρέφους, δηλαδή, 544 7-λεπτες καταγραφές (17 επισκέψεις x 16 οικογένειες = 272 επισκέψεις x 2 αλληλεπιδράσεις σε κάθε σπίτι = 544 7-λεπτες καταγραφές). Αντί

των 272 έγιναν τελικά 262 επισκέψεις και 524 καταγραφές (μία απώλεια δεδομένων της τάξεως του 4%). Η απώλεια αυτή οφειλόταν: α) σε 3 επισκέψεις (6 καταγραφές – 3 αλληλεπιδράσεις του βρέφους με τον παππού και 3 αλληλεπιδράσεις του βρέφους με τη γιαγιά, σύζυγο του παππού) που χάθηκαν λόγω του εγκεφαλικού που υπέστη 1 παππούς τον 9^ο μήνα της ζωής του βρέφους και β) σε 7 επισκέψεις (14 καταγραφές) που χάθηκαν λόγω παροδικών προβλημάτων υγείας των υποκειμένων (βρεφών, παππούδων και γιαγιάδων).

Στη 17^η επίσκεψη, μετά το πέρας της συλλογής των δεδομένων, η ερευνήτρια σε μια άτυπη συνέντευξη με τους γονείς, τον παππού και τη γιαγιά του βρέφους ήλεγξε, εάν οι ενήλικες είχαν αντιληφθεί τον πραγματικό σκοπό της μελέτης. Κανένας, άμεσα ή έμμεσα, δεν είχε αντιληφθεί τον κύριο σκοπό της μελέτης. Στο τέλος της μελέτης στείλαμε σε κάθε οικογένεια μια ευχαριστήρια επιστολή για τη συμμετοχή τους (βλ. Παράρτημα 2) καθώς και μια κασέτα με όλες τις καταγραφές των αλληλεπιδράσεων του βρέφους με τον παππού και τη γιαγιά.

3.4.3. Κωδικοποίηση μεταβλητών.

Στην παρούσα μελέτη, πριν ορίσουμε την κάθε μεταβλητή που χρησιμοποιήθηκε, θα ήταν χρήσιμο να δώσουμε έναν ορισμό του φαινομένου της μίμησης. Όπως αρκετοί άλλοι συνάδελφοι (Βιταλάκη 2002· Kokkinaki 1998· Kokkinaki & Kugiumutzakis 2000· Kugiumutzakis, 1993· Μαρκοδημητράκη 2003· Kugiumutzakis et al., 2005· Pawlby 1977) έτσι και εμείς υιοθετήσαμε τον ακόλουθο ορισμό:

Ως μιμητικό επεισόδιο ορίζουμε την περίοδο επικοινωνίας από τη στιγμή της πρώτης εκδήλωσης της συμπεριφοράς του μοντέλου μέχρι τη στιγμή κατά την οποία ο επικοινωνιακός σύντροφος ολοκληρώνει την τελευταία μιμητική δραστηριότητά του. Στην παρούσα μελέτη η μίμηση ορίστηκε ως η κοινωνική δραστηριότητα κατά τη διάρκεια της οποίας ο ένας σύντροφος κάνει κάτι (παράγει ήχους, κινήσεις ή και τα δύο) που δεν έχει γίνει από τον άλλο σύντροφο τα προηγούμενα 10 δευτερόλεπτα και η συμπεριφορά του πρώτου αναπαράγεται από το δεύτερο σύντροφο σε διάστημα μικρότερο ή ίσο των 10 δευτερολέπτων. Τα 10 δευτερόλεπτα θεωρούνται επαρκής χρόνος για την εμφάνιση της μίμησης, όπως έχουν δείξει οι σχετικές νατουραλιστικές μελέτες με βρέφη (Heimann & Ullstadius 1999· Kokkinaki & Kugiumutzakis 2000· Kugiumutzakis et al., 2005· Pawlby 1977).

Όπως φαίνεται στον παραπάνω ορισμό, η μίμηση ορίζεται ως

αναπαραγωγική συμπεριφορά (Piaget, 1962). Ο Piaget (1962) θεωρούσε ότι τα βρέφη *μαθαίνουν* να αναπαράγουν τη συμπεριφορά ενός προτύπου και ότι η μίμηση είναι μια ενδοπροσωπική, ατομική διαδικασία που σταδιακά καθίσταται διαπροσωπική. Μία τέτοια προοπτική αφήνει από έξω πτυχές του «επικοινωνιακού μιμητικού παιχνιδιού», οι οποίες χρειάζονται επιπλέον εξερεύνηση, όπως ξεκάθαρα έχει υποστηρίξει ο Kugiumutzakis (1985, 1993, 1998, 1999). Ο τελευταίος χαρακτήρισε «απλοϊκό» τον παραπάνω ορισμό υποστηρίζοντας ότι με αυτό τον τρόπο δεν λαμβάνονται υπόψη οι συγκινησιακές και οι κοινωνικές διαδικασίες που μοιράζονται οι δύο σύντροφοι, προκειμένου να ολοκληρώσουν το επικοινωνιακό παιχνίδι της μίμησης. Ο ορισμός του Piaget (1962) παραβλέπει τη μελέτη του συγκινησιακού κόσμου των δύο συντρόφων πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση και επικεντρώνεται αποκλειστικά στην πράξη της αναπαραγωγής, απορρίπτοντας a priori τη διυποκειμενική φύση της μίμησης στη βρεφική ηλικία. (Kugiumutzakis 1985, 1993, 1998, 1999).

Στην παρούσα μελέτη, μολονότι συμβατικά έχουμε αποδεχθεί τον παραπάνω «λειτουργικό» (operational) ορισμό της μίμησης, θελήσαμε να ελέγξουμε τις υποθέσεις του Κουγιουμουτζάκη και ιδιαίτερα εκείνες που αναφέρονται στις συγκινησιακές εκφράσεις που μοιράζονται οι δύο σύντροφοι πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση. Για το λόγο αυτό χωρίσαμε, όπως η Kokkinaki (1998) και η Μαρκοδημητράκη (2003), τον ειδικό στόχο της μικρο- ανάλυσης σε 3 ζώνες: στην *Προ-μιμητική Ζώνη*, στη *Μιμητική Ζώνη* και στη *Μετα-μιμητική Ζώνη*. Η Προ-μιμητική και η Μετα-μιμητική Ζώνη είχαν μια μέγιστη διάρκεια 10 δευτερολέπτων. Επιπλέον μελετήσαμε πριν και μετά τη μίμηση την παρουσία ή την απουσία επικοινωνιακών συμπεριφορών, καθώς και τις συγκινησιακές εκφράσεις κατά τις 3 ζώνες. Τέλος καταγράψαμε τυχόν σχόλια που γίνονται από τους ενήλικες συντρόφους στη Μετα-μιμητική ζώνη. Συνεπώς στην παρούσα μελέτη διερευνήσαμε και μικρο-αναλύσαμε μεταβλητές 4 κατηγοριών.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι μεταβλητές που αφορούν στη μίμηση, στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν μεταβλητές που αναφέρονται στις συγκινησιακές εκφράσεις πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση, στην τρίτη κατηγορία ανήκουν οι μεταβλητές που αφορούν στις επικοινωνιακές συμπεριφορές πριν και μετά τη μίμηση, και τέλος στην τέταρτη κατηγορία ανήκουν μεταβλητές που αναφέρονται στα σχόλια των ενηλίκων μετά τη μίμηση. Η μικρο-ανάλυση έγινε με ακρίβεια *δευτερολέπτου* σε κάθε 7-λεπτη δυαδική αλληλεπίδραση.

3.4.4. Μεταβλητές Μιμητικής Ζώνης.

Στη Μιμητική Ζώνη καταγράφηκαν και μικρο-αναλύθηκαν 5 μεταβλητές με τις υπο-κατηγορίες τους (βλ. το πρωτόκολλο μικρο-ανάλυσης στο Παράρτημα 3): η συχνότητα, η κατεύθυνση, η δομή αλληλεπίδρασης, τα είδη και οι διάρκειες της μίμησης. Παρακάτω περιγράφουμε αναλυτικά κάθε μεταβλητή με τις υπο-κατηγορίες της.

1. Συχνότητα εμφάνισης της μίμησης: πόσες μιμήσεις εμφανίστηκαν στην κάθε 7-λεπτη επικοινωνία των μελών της Ομάδας 1 και της Ομάδας 2 στον χρόνο της μελέτης.

2. Κατεύθυνση της μίμησης, δηλαδή ποιος σύντροφος μιμείται ποιόν (και πόσες φορές). Σε κάθε μίμηση προσδιορίζαμε ποιος σύντροφος ήταν το μοντέλο και ποιος ήταν ο μιμητής.

3. Δομή των μιμητικών επεισοδίων: Τα μιμητικά επεισόδια κατηγοριοποιήθηκαν σε τρία είδη, σύμφωνα με τον χρόνο που μεσολαβεί μεταξύ των συμπεριφορών του μοντέλου και του μιμητή.

3.1. *Μιμητικό επεισόδιο σε απλή ή πολλαπλή εναλλαγή σειράς*. Στην εναλλαγή σειράς μεσολαβεί μία παύση μικρότερη ή ίση των 10 δευτερολέπτων μεταξύ του σημείου που ολοκληρώνεται η συμπεριφορά του μοντέλου και του χρονικού σημείου που αρχίζει η συμπεριφορά του μιμητή. Στην απλή εναλλαγή σειράς συμβαίνει μία μόνο παύση μεταξύ της συμπεριφοράς του μοντέλου και της δράσης του μιμητή (π.χ. παππούς/μοντέλο-παύση-βρέφος/μιμητής). Στις πολλαπλές εναλλαγές σειράς οι παύσεις είναι δύο ή περισσότερες (π.χ. γιαγιά/μοντέλο-παύση-βρέφος/μιμητής-παύση-γιαγιά/μοντέλο κ.ο.κ).

3.2. *Μιμητικό επεισόδιο σε σύμπτωση δράσης*. Η σύμπτωση δράσης ή σύμπραξη, δηλαδή η ταυτόχρονη δράση μοντέλου-μιμητή, χωρίζεται στα ακόλουθα πέντε είδη, ανάλογα με το πότε αρχίζει ο μιμητής την αναπαραγωγική του συμπεριφορά και πότε το μοντέλο τελειώνει τη δράση του:

α) *Ολοκληρωμένη σύμπτωση έχουμε*, όταν μοντέλο και μιμητής αρχίζουν και τελειώνουν ταυτόχρονα μία κοινή δράση (π.χ. αρχίζουν ταυτόχρονα να εκφέρουν τον ήχο «α» και σταματούν την ίδια χρονική στιγμή).

Ολοκληρωμένη σύμπτωση : Μοντέλο
Μιμητής

β) *Σύμπτωση προς τα αριστερά έχουμε*, όταν μοντέλο και μιμητής ξεκινήσουν

ταυτόχρονα, όμως, ενώ το μοντέλο συνεχίζει να δρα, ο μιμητής έχει σταματήσει την αναπαραγωγή του.

Σύμπτωση προς τα αριστερά: Μοντέλο.....
Μιμητής.....

γ) *Σύμπτωση προς τα δεξιά* έχουμε, όταν το μοντέλο αρχίζει να παράγει μία συμπεριφορά, από ένα σημείο και μετά την αναπαράγει ταυτόχρονα με το μοντέλο και ο μιμητής, ενώ η από κοινού δράση τους τελειώνει ταυτόχρονα.

Σύμπτωση προς τα δεξιά: Μοντέλο.....
Μιμητής

δ) *Σύμπτωση προς το κέντρο* έχουμε, όταν το μοντέλο αρχίζει να παράγει μία συμπεριφορά, την οποία από ένα σημείο και μετά την παράγει ταυτόχρονα με τον μιμητή και όταν ο μιμητής σταματά το μοντέλο συνεχίζει να παράγει την ίδια συμπεριφορά.

Σύμπτωση προς το κέντρο: Μοντέλο.....
Μιμητής

ε) *Παρατεταμένη σύμπτωση* έχουμε, όταν ο μιμητής αρχίζει να μιμείται τη συμπεριφορά του μοντέλου και συνεχίζει τη μίμηση, ενώ το μοντέλο έχει σταματήσει τη δράση του.

Παρατεταμένη σύμπτωση : Μοντέλο.....
Μιμητής

4.3. *Μιμητικό επεισόδιο με εναλλαγή ή εναλλαγές σειράς σε συνδυασμό με απλή σύμπτωση ή πολλαπλές συμπτώσεις δράσης.* Όταν ένα μιμητικό επεισόδιο έχει μία ή παραπάνω εναλλαγές σειράς σε συνδυασμό με μία ή παραπάνω συμπτώσεις δράσης, τότε ταξινομείται ως μιμητικό επεισόδιο με εναλλαγή/εναλλαγές σειράς με σύμπτωση/ συμπτώσεις δράσης. Πρόκειται δηλαδή για έναν πιθανό συνδυασμό των δύο προηγούμενων δομών. Για παράδειγμα, μπορεί να έχουμε ένα συνδυασμό με δύο εναλλαγές σειράς και τρεις συμπτώσεις δράσης (βλ. Παράρτημα 3 το πρωτόκολλο της μικρο-ανάλυσης) .

4. Τα είδη της μίμησης, ταξινομήθηκαν σε φωνητικές μιμήσεις, σε μιμήσεις εκφράσεων του προσώπου, σε μιμήσεις μη λεκτικών ήχων, σε μιμήσεις κινήσεων του σώματος και σε μιμήσεις συνδυασμού των παραπάνω τεσσάρων υποκατηγοριών. Τα 5 είδη των μιμήσεων με τις υποκατηγορίες τους έχουν ως εξής:

4α) *Φωνητικές μιμήσεις* και πιο συγκεκριμένα μιμήσεις φωνηέντων, συμφώνων και συνδυασμών φωνηέντων και συμφώνων, στη βάση μίας κατηγοριοποίησης των ελληνικών φθόγγων που έγινε από τον Kugiumutzakis (1993).

4β) *Μιμήσεις εκφράσεων του προσώπου* για τις οποίες υιοθετήθηκαν οι ορισμοί της Kokkinaki (1998) και του Kugiumutzakis (1985) και είναι οι εξής:

- *Προβολή γλώσσας*: Η γλώσσα κινείται φανερά έξω από το στόμα και στη συνέχεια εισέρχεται στη στοματική κοιλότητα.

- *Άνοιγμα και κλείσιμο στόματος*: Τα χείλη είναι τελείως ανοιχτά, δεν ακουμπούν καθόλου μεταξύ τους, το στόμα σχηματίζει ένα Ο και στη συνέχεια κλείνει.

- *Άνοιγμα και κλείσιμο ματιών*: Όταν τα μάτια ανοίγουν και κλείνουν φανερά και εμπρόθετα (όχι αυθόρμητα).

- *Αναμάσημα*: Το στόμα άλλοτε είναι μισάνοιχτο και άλλοτε κλειστό, η κάτω σιαγόνα κινείται κυκλικά και φαίνεται ότι το υποκείμενο «δουλεύει» κάτι μέσα στο στόμα του. Μία άλλη εκδοχή είναι, όταν το στόμα ανοιγοκλείνει με τη γλώσσα να κινείται πάνω-κάτω προς το εξωτερικό μέρος της στοματικής κοιλότητας, σα να θέλει να γευτεί κάτι.

4γ) *Μιμήσεις μη-λεκτικών ήχων*. Οι ορισμοί των υπο-μεταβλητών (βλ. Kokkinaki 1998· Μαρκοδημητράκη 2003· Σεμιτέκολου 2002) ήταν οι ακόλουθοι:

- *Φτάρνισμα*: Το στόμα ανοίγει ξαφνικά, ενώ το υποκείμενο αναπνέει βαθιά από τη μύτη. Εκτονώνεται μ'έναν ξερό ήχο («αψιού»), ενώ το κεφάλι γέρνει προς τα μπρος.

- *Χασμουρητό*: Το στόμα ανοίγει διάπλατα, παρατηρείται βαθιά ανάσα και ο ήχος «ααα», ενώ τα μάτια κλείνουν και εμφανίζονται ρυτίδες γύρω από αυτά.

- *Αναστεναγμός*: Το στόμα ανοίγει λίγο και γίνεται εισπνοή και εκπνοή μεγάλης ποσότητας αέρα που συνοδεύεται από τον ήχο «ααα».

- *Κλάμα*: «Σφικτή» έκφραση προσώπου, που δείχνει φανερή λύπη, θυμό ή άλλα αρνητικά συναισθήματα, ενώ δάκρυα τρέχουν από τα μάτια.

- *Κλαυθουρισμός*: «Σφικτή» έκφραση προσώπου που υποδηλώνει λύπη, θυμό ή άλλα αρνητικά συναισθήματα, ενώ τα μάτια μπορεί να αρχίζουν να βουρκώνουν .

- *Βήξιμο*: Εκτόνωση βαθιάς ανάσας, η οποία βγαίνει ορμητικά από το λαιμό σε συνδυασμό με ένα ξερό ήχο («γκουχ»).

- *Λόξυγκας*: Αυθόρμητος ήχος («χικ») που βγαίνει από το λαιμό και δημιουργείται από την κατάποση ποσότητας αέρα.

- *Άλλοι απροσδιόριστοι ήχοι*: Για παράδειγμα το βρέφος σουφρώνει τα χείλια του και παράγει έναν ήχο «μπαπ» ή παράγει άλλους ασταθείς στο χρόνο ήχους π.χ. κκιχ,

αγγrrr-αγγrrr – πρόκειται για δύσκολα περιγράψιμες, απροσδιόριστες μη λεκτικές εκφορές.

4δ) *Μιμήσεις κινήσεων του σώματος*. Οι ορισμοί των υπο-μεταβλητών ήταν οι εξής:

- *Κινήσεις χεριών*: Ως κινήσεις χεριών ταξινομήθηκαν οι παρακάτω κινήσεις των δακτύλων και ολόκληρης της παλάμης:

- «*Αλαλί*»: ρυθμική κίνηση της παλάμης γύρω-γύρω με τα δάκτυλα στραμμένα προς το εσωτερικό της. Το «αλαλί» συχνά συνοδεύεται από το παραδοσιακό βρεφικό τραγούδι «Μια ωραία πεταλούδα» ή «Αλαλί, αλαλί, έτσι κάνει το πουλί» (βλ Βιταλάκη 2002· Μαζοκοπάκη, 2007· Μαρκοδημητράκη 2003).

- *Παλαμάκια*: επαναλαμβανόμενη πρόσκρουση των παλαμών μεταξύ τους και παραγωγή ξερού ήχου (βλ. Kokkinaki, 1998).

- *Άνοιγμα και κλείσιμο των χεριών*: γίνεται με τη μία ή και με τις δύο παλάμες και πρόκειται για προέκταση και κλείσιμο των δακτύλων προς το εσωτερικό της παλάμης.

- *Χτύπημα μίας επιφάνειας*: Τα δάκτυλα του ενός ή και των δυο χεριών είναι τεντωμένα και χτυπούν μια επιφάνεια.

- *Το υποκείμενο δείχνει*: Ο δείκτης είναι εκτεταμένος προς κάποια κατεύθυνση/ αντικείμενο/πρόσωπο.

- *Κινήσεις κεφαλής*: Ως κινήσεις κεφαλής ταξινομήθηκαν οι κινήσεις της κεφαλής από πάνω προς τα κάτω ή το αντίθετο, από δεξιά προς αριστερά ή το αντίθετο και από μπροστά προς τα πίσω ή το αντίθετο.

- *Κινήσεις ποδιών*: Ως κινήσεις ποδιών ταξινομήθηκαν οι παρακάτω κινήσεις:

α) *Κλωτσιές*: βίαιο συνήθως επαναλαμβανόμενο τέντωμα των ποδιών προς τα εμπρός.

β) *Άρση ποδιών*: το υποκείμενο σηκώνει το ένα ή και τα δυο πόδια ψηλά και τα ρίχνει με δύναμη κάτω.

γ) *Άνοιγμα-κλείσιμο ποδιών*: το υποκείμενο ανοίγει τα πόδια του σχηματίζοντας γωνία και τα επαναφέρει στην αρχική τους θέση.

- *Συνδυασμοί κινήσεων*: Ως συνδυασμοί κινήσεων καταχωρήθηκαν οι κινήσεις των χεριών με τις κινήσεις της κεφαλής, οι κινήσεις των χεριών με τις κινήσεις των ποδιών, οι κινήσεις των ποδιών με τις κινήσεις της κεφαλής και οι κινήσεις χεριών και ποδιών με τις κινήσεις της κεφαλής.

4ε) *Συνδυασμοί ειδών μίμησης*: Στην κατηγορία αυτή ταξινομήθηκαν συνδυασμοί των ειδών μίμησης που περιγράφηκαν παραπάνω. Ειδικότερα:

- Φωνητική μίμηση με μίμηση μη λεκτικών ήχων (π. χ. το βρέφος αναπαράγει τον ήχο «α» και τελειώνει αναστενάζοντας).
- Φωνητική μίμηση με μίμηση εκφράσεων του προσώπου (π.χ. το βρέφος αναπαράγει τον ήχο «αγκ» με ταυτόχρονη ή σχεδόν ταυτόχρονη προβολή της γλώσσας).
- Φωνητική και κινητική μίμηση (π.χ. το βρέφος αναπαράγει τον ήχο «α» κουνώντας τα χέρια του).
- Μίμηση μη λεκτικών ήχων και μίμηση εκφράσεων προσώπου (π.χ. ο ενήλικας μιμείται το βρεφικό αναστεναγμό και το βρεφικό άνοιγμα του στόματος).
- Μίμηση μη λεκτικών ήχων και μίμηση κινήσεων (π.χ. ο ενήλικας μιμείται το βρέφος, το οποίο φταρνίζεται και κινεί τα χέρια του).

5) *Διάρκεια του μιμητικού επεισοδίου*. Καταγράφηκαν οι συνολικές διάρκειες των μιμήσεων στις απλές εναλλαγές σειράς, στις 5 υπο-κατηγορίες των συμπτώσεων δράσεις, ενώ επιπλέον υπολογίστηκαν οι διάρκειες του μοντέλου, της παύσης και του μιμητή στην απλή εναλλαγή σειράς. Δεν υπολογίσαμε τις συνολικές διάρκειες στις πολλαπλές εναλλαγές σειράς και στους συνδυασμούς εναλλαγών σειράς και συμπτώσεων δράσης λόγω χαμηλών συχνοτήτων εμφάνισης.

3.4.5. Μεταβλητές Προ-μιμητικής και Μετα-μιμητικής Ζώνης.

Η αλληλεπίδραση που εμπεριέχει μίμηση μπορεί χρονικά να χωριστεί σε τρία διαστήματα, τρεις ζώνες, σύμφωνα με την Kokkinaki (1998· βλ επίσης Μαρκοδημητράκη 2003) που η μία διαδέχεται την άλλη: η Προ-μιμητική ζώνη, η Μιμητική ζώνη και η Μετα-μιμητική ζώνη.

Ως Προ-μιμητική ζώνη ορίστηκε η χρονική περίοδος, ίση με 10 ή λιγότερα δευτερόλεπτα, η οποία τελειώνει στο σημείο που αρχίζει το μιμητικό επεισόδιο. Κατά τη διάρκεια της Προ-μιμητικής Ζώνης οι σύντροφοι μπορεί να εκδηλώσουν ή να μην εκδηλώσουν επικοινωνιακή συμπεριφορά.

Ως Μιμητική Ζώνη ορίστηκε η χρονική περίοδος κατά τη διάρκεια της οποίας λαμβάνει χώρα η μίμηση. Η Μιμητική ζώνη αρχίζει από το σημείο που τελειώνει η Προ-μιμητική Ζώνη και ολοκληρώνεται στο σημείο που αρχίζει η Μετα-μιμητική Ζώνη, οπότε έχει ολοκληρωθεί η αναπαραγωγή μίας συμπεριφοράς.

Ως Μετα- μιμητική Ζώνη ορίστηκε η χρονική περίοδος, ίση με 10 ή λιγότερα

δευτερόλεπτα, η οποία αρχίζει στο σημείο που τελειώνει το μιμητικό επεισόδιο. Κατά τη διάρκεια της Μετα-μιμητικής Ζώνης οι σύντροφοι εκδηλώνουν ή δεν εκδηλώνουν επικοινωνιακή συμπεριφορά.

Η Προ-μιμητική και η Μετα-μιμητική Ζώνη ανάλογα με το αν εκδηλώνεται σε αυτές επικοινωνιακή συμπεριφορά χαρακτηρίζονται ως:

1. *Επικοινωνιακή*: Η Προ-μιμητική και η Μετα-μιμητική Ζώνη θεωρούνται επικοινωνιακές, όταν σε αυτές οι σύντροφοι αλληλεπιδρούν κυρίως με βλεμματική επαφή, με λεκτικούς ή με μη λεκτικούς τρόπους, ενώ μπορεί να εμφανίζεται κινητική δραστηριότητα και από τους δύο συντρόφους. Αν η Προ-μιμητική Ζώνη είχε διάρκεια π.χ. 8 δευτερόλεπτα, χαρακτηριζόταν ως επικοινωνιακή αν στο 50% του χρόνου (4 δευτερόλεπτα) υπήρχε οποιαδήποτε από τις παραπάνω μορφές επικοινωνίας. Το ίδιο ίσχυε και για τη Μετα-μιμητική Ζώνη.

2. *Μη επικοινωνιακή* Η Προ-μιμητική και η Μετα-μιμητική ζώνη θεωρούνται μη επικοινωνιακές, όταν σε αυτές οι σύντροφοι δεν αλληλεπιδρούν βλεμματικά ή λεκτικά, είτε επειδή κάποιο άλλο ερέθισμα αποσπούσε την προσοχή του βρέφους ή του ενήλικα, είτε επειδή ο ένας ή και οι δύο σύντροφοι δεν είχαν διάθεση για επικοινωνία κ.ά. Αν η Προ-μιμητική Ζώνη είχε διάρκεια π.χ. 10 δευτερολέπτων, χαρακτηριζόταν ως μη επικοινωνιακή αν στο 50% του χρόνου (5 δευτερόλεπτα) υπήρχε οποιαδήποτε από τις παραπάνω μορφές συμπεριφοράς. Το ίδιο ίσχυε και για την Μετα-μιμητική ζώνη.

3.4.6. Συγκινησιακές εκφράσεις πριν, κατά και μετά τη μίμηση

Στην παρούσα μελέτη (βλ. στο Παράρτημα 3 το πρωτόκολλο μικρο-ανάλυσης, βλ. επ. Kokkinaki 1998· Μαζοκοπάκη, 2007· Μαρκοδημητράκη 2003· Σεμιτέκολου 2002) για τις 32 δυάδες του δείγματος στις 3 χρονικές ζώνες διερευνήθηκαν οι ακόλουθες συγκινησιακές εκφράσεις:

- *Ευχαρίστηση*: Ως ευχαρίστηση ταξινομήθηκε η συγκινησιακή έκφραση, στην οποία παρατηρούσαμε χαρούμενο, χαμογελαστό πρόσωπο με χαλαρούς τους μύες του προσώπου. Τα μάτια ήταν ανοιχτά και δεν υπήρχαν ρυτίδες γύρω από αυτά. Οι άκρες των χειλιών ελαφρώς ήταν στραμμένες προς τα πάνω, προκαλώντας στα μάγουλα μικρές ρυτίδες και το στόμα ελαφρώς ανοιχτό. Επίσης, μπορεί να παρατηρηθεί έντονη κινητική συμπεριφορά του βρέφους ή και του ενήλικα, δηλωτική της ευχαρίστησης που βιώνει.

- *Ενδιαφέρον*: Ως ενδιαφέρον ταξινομήθηκε η συγκινησιακή έκφραση κατά την οποία

το πρόσωπο του υποκειμένου έχει ύφος σοβαρό, δε χαμογελά και τα μάτια είναι πολύ ανοιχτά. Τα χείλη είναι μισάνοιχτα, οι άκρες τους κλίνουν ελαφρώς προς τα κάτω, το πάνω χείλος σχηματίζει ένα ανεστραμμένο U ενώ το κάτω χείλος είναι χαλαρό. Το υποκείμενο βλέπει επίμονα το πρόσωπο ή το σώμα του συντρόφου του, ανεξάρτητα από το τί κάνει ο σύντροφος και χωρίς να έχουν απαραίτητα βλεμματική επαφή.

- *Μεικτή συγκίνηση ευχαρίστησης- ενδιαφέροντος*: Πολύ συχνά στη μικρο-ανάλυση παρατηρήσαμε ανάμεικτη ευχαρίστηση με ενδιαφέρον, όπως παρατήρησε και η Μαρκοδημητράκη (2003), δηλαδή μία ρέουσα συγκινησιακή κατάσταση που είχε κάποια στοιχεία ευχαρίστησης (π.χ. έντονη κίνηση κάτω άκρων κ.λπ) και κάποια στοιχεία ενδιαφέροντος (π.χ. μισάνοικτα χείλη και επίμονο κοίταγμα), χωρίς όμως να υπάρχουν όλα τα στοιχεία και από τις δύο θετικές συγκινήσεις. Κρίναμε σκόπιμο, λόγω της συχνότητας εμφάνισης της μεικτής αυτής μορφής συγκινήσεων, να έχουμε μία ξεχωρή κατηγορία, διότι νομίζουμε ότι φανερώνει τη γρήγορη, μεταβαλλόμενη φύση των συγκινήσεων (Trevarthen 1993) στη δυαδική αλληλεπίδραση βρεφών-ενηλίκων.

- *Ουδέτερη συγκινησιακή έκφραση*: Ουδέτερη χαρακτηριζόταν η συγκινησιακή εκείνη έκφραση κατά την οποία ο ένας σύντροφος, χωρίς την έκφραση της ευχαρίστησης στο πρόσωπό του, έδειχνε να έχει μειωμένο ενδιαφέρον στις προσπάθειες του συντρόφου του να τον εμπλέξει στο επικοινωνιακό παιχνίδι. Συγκεκριμένα, δεν κοιτάζει επίμονα το πρόσωπο ή το σώμα του συντρόφου του, δε χαμογελά, οι μύες του προσώπου είναι χαλαροί και δε δείχνει αρκετά έτοιμος να εμπλακεί σε επικοινωνία.

- *Αρνητική συγκινησιακή έκφραση*: Ως αρνητική ταξινομήθηκε η συγκινησιακή έκφραση που συνοδεύονταν από απλό θυμό, σφικτούς του μύες του προσώπου, ρυτίδες γύρω από τα μάτια, σφικτά και ελαφρώς τεταμένα προς τα εμπρός τα χείλη, με τις άκρες τους να κλίνουν προς τα κάτω, το βλέμμα άλλοτε να είναι στραμμένο προς το σύντροφο και άλλοτε όχι, ενώ τα μάτια αρχίζουν να βουρκώνουν. Με διαφορετική ένταση η ίδια συγκίνηση συνοδευόταν από επίμονο κλάμα, ενώ παράλληλα τα μάτια έκλειναν σφικτά σχηματίζοντας γύρω τους ρυτίδες και το στόμα άνοιγε και παρήγαγε ήχο. Κάποιες φορές το υποκείμενο τέντωνε από θυμό το κεφάλι προς τα πίσω και τα πόδια του προς τα κάτω (Kokkinaki 1998· Kugiumutzakis et al 2005· Μαζοκοπάκη, 2007· Μαρκοδημητράκη 2003· Σεμιτέκολου 2002).

3.4.7. Μετα-μιμητικά σχόλια των ενηλίκων.

Η τέταρτη κατηγορία μεταβλητών αναφέρεται στα σχόλια που έκαναν οι παππούδες κι οι γιαγιάδες μετά το πέρας της μίμησης. Τα σχόλια καταγράφηκαν και ταξινομήθηκαν σε 4 κατηγορίες:

- *Έπαινος*: Επαινετικά χαρακτηρίζονται τα σχόλια των ενηλίκων που συνοδεύονται από ένα αίσθημα και μια λεκτική έκφραση ικανοποίησης και ευχαρίστησης του παππού ή της γιαγιάς για την προηγούμενη συμπεριφορά του βρέφους. Τέτοια σχόλια μπορεί να είναι «Μπράβο, μπράβο τι καλό παιδί που είσαι» κ.ά.

- *Παρότρυνση*: Τα σχόλια του παππού ή της γιαγιάς δείχνουν παρότρυνση, καθώς και μία προσδοκία για μία επερχόμενη ή πιο συχνά για μία αναμενόμενη συμπεριφορά του βρέφους. Το σχόλιο μπορεί να βασίζεται στην προηγούμενη μιμητική δραστηριότητα του βρέφους και στην επιθυμία του ενήλικα να την επαναλάβει ή στο να επαναλάβει κάτι που ο ενήλικας τού δείχνει ή τού εκφράζει φωνητικά. Τέτοια σχόλια μπορεί να είναι: «Κάνε και εσύ μωράκι μου Αλαλί» ή «Έλα μωρό μου κάνε ό,τι κάνει η γιαγιά», «Πες αγάπη μου μα-μα», κ.ά.

- *Ερώτηση*: Τα σχόλια σε αυτή την περίπτωση χαρακτηρίζονται από μία ερώτηση ή μία λεκτική απορία, ίσως και αμηχανία που βιώνει ο παππούς ή η γιαγιά τη συγκεκριμένη στιγμή της επικοινωνίας. Αναφέρονται είτε σε βιολογικές ανάγκες του βρέφους π.χ. «μήπως διψάς;», είτε σε αναζήτηση τρόπων δραστηριοποίησης του βρέφους και παρακίνησης του ενδιαφέροντός του π.χ. «θέλεις να μετρήσουμε τα δακτυλάκια;» κ.ά.

- *Απαγόρευση*: Τα σχόλια στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι αποτρεπτικά και αναφέρονται σε μία βρεφική συμπεριφορά, που ο παππούς ή η γιαγιά αποδοκιμάζει π.χ. «μη βάζεις τα χέρια σου στο στόμα».

3.5. Στατιστική ανάλυση

Το βασικό ερώτημα της μελέτης είναι, εάν αφενός στο σύνολο των δεδομένων και αφετέρου στον χρόνο της μελέτης (επίδραση ηλικίας του βρέφους) υπάρχουν ή όχι διαφορές στις υπό διερεύνηση μεταβλητές της μίμησης στην αλληλεπίδραση του βρέφους με τον παππού και στην αλληλεπίδραση του βρέφους με τη γιαγιά (επίδραση του φύλο του ενήλικα), καθώς και εάν υπάρχουν ή όχι διαφορές στις υπό διερεύνηση μεταβλητές στην Προ-μιμητική, στη Μιμητική και στη Μετα-μιμητική Ζώνη μεταξύ των Ομάδων 1 και 2.

3.5.1. Ανάλυση στο σύνολο των δεδομένων

Η αρχική εκτίμηση της συχνότητας και της σύγκρισης των μεταβλητών της Προ-μιμητικής, της Μιμητικής και της Μετα-μιμητικής Ζώνης έγιναν στο σύνολο των δεδομένων για τις Ομάδες 1 και 2. Οι συχνότητες αυτές συγκρίθηκαν μεταξύ τους (με τη δοκιμασία του χ^2) για την ανεύρεση στατιστικά σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2. Οι διασταυρούμενες κατηγορικές μεταβλητές ήταν το φύλο του ενήλικα (δύο γραμμές: αλληλεπίδραση του βρέφους με τον παππού και του βρέφους με τη γιαγιά) και το υπό διερεύνηση μιμητικό φαινόμενο (στήλες ίσες με τις διακριτές υποκατηγορίες του φαινομένου). Οι όποιες διαφορές στην κατανομή συχνότητας κάθε φαινομένου θεωρήθηκαν τυχαίες, εκτός και εάν η πιθανότητα p ήταν μικρότερη του 5% ($p < 0.05$). Στην ανάλυση των χρονικών διαρκειών χρησιμοποιήθηκε το t-test αλλά, όταν η χρήση του ήταν προβληματική (λόγω της μεγάλης απόκλισης από την κανονική κατανομή των συγκρινόμενων πληθυσμών που εκτιμήθηκε από το Levene's test for equality of variances), για την τελική αποτίμηση χρησιμοποιήσαμε το μη παραμετρικό τεστ Mann Whitney.

3.5.2. Διαχρονική ανάλυση

Με την προηγούμενη προσέγγιση αδυνατούμε να ανιχνεύσουμε την ηλικία εμφάνισης των όποιων διαφορών ή ομοιοτήτων που έχουν καταγραφεί συνολικά.

Η διαχρονική ανάλυση έγινε με ανάλυση διασποράς για επαναλαμβανόμενες μετρήσεις (analysis of variance for repeated measurements) σε μία ομάδα υποκειμένων (single group repeated measures) χρησιμοποιώντας την αντίστοιχη διαδικασία του πακέτου SPSS. Οι μεταβλητές που αφορούσαν τις διαφορετικές συνθήκες κατά τις οποίες γίνονταν οι μετρήσεις στα υποκείμενα (within subjects factors) ήταν δύο: η μεταβλητή «φύλο του ενήλικα» (με δύο επίπεδα: 1= παππούς, 2= γιαγιά) και η μεταβλητή «ηλικιακή ομάδα» (με τρία επίπεδα: 1 = ηλικιακή ομάδα 2 έως 3.5 μήνες, 2 = ηλικιακή ομάδα 4 έως 7.5 μήνες, 3= ηλικιακή ομάδα 8 έως 10 μήνες). Αναλυτικότερα για κάθε βρέφος καταγράφηκε η συχνότητα κάθε μιμητικής μεταβλητής εκφραζόμενη ως εκατοστιαία αναλογία στο σύνολο του αντίστοιχου μιμητικού φαινομένου, π.χ. της φωνητικής μίμησης ως ποσοστό (%) στο σύνολο των ειδών μίμησης κτλ. Η ποσοστιαία αναλογία κάθε μεταβλητής καταγράφηκε χωριστά στην αλληλεπίδραση των βρεφών με τους παππούδες και των βρεφών με τις γιαγιάδες στις 3 ηλικιακές ομάδες.

Μόνο η ομαδοποίηση σε 3 ηλικιακές ομάδες κατέστησε δυνατή την αξιολόγηση της ανάπτυξης των υπό μελέτη μεταβλητών στο χρόνο, καθώς η ομαδοποίηση σε περισσότερες ηλικιακές ομάδες αντιμετώπιζε συχνά το πρόβλημα διαδοχικών μηδενικών παρατηρήσεων, ιδιαίτερα σε χαμηλής συχνότητας ή σπάνια εμφανιζόμενες συμπεριφορές.

Η ανάλυση αυτή επέτρεψε:

α) τη σύγκριση της μορφής των καμπυλών ανάπτυξης κάθε μεταβλητής στην Ομάδα 1 (μιμητική αλληλεπίδραση βρέφους- παππού) και στην Ομάδα 2 (μιμητική αλληλεπίδραση βρέφους- γιαγιά) για την ανεύρεση διαφορών στη μορφή τους,

β) την αξιολόγηση εάν η ηλικία του βρέφους έχει σημαντική επίδραση στην υπο μελέτη μεταβλητή, και

γ) την αξιολόγηση εάν το φύλο του ενήλικα (παππούς ή γιαγιά) έχει σημαντική επίδραση στην υπό μελέτη μεταβλητή στις Ομάδες 1 και 2.

Ο έλεγχος αυτός στηρίχθηκε στην τιμή F της δοκιμασίας Wilks' Lambda και οι ανωτέρω επιδράσεις θεωρήθηκαν στατιστικά σημαντικές εάν η αντίστοιχη τιμή p ήταν μικρότερη του 0.05. Ο έλεγχος της ομοιογένειας των επαναλαμβανόμενων μετρήσεων έγινε με το τεστ του Mauchly και σε περιπτώσεις σημαντικής απόκλισης (πρόβλημα σφαιρικότητας), η αξιολόγηση της σημαντικότητας των ανωτέρω επιδράσεων έγινε με την κατάλληλη διόρθωση των βαθμών ελευθερίας και τη χρήση του δείκτη Greenhouse-Geisser. Στις περιπτώσεις που βρέθηκε στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο παραγόντων (φύλο του ενήλικα και ηλικία του βρέφους) η διαχρονική καμπύλη ανάπτυξης της συγκεκριμένης μεταβλητής είχε διαφορετική μορφή στις αλληλεπιδράσεις παππούδων-βρεφών από ό,τι στις αλληλεπιδράσεις γιαγιάδων-βρεφών. Σε αυτές τις περιπτώσεις η μελέτη της διαχρονικής ανάπτυξης του φαινομένου έγινε επίσης με ανάλυση διασποράς για επαναλαμβανόμενες μετρήσεις, αλλά με ένα μόνο παράγοντα (ηλικία του βρέφους), ξεχωριστά για τα δεδομένα που αφορούσαν τις αλληλεπιδράσεις του βρέφους με τον παππού και του βρέφους με τη γιαγιά (Minium, King & Bear, 1993· Willemsen, 1974).

3.6. Αξιοπιστία βαθμολογητών

Η ενδο- και δι-εκτιμητική αξιοπιστία των βαθμολογητών αφορά σε όλες τις υπο μελέτη μεταβλητές των δυαδικών επεισοδίων αλληλεπίδρασης. Η ερευνήτρια αρχικά ανέλυσε το 100% του καταγεγραμμένου υλικού. Μετά από δύο μήνες περίπου ανέλυσε ξανά το 33% των δεδομένων. Η ενδο-εκτιμητική αξιοπιστία υπολογίστηκε με το δείκτη Cohen's Kappa, ο οποίος κυμάνθηκε από 0,82 έως 0,89 για κάθε μία από τις μεταβλητές. Η μέση τιμή του Kappa για όλες τις μεταβλητές ήταν 0,84. Μία προπτυχιακή φοιτήτρια του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης εκπαιδεύτηκε στη μικρο-ανάλυση των δεδομένων και ανέλυσε το 10% του υλικού. Η δι-εκτιμητική αξιοπιστία ανάμεσα στην ανάλυση της ερευνήτριας και στην ανάλυση της φοιτήτριας κυμάνθηκε από 0,79 έως 0,86 για κάθε μία από τις μεταβλητές. Η μέση τιμή του Kappa για όλες τις μεταβλητές ήταν 0,82.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΜΕΛΕΤΗΣ

4.1. Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο περιγράφονται τα αποτελέσματα των στατιστικών αναλύσεων συνολικά και διαχρονικά στις Ομάδες 1 και 2 ως προς τη συχνότητα της μίμησης, την κατεύθυνση της μίμησης, τις δομές αλληλεπίδρασης μέσα στις οποίες εμφανίστηκε η μίμηση, τα είδη της μίμησης, τις διάρκειες της μίμησης, τις συγκινησιακές εκφράσεις στις τρεις ζώνες, τις επικοινωνιακές ή τις μη επικοινωνιακές συμπεριφορές που παρατηρήθηκαν πριν και μετά τη μίμηση καθώς και τα μετα-μιμητικά σχόλια των ενηλίκων.

4.2 Συχνότητα μιμήσεων

Στο σύνολο των 462 καταγραφών παρατηρήθηκαν 1350 μιμήσεις. Από αυτές, οι 703 (52%) παρατηρήθηκαν στην Ομάδα 1 (βρέφη-παππούδες) και οι 647 (48%) μιμήσεις στην Ομάδα 2 (βρέφη-γιαγιάδες). Στον Πίνακα 1 φαίνονται οι συχνότητες και το εύρος των μιμήσεων κατά Ομάδα, καθώς και οι Μ.Ο. των μιμήσεων ανά 7-λεπτη επικοινωνία.

ΟΜΑΔΕΣ	Αριθμός μιμήσεων	Εύρος μιμήσεων	Μ.Ο. μιμήσεων ανά 7-λεπτη επικοινωνία
1	703	0-10	3.04
2	647	0-12	2.8
Σύνολο	1350	0-12	2.92

Πίνακας 1. Συχνότητες, εύρος μιμήσεων και οι Μ.Ο. των μιμήσεων ανά 7-λεπτη επικοινωνία κατά Ομάδα

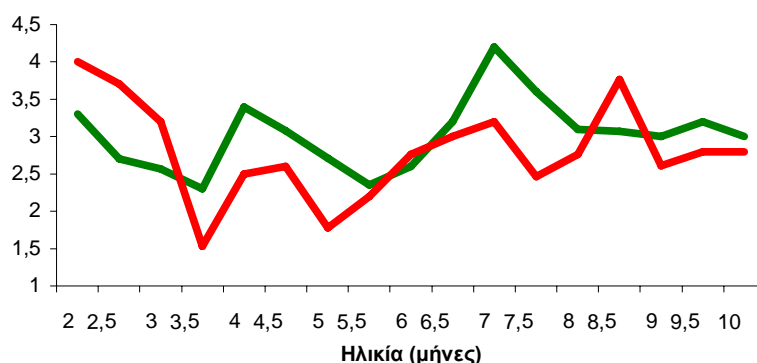
Η διαφορά εμφάνισης των Μ.Ο. της μίμησης στο σύνολο των δεδομένων μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δεν ήταν στατιστικώς σημαντική (t-test για δείγματα ταιριασμένα κατά ζεύγη) ($t=1,29$, $df=230$, $p=0,197$).

Στον Πίνακα 2 φαίνονται οι Μ.Ο. των μιμήσεων, οι τυπικές αποκλίσεις και το εύρος των μιμήσεων κατά Ομάδα στις 17 χρονικές στιγμές από τον 2^ο έως τον 10 μήνα.

Ηλικία (μήνες)	Ομάδα	Μ.Ο	Τυπική απόκλιση	Εύρος τιμών
2	1	3.3	2.9	0-8
	2	4	3.2	0-11
2.5	1	2.7	2.24	0-9
	2	3.7	2.05	1-7
3	1	2.57	1.9	0-6
	2	3.2	2.57	0-8
3.5	1	2.3	1.88	0-6
	2	1.53	1.66	0-6
4	1	3.4	2.79	0-9
	2	2.5	1.78	1-7
4.5	1	3.08	2.87	0-9
	2	2.6	1.96	0-7
5	1	2.71	2.12	0-7
	2	1.78	1.42	0-4
5.5	1	2.35	2.6	0-10
	2	2.2	1.96	0-7
6	1	2.6	1.32	0-5
	2	2.76	3.11	0-12
6.5	1	3.2	1.61	1-7
	2	3	2.76	0-9
7	1	4.2	2.2	0-7
	2	3.2	2.5	0-8
7.5	1	3.6	1.89	1-7
	2	2.46	1.61	0-6
8	1	3.1	1.8	1-7
	2	2.76	2.27	0-7
8.5	1	3.07	2.43	1-7
	2	3.76	2.55	0-8
9	1	3	2.16	1-7
	2	2.61	1.5	0-5
9.5	1	3.2	2.08	1-8
	2	2.8	1.76	0-6
10	1	3	2.1	0-6
	2	2.8	2.3	0-5

Πίνακας 2. Μ.Ο. των μιμήσεων, τυπικές αποκλίσεις και εύρος των μιμήσεων κατά Ομάδα στον χρόνο της μελέτης.

Στο Γράφημα 1 φαίνεται η κατανομή των Μ.Ο. των μιμήσεων στις Ομάδες 1 και 2 στο χρόνο της μελέτης (2-10 μήνες) – πριν από την ομαλοποίηση σε 3 ηλικιακές ομάδες, η οποία εφαρμόζεται στις επιμέρους μεταβλητές της μίμησης (βλ. επόμενο υποκεφάλαιο).

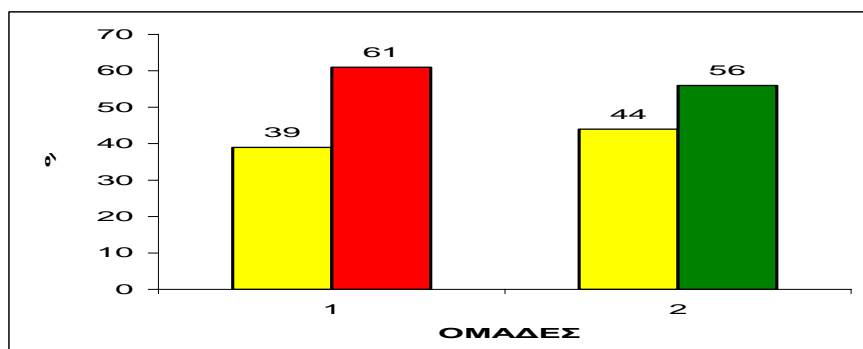
Γράφημα 1. Κατανομή των Μ.Ο. των μιμήσεων στις Ομάδες 1 (κόκκινη γραμμή) και 2 (πράσινη γραμμή) στον χρόνο της μελέτης.

Στο σύνολο των δεδομένων δε βρέθηκε στατιστικώς σημαντική διαφορά, μεταξύ των Μ.Ο. των μιμήσεων ανάμεσα στις 2 Ομάδες του δείγματος.

4.3. Κατεύθυνση της μίμησης.

Ανάλυση επί του συνόλου των δεδομένων

Από τις 703 μιμήσεις που παρατηρήθηκαν στην Ομάδα 1, οι 273 (39%) έγιναν από τα βρέφη και οι 430 (61%) έγιναν από τους παππούδες. Αντιστοίχως, από τις 647 μιμήσεις που παρατηρήθηκαν στην Ομάδα 2, οι 285 (44%) έγιναν από τα βρέφη και οι 362 (56%) έγιναν από τις γιαγιάδες. Συνολικά, οι ενήλικες μιμούνται συχνότερα τα βρέφη (59%) από ό,τι τα βρέφη τους ενήλικες (41%) (βλ. Γράφημα 2). Οι παππούδες μιμούνται συχνότερα τα βρέφη από τις γιαγιάδες (61% vs. 56%). Τα βρέφη μιμούνται συχνότερα τις γιαγιάδες από τους παππούδες (44% vs. 39%). Η διαφορά αυτή είναι στα όρια της σημαντικότητας ($\chi^2=3.750$, $df=1$ $p=0.053$).

Γράφημα 2. Κατανομή μιμήσεων στις αλληλεπιδράσεις των συντρόφων κατά Ομάδες (κίτρινο= μιμήσεις βρεφών, κόκκινο= μιμήσεις παππούδων, πράσινο=μιμήσεις γιαγιάδων).

Διαχρονική ανάλυση

Η *διαχρονική ανάλυση* της κατεύθυνσης της μίμησης με την ομαλοποίηση σε 3 ηλικιακές ομάδες (2-3.5 μήνες, 4-7.5 μήνες, 8-10 μήνες) έγινε με βάση τα βρέφη που μιμούνται τους ενήλικες στο σύνολο των μιμήσεων (Πίνακας 3, Γράφημα 3).

Η ανάλυση της κατεύθυνσης της μίμησης των ενηλίκων για τις Ομάδες 1 και 2 (Γράφημα 4) βασίζεται στη διαφορά της καταγραφείσας εκατοστιαίας αναλογίας των βρεφικών μιμήσεων (Πίνακας 3) στο σύνολο των μιμήσεων.

Η πορεία ανάπτυξης των *βρεφικών* μιμήσεων κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 3 και στο Γράφημα 3 και η αντίστοιχη των *ενηλίκων* στο Γράφημα 4.

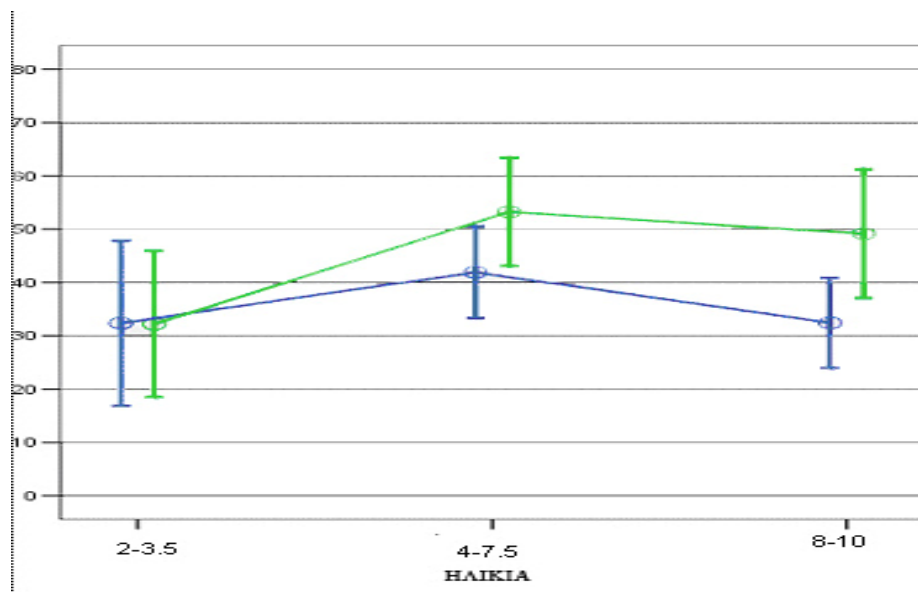
Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης της κατεύθυνσης των μιμήσεων στις δύο Ομάδες [Wilk's $\Lambda=0.819$, $F(2, 13)=1.441$, $P=0.272$].

Υπήρξε σημαντική επίδραση της ηλικίας, καθώς παρατηρείται αύξηση των μιμήσεων των *βρεφών* στην ηλικία 4-7,5 μηνών (και αντίστοιχη μείωση των μιμήσεων των ενηλίκων) [Wilk's $\Lambda=0.610$, $F(2, 13)=4.161$, $P=0.040$], ενώ η μείωση του αριθμού των βρεφικών μιμήσεων που παρουσιάστηκε στους 8-10 μήνες δεν ήταν στατιστικά σημαντική (βλ. Γραφήματα 3 και 4).

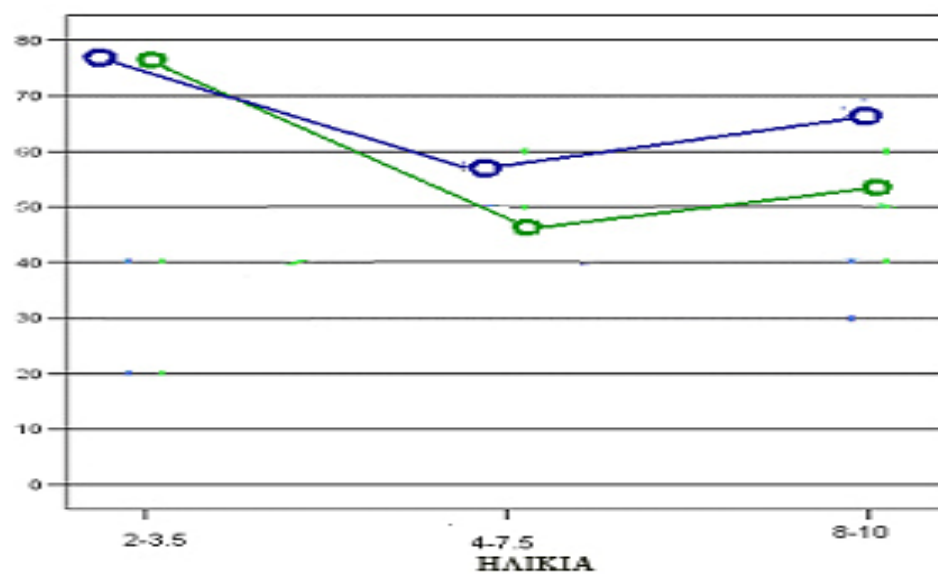
Επίσης η ανάλυση έδειξε ότι το φύλο του ενήλικα είχε σημαντική επίδραση, καθώς τα βρέφη τείνουν να μιμούνται συνολικά συχνότερα τις γιαγιάδες από τους παπούδες (και αντίστοιχα οι παπούδες συχνότερα τα βρέφη από τις γιαγιάδες) [Wilk's $\Lambda=0.735$, $F(1, 14)=5.036$, $P=0.042$].

ΟΜΑΔΕΣ	Ηλικία (μήνες)	Μέση τιμή βρεφικών μιμήσεων	Τυπική απόκλιση
Ομάδα 1	2 – 3.5	32,36	27,94
	4 – 7.5	41,94	16,12
	8 - 10	32,41	15,85
	Σύνολο	35,64	20,62
Ομάδα 2	2 – 3.5	32,19	25,73
	4 – 7.5	53,26	19,09
	8 - 10	49,12	22,65
	Σύνολο	44,86	24,00
Συνολικά	2 – 3.5	32,27	26,37
	4 – 7.5	47,60	18,31
	8 - 10	40,77	21,02
	Σύνολο	40,30	22,75

Πίνακας 3. Διαχρονική ανάπτυξη (%) της βρεφικής μίμησης κατά Ομάδα και συνολικά.

Γράφημα 3. Διαχρονική ανάπτυξη της βρεφικής μίμησης στην Ομάδα 1 (μπλε γραμμή) και στην Ομάδα 2 (πράσινη γραμμή).

Γράφημα 4. Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης των ενηλίκων στην Ομάδα 1 (μπλε γραμμή) και στην Ομάδα 2 (πράσινη γραμμή).

Συνολικά και στο χρόνο της μελέτης:

- α) οι ενήλικες μιμούνται σημαντικά συχνότερα τα βρέφη από ό,τι τα βρέφη τους ενήλικες,*
- β) τα βρέφη μιμούνται σημαντικά συχνότερα τις γιαγιάδες από τους παππούδες και οι παππούδες μιμούνται σημαντικά συχνότερα τα βρέφη από τις γιαγιάδες,*
- γ) η βρεφική μίμηση αυξάνεται σημαντικά μεταξύ 4 και 7.5 μηνών, ενώ κατά την ίδια χρονική περίοδο παρατηρείται μείωση των μιμήσεων των ενηλίκων,*

δ) οι μορφές της πορείας ανάπτυξης της κατεύθυνσης των μιμήσεων στις δύο Ομάδες δε διέφεραν σημαντικά.

4.4 Δομές μιμητικής αλληλεπίδρασης

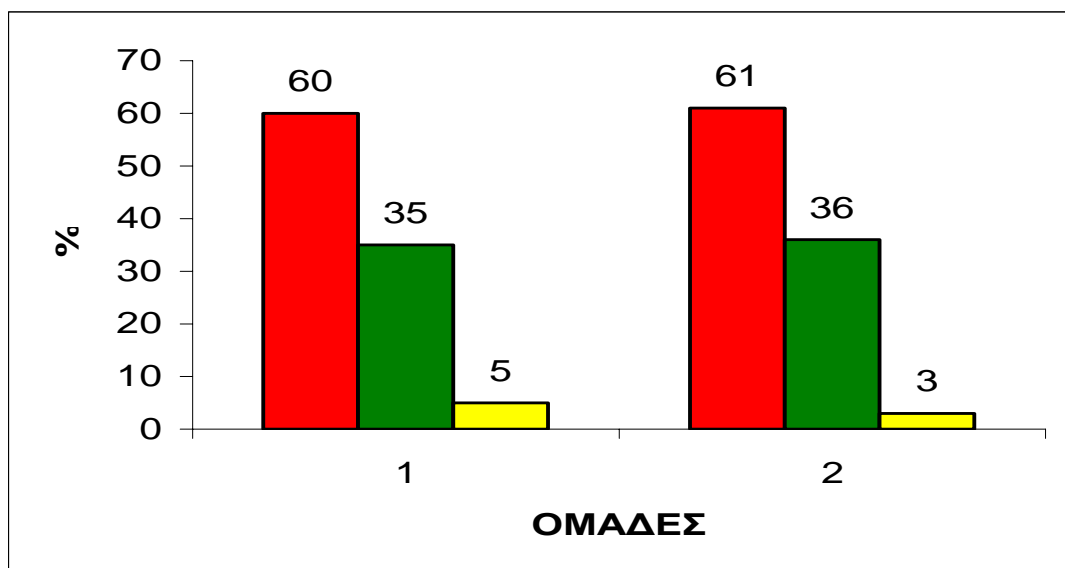
Ανάλυση στο σύνολο των δεδομένων

Ως προς τις δομές της αλληλεπίδρασης μέσα στις οποίες εμφανίζεται η μίμηση, στο σύνολο του δείγματος επικράτησε η εναλλαγή σειράς (N=819, 61%), ακολούθησε η σύμπτωση δράσης (N=484, 36%) και τέλος οι συνδυασμοί (N=47, 5%) [συνδυασμός εναλλαγής σειράς και σύμπτωσης δράσης (N= 25, 1,8%), συνδυασμός εναλλαγών σειράς και σύμπτωσης δράσης (N=21, 1,6 %) και σπάνια ο συνδυασμός εναλλαγών σειράς και συμπτώσεων δράσης (N=1, 0.1%)].

Στον Πίνακα 4 φαίνονται οι απόλυτες τιμές των δομών της μιμητικής αλληλεπίδρασης κατά Ομάδα και στο Γράφημα 5 οι σχετικές συχνότητες τους κατά Ομάδα. Οι δύο πρώτες δομές μιμητικής αλληλεπίδρασης (εναλλαγή σειράς και σύμπτωση δράσης) δε διέφεραν σε στατιστικώς σημαντικό βαθμό μεταξύ των δύο Ομάδων ($\chi^2 = 3.177$, $df = 4$, $p = 0.529$). Η ανάλυση έγινε στην εναλλαγή σειράς και στη σύμπτωση δράσης (97% των δομών αλληλεπίδρασης), και όχι στους συνδυασμούς τους λόγω της μικρής τους συχνότητας.

Μίμηση κατά δομή αλληλεπίδρασης	Ομάδα 1	Ομάδα 2	Σύνολο
	N	N	N
Μίμηση σε εναλλαγή σειράς	425	394	819
Μίμηση σε σύμπτωση δράσης	248	236	484
Μίμηση σε συνδυασμούς	30	17	47
Σύνολο	703	647	1350

Πίνακας 4. Αριθμός μιμήσεων κατά δομή αλληλεπίδρασης και κατά Ομάδα.

Γράφημα 5. Ποσοστά μιμητικών επεισοδίων κατά δομή αλληλεπίδρασης και κατά Ομάδα. (κόκκινο=εναλλαγές σειράς, πράσινο=συμπτώσεις δράσης, κίτρινο=συνδυασμοί).

Στο σύνολο των δεδομένων, στις εναλλαγές σειράς (N=819) επικράτησε η απλή εναλλαγή σειράς (N=582, 71%), και ακολούθησαν η διπλή (N=138, 17%), η τριπλή (N=51, 6%) και οι πολλαπλές εναλλαγές σειράς (N=48, 6%) (βλ. Πίνακα 5). Τα είδη των εναλλαγών σειράς δε διέφεραν σε στατιστικώς σημαντικό βαθμό μεταξύ των δύο Ομάδων ($\chi^2 = 6.205$, $df=5$, $p = 0.287$). Στον Πίνακα 5 φαίνονται οι απόλυτες και οι σχετικές συχνότητες των ειδών εναλλαγών σειράς κατά Ομάδα.

Μίμηση κατά είδος της εναλλαγής σειράς	Ομάδα 1		Ομάδα 2		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%
Μίμηση σε απλή εναλλαγή σειράς	304	72	278	71	582	71
Μίμηση σε διπλή εναλλαγή σειράς	70	16	68	17	138	17
Μίμηση σε τριπλή εναλλαγή σειράς	28	7	23	6	51	6
Μίμηση σε πολλαπλή εναλλαγή σειράς	23	5	25	6	48	6
Σύνολο	425	100	394	100	819	100

Πίνακας 5. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες μιμήσεων ανάλογα με το είδος της εναλλαγής σειράς κατά Ομάδα.

Στο σύνολο των δεδομένων, στις συμπτώσεις δράσης ή συμπράξεις (N=484) εμφανίστηκαν κατά σειρά συχνότητας: η σύμπραξη προς το κέντρο (N= 147, 30%), η ολοκληρωμένη σύμπραξη (N=136, 28%), η σύμπραξη προς τα δεξιά (N=89, 16%), η σύμπραξη προς τα αριστερά (N=68, 14%) και η παρατεταμένη σύμπραξη (N=44, 10%). Τα είδη των συμπράξεων δε διέφεραν σε στατιστικώς σημαντικό βαθμό μεταξύ των δύο Ομάδων ($\chi^2 = 8.383$, $df= 4$, $p= 0.79$).

Μίμηση κατά είδος της σύμπραξης δράσης	Ομάδα 1		Ομάδα 2		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%
Μίμηση σε σύμπραξη προς το κέντρο	71	29	76	32	147	30
Μίμηση σε ολοκληρωμένη σύμπραξη	83	33	53	22	136	28
Μίμηση σε σύμπραξη προς τα δεξιά	43	17	46	20	89	16
Μίμηση σε σύμπραξη προς τα αριστερά	29	12	39	17	68	14
Μίμηση σε παρατεταμένη σύμπραξη	22	9	22	9	44	10
Σύνολο	248	100	236	100	484	100

Πίνακας 6. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες μιμήσεων ανάλογα με το είδος της σύμπτωσης δράσης κατά Ομάδα.

Διαχρονική ανάλυση

Η πορεία ανάπτυξης των μιμήσεων στις εναλλαγές σειράς κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 7 και στο Γράφημα 6.

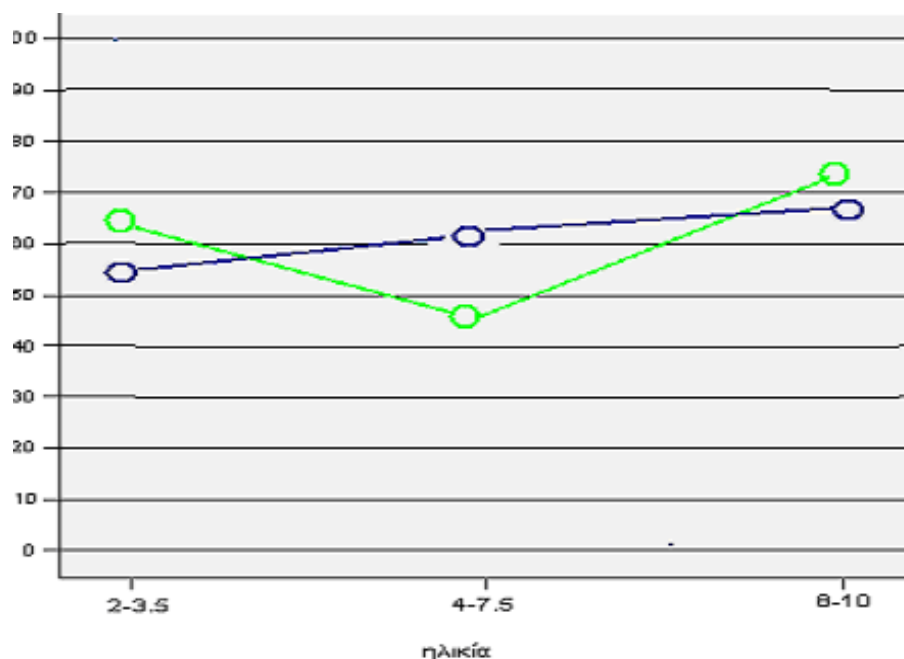
Η ανάλυση έδειξε απουσία σημαντικής διαφοράς στις μορφές των καμπυλών ανάπτυξης των μιμήσεων στις εναλλαγές σειράς μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 [Wilk's $\Lambda=0.632$, $F(2, 13)=3.787$, $P=0.051$].

Η επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη της μεταβλητής ήταν σημαντική [Wilk's $\Lambda=0.613$, $F(2, 13)=4.112$, $P=0.041$]. Η πορεία συνολικά ήταν μη γραμμική, με μη σημαντική διαφορά στις πρώτες δύο ηλικιακές ομάδες, αλλά παρουσία σημαντικής αύξησης στην ηλικία 8-10 μηνών (βλ Πίνακα 7 και Γράφημα 6).

Δε βρέθηκε επίδραση φύλου των ενηλίκων στις εναλλαγές σειράς μεταξύ των δύο Ομάδων [Wilk's $\Lambda=0.998$, $F(1, 14)=0.027$, $P=0.871$].

ΟΜΑΔΕΣ	Ηλικία (μήνες)	Μέση τιμή μιμήσεων	Τυπική απόκλιση
Ομάδα 1	2 – 3.5.	54,50	22,09
	4 – 7.5	60,23	18,00
	8 – 10	68,25	21,39
	Σύνολο	61,13	20,87
Ομάδα 2	2 - 3.5	63,50	16,71
	4 – 7.5	48,75	18,66
	8 – 10	71,11	15,94
	Σύνολο	61,12	19,22
Σύνολο	2 - 3..5	59,15	19,70
	4 – 7.5	54,49	18,95
	8 – 10	69,68	18,61
	Σύνολο	61,13	19,94

Πίνακας 7: Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης στις εναλλαγές σειράς (% των ειδών δομής μίμησης) κατά Ομάδα και συνολικά

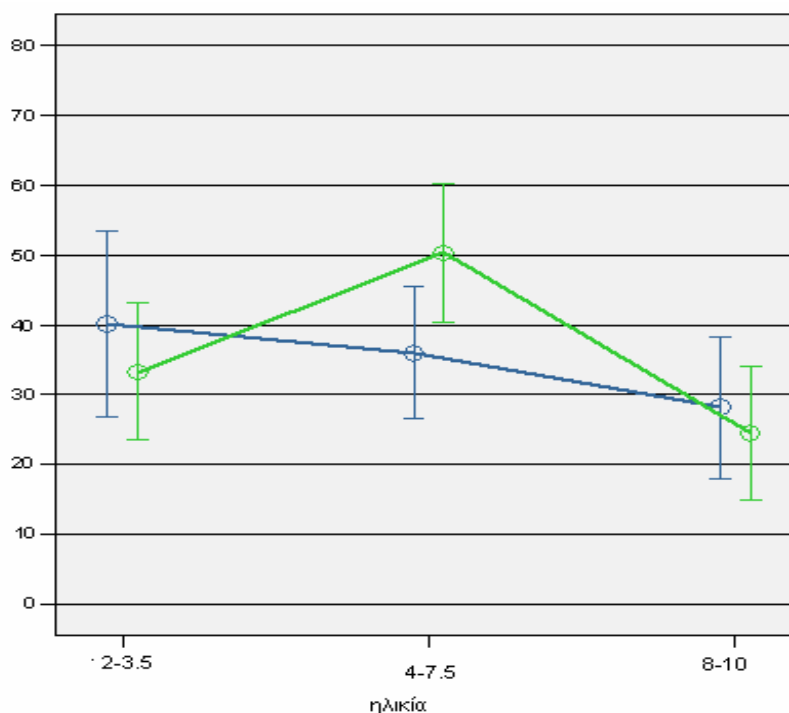
Γράφημα 6. Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης στις εναλλαγές σειράς (% των ειδών δομής μίμησης) στην Ομάδα 1 (μπλε γραμμή) και στην Ομάδα 2 (πράσινη γραμμή).

Η πορεία ανάπτυξης των μιμήσεων στις *συμπτώσεις δράσης* κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 8 και στο Γράφημα 7. Η ανάλυση έδειξε ότι οι μορφές των καμπυλών ανάπτυξης της μίμησης στις *συμπτώσεις δράσης* στις Ομάδες 1 και 2, *διαφέρουν* μεταξύ τους σημαντικά [Wilk's $\Lambda=0.613$, $F(2, 13)=4.103$, $P=0.042$]. Έτσι, η επίδραση της ηλικίας αξιολογήθηκε χωριστά για τις μιμήσεις στις *συμπτώσεις δράσης* στην Ομάδα 1 και χωριστά στην Ομάδα 2. Στην Ομάδα 1 η ηλικία δεν ήταν σημαντικός παράγοντας [Wilk's $\Lambda=0.700$, $F(2, 13)=2.788$, $P=0.098$] ενώ αντίθετα στατιστικά σημαντική ήταν η επίδραση της ηλικίας στην Ομάδα 2 [Wilk's $\Lambda=0.403$, $F(2, 14)=10.369$, $P=0.002$]. Η επίδραση της ηλικίας στην Ομάδα 2, ήταν μη γραμμική, με αύξηση στη δεύτερη ηλικιακή ομάδα (4-7,5 μηνών) και μείωση στην τρίτη ηλικιακή ομάδα (8-10 μήνες) (βλ. Πίνακας 8 και Γράφημα 7)

Δε βρέθηκε επίδραση φύλου των ενηλίκων στις μιμήσεις των *συμπτώσεων δράσης* μεταξύ των δύο Ομάδων [Wilk's $\Lambda=0.998$, $F(1, 14)=0.027$, $P=0.871$].

ΟΜΑΔΕΣ	Ηλικία (μήνες)	Μέση τιμή μιμήσεων	Τυπική απόκλιση
Ομάδα 1	2 – 3.5	40,15	24,09
	4 – 7.5	36,03	17,77
	8 - 10	28,10	19,23
	Σύνολο	34,65	20,63
Ομάδα 2	2 – 3.5	33,32	18,46
	4 – 7.5	50,41	18,62
	8 - 10	24,40	17,80
	Σύνολο	36,04	20,96
Σύνολο	2 – 3.5	36,63	21,29
	4 – 7.5	43,22	19,34
	8 - 10	26,25	18,32
	Σύνολο	35,35	20,70

Πίνακας 8: Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης στις συμπτώσεις δράσης (% των ειδών δομής μίμησης) κατά Ομάδα και συνολικά.

Γράφημα 7: Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης στις συμπτώσεις δράσης (% των ειδών δομής μίμησης) στην Ομάδα 1 (μπλε γραμμή) και στην Ομάδα 2 (πράσινη γραμμή).

Στο σύνολο των δεδομένων:

α) στις 2 Ομάδες επικράτησαν:

- οι μιμητικές αλληλεπιδράσεις σε εναλλαγές σειράς (6 στις 10 μιμήσεις) παρά σε συμπτώσεις δράσεις (3,5 στις 10 μιμήσεις), ενώ οι μιμήσεις εμφανίστηκαν ελάχιστα στους συνδυασμούς τους (όπου δεν έγινε ανάλυση),
- οι απλές εναλλαγές σειράς (7 στις 10 εναλλαγές σειράς) έναντι των υπολοίπων ειδών εναλλαγής σειράς,
- οι συμπράξεις προς το κέντρο (3 στις 10 συμπράξεις) και οι ολοκληρωμένες συμπράξεις (περίπου 3 στις 10 συμπράξεις) έναντι των υπολοίπων ειδών σύμπτωσης δράση, και

β) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις εναλλαγές σειράς και τις υποκατηγορίες των εναλλαγών σειράς, καθώς και ως προς τις συμπτώσεις δράσης και τις υποκατηγορίες των συμπτώσεων δράσης.

Στη διαχρονική ανάλυση:

α) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκε διαφορά (στατιστικώς οριακή διαφορά) στις μορφές των καμπυλών ανάπτυξης της μίμησης στις εναλλαγές σειράς, ενώ βρέθηκε σημαντική διαφορά στις συμπτώσεις δράσης,

β) η επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη της μίμησης στις εναλλαγές σειράς ήταν σημαντική, μη γραμμική με σημαντική αύξηση στην ηλικία των 8 έως 10 μηνών,

γ) η επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη της μίμησης στις συμπτώσεις δράσης στην Ομάδα 1 δεν ήταν σημαντική, ενώ στην Ομάδα 2 ήταν σημαντική, μη γραμμική με αύξηση στους 4 έως τους 7,5 μήνες και μείωση στους 8 έως τους 10 μήνες,

δ) η επίδραση του φύλου των ενηλίκων δεν ήταν στατιστικώς σημαντική στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης στις Ομάδες 1 και 2, στις εναλλαγές σειράς και στις συμπτώσεις δράσης

4.5. Είδη Μίμησης

Ανάλυση στο σύνολο των δεδομένων

Συνολικά κατά σειρά συχνότητας καταγράφηκαν τα παρακάτω είδη μίμησης: φωνητική μίμηση (N=631, 47%), μίμηση κινήσεων του σώματος (N=410, 30%), μίμηση εκφράσεων του προσώπου (N=179, 13%), μίμηση συνδυασμών (N=69, 5%) και μίμηση μη λεκτικών ήχων (N= 61, 5%). Στον Πίνακα 9 φαίνονται οι απόλυτες

συχνότητες των ειδών μίμησης κατά Ομάδα. Η κατανομή των ειδών μίμησης δε διέφερε στατιστικώς σημαντικά μεταξύ των δύο Ομάδων ($\chi^2=3.486$, $df=4$, $p=0.48$).

Είδη μίμησης	Ομάδα 1		Ομάδα 2		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%
Μίμηση φωνητική	327	46	304	47	631	47
Μίμηση κινήσεων του σώματος	215	31	195	30	410	30
Μίμηση εκφράσεων του προσώπου	98	14	81	13	179	13
Μίμηση μη λεκτικών ήχων	33	5	28	4	61	5
Μίμηση συνδυασμών	30	4	39	6	69	5
Σύνολο	703	100	647	100	1350	100

Πίνακας 9. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες ειδών μίμησης κατά Ομάδα.

Φωνητική μίμηση

Συνολικά, στη φωνητική μίμηση (N=631) (βλ. Πίνακα 10) υπερίσχυσε η μίμηση των φωνηέντων (N=402, 64%) έναντι της μίμησης του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων (N=192, 30%) και της μίμησης των συμφώνων (N=37, 6%). Παρουσιάστηκε στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ της Ομάδας 1 και της Ομάδας 2 ($\chi^2=7.462$, $df=2$, $p=0.024$), καθώς στην Ομάδα 1 (βρέφη-παππούδες) εμφανίστηκε αυξημένη συχνότητα μίμησης φωνηέντων έναντι της Ομάδας 2 (βρέφη-γαργιάδες) (69% vs. 59%), στην οποία Ομάδα 2 εμφανίστηκε αυξημένη μίμηση συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων έναντι της Ομάδας 1 (35% vs. 26%).

Είδη φωνητικής μίμησης	Ομάδα 1		Ομάδα 2		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%
Μίμηση φωνηέντων	224	69	178	59	402	64
Μίμηση συμφώνων	19	5	18	6	37	6
Μίμηση φωνηέντων και συμφώνων	84	26	108	35	192	30
Σύνολο	327	100	304	100	631	100

Πίνακας 10. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες ειδών φωνητικής μίμησης κατά Ομάδα.

Μίμηση κινήσεων του σώματος

Συνολικά στη μίμηση κινήσεων του σώματος (N=410) (βλ. Πίνακα 11) επικράτησαν οι μιμήσεις κινήσεων των χεριών (N=190, 87%), λιγότερο συχνά εμφανίστηκαν οι μιμήσεις των κινήσεων της κεφαλής (N=49, 11,8 %) και πολύ σπάνια οι μιμήσεις των κινήσεων των ποδιών (N=3, 0.7%) και ο συνδυασμός κινήσεων (N=1, 0.2%). Δεν παρατηρήθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο Ομάδων του δείγματος ($\chi^2= 2.355$, $df=3$, $p= 0.5$).

Είδη μίμησης κινήσεων του σώματος	Ομάδα 1		Ομάδα 2		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%
Μίμηση κινήσεων χεριών	190	88,0	167	85,5	357	87,0
Μίμηση κινήσεων κεφαλής	22	10,0	27	14,0	49	11,8
Μίμηση κινήσεων ποδιών	2	1,0	1	0,5	3	0,7
Μίμηση συνδυασμών	1	0,5			1	0,5
Σύνολο	215	100	195	100,0	410	100,0

Πίνακας 11. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες ειδών μίμησης κινήσεων του σώματος κατά Ομάδα.

Μίμηση εκφράσεων του προσώπου

Συνολικά, στη μίμηση εκφράσεων του προσώπου (N=179) (Πίνακας 12) επικράτησαν οι μιμήσεις του ανοίγματος του στόματος (N=141, 79%), και ακολούθησαν οι μιμήσεις προβολής της γλώσσας (N=16, 9%), αναμασήματος (N=6, 3%), ανοίγματος- κλεισίματος των ματιών (N=2, 1%) και των άλλων/διαφόρων εκφράσεων του προσώπου (N=14, 8%). Ανάμεσα στις δύο Ομάδες υπήρξε οριακά σημαντική διαφορά ($\chi^2=9.303$, $df=4$, $p= 0.054$), καθώς στην Ομάδα 1 υπερίσχυσε η μίμηση των άλλων/διαφόρων εκφράσεων του προσώπου (11% vs. 4%) έναντι της Ομάδας 2, η οποία εμφάνισε συχνότερα τη μίμηση του αναμασήματος (6% vs. 1%) έναντι της Ομάδας 1 – όμως, λόγω των χαμηλών συχνοτήτων και της οριακά σημαντικής διαφοράς, εκλαμβάνουμε τις διαφορές ανάμεσα στις δύο Ομάδες ως μη σημαντικές.

Είδη μίμησης εκφράσεων του προσώπου	Ομάδα 1		Ομάδα 2		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%
Μίμηση ανοίγματος του στόματος	78	80	63	78	141	79
Μίμηση προβολής της γλώσσας	8	8	8	10	16	9
Μίμηση αναμασήματος	1	1	5	6	6	3
Μίμηση ανοίγματος-κλεισίματος ματιών			2	2	2	1
Μίμηση άλλων εκφράσεων	11	11	3	4	14	8
Σύνολο	98	100	81	100	179	100

Πίνακας 12. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες ειδών μίμησης εκφράσεων του προσώπου κατά Ομάδα.

Μίμηση των μη λεκτικών ήχων

Συνολικά στη μίμηση των μη λεκτικών ήχων (N=61) (βλ. Πίνακα 13) επικράτησε η μίμηση των άλλων/διαφόρων ήχων (N=14, 23%), ακολούθησε σε ίση συχνότητα η μίμηση του φταρνίσματος και του χασμουρητού (N=13, 21%), η μίμηση

του βηξίματος (N=6, 10%) και του λόξιγκα (N=5, 8.%) ενώ σε μικρότερες συχνότητες εμφανίστηκαν οι μιμήσεις του κλαυθμυρισμού και του αναστεναγμού (N=4, 7%) και πολύ σπάνια η μίμηση του κλάματος (N=2, 3%). Η διαφορά μεταξύ των δύο Ομάδων δεν ήταν στατιστικώς σημαντική ($\chi^2=11.983$, $df= 7$, $p= 0.101$).

Είδη μίμησης μη λεκτικών ήχων	Ομάδα 1		Ομάδα 2		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%
Μίμηση φταρνίσματος	4	12	9	32	13	21
Μίμηση χασμουρητού	9	27	4	14	13	21
Μίμηση αναστεναγμού	1	3	3	11	4	7
Μίμηση κλάματος	2	6			2	3
Μίμηση κλαυθμυρισμού	1	3	3	11	4	7
Μίμηση βηξίματος	5	15	1	4	6	10
Μίμηση λόξιγκα	4	12	1	4	5	8
Μίμηση άλλων απροσδιόριστων ήχων	7	21	7	25	14	23
Σύνολο	33	100	28	100	61	100

Πίνακας 13. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες ειδών μίμησης μη λεκτικών ήχων κατά Ομάδα.

Μίμηση των συνδυασμών

Συνολικά, στη μίμηση των *συνδυασμών* (N=69) (βλ. Πίνακα 14) επικράτησε η μίμηση του συνδυασμού φωνητικής μίμησης και εκφράσεων προσώπου (N=48, 70%), ακολούθησε η φωνητική-κινητική μίμηση (N= 18, 26%) και τέλος η μίμηση του συνδυασμού φωνητικής μίμησης και μίμησης μη λεκτικών ήχων (N=3, 4%). Η διαφορά μεταξύ των δύο Ομάδων δεν ήταν στατιστικώς σημαντική ($\chi^2=4.260$, $df=2$, $p= 0.119$).

Είδη μίμησης συνδυασμών	Ομάδα 1		Ομάδα 2		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%
Μίμηση φωνητική και εκφράσεων του προσώπου	19	63	29	74	48	70
Μίμηση φωνητική και κινήσεων του σώματος	8	27	10	26	18	26
Μίμηση φωνητική και μη λεκτικών ήχων	3	10			3	4
Σύνολο	30	100	39	100	69	100

Πίνακας 14. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες ειδών μίμησης στους συνδυασμούς κατά Ομάδα.

Διαχρονική ανάλυση

Διαχρονική ανάλυση έγινε στα δεδομένα των φωνητικών μιμήσεων και της μίμησης: φωνηέντων, συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων, κινήσεων του σώματος, εκφράσεων του προσώπου, ανοίγματος του στόματος και μη λεκτικών ήχων. Στους συνδυασμούς των ειδών μίμησης και στις υπόλοιπες υποκατηγορίες των ειδών μίμησης δεν έγινε διαχρονική ανάλυση λόγω ανεπαρκών δεδομένων (μικρές συχνότητες για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων).

Φωνητικές μιμήσεις

Η πορεία ανάπτυξης των φωνητικών μιμήσεων κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 15 και στο Γράφημα 8.

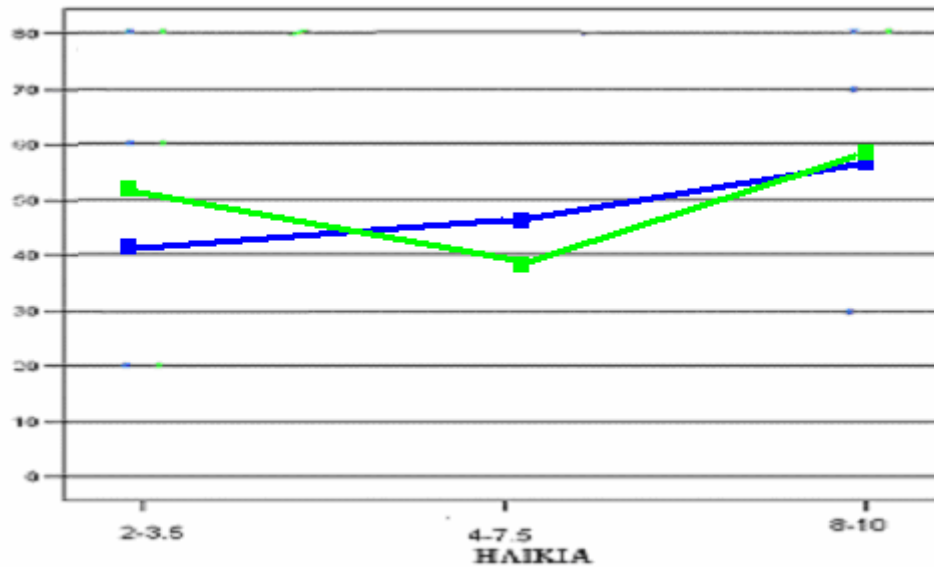
Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης των φωνητικών μιμήσεων στις δύο Ομάδες (Γράφημα 8) [Wilk's $\Lambda=0.154$, $F(2, 13)=1.18$, $P=0.337$].

Σημαντική επίδραση παρουσιάζει αρχικά η ηλικία [Wilk's $\Lambda=0.518$, $F(2, 13)=6.05$, $P=0.014$] (βλ. Πίνακα 15 και Γράφημα 8) που όμως μετά από διόρθωση, λόγω προβλημάτων σφαιρικότητας, *παύει να είναι σημαντική* ($p = 0.092$).

Επίσης η ανάλυση έδειξε απουσία επίδρασης του φύλου των ενηλίκων στις μέσες τιμές των φωνητικών μιμήσεων ανάμεσα στις 2 Ομάδες [Wilk's $\Lambda=0.992$, $F(1, 14)=0.118$, $P=0.736$].

ΟΜΑΔΕΣ	Ηλικία (μήνες)	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση
Ομάδα 1	2 - 3.5	41,34	29,68
	4- 7.5	46,31	22,63
	8 - 10	56,30	16,32
	Σύνολο	47,98	22,88
Ομάδα 2	2 - 3.5	51,74	26,25
	4 - 7.5	39,14	16,71
	8 - 10	57,37	22,50
	Σύνολο	49,42	65,47
Συνολικά	2 - 3.5	46,54	27.97
	4 - 7.5	42,73	16,67
	8 - 10	56.84	19,41
	Σύνολο	48.7	44.17

Πίνακας 15: Διαχρονική ανάπτυξη της φωνητικής μίμησης (% των ειδών μίμησης) κατά Ομάδα και συνολικά.

Γράφημα 8: Διαχρονική ανάπτυξη της φωνητικής μίμησης (% των ειδών μίμησης) στην Ομάδα 1 (μπλε γραμμή) και στην Ομάδα 2 (πράσινη γραμμή)

Μίμηση φωνηέντων

Η πορεία ανάπτυξης της μίμησης των *φωνηέντων* κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 16 και στο Γράφημα 9.

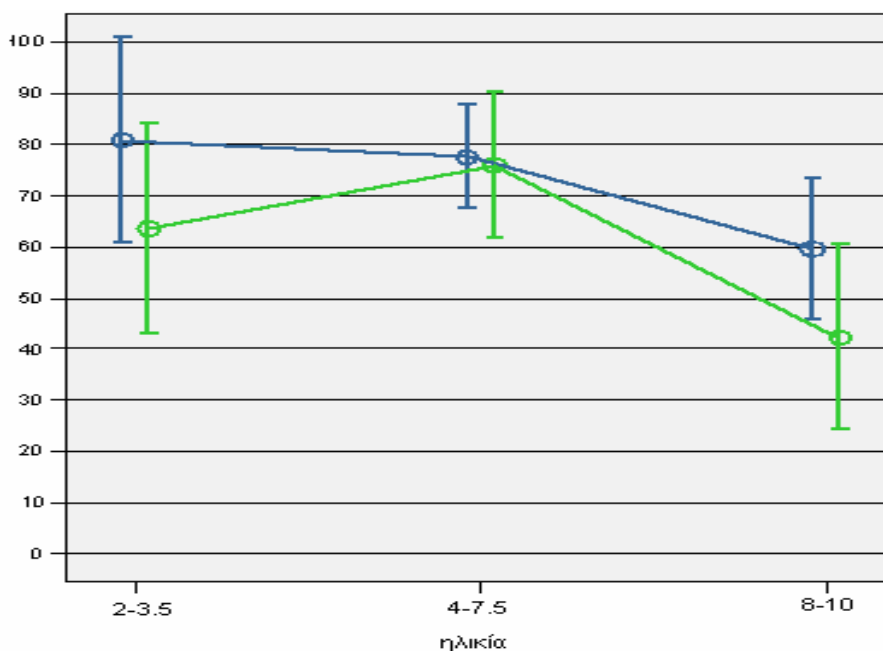
Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης της μίμησης των φωνηέντων στις δύο Ομάδες (Γράφημα 9) (Wilk's $\Lambda=0.783$, $F(2, 10)=1.385$, $P=0.294$).

Η επίδραση της ηλικίας ήταν στατιστικά σημαντική (Wilk's $\Lambda=0.469$, $F(2, 10)=5.669$, $P=0.023$) με μη γραμμικό τρόπο, δηλαδή παρατηρείται σημαντική μείωση της μίμησης των φωνηέντων στην τρίτη ηλικιακή ομάδα (8-10 μηνών), ενώ η διαφορά μεταξύ πρώτης και δεύτερης ηλικιακής ομάδας δεν ήταν στατιστικώς σημαντική (βλ. Πίνακας 16 και Γράφημα 9).

Η επίδραση του φύλου των ενηλίκων στην πορεία ανάπτυξης της μίμησης των φωνηέντων των δύο Ομάδων δεν ήταν σημαντική [Wilk's $\Lambda=0.733$, $F(1, 11)=4.015$, $P=0.070$] – αν κι υπάρχει μία τάση τα βρέφη να μιμούνται τους παππούδες συχνότερα από τις γιαγιάδες.

ΟΜΑΔΕΣ	Ηλικία (μήνες)	Μέση Τιμή	Τυπική απόκλιση
Ομάδα 1	2 – 3.5	80,82	31,40
	4 – 7.5	77,65	18,73
	8 – 10	59,66	25,57
	Σύνολο	71,97	26,32
Ομάδα 2	2 - 3.5	63,60	38,13
	4 – 7.5	75,94	26,58
	8 – 10	42,29	34,02
	Σύνολο	60,61	35,44
Σύνολο	2 - 3.5	70,98	35,84
	4 – 7.5	76,79	22,64
	8 - 10	50,97	30,89
	Σύνολο	66,04	31,76

Πίνακας 16: Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης των φωνηέντων (% της φωνητικής μίμησης) κατά Ομάδα και συνολικά.

Γράφημα 9: Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης των φωνηέντων (% της φωνητικής μίμησης) στην Ομάδα 1 (μπλε γραμμή) και Ομάδα 2 (πράσινη γραμμή).

Μίμηση συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων

Η πορεία ανάπτυξης της μίμησης του *συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων* κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 17 και στο Γράφημα 10.

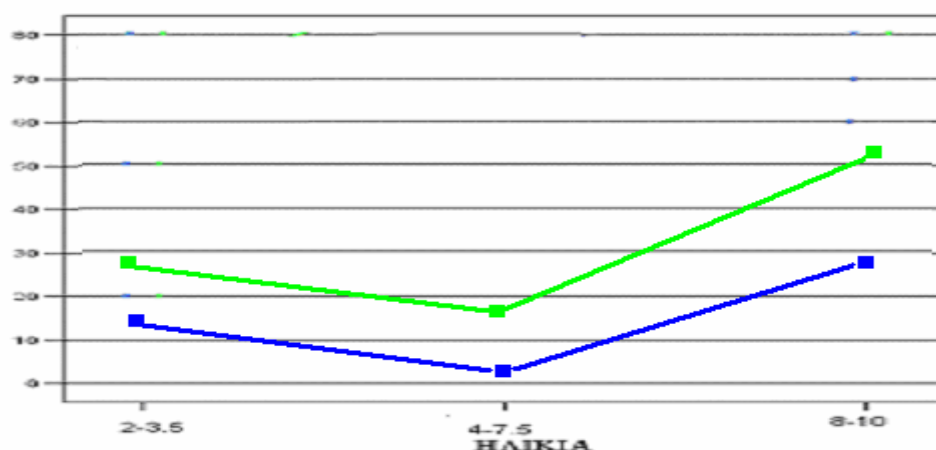
Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης της μίμησης του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων μεταξύ των δύο Ομάδων (Γράφημα 10) [Wilk's $\Lambda=0.902$, $F(1, 5)=0.543$, $P=0.597$].

Βρέθηκε σημαντική επίδραση της ηλικίας με αύξηση της μίμησης του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων στην τρίτη ηλικιακή ομάδα (8-10 μηνών) [Wilk's $\Lambda=0.537$, $F(1, 5)=5.788$, $P=0.021$] (βλ. Πίνακα 17 και Γράφημα 10).

Βρέθηκε σημαντική επίδραση του φύλου των ενηλίκων [Wilk's $\Lambda=0.633$, $F(1,5)=0.6.36$, $P=0.028$], δηλαδή στο χρόνο της μελέτης εμφανίστηκαν σημαντικά περισσότερες μιμήσεις συνδυασμών φωνηέντων-συμφώνων στην Ομάδα 2 παρά στην Ομάδα 1.

ΟΜΑΔΕΣ	Ηλικία(μήνες)	Μέση Τιμή	Τυπική απόκλιση
Ομάδα 1	2 - 3.5	14,63	27,23
	4 - 7.5	6,32	7,752
	8 - 10	29,63	26,79
	Σύνολο	16,86	20,59
Ομάδα 2	2 - 3.5	28,24	36,40
	4 - 7.5	18,80	27,49
	8 - 10	53,72	33,33
	Σύνολο	33,58	32,41
συνολικά	2 - 3.5	21,43	31,81
	4 - 7.5	12,56	17,62
	8 - 10	41,67	30,06
	Σύνολο	25,22	26,50

Πίνακας 17: Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων (% της φωνητικής μίμησης) κατά Ομάδα και συνολικά.

Γράφημα 10: Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων (% της φωνητικής μίμησης) κατά Ομάδα (Ομάδα 1 μπλε γραμμή, Ομάδα 2 πράσινη γραμμή) και συνολικά.

Μίμηση κινήσεων του σώματος

Η πορεία ανάπτυξης των μιμήσεων των κινήσεων του σώματος κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 18 και στο Γράφημα 11.

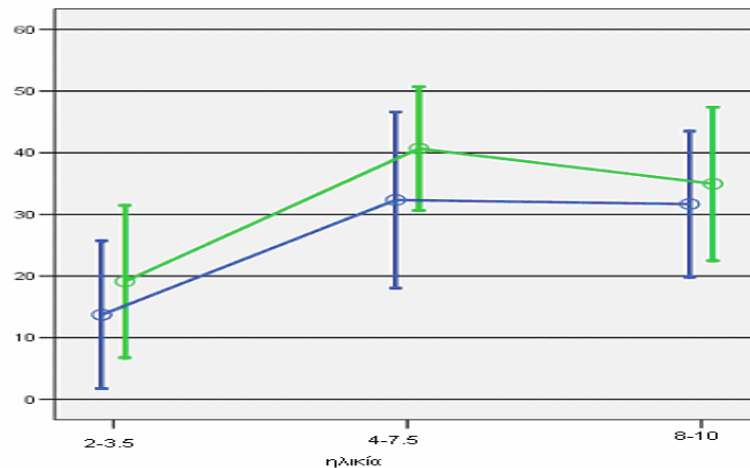
Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης των μιμήσεων των κινήσεων του σώματος μεταξύ των δύο Ομάδων (Γράφημα 11) [Wilk's $\Lambda=0.991$, $F(2, 13)=0.059$, $P=0.943$]

Βρέθηκε, όμως, σημαντική επίδραση της ηλικίας [Wilk's $\Lambda=0.302$, $F(2, 13)=15.038$, $P<0.001$]. Η πορεία είναι μη γραμμική με σημαντική αύξηση στη δεύτερη ηλικιακή ομάδα (4-7,5 μηνών), ενώ η διαφορά με την τρίτη ηλικιακή ομάδα (8-10 μήνες) δεν είναι σημαντική (βλ. Πίνακα 18 και Γράφημα 11).

Δε βρέθηκε σημαντική επίδραση του φύλου των ενηλίκων [Wilk's $\Lambda=0.943$, $F(1, 14)=0.840$, $P=0.375$] ανάμεσα στις μιμήσεις των κινήσεων του σώματος των δύο Ομάδων.

ΟΜΑΔΕΣ	Ηλικία(μήνες)	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση
Ομάδα 1	2 – 3.5	13,71	21,63
	4 – 7.5	32,33	26,79
	8 - 10	31,67	22,21
	Σύνολο	26,16	24,73
Ομάδα 2	2 - 3.5	19,12	23,20
	4 – 7.5	40,67	18,86
	8 - 10	34,95	23,36
	Σύνολο	31,58	23,33
Σύνολο	2 - 3.5	16,50	22,25
	4 – 7.5	36,50	23,18
	8 - 10	33,31	22,48
	Σύνολο	28,90	24,06

Πίνακας 18: Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης των κινήσεων του σώματος (% των ειδών μίμησης) κατά Ομάδα και συνολικά.

Γράφημα 11 : Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης των κινήσεων του σώματος (% των ειδών μίμησης) κατά Ομάδα (Ομάδα 1 μπλε γραμμή, Ομάδα 2 πράσινη γραμμή) και συνολικά.

Μίμηση εκφράσεων του προσώπου

Η πορεία ανάπτυξης των μιμήσεων των εκφράσεων του προσώπου κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 19 και στο Γράφημα 12.

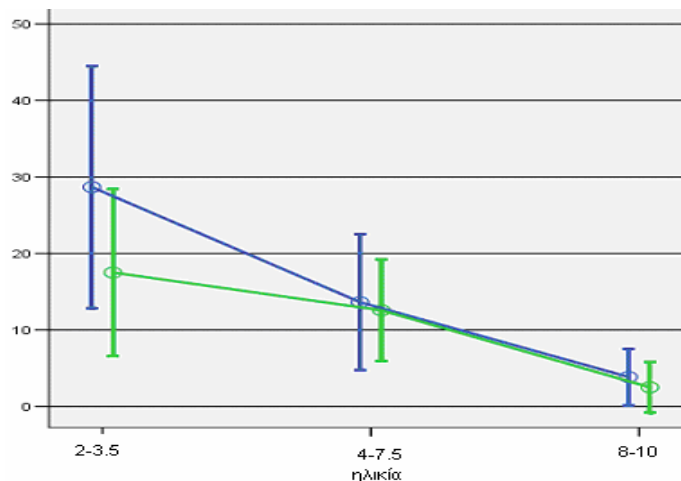
Η ανάλυση έδειξε ότι υπάρχει στατιστικώς σημαντική διαφορά στις μορφές της πορείας ανάπτυξης της μίμησης των εκφράσεων του προσώπου μεταξύ των δύο Ομάδων [Wilk's $\Lambda=0.610$, $F(2, 13)=4.155$, $P=0.040$], λόγω επικράτησης στην Ομάδα 1 των εκφράσεων του προσώπου στην πρώτη ηλικιακή ομάδα (2-3,5 μήνες).

Η επίδραση της ηλικίας στην πορεία ανάπτυξης των μιμήσεων των εκφράσεων του προσώπου είναι σημαντική [Wilk's $\Lambda=0.522$, $F(2, 13)=5.942$, $P=0.015$]. Η πορεία είναι γραμμική με βαθμιαία μείωση της συχνότητας του φαινομένου (βλ.Πίνακας 19 και Γράφημα 12).

Δε βρέθηκε σημαντική επίδραση του φύλου των ενηλίκων μεταξύ των δύο Ομάδων [Wilk's $\Lambda=0.855$, $F(1, 14)=2.376$, $P=0.146$] στις μιμήσεις των εκφράσεων του προσώπου.

αλληλεπίδραση με	Ηλικία (μήνες)	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση
Ομάδα 1	2 – 3.5	28,67	28,59
	4 – 7.5	13,62	16,69
	8 – 10	3,85	6,902
	Σύνολο	15,09	21,45
Ομάδα 2	2 – 3.5	17,50	20,48
	4 – 7.5	12,56	12,44
	8 – 10	2,49	6,20
	Σύνολο	10,85	15,34
Σύνολο	2 – 3.5	22,90	24,97
	4 – 7.5	13,09	14,49
	8 - 10	3,17	6,49
	Σύνολο	12,95	18,64

Πίνακας 19: Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης των εκφράσεων του προσώπου (% των ειδών μίμησης) κατά Ομάδα και συνολικά.

Γράφημα 12: Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης των εκφράσεων του προσώπου (% των ειδών μίμησης) στην Ομάδα 1 (μπλε γραμμή) και στην Ομάδα 2 (πράσινη γραμμή).

Μίμηση ανοίγματος του στόματος

Η πορεία ανάπτυξης των μιμήσεων του ανοίγματος του στόματος κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 20 και στο Γράφημα 13.

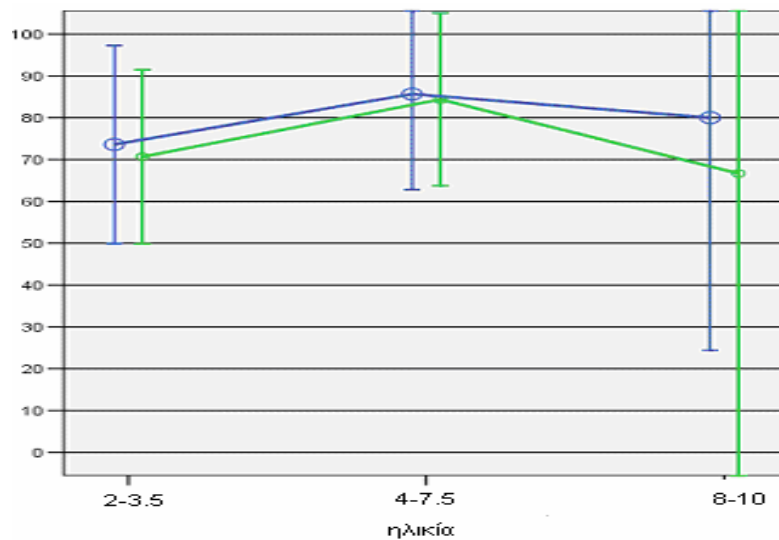
Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης των μιμήσεων του ανοίγματος του στόματος στις δύο Ομάδες (Γράφημα 13) [Wilk's $\Lambda=0.863$, $F(1, 5)=0.793$, $P=0.414$].

Η επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη της μίμησης του ανοίγματος του στόματος δεν ήταν στατιστικώς σημαντική [Wilk's $\Lambda=0.952$, $F(1, 5)=0.157$, $P=0.708$] (βλ. Πίνακας 20 και Γράφημα 13).

Δε βρέθηκε σημαντική επίδραση του φύλου των ενηλίκων [Wilk's $\Lambda=0.952$, $F(1, 5)=0.251$, $P=0.638$] ανάμεσα στις μίμησεις του ανοίγματος του στόματος των δύο Ομάδων.

ΟΜΑΔΕΣ	Ηλικία (μήνες)	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση
Ομάδα 1	2 – 3.5	73,61	37,23
	4 – 7.5	85,66	31,89
	8 – 10	80,00	44,72
	Σύνολο	79,25	35,73
Ομάδα 2	2 - 3.5	70,66	29,12
	4 – 7.5	84,37	32,47
	8 – 10	66,66	57,73
	Σύνολο	76,76	33,71
Σύνολο	2 - 3.5	72,27	33,04
	4 – 7.5	84,96	31,44
	8 - 10	75,00	46,29
	Σύνολο	78,06	34,46

Πίνακας 20: Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης του ανοίγματος του στόματος (% των μίμησης των εκφράσεων του προσώπου) κατά Ομάδα και συνολικά.

Γράφημα 13: Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης του ανοίγματος του στόματος (% των μίμησης των εκφράσεων του προσώπου) στην Ομάδα 1 (μπλε γραμμή) και στην Ομάδα 2 (πράσινη γραμμή).

Μίμηση μη λεκτικών ήχων

Η πορεία ανάπτυξης των μιμήσεων των μη λεκτικών ήχων κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 21 και στο Γράφημα 14.

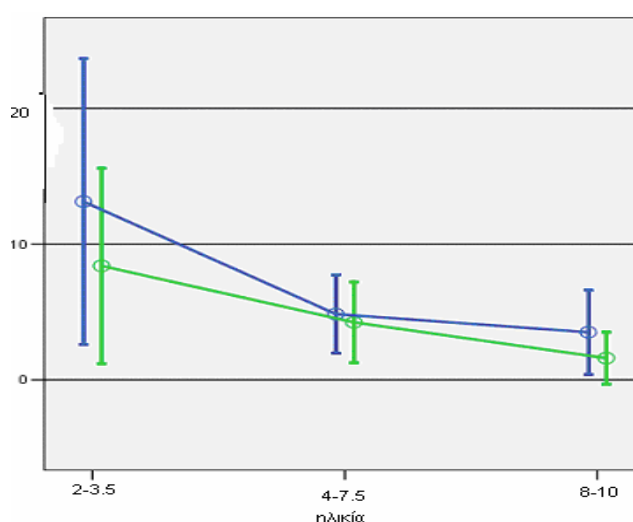
Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης των μιμήσεων των μη λεκτικών ήχων στις δύο Ομάδες (Γράφημα 14) [Wilk's $\Lambda=0.939$, $F(2, 13)=0.421$, $P=0.665$].

Επίσης δε βρέθηκε σημαντική επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη των μιμήσεων των μη λεκτικών ήχων στις 2 Ομάδες [Wilk's $\Lambda=0.733$, $F(2, 13)=2.371$, $P=0.132$] (βλ. Πίνακας 18 και Γράφημα 14).

Δε βρέθηκε σημαντική επίδραση του φύλου των ενηλίκων [Wilk's $\Lambda=0.827$, $F(1, 14)=2.938$, $P=0.109$] ανάμεσα στις μιμήσεις των μη λεκτικών ήχων των δύο Ομάδων.

ΟΜΑΔΕΣ	Ηλικία (μήνες)	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση
Ομάδα 1	2 – 3.5	13,12	19,02
	4 – 7.5	4,84	5,43
	8 – 10	3,50	5,81
	Σύνολο	7,03	12,20
Ομάδα 2	2 - 3.5	8,38	13,50
	4 – 7.5	4,23	5,57
	8 – 10	1,59	3,58
	Σύνολο	4,73	8,95
Σύνολο	2 - 3.5	10,68	16,30
	4 – 7.5	13,12	19,02
	8 - 10	4,84	5,43
	Σύνολο	3,50	5,81

Πίνακας 21: Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης των μη λεκτικών ήχων (% των ειδών μίμησης) κατά Ομάδα και συνολικά.

Γράφημα 14: Διαχρονική ανάπτυξη της μίμησης των μη λεκτικών ήχων (% των ειδών μίμησης) στην Ομάδα 1 (μπλε γραμμή) και στην Ομάδα 2 (πράσινη γραμμή)

Στο σύνολο των δεδομένων για τα είδη της μίμησης η ανάλυση έδειξε ότι:

α) στις 2 Ομάδες επικράτησαν οι φωνητικές μιμήσεις (περίπου 5 στις 10 μιμήσεις) και οι μιμήσεις κινήσεων του σώματος (3 στις 10 μιμήσεις) και σε μικρότερη συχνότητα εμφανίστηκαν οι μιμήσεις των εκφράσεων του προσώπου, οι μιμήσεις των μη λεκτικών ήχων και οι μιμήσεις των συνδυασμών,

β) στις 2 Ομάδες

- από τις φωνητικές μιμήσεις επικράτησαν η μίμηση των φωνηέντων (περίπου 6,5 στις 10 φωνητικές μιμήσει) και ακολούθησε η μίμηση του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων (3 στις 10 φωνητικές μιμήσεις), ενώ η συχνότητα εμφάνισης της μίμησης των συμφώνων ήταν χαμηλή,

- από τις μιμήσεις των κινήσεων του σώματος επικράτησε η μίμηση των κινήσεων των χεριών (περίπου 9 στις 10 μιμήσεις των κινήσεων του σώματος) και ακολούθησαν οι υπόλοιπες,

- από τις μιμήσεις των εκφράσεων του προσώπου επικράτησε η μίμηση του ανοίγματος του στόματος (περίπου 8 στις 10 μιμήσεις εκφράσεων του προσώπου) και ακολούθησαν οι υπόλοιπες,

- από τις μιμήσεις των μη λεκτικών ήχων επικράτησε οριακά η μίμηση των διαφόρων/άλλων ήχων και ακολούθησαν σε ίση συχνότητα η μίμηση του φταρνίσματος και η μίμηση του χασμουρητού, ενώ τα άλλα είδη εμφανίστηκαν σε χαμηλές συχνότητες,

- από τις μιμήσεις των συνδυασμών επικράτησε η μίμηση του συνδυασμού φωνητικής μίμησης και εκφράσεων προσώπου (7 στις 10 μιμήσεις συνδυασμών) ενώ τα άλλα είδη εμφανίστηκαν σε χαμηλές συχνότητες.

γ) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς:

- τις συχνότητες των ειδών μίμησης,

- τις συχνότητες των υποκατηγοριών της μίμησης των κινήσεων του σώματος,

- τις συχνότητες των υποκατηγοριών της μίμησης των εκφράσεων του προσώπου,

- τις συχνότητες των υποκατηγοριών της μίμησης των μη λεκτικών ήχων,

- τις συχνότητες των υποκατηγοριών της μίμησης των συνδυασμών.

δ) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς:

- τη μίμηση φωνηέντων, η οποία παρουσιάστηκε σημαντικά συχνότερα στην Ομάδα 1 έναντι της Ομάδας 2, και

- τη μίμηση φωνηέντων-συμφώνων, η οποία παρουσιάστηκε σημαντικά συχνότερα στην Ομάδα 2 έναντι της Ομάδας 1 .

Η διαχρονική ανάλυση έδειξε ότι:

α) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις πορείες ανάπτυξης των φωνητικών μιμήσεων και της μίμησης: των φωνηέντων, του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων, των κινήσεων του σώματος, του ανοίγματος του στόματος και των μη λεκτικών ήχων,

β) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 βρέθηκε στατιστικώς σημαντική διαφορά ως προς τις φθίνουσες γραμμικές πορείες ανάπτυξης των εκφράσεων του προσώπου, λόγω συχνότερης εμφάνισης στους 2-3,5 μήνες στην Ομάδα 1 παρά στην Ομάδα 2,

γ) η επίδραση της ηλικίας δεν ήταν στατιστικώς σημαντική συνολικά στις καμπύλες ανάπτυξης των φωνητικών μιμήσεων και της μίμησης του ανοίγματος του στόματος και των μη λεκτικών ήχων,

δ) η επίδραση της ηλικίας ήταν στατιστικώς σημαντική συνολικά στις καμπύλες ανάπτυξης της μίμησης: των φωνηέντων (σημαντική μείωση στους 8-10 μήνες), του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων (σημαντική αύξηση στους 8-10 μήνες), των κινήσεων του σώματος (σημαντική αύξηση στους 4-7,5 μήνες) και των εκφράσεων του προσώπου (βλ. παραπάνω β),

ε) η επίδραση του φύλου των ενηλίκων δεν ήταν στατιστικώς σημαντική στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης των Ομάδων 1 και 2 στις φωνητικές μιμήσεις και στις μιμήσεις: των κινήσεων του σώματος, των εκφράσεων του προσώπου, του ανοίγματος του στόματος και των μη λεκτικών ήχων και

στ) η επίδραση του φύλου των ενηλίκων ήταν στατιστικώς σημαντική στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης: 1) στην Ομάδα 1 με επικράτηση της μίμησης φωνηέντων, και 2) στην Ομάδα 2 με επικράτηση της μίμησης συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων.

4.6. Διάρκειες των μιμήσεων

Οι συνολικές χρονικές διάρκειες της μίμησης, του μοντέλου, της παύσης και του μιμητή υπολογίστηκαν μόνο στις απλές εναλλαγές σειράς, οι οποίες επικράτησαν (71%) επί των υπολοίπων κατηγοριών των εναλλαγών σειράς. Επιπλέον υπολογίστηκαν οι συνολικές διάρκειες στα 5 είδη των συμπτώσεων δράσης και δεν υπολογίστηκαν στις μιμήσεις των συνδυασμών εναλλαγών σειράς και συμπτώσεων

δράσεις, επειδή παρουσιάζονται σε χαμηλές συχνότητες (3%-5%) που δεν επιτρέπουν αναλύσεις.

Η μέση διάρκεια της μίμησης στην απλή εναλλαγή σειράς ήταν 5.66 δευτερόλεπτα, η διάρκεια του μοντέλου 1.59 δευτερόλεπτα, η διάρκεια της παύσης 0.92 δευτερόλεπτα και η διάρκεια του μιμητή 1.70 δευτερόλεπτα (βλ Πίνακα 22).

	Μέση διάρκεια μίμησης	Μέση διάρκεια μοντέλου	Μέση διάρκεια παύσης	Μέση διάρκεια μιμητή
Μέση τιμή	5.66	1.59	0.92	1.70
Εύρος	1-84	0.15-24	0.1-10	1-17
Τυπικό σφάλμα	0.21	0.07	0.04	0.05
Διάμεση τιμή	4.00	1.00	1.00	1.00
Τυπική απόκλιση	6.17	1.76	1.04	1.35

Πίνακας 22. Συνολικές μέσες διάρκειες μίμησης, μοντέλου, παύσης και μιμητή στην απλή εναλλαγή σειράς (δευτερόλεπτα).

Στον Πίνακα 23 φαίνονται οι χρονικές διάρκειες των μιμητικών φαινομένων σε απλή εναλλαγή σειράς για τις δύο Ομάδες του δείγματος.

ΟΜΑΔΕΣ	Μέση διάρκεια μίμησης	Μέση διάρκεια μοντέλου	Μέση διάρκεια παύσης	Μέση διάρκεια μιμητή
Ομάδα 1				
Μέση τιμή	5.33	1,61	0,87	1.65
Τυπική απόκλιση	4.51	1,91	0,92	1,24
Ομάδα 2				
Μέση τιμή	6.02	1,58	0,97	1,76
Τυπική απόκλιση	7.57	1,58	1,16	1,47

Πίνακας 23: Μέσες διάρκειες μίμησης, μοντέλου, παύσης και μιμητή στην απλή εναλλαγή σειράς κατά Ομάδα (δευτερόλεπτα).

Δε βρέθηκε στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ της Ομάδας 1 και της Ομάδας 2, με τη χρήση του t-test, στη διάρκεια της μίμησης στην απλή εναλλαγή σειράς ($p=0.113$), στη διάρκεια του μοντέλου ($p=0.799$), στη διάρκεια της παύσης ($p = 0.23$) και στη διάρκεια του μιμητή ($p=0.329$).

Η συνολική μέση διάρκεια μίμησης στη σύμπτωση δράσης είναι 3.4 δευτερόλεπτα. Στην Ομάδα 1 η μέση διάρκεια μίμησης στη σύμπτωση δράσης είναι

3.79 δευτερόλεπτα και στην Ομάδα 2 είναι 3.08 δευτερόλεπτα (τυπική απόκλιση, 4.66 και 2.60 αντίστοιχα). Μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 αρχικά υπήρξε διαφορά στη μέση διάρκεια της μίμησης στη σύμπτωση δράσης ($p=0.039$), όμως η σύγκριση με τη χρήση του t-test ήταν προβληματική, λόγω της μεγάλης απόκλισης από την κανονική κατανομή των συγκρινόμενων πληθυσμών (Levene's test for equality of Variances, $p=0.004$). Η χρήση μη παραμετρικού τεστ (Mann Whitney U) δείχνει την *απουσία* στατιστικώς σημαντικής διαφοράς στη μέση διάρκεια σύμπραξης δράσης ($p=0.123$) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2.

Στο σύνολο των δεδομένων η ανάλυση για τις χρονικές διάρκειες έδειξε ότι:

α) Μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις συνολικές μέσες διάρκειες μίμησης στην απλή εναλλαγή σειράς και στη σύμπτωση δράσης, και

β) Μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 στην απλή εναλλαγή σειράς δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μέσες διάρκειες: της μίμησης, του μοντέλου, της παύσης και του μιμητή.

4.7. Συγκινησιακές εκφράσεις πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση.

Ανάλυση στο σύνολο των δεδομένων

Συγκινησιακές εκφράσεις βρεφών

Στον Πίνακα 24 παρουσιάζονται οι απόλυτες και οι σχετικές συχνότητες των συγκινησιακών εκφράσεων των βρεφών πριν τη μίμηση, κατά τη διάρκεια της μίμησης και μετά τη μίμηση, κατά Ομάδα και συνολικά.

ΟΜΑΔΑ	Συγκινησιακές εκφράσεις βρεφών <i>πριν</i> τη μίμηση											
	Ευχαρίστηση		Ενδιαφέρον		Ευχαρίστηση Ενδιαφέρον		Ουδέτερη		Αρνητική		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Ομάδα 1	126	18	263	37	107	15	191	27	16	2	703	100
Ομάδα 2	129	20	236	37	105	16	157	24	20	3	647	100
Σύνολο	255	19	499	37	212	16	348	26	36	2	1350	100
	Συγκινησιακές εκφράσεις βρεφών <i>κατά τη διάρκεια</i> της μίμησης											
Ομάδα 1	129	18	154	22	297	42	103	15	20	3	703	100
Ομάδα 2	136	21	140	22	279	43	71	11	21	3	647	100
Σύνολο	265	20	294	22	576	43	174	13	41	3	1350	100
	Συγκινησιακές εκφράσεις βρεφών <i>μετά</i> τη μίμηση											
Ομάδα 1	113	16	238	34	143	20	188	27	21	3	703	100
Ομάδα 2	108	17	202	31	127	20	187	29	23	4	647	100
Σύνολο	221	16	440	33	270	20	375	28	44	3	1350	100

Πίνακας 24. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των συγκινησιακών εκφράσεων των βρεφών πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση κατά Ομάδα και συνολικά.

Πριν από τη μίμηση οι συγκινησιακές εκφράσεις των βρεφών, συνολικά και κατά σειρά συχνότητας, παρουσιάστηκαν ως εξής: ενδιαφέρον (37%), ουδέτερη έκφραση (26%), ευχαρίστηση (19%), συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος (16%) και σπάνια οι αρνητικές συγκινησιακές εκφράσεις (2%).

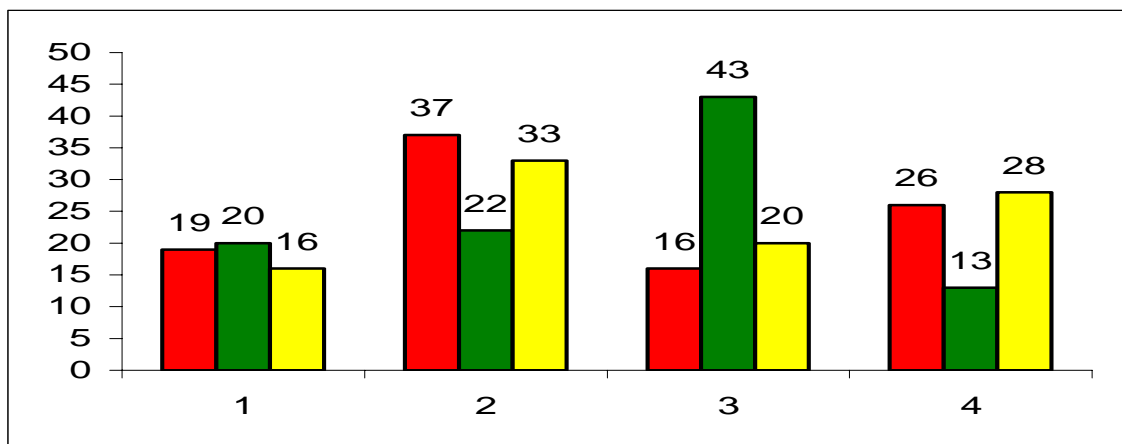
Κατά τη διάρκεια της μίμησης, οι συγκινησιακές εκφράσεις των βρεφών, συνολικά και κατά σειρά συχνότητας, παρουσιάστηκαν ως εξής: συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος (43%), ενδιαφέρον (22%), ευχαρίστηση (20%), ουδέτερη έκφραση (13%) και σπάνια αρνητικές συγκινησιακές εκφράσεις (3%).

Μετά τη μίμηση οι συγκινησιακές εκφράσεις των βρεφών, συνολικά και κατά σειρά συχνότητας, παρουσιάστηκαν ως εξής: ενδιαφέρον (33%), ουδέτερη έκφραση (28%), συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος (20%), ευχαρίστηση (16%) και σπάνια αρνητικές συγκινησιακές εκφράσεις (3%).

Δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις συγκινησιακές εκφράσεις των βρεφών στις αλληλεπιδράσεις με τους παππούδες και στις αλληλεπιδράσεις με τις γιαγιάδες ούτε *πριν* τη μίμηση ($\chi^2 = 2.964$, $df=4$, $p=0.564$),

ούτε κατά τη διάρκεια της μίμησης ($\chi^2 = 5.009$, $df= 4$, $p=0.286$) ούτε μετά τη μίμηση ($\chi^2 = 1.780$, $df=4$, $p=0.776$) (βλ. Πίνακα 24).

Στο Γράφημα 15 εμφανίζονται τα ποσοστά εμφάνισης των βρεφικών συγκινησιακών εκφράσεων της ευχαρίστησης, του ενδιαφέροντος, του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος και της ουδέτερης έκφρασης πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση, στις αλληλεπιδράσεις των βρεφών με τους ενήλικες συντρόφους συνολικά (δεν αναπαριστούμε την αρνητική έκφραση, η οποία εμφανίστηκε ελάχιστα, βλ. Πίνακα 24).

Γράφημα 15: Ποσοστά εμφάνισης της βρεφικής ευχαρίστησης (1), του ενδιαφέροντος (2), του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος (3) και της ουδέτερης έκφρασης (4) πριν (κόκκινο χρώμα), κατά τη διάρκεια (πράσινο χρώμα) και μετά (κίτρινο χρώμα) τη μίμηση.

Όπως φαίνεται στο Γράφημα 15, στα βρέφη: α) τα ποσοστά εμφάνισης της ευχαρίστησης (1) παραμένουν σχεδόν ίδια στις 3 ζώνες με μικρή μείωση μετά τη μίμηση, β) τα ποσοστά εμφάνισης του ενδιαφέροντος (2) και της ουδέτερης έκφρασης (4) μειώνονται κατά τη διάρκεια της μίμησης, και γ) τα ποσοστά εμφάνισης του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος (3) αυξάνονται κατά τη διάρκεια της μίμησης.

Συγκινησιακές εκφράσεις ενηλίκων

Στον Πίνακα 25 παρουσιάζονται οι απόλυτες και οι σχετικές συχνότητες των συγκινησιακών εκφράσεων των ενηλίκων πριν τη μίμηση, κατά τη διάρκεια της μίμησης και μετά τη μίμηση κατά Ομάδα και συνολικά.

ΟΜΑΔΑ	Συγκινησιακές εκφράσεις ενηλίκων πριν τη μίμηση											
	Ευχαρίστηση		Ενδιαφέρον		Ευχαρίστηση Ενδιαφέρον		Ουδέτερη		Αρνητική		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Ομάδα 1	78	11	264	38	339	48	21	3	1	0.1	703	100
Ομάδα 2	64	10	170	26	396	61	17	3			647	100
Σύνολο	142	11	434	32	735	54	38	3	1		1350	100
	Συγκινησιακές εκφράσεις ενηλίκων κατά τη διάρκεια της μίμησης											
Ομάδα 1	50	7	183	26	455	65	15	2			703	100
Ομάδα 2	54	8	111	17	473	73	9	1			647	100
Σύνολο	104	8	294	22	928	69	24	2			1350	100
	Συγκινησιακές εκφράσεις ενηλίκων μετά τη μίμηση											
Ομάδα 1	87	12	249	35	336	48	31	4			703	100
Ομάδα 2	65	10	199	31	367	57	15	2	1	0.1	647	100
Σύνολο	152	11	448	33	703	52	46	3	1		1350	100

Πίνακας 25. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των συγκινησιακών εκφράσεων των ενηλίκων πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση κατά Ομάδα και συνολικά.

Πριν από τη μίμηση οι συγκινησιακές εκφράσεις των ενηλίκων, συνολικά και κατά σειρά συχνότητας, παρουσιάστηκαν ως εξής: συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος (54%), ενδιαφέρον (32%), ευχαρίστηση (11%), ουδέτερη έκφραση (3%), και μία μόνο αρνητική συγκινησιακή έκφραση (0.1 %).

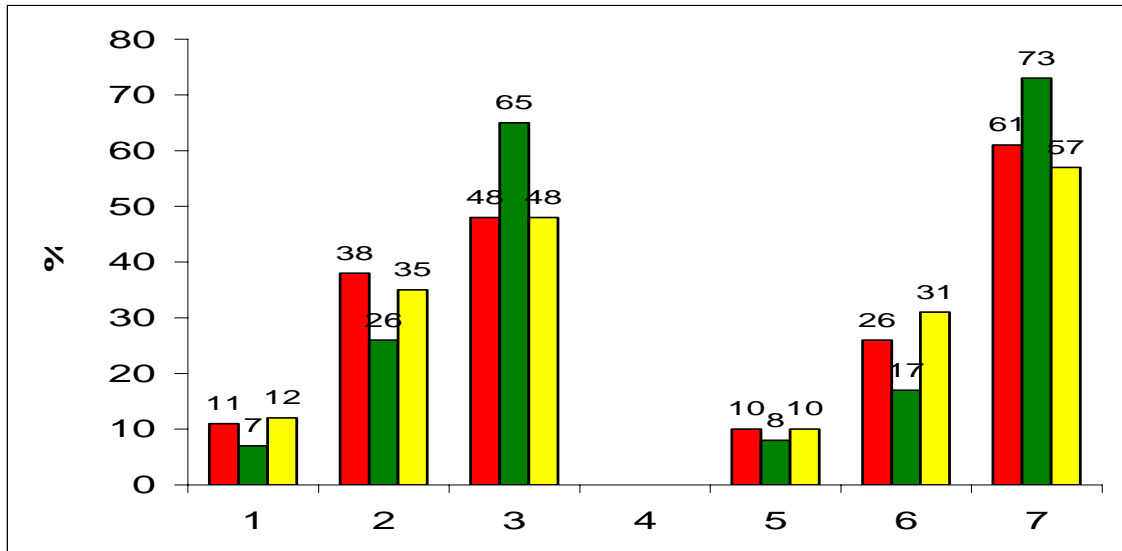
Κατά τη διάρκεια της μίμησης, οι συγκινησιακές εκφράσεις των ενηλίκων, συνολικά και κατά σειρά συχνότητας, παρουσιάστηκαν ως εξής: συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος (69%), ενδιαφέρον (22%), ευχαρίστηση (8%) και ουδέτερη έκφραση (2%).

Μετά τη μίμηση οι συγκινησιακές εκφράσεις των ενηλίκων, συνολικά και κατά σειρά συχνότητας, παρουσιάστηκαν ως εξής: συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος (52%), ενδιαφέρον (33%), ευχαρίστηση (11%), ουδέτερη έκφραση (3%) και μία μόνο αρνητική συγκινησιακή έκφραση (0.1 %).

Η κατανομή των συγκινησιακών εκφράσεων των ενηλίκων διέφερε σημαντικά μεταξύ των παππούδων και των γιαγιάδων *πριν* τη μίμηση ($\chi^2=25.302$, $df=4$, $p=0.001$), *κατά τη διάρκεια* της μίμησης ($\chi^2=17.343$, $df=3$, $p=0.001$) και *μετά* τη μίμηση ($\chi^2=14.399$, $df=4$, $p=0.006$) – και στις 3 ζώνες οι γιαγιάδες εμφάνιζαν συχνότερα τη συγκινησιακή έκφραση του συνδυασμού ευχαρίστησης και ενδιαφέροντος (Πριν: 61% vs. 48%, Κατά: 73% vs. 65%, Μετά: 57% vs. 48%) ενώ οι παππούδες εμφάνιζαν συχνότερα τη συγκινησιακή έκφραση του ενδιαφέροντος (Πριν: 38% vs. 26%, Κατά: 26% vs. 17%, Μετά: 35% vs. 31%)(βλ. Πίνακα 25).

Στο Γράφημα 16 εμφανίζονται τα ποσοστά εμφάνισης των συγκινησιακών εκφράσεων της ευχαρίστησης, του ενδιαφέροντος, του συνδυασμού ευχαρίστησης-

ενδιαφέροντος των *παππούδων* και των *γιαγιάδων*, πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση, στις αλληλεπιδράσεις τους με τα βρέφη *συνολικά* (δεν αναπαριστούμε την ουδέτερη έκφραση και την αρνητική έκφραση που εμφανίστηκαν ελάχιστα, βλ. Πίνακα 25).

Γράφημα 16: Ποσοστά εμφάνισης των συγκινησιακών εκφράσεων των *παππούδων*: ευχαρίστηση (1), ενδιαφέρον (2), συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος (3) και των *γιαγιάδων*: ευχαρίστηση (5), ενδιαφέρον (6), συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος (7) πριν (κόκκινο χρώμα), κατά τη διάρκεια (πράσινο χρώμα) και μετά (κίτρινο χρώμα) τη μίμηση.

Όπως φαίνεται στο Γράφημα 16, στους *παππούδες* και στις *γιαγιάδες*: α) τα ποσοστά εμφάνισης της ευχαρίστησης (1, 5) παραμένουν σχεδόν ίδια ή μειώνονται ελάχιστα στις 3 ζώνες, β) τα ποσοστά εμφάνισης του ενδιαφέροντος (2, 6) μειώνονται κατά τη διάρκεια της μίμησης και γ) τα ποσοστά εμφάνισης του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος (3,7) αυξάνονται κατά τη διάρκεια της μίμησης.

Διαχρονική ανάλυση

Συγκινησιακές εκφράσεις βρεφών κατά τη διάρκεια της μίμησης

Συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος

Η πορεία ανάπτυξης της συγκινησιακής έκφρασης συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος στα βρέφη κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 26 και στο Γράφημα 17.

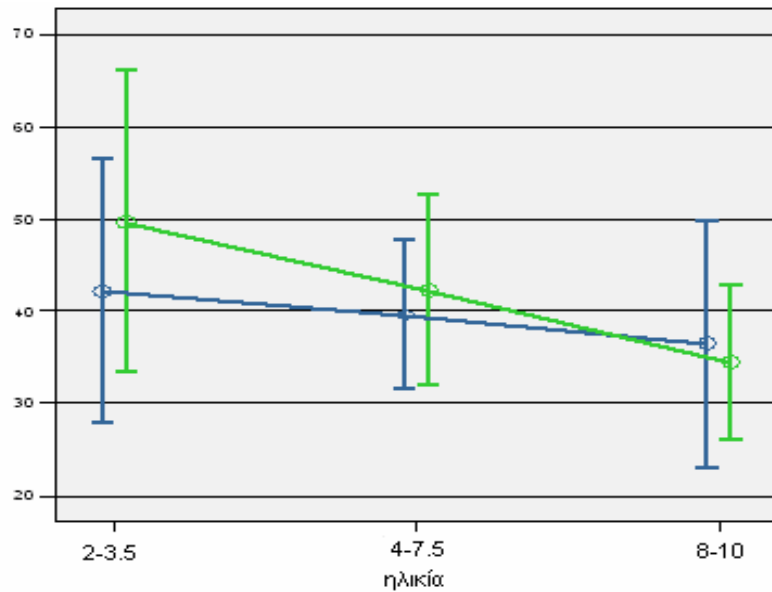
Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης της συγκινησιακής αυτής έκφρασης στις δύο Ομάδες [Wilk's $\Lambda=0.940$, $F(2, 13)=0.416$, $P=0.668$] (βλ. Γράφημα 17).

Η επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη της συγκινησιακής αυτής έκφρασης δεν ήταν στατιστικώς σημαντική [Wilk's $\Lambda=0.858$, $F(2, 13)=1.079$, $P=0.368$] (βλ. Πίνακας 23 και Γράφημα 17), ακόμα και έπειτα από προσαρμογή των βαθμών ελευθερίας για την αντιρρόπηση προβλημάτων σφαιρικότητας [Greenhouse-Geiser $F(1.209)=1.783$, $P=0.201$].

Δε βρέθηκε επίδραση φύλου των ενηλίκων στην ανάπτυξη της συγκινησιακής αυτής έκφρασης μεταξύ των δύο Ομάδων [Wilk's $\Lambda=0.902$, $F(1, 14)=1.518$, $P=0.238$].

ΟΜΑΔΕΣ	Ηλικία (μήνες)	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση
Ομάδα 1	2 – 3.5	42,28	25,88
	4 – 7.5	39,65	15,12
	8 - 10	36,41	25,19
	Σύνολο	39,38	22,16
Ομάδα 2	2 – 3.5	49,70	30,71
	4 – 7.5	42,34	19,38
	8 - 10	34,46	15,82
	Σύνολο	42,17	23,24
Σύνολο	2 – 3.5	46,11	28,25
	4 – 7.5	41,00	17,15
	8 - 10	35,43	20,71
	Σύνολο	40,79	22,63

Πίνακας 26: Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης συνδυασμού ευχαρίστησης - ενδιαφέροντος (% των συγκινησιακών εκφράσεων) των βρεφών κατά Ομάδα και συνολικά.

Γράφημα 17: Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος (% των συγκινησιακών εκφράσεων) των βρεφών στην Ομάδα 1 (μπλε γραμμή) και στην Ομάδα 2 (πράσινη γραμμή).

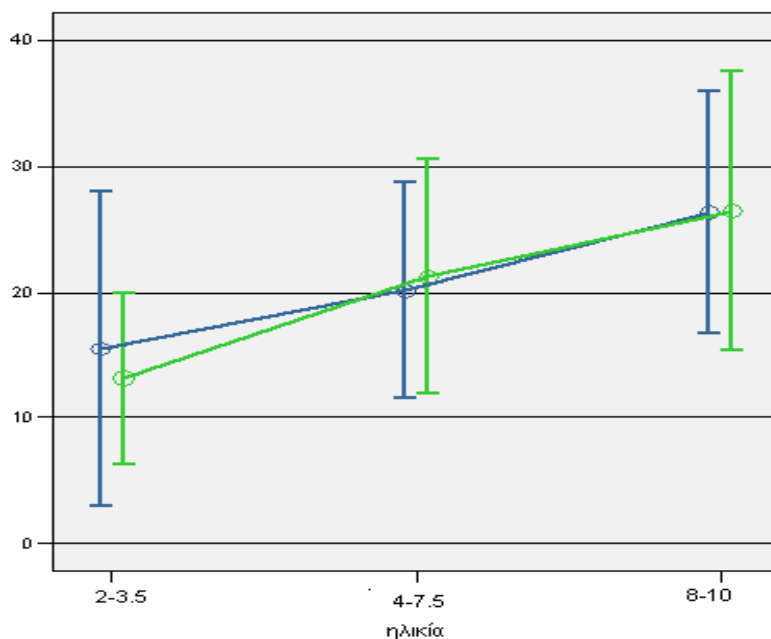
Ενδιαφέρον.

Η πορεία ανάπτυξης της συγκινησιακής έκφρασης του ενδιαφέροντος στα βρέφη κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 27 και στο Γράφημα 18.

Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης του ενδιαφέροντος στις δύο Ομάδες [Wilk’s $\Lambda=0.983$, $F(2, 13)=0.114$, $P=0.893$] (βλ. Γράφημα 18). Η επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος δεν ήταν στατιστικώς σημαντική [Wilk’s $\Lambda=0.710$, $F(2, 13)=2.655$, $P=0.108$] (βλ. Πίνακας 27 και Γράφημα 18). Δε βρέθηκε επίδραση φύλου των ενηλίκων στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος μεταξύ των δύο Ομάδων [Wilk’s $\Lambda=0.913$, $F(1, 14)=1.333$, $P=0.087$].

ΟΜΑΔΕΣ	Ηλικία (μήνες)	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση
Ομάδα 1	2 – 3.5.	15,51	22,56
	4 – 7.5	20,15	16,21
	8 - 10	26,33	17,93
	Σύνολο	20,77	19,11
Ομάδα 2	2 - 3.5	13,09	12,79
	4 – 7.5	21,24	17,56
	8 - 10	26,44	20,92
	Σύνολο	20,26	17,92
Σύνολο	2 - 3.5	14,26	17,91
	4 – 7.5	20,69	16,63
	8 - 10	26,39	19,17
	Σύνολο	20,51	18,42

Πίνακας 27: Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης του ενδιαφέροντος (% των συγκινησιακών εκφράσεων) των βρεφών κατά Ομάδα και συνολικά.

Γράφημα 18: Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης του ενδιαφέροντος (% των συγκινησιακών εκφράσεων) των βρεφών στην Ομάδα 1 (μπλε γραμμή) και στην Ομάδα 2 (πράσινη γραμμή).

Ευχαρίστηση

Η πορεία ανάπτυξης της συγκινησιακής έκφρασης της ευχαρίστησης στα βρέφη κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 28 και στο Γράφημα 19.

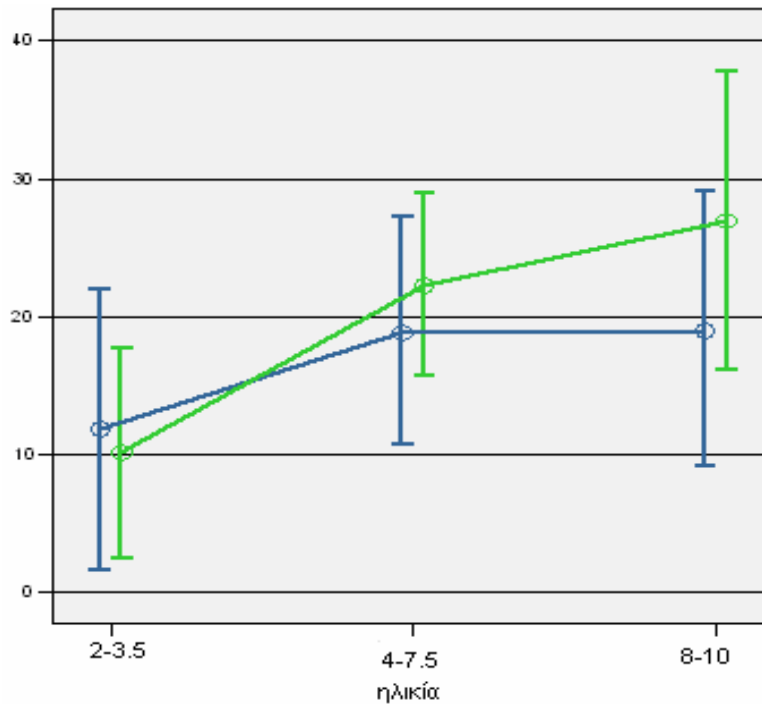
Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης της ευχαρίστησης στις δύο Ομάδες [Wilk's $\Lambda=0.696$, $F(2, 13)=2.833$, $P=0.095$ (βλ. Γράφημα 19)].

Η επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη της ευχαρίστησης ήταν στατιστικώς σημαντική [Wilk's $\Lambda=0.294$, $F(2, 13)=15.626$, $P<0.001$] ακόμα και μετά την προσαρμογή των βαθμών ελευθερίας (Greenhouse-Geisser $d.f=1.391$ $F=7.681$, $P=0.007$). Υπήρχε γραμμική αύξηση με την ηλικία, η οποία οφείλεται σε σημαντική αύξηση καταγραφής της ευχαρίστησης στη δεύτερη ηλικιακή ομάδα (4-7.5 μήνες), ενώ η περαιτέρω αύξηση στην τρίτη ηλικιακή ομάδα (8-10 μηνών) δεν ήταν στατιστικά σημαντική (βλ. Πίνακας 28 και Γράφημα 19).

Δε βρέθηκε επίδραση του φύλου των ενηλίκων στην ανάπτυξη της ευχαρίστησης μεταξύ των δύο Ομάδων [Wilk's $\Lambda=0.879$, $F(1, 14)=1.930$, $P=0.186$].

ΟΜΑΔΕΣ	Ηλικία (μήνες)	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση
Ομάδα 1	2 – 3.5	11,83	18,43
	4 – 7.5	18,94	15,43
	8 - 10	19,07	18,77
	Σύνολο	16,72	17,53
Ομάδα 2	2 - 3.5	10,07	14,32
	4 – 7.5	22,34	12,38
	8 - 10	26,95	20,24
	Σύνολο	19,79	17,23
Σύνολο	2 - 3.5	10,92	16,18
	4 – 7.5	20,64	13,87
	8 - 10	23,01	19,61
	Σύνολο	18,27	17,36

Πίνακας 28: Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης της ευχαρίστησης (% των συγκινησιακών εκφράσεων) των βρεφών κατά Ομάδα και συνολικά.

Γράφημα 19: Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης της ευχαρίστησης (% των συγκινησιακών εκφράσεων) των βρεφών στην Ομάδα 1 (μπλε γραμμή) και στην Ομάδα 2 (πράσινη γραμμή).

Ουδέτερη έκφραση

Η πορεία ανάπτυξης της ουδέτερης έκφρασης στα βρέφη κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 29 και στο Γράφημα 20.

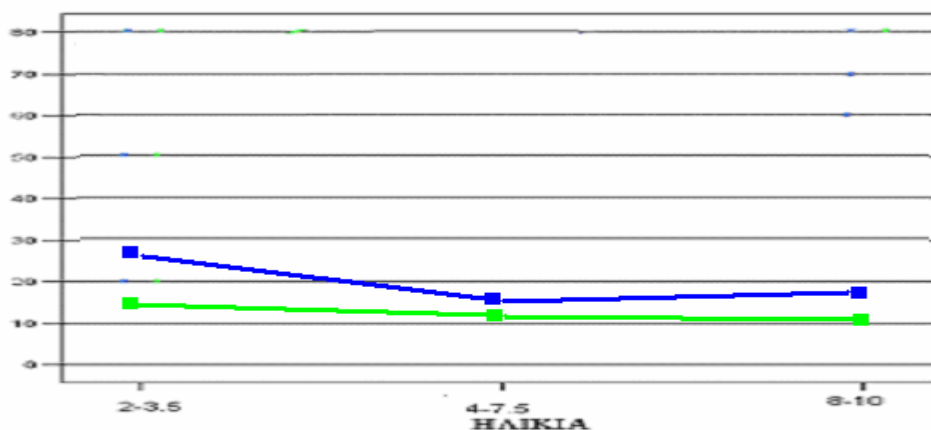
Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης της ουδέτερης έκφρασης στις δύο Ομάδες [Wilk's $\Lambda=0.956$, $F(2, 13)=0.302$, $P=0.745$] (βλ. Γράφημα 20).

Η επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη της ουδέτερης έκφρασης δεν ήταν στατιστικώς σημαντική [Wilk's $\Lambda=0.892$, $F(2, 13)=0.79$, $P=0.474$] (βλ. Πίνακας 29 και Γράφημα 20).

Βρέθηκε επίδραση φύλου των ενηλίκων στην ανάπτυξη της ουδέτερης έκφρασης μεταξύ των δύο Ομάδων [Wilk's $\Lambda=0.7$, $F(1, 14)=5.98$, $P=0.028$], καθώς τα βρέφη εξέφραζαν τη συγκινησιακή αυτή έκφραση συχνότερα στην πρώτη ηλικιακή ομάδα (2-3,5 μήνες), ειδικά στην Ομάδα 1.

ΟΜΑΔΕΣ	Ηλικία (μήνες)	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση
Ομάδα 1	2 – 3.5	26,99	32,37
	4 – 7.5	16,05	11,32
	8 - 10	19,39	25,17
	Σύνολο	20,81	22,95
Ομάδα 2	2 - 3.5	15,70	21,69
	4 – 7.5	12,30	16,50
	8 - 10	11,76	10,43
	Σύνολο	13,25	16,22
Σύνολο	2 - 3.5	21.34	27,03
	4 – 7.5	14,17	13,93
	8 - 10	15,57	17,80
	Σύνολο	17,03	19,58

Πίνακας 29: Διαχρονική ανάπτυξη της ουδέτερης έκφρασης (% των συγκινησιακών εκφράσεων) των βρεφών κατά Ομάδα και συνολικά.

Γράφημα 20: Διαχρονική ανάπτυξη της ουδέτερης έκφρασης (% των συγκινησιακών εκφράσεων) των βρεφών στην Ομάδα 1 (μπλε γραμμή) και στην Ομάδα 2 (πράσινη γραμμή).

Συγκινησιακές εκφράσεις ενηλίκων κατά τη διάρκεια της μίμησης

Συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος

Η πορεία ανάπτυξης της συγκινησιακής έκφρασης συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος στους ενήλικες κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 30 και στο Γράφημα 21.

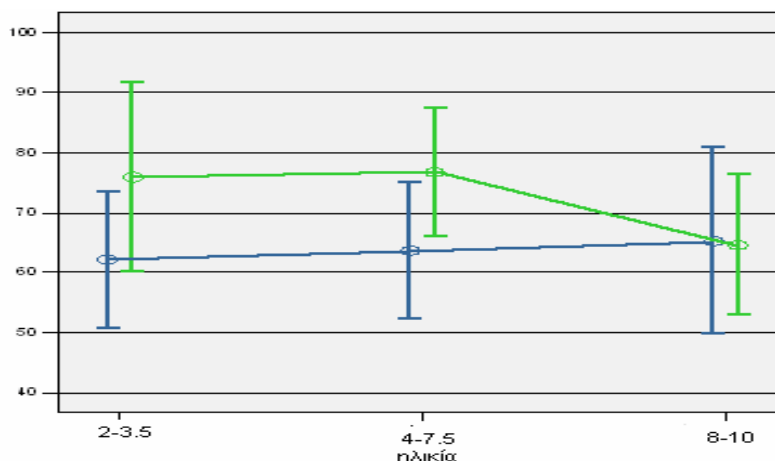
Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης της συγκινησιακής αυτής έκφρασης στις δύο Ομάδες [Wilk's $\Lambda=0.848$, $F(2, 13)=1.165$, $P=0.343$] (βλ. Γράφημα 21).

Η επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη της συγκινησιακής αυτής έκφρασης δεν ήταν στατιστικώς σημαντική [Wilk's $\Lambda=0.870$, $F(2, 13)=0.974$, $P=0.404$] (βλ. Πίνακας 30 και Γράφημα 21).

Δε βρέθηκε επίδραση φύλου των ενηλίκων στην ανάπτυξη της συγκινησιακής αυτής έκφρασης μεταξύ των δύο Ομάδων [Wilk's $\Lambda=0.858$, $F(1, 14)=2.325$, $P=0.150$].

ΟΜΑΔΕΣ	Ηλικία (μήνες)	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση
Ομάδα 1	2 – 3.5.	62,04	20,58
	4 – 7.5	63,63	21,32
	8 - 10	65,32	29,06
	Σύνολο	63,70	23,54
Ομάδα 2	2 - 3.5	75,92	29,66
	4 – 7.5	76,79	19,86
	8 - 10	64,63	22,00
	Σύνολο	72,45	24,34
Σύνολο	2 - 3.5	69,20	26,21
	4 – 7.5	70,21	21,34
	8 - 10	64,98	25,36
	Σύνολο	68,12	24,22

Πίνακας 30: Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος (% των συγκινησιακών εκφράσεων) των ενηλίκων κατά Ομάδα και συνολικά.

Γράφημα 21: Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος (% των συγκινησιακών εκφράσεων) των ενηλίκων στην Ομάδα 1 (μπλε γραμμή) και στην Ομάδα 2 (πράσινη γραμμή).

Ενδιαφέρον

Η πορεία ανάπτυξης της συγκινησιακής έκφρασης του ενδιαφέροντος στους ενήλικες κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 31 και στο Γράφημα 22.

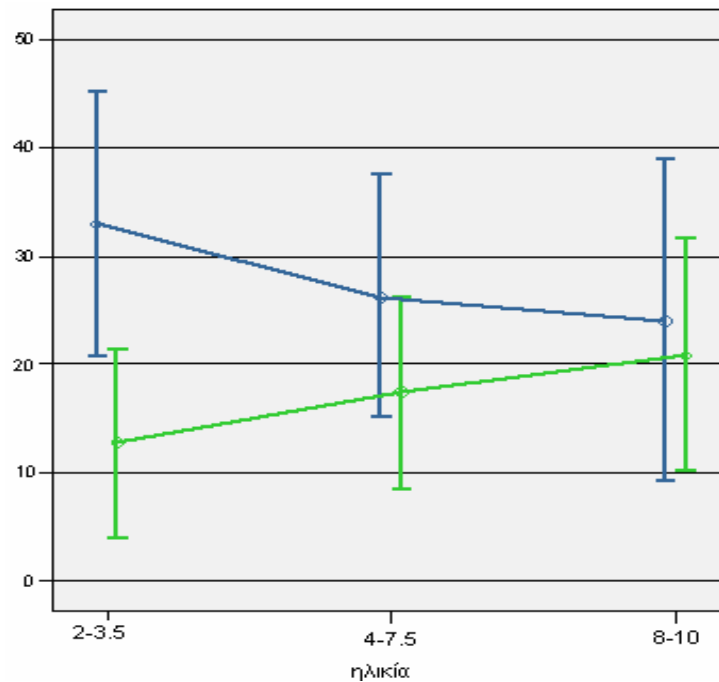
Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης του ενδιαφέροντος στις δύο Ομάδες [Wilk's $\Lambda=0.747$, $F(2, 13)=2.199$, $P=0.150$] (βλ. Γράφημα 22).

Η επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος δεν ήταν στατιστικώς σημαντική [Wilk's $\Lambda=0.999$, $F(2, 13)=0.009$, $P=0.991$] (βλ. Πίνακας 31 και Γράφημα 22).

Βρέθηκε επίδραση φύλου των ενηλίκων στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος μεταξύ των δύο Ομάδων, με υψηλότερη συχνότητα εμφάνισης ενδιαφέροντος στην Ομάδα 1 [Wilk's $\Lambda=0.710$, $F(1, 14)=5.706$, $P=0.032$] (βλ. Πίνακας 31 και Γράφημα 22).

ΟΜΑΔΕΣ	Ηλικία (μήνες)	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση
Ομάδα 1	2 – 3.5	32,97	21,97
	4 – 7.5	26,27	21,11
	8 - 10	24,02	27,90
	Σύνολο	27,64	23,68
Ομάδα 2	2 - 3.5	12,70	16,45
	4 – 7.5	17,36	16,68
	8 - 10	20,88	20,16
	Σύνολο	16,98	17,79
Σύνολο	2 - 3.5	22,51	21,60
	4 – 7.5	21,81	19,26
	8 - 10	22,45	24,00
	Σύνολο	22,26	21,47

Πίνακας 31: Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης του ενδιαφέροντος (% των συγκινησιακών εκφράσεων) των ενηλίκων κατά Ομάδα και συνολικά

Γράφημα 22: Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης του ενδιαφέροντος (% των συγκινησιακών εκφράσεων) των ενηλίκων στην Ομάδα 1 (μπλε γραμμή) και στην Ομάδα 2 (πράσινη γραμμή).

Ευχαρίστηση

Η πορεία ανάπτυξης της συγκινησιακής έκφρασης της ευχαρίστησης στους ενήλικες κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 32 και στο Γράφημα 23.

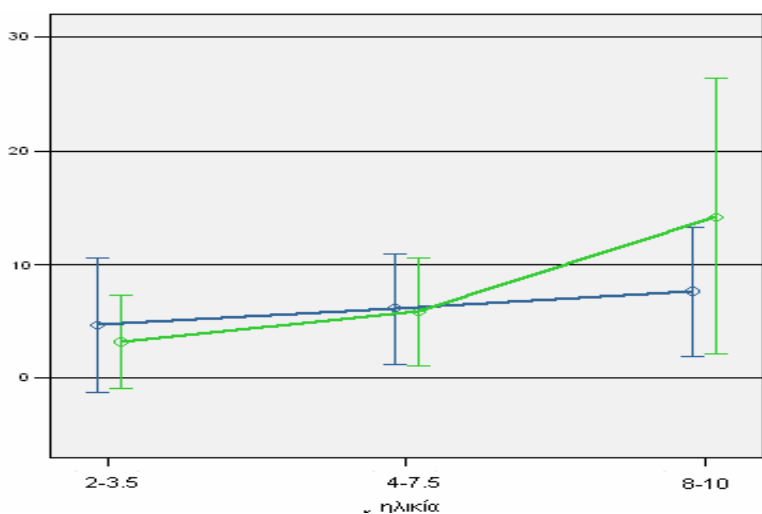
Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης της ευχαρίστησης στις δύο Ομάδες [Wilk's $\Lambda=0.839$, $F(2, 13)=1.249$, $P=0.319$], ακόμα και μετά την προσαρμογή των βαθμών ελευθερίας [Greenhouse-Geisser $d.f.=1.355$ and 18.965 , $F=2.135$, $P=0.156$] (βλ. Γράφημα 23).

Η επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη της ευχαρίστησης δεν ήταν στατιστικώς σημαντική [Wilk's $\Lambda=0.826$, $F(2, 13)=1.369$, $P=0.289$], ακόμα και με προσαρμογή των βαθμών ελευθερίας [Greenhouse-Geisser $d.f.=1.409$ and 19.721 , $F=2.322$, $P=0.136$] (βλ. Πίνακας 32 και Γράφημα 23).

Δε βρέθηκε επίδραση φύλου των ενηλίκων στην ανάπτυξη της ευχαρίστησης μεταξύ των δύο Ομάδων [Wilk's $\Lambda=0.913$, $F(1, 14)=1.339$, $P=0.266$].

ΟΜΑΔΕΣ	Ηλικία (μήνες)	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση
Ομάδα 1	2 – 3.5	4,66	10,69
	4 – 7.5	6,10	9,11
	8 - 10	7,60	10,65
	Σύνολο	6,15	10,01
Ομάδα 2	2 - 3.5	3,17	7,61
	4 – 7.5	5,83	9,00
	8 - 10	14,21	22,70
	Σύνολο	7,74	15,21
Σύνολο	2 - 3.5	3,89	9,10
	4 – 7.5	5,96	8,91
	8 - 10	10,91	17,76
	Σύνολο	6,95	12,86

Πίνακας 32: Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης της ευχαρίστησης (% των συγκινησιακών εκφράσεων) των ενηλίκων κατά Ομάδα και συνολικά.

Γράφημα 23: Διαχρονική ανάπτυξη της συγκινησιακής έκφρασης της ευχαρίστησης (% των συγκινησιακών εκφράσεων) των ενηλίκων στην Ομάδα 1 (μπλε γραμμή) και στην Ομάδα 2 (πράσινη γραμμή).

Στο σύνολο των δεδομένων για τις συγκινησιακές εκφράσεις που προηγούνται, συνοδεύουν και έπονται της μίμησης η ανάλυση έδειξε ότι:

α) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση, δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις συγκινησιακές εκφράσεις των βρεφών

στις αλληλεπιδράσεις τους με τους παππούδες και στις αλληλεπιδράσεις με τις γιαγιάδες,

β) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση, βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις συγκινησιακές εκφράσεις των ενήλικων συντρόφων στις αλληλεπιδράσεις τους με τα βρέφη – και στις 3 ζώνες οι γιαγιάδες εμφάνιζαν συχνότερα τη συγκινησιακή έκφραση του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος, ενώ οι παππούδες εμφάνιζαν συχνότερα τη συγκινησιακή έκφραση του ενδιαφέροντος, και

γ) στις δυο Ομάδες τα βρέφη, οι παππούδες κι οι γιαγιάδες, στις 3 ζώνες της μιμητικής αλληλεπίδρασης εκφράζουν ευχαρίστηση σε σταθερά ποσοστά, εκφράζουν ενδιαφέρον που μειώνεται κατά τη διάρκεια της μίμησης, εκφράζουν το συνδυασμό ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος που αυξάνεται κατά τη διάρκεια της μίμησης και επιπλέον τα βρέφη εκφράζουν την ουδέτερη έκφραση που μειώνεται κατά τη διάρκεια της μίμησης.

Η διαχρονική ανάλυση έδειξε ότι:

α) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 κατά τη διάρκεια της μίμησης δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις πορείες ανάπτυξης των ακόλουθων συγκινησιακών εκφράσεων στα βρέφη και στους ενήλικες: συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος, ενδιαφέροντος, ευχαρίστησης και επιπλέον στα βρέφη στην πορεία ανάπτυξης της ουδέτερης έκφρασης,

β) η επίδραση της ηλικίας δεν ήταν στατιστικώς σημαντική συνολικά στις καμπύλες ανάπτυξης των ακόλουθων συγκινησιακών εκφράσεων στα βρέφη και στους ενήλικες: : συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος, ενδιαφέροντος, ευχαρίστησης (μόνο των ενηλίκων) και επιπλέον στα βρέφη στην καμπύλη ανάπτυξης της ουδέτερης έκφρασης,

γ) η επίδραση της ηλικίας ήταν στατιστικώς σημαντική συνολικά στην καμπύλη ανάπτυξης της ευχαρίστησης των βρεφών, η οποία με την ηλικία παρουσίασε γραμμική αύξηση λόγω αύξησης στη δεύτερη ηλικιακή ομάδα(4-7.5 μήνες),

δ) η επίδραση του φύλου των ενηλίκων μεταξύ των 2 Ομάδων δεν ήταν στατιστικώς σημαντική στις πορείες ανάπτυξης:

1) των ακόλουθων βρεφικών συγκινήσεων: συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος, ενδιαφέροντος, ευχαρίστησης, και

2) των ακόλουθων συγκινησιακών εκφράσεων των ενηλίκων: συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος και ευχαρίστησης.

ε) η επίδραση του φύλου των ενηλίκων μεταξύ των 2 Ομάδων ήταν στατιστικώς σημαντική στις πορείες ανάπτυξης της ουδέτερης έκφρασης των βρεφών (τα οποία

εξέφραζαν τη συγκινησιακή αυτή έκφραση συχνότερα στην πρώτη ηλικιακή ομάδα (2-3,5 μήνες) ειδικά στην Ομάδα 1) και του ενδιαφέροντος των ενηλίκων, με υψηλότερη συχνότητα εμφάνισης στην Ομάδα 1 στους παππούδες.

4.8. Επικοινωνιακές και μη επικοινωνιακές συμπεριφορές στην Προ-μιμητική και στη Μετα-μιμητική Ζώνη

Στον Πίνακα 33 παρουσιάζονται οι απόλυτες και οι σχετικές συχνότητες των επικοινωνιακών και των μη επικοινωνιακών συμπεριφορών στην Προ-μιμητική και στη Μετα-μιμητική ζώνη κατά Ομάδα.

Πριν από τη μίμηση συνολικά υπερίσχυσε η επικοινωνιακή (63%) της μη επικοινωνιακής συμπεριφοράς (37%), χωρίς να καταγραφεί στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο Ομάδων του δείγματος ($\chi^2=0.785$, $df=1$, $p=0.376$).

Μετά τη μίμηση επίσης συνολικά επικράτησε η επικοινωνιακή (59%) της μη επικοινωνιακής συμπεριφοράς (41%), χωρίς να καταγραφεί στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο Ομάδων του δείγματος ($\chi^2=0.505$, $df=1$, $p=0.477$).

ΖΩΝΕΣ	ΟΜΑΔΑ 1	ΟΜΑΔΑ 2	Σύνολο
	N (%)	N (%)	N (%)
Προ-μιμητική			
Επικοινωνιακή συμπεριφορά	451 (64)	400 (62)	851 (63)
Μη επικοινωνιακή συμπεριφορά	252 (36)	247 (38)	499 (37)
Σύνολο	703 (100)	647 (100)	1350 (100)
Μετα-μιμητική			
Επικοινωνιακή συμπεριφορά	423 (60)	377 (58)	800 (59)
Μη επικοινωνιακή συμπεριφορά	280 (40)	270 (42)	559 (41)
Σύνολο	703 (100)	647 (100)	1350 (100)

Πίνακας 33: Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των επικοινωνιακών και των μη επικοινωνιακών συμπεριφορών στην Προ-μιμητική και Μετα-μιμητική Ζώνη κατά Ομάδα και συνολικά.

Προ-μιμητική και μετα-μιμητική επικοινωνιακή συμπεριφορά των βρεφών

Στον Πίνακα 34 παρουσιάζονται οι υποκατηγορίες των επικοινωνιακών συμπεριφορών των βρεφών στην Προ-μιμητική και στη Μετα-μιμητική Ζώνη κατά Ομάδα.

ΖΩΝΕΣ	ΟΜΑΔΑ 1		ΟΜΑΔΑ 2		Σύνολο	
	N	(%)	N	(%)	N	(%)
Προ-μιμητική						
Επικοινωνιακή συμπεριφορά						
Φωνητική	1	(0,1)	3	(0,5)	4	(0,2)
Κινητική	461	(65,9)	402	(62,0)	863	(63,8)
Φωνητικο-κινητική	241	(34,0)	242	(37,0)	483	(36,0)
Σύνολο	703	(100,0)	647	(100,0)	1350	(100,0)
Μετα-μιμητική						
Επικοινωνιακή συμπεριφορά						
Φωνητική	1	(0,1)			1	(0,07)
Κινητική	448	(63,9)	386	(60)	834	(61,93)
Φωνητικο-κινητική	254	(36,0)	261	(40)	515	(38,00)
Σύνολο	703	(100,0)	647	(100)	1350	(100,00)

Πίνακας 34: Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των υπο-κατηγοριών των επικοινωνιακών συμπεριφορών των βρεφών στην Προ-μιμητική και Μετα-μιμητική Ζώνη κατά Ομάδα και συνολικά.

Συνολικά, κατά σειρά συχνότητας, στην προ-μιμητική επικοινωνιακή συμπεριφορά των βρεφών επικράτησε η κινητική (63.8%), έπειτα η φωνητικο-κινητική (35.8%), ενώ σπάνια ήταν η φωνητική συμπεριφορά (0.2%). Δεν καταγράφηκαν διαφορές στατιστικώς σημαντικές μεταξύ των δύο Ομάδων του δείγματος ($\chi^2= 2.717, df= 2, p=0.257$).

Συνολικά κατά σειρά συχνότητας στη μετα-μιμητική επικοινωνιακή συμπεριφορά των βρεφών επικράτησε η κινητική συμπεριφορά (61,93%) της φωνητικό-κινητικής (38%), ενώ η φωνητική συμπεριφορά ήταν σπάνια (0.07%). Δεν καταγράφηκαν διαφορές στατιστικώς σημαντικές μεταξύ των δύο Ομάδων του δείγματος ($\chi^2= 3.387, df=2, p=0.184$).

Προ-μιμητική και μετα-μιμητική επικοινωνιακή συμπεριφορά των ενηλίκων

Στον Πίνακα 35 παρουσιάζονται οι υποκατηγορίες των επικοινωνιακών συμπεριφορών των ενηλίκων στην Προ-μιμητική και στη Μετα-μιμητική Ζώνη κατά Ομάδα.

ΖΩΝΕΣ	ΟΜΑΔΑ 1 N (%)	ΟΜΑΔΑ 2 N (%)	Σύνολο N (%)
Προ-μιμητική			
Επικοινωνιακή συμπεριφορά			
Φωνητική			
Κινητική	19 (3)	16 (2)	35 (3)
Φωνητικο-κινητική	684 (97)	631 (98)	1315 (97)
Σύνολο	703 (100)	647 (100)	1350 (100)
Μετα-μιμητική			
Επικοινωνιακή συμπεριφορά			
Φωνητική	3 (0,5)	1 (0,2)	4 (0,3)
Κινητική	14 (2,0)	12 (2,0)	26 (2,0)
Φωνητικο-κινητική	686 (97,5)	634 (97,8)	1320 (97,7)
Σύνολο	703 (100,0)	647 (100,0)	1350 (100,00)

Πίνακας 35: Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των υπο-κατηγοριών των επικοινωνιακών συμπεριφορών των ενηλίκων στην Προ-μιμητική και Μετα-μιμητική Ζώνη κατά Ομάδα και συνολικά.

Συνολικά κατά σειρά συχνότητας στην προ-μιμητική επικοινωνιακή συμπεριφορά των ενηλίκων επικράτησε η φωνητικο-κινητική συμπεριφορά (97 %), η κινητική ήταν σπάνια (3%) και η φωνητική δεν ανιχνεύεται καθόλου. Δεν παρουσιάστηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο Ομάδων του δείγματος ($\chi^2=0.070$, $df=1$, $p=0.79$).

Συνολικά κατά σειρά συχνότητας στη μετα-μιμητική επικοινωνιακή συμπεριφορά των ενηλίκων επικράτησε η φωνητικο-κινητική συμπεριφορά (97.7 %), η κινητική ήταν σπάνια (2%) και η φωνητική συμπεριφορά σχεδόν μηδενική (0.3%). Δεν καταγράφηκαν διαφορές στατιστικώς σημαντικές μεταξύ των δύο Ομάδων του δείγματος ($\chi^2=0.881$, $df=2$, $p=0.64$).

Στο σύνολο των δεδομένων η ανάλυση έδειξε ότι:

α) πριν και μετά από τη μίμηση συνολικά επικράτησε η επικοινωνιακή (περίπου 6 στις 10 συμπεριφορές) της μη επικοινωνιακής συμπεριφοράς (περίπου 4 στις 10 συμπεριφορές), χωρίς να καταγραφεί στατιστικώς σημαντική διαφορά, προ-μιμητικά και μετα-μιμητικά, μεταξύ των δύο Ομάδων,

β) πριν και μετά από τη μίμηση στην επικοινωνιακή συμπεριφορά των βρεφών συνολικά επικράτησε η κινητική συμπεριφορά (περίπου 65%), ακολούθησε η φωνητικο-κινητική συμπεριφορά (περίπου 35%), ενώ εξαιρετικά σπάνια ήταν η φωνητική συμπεριφορά, χωρίς να καταγραφεί στατιστικώς σημαντική διαφορά προ-μιμητικά και μετα-μιμητικά μεταξύ των δύο Ομάδων, και

γ) πριν και μετά από τη μίμηση στην επικοινωνιακή συμπεριφορά των ενηλίκων συνολικά επικράτησε σχεδόν αποκλειστικά η φωνητικο-κινητική συμπεριφορά (περίπου 97%), ακολούθησε με πολύ χαμηλή συχνότητα η κινητική συμπεριφορά (περίπου 3%) και με σχεδόν μηδενική συχνότητα η φωνητική συμπεριφορά, χωρίς να καταγραφεί στατιστικώς σημαντική διαφορά προ-μιμητικά και μετα-μιμητικά μεταξύ των δύο Ομάδων.

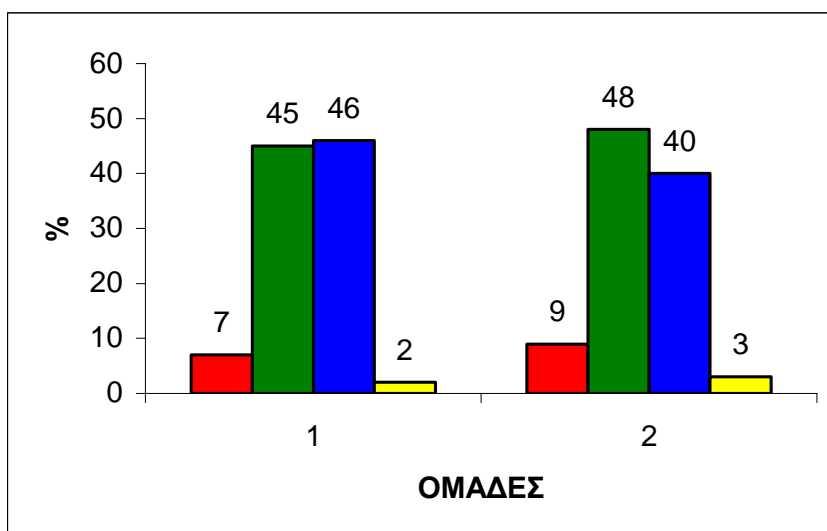
4.9. Μετα-μιμητικά σχόλια ενηλίκων

Στο σύνολο των δεδομένων

Παραπάνω είδαμε (βλ. Πίνακα 35) ότι η μετα-μιμητική επικοινωνιακή συμπεριφορά των ενηλίκων στις 2 Ομάδες του δείγματος ήταν κυρίως φωνητικο-κινητική (N=1320, περίπου 98%) και ελάχιστα φωνητική (N=4, 0,3%). Σε αυτές τις 1324 φωνητικο-κινητικές και φωνητικές συμπεριφορές των ενηλίκων μετά τη μίμηση (τη δική τους ή των βρεφών) υπήρχαν 1116 (84%) διακριτά λεκτικά σχόλια που απευθύνονταν προς τα βρέφη. Στον Πίνακα 36 φαίνονται οι υπο-κατηγορίες των σχολίων των ενηλίκων. Συνολικά, κατά σειρά συχνότητας καταγράφηκαν τα παρακάτω σχόλια των ενηλίκων στη Μετα-μιμητική Ζώνη: παρότρυνση (46%), ερώτηση (44%), έπαινος (8%) και απαγόρευση (2%). Η κατανομή των μετα-μιμητικών σχολίων των ενηλίκων δε διέφερε μεταξύ των παππούδων και των γιαγιάδων ($\chi^2=5.571$, $df= 3$, $p=0.134$). Στο Γράφημα 24 φαίνονται οι σχετικές συχνότητες των σχολίων των ενηλίκων κατά Ομάδα.

Μετα-Μιμητικά σχόλια	ΟΜΑΔΑ 1 N (%)	ΟΜΑΔΑ 2 N (%)	Σύνολο N (%)
Έπαινος	39 (7)	51 (9)	90 (8)
Παρότρυνση	258 (45)	260 (48)	518 (46)
Ερώτηση	267 (46)	218 (40)	485 (44)
Απαγόρευση	11 (2)	12 (3)	23 (2)
Σύνολο	575 (100)	541 (100)	1116 (100)

Πίνακας 36: Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των μεταμιμητικών σχολίων των ενηλίκων κατά Ομάδα και συνολικά.

Γράφημα 24: Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των Μετα-μιμητικών σχολίων των ενηλίκων κατά Ομάδα έπαινος = κόκκινο χρώμα, παρότρυνση = πράσινο χρώμα, ερώτηση = μπλε χρώμα και απαγόρευση = κίτρινο χρώμα.

Διαχρονική ανάλυση

Η ανάλυση εστιάστηκε στα δύο επικρατούντα σχόλια (90%) των ενηλίκων, την παρότρυνση (46%) και την ερώτηση (44%).

Παρότρυνση

Η πορεία ανάπτυξης του μετα-μιμητικού σχολίου της παρότρυνσης των ενηλίκων κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 37 και στο Γράφημα 25.

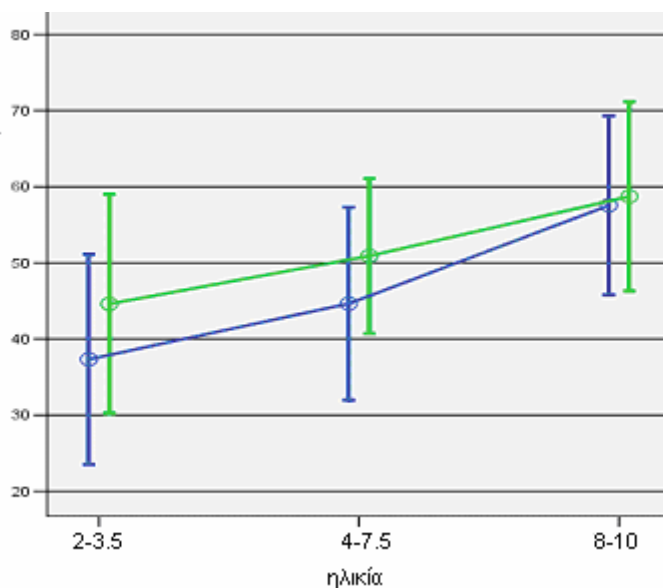
Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης του σχολίου της παρότρυνσης των παππούδων (Ομάδα 1) και των γιαγιάδων (Ομάδα 2) [Wilk's $\Lambda=0.970$, $F(2, 13)=0.204$, $P=0.818$].

Η επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη του σχολίου της παρότρυνσης δεν ήταν στατιστικώς σημαντική [Wilk's $\Lambda=0.678$, $F(2, 13)=3.084$, $P=0.080$].

Δε βρέθηκε επίδραση φύλου των ενηλίκων στην ανάπτυξη του σχολίου της παρότρυνσης μεταξύ των δύο Ομάδων [Wilk's $\Lambda=0.861$, $F(1, 14)=2.267$, $P=0.154$].

ΟΜΑΔΕΣ	Ηλικία (μήνες)	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση
Ομάδα Α	2 – 3.5.	37,30	24,87
	4 – 7.5	44,63	23,78
	8 - 10	57,53	22,03
	Σύνολο	46,68	24,54
Ομάδα 2	2 - 3.5	44,59	26,9
	4 – 7.5	50,89	19,13
	8 - 10	58,71	23,3
	Σύνολο	51,40	23,58
Σύνολο	2 - 3.5	41,06	25,80
	4 – 7.5	47,76	21,47
	8 - 10	58,12	22,31
	Σύνολο	49,06	24,05

Πίνακας 37: Διαχρονική ανάπτυξη του σχολίου της παρότρυνσης (% των σχολίων) των ενηλίκων μετά τη μίμηση, κατά Ομάδα και συνολικά.

Γράφημα 25: Διαχρονική ανάπτυξη του σχολίου της παρότρυνσης (% των σχολίων) των ενηλίκων μετά τη μίμηση, στην Ομάδα 1 (μπλε γραμμή) και στην Ομάδα 2 (πράσινη γραμμή).

Ερώτηση

Η πορεία ανάπτυξης του μεταμιμητικού σχολίου της ερώτησης των ενηλίκων κατά Ομάδα αναπαρίσταται στον Πίνακα 38 και στο Γράφημα 26.

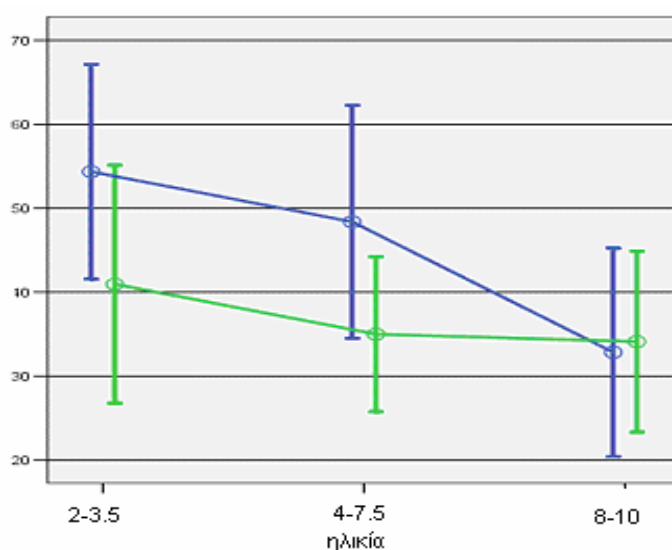
Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης του σχολίου της ερώτησης των παππούδων (Ομάδα 1) και των γιαγιάδων (Ομάδα 2) [Wilk's $\Lambda=0.671$, $F(2, 13)=3.182$, $P=0.075$].

Η επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη του σχολίου της ερώτησης δεν ήταν στατιστικώς σημαντική [Wilk's $\Lambda=0.801$, $F(2, 13)=1.616$, $P=0.236$].

Δε βρέθηκε επίδραση του φύλου των ενηλίκων στην ανάπτυξη του σχολίου της ερώτησης μεταξύ των δύο Ομάδων [Wilk's $\Lambda=0.757$, $F(1, 14)=4.503$, $P=0.052$] με υψηλότερη συχνότητα εμφάνισης στην Ομάδα 1 στους παππούδες.

ΟΜΑΔΕΣ	Ηλικία (μήνες)	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση
Ομάδα 1	2 – 3.5	54,34	23,09
	4 – 7.5	48,37	26,03
	8 - 10	32,83	23,26
	Σύνολο	44,98	25,37
Ομάδα 2	2 - 3.5	40,94	26,58
	4 – 7.5	34,98	17,34
	8 - 10	34,10	20,19
	Σύνολο	36,67	21,47
Σύνολο	2 - 3.5	47,42	25,46
	4 – 7.5	41,68	22,79
	8 - 10	33,46	21,43
	Σύνολο	40,78	23,72

Πίνακας 38: Διαχρονική ανάπτυξη του σχολίου της ερώτησης (% των σχολίων) των ενηλίκων μετά τη μίμηση κατά Ομάδα και συνολικά.

Γράφημα 26: Διαχρονική ανάπτυξη του σχολίου της ερώτησης (% των σχολίων) των ενηλίκων μετά τη μίμηση στην Ομάδα 1 (μπλε γραμμή) και στην Ομάδα 2 (πράσινη γραμμή).

Στο σύνολο των δεδομένων η ανάλυση έδειξε ότι μετά από τη μίμηση, στα σχόλια των ενηλίκων επικράτησαν η παρότρυνση (46%) και η ερώτηση (44%) και σε χαμηλότερα ποσοστά ο έπαινος (8%) και η απαγόρευση (2%) χωρίς να καταγραφεί στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ των παππούδων και των γιαγιάδων,

Η διαχρονική ανάλυση έδειξε ότι:

α) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις πορείες ανάπτυξης των σχολίων της παρότρυνσης και της ερώτησης,

β) η επίδραση της ηλικίας δεν ήταν στατιστικώς σημαντική συνολικά στις καμπύλες ανάπτυξης των σχολίων της παρότρυνσης και της ερώτησης, και

γ) η επίδραση του φύλου των ενηλίκων δεν ήταν στατιστικώς σημαντική στις πορείες ανάπτυξης των σχολίων της παρότρυνσης και της ερώτησης μεταξύ των παππούδων και των γιαγιάδων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

5. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΩΝ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ

5.1 Εισαγωγή.

Στο παρόν κεφάλαιο συγκρίνουμε, όπου είναι δυνατόν, τα ευρήματα της παρούσας μελέτης με τα ευρήματα έξι συστηματικών, νατουραλιστικών και διαχρονικών μελετών, οι οποίες προηγήθηκαν χρονικά της δικής μας (Pawlby, 1977· Kugiumutzaki, 1993· Kokkinaki, 1998· Kokkinaki & Kugiumutzakis, 2000· Βιταλάκη, 2002· Μαρκοδημητράκη, 2003). Στη συνέχεια εξετάζουμε αν τα ευρήματα ενισχύουν ή απορρίπτουν τις υποθέσεις της έρευνας.

5.2 Σύγκριση των ευρημάτων.

Στόχος της σύγκρισης των ευρημάτων μας με τα αντίστοιχα των παραπάνω έξι μελετών είναι η αναζήτηση ομοιοτήτων και διαφορών. Οι ομοιότητες – αν υπάρχουν - αφενός ενισχύουν τα ευρήματα των ερευνών που προηγήθηκαν της δικής μας και αφετέρου δείχνουν ότι και *οι παππούδες* είναι ικανοί επικοινωνιακοί σύντροφοι των βρεφών στη μιμητική επικοινωνία. Οι διαφορές – αν υπάρχουν - μπορεί να αποκαλύπτουν νέες πτυχές των φαινομένων της μίμησης κατά τη βρεφική ηλικία, μπορεί να δείχνουν τα κενά γνώσης και την ανάγκη συνέχισης της έρευνας με πιο συστηματικές μελέτες και μπορεί να ανακλούν διαφορές σε αρκετά επίπεδα: π.χ. διαφορές ερευνητικών στόχων και μεθοδολογιών μεταξύ των ερευνητών, διαφορές ωρίμανσης και ανάπτυξης των υποκειμένων, ατομικές διαφορές, διαφορές φύλου και ηλικίας, διαφορές στους χωριστούς τύπους δυάδων των βρεφών (με γονείς, με παππούδες κ.ά.), διαφορές στις δομές αλληλεπίδρασης, στα είδη της μίμησης και στις συγκινήσεις των υποκειμένων, πολιτισμικές διαφορές, καθώς και διαφορές στην *ποιότητα των σχέσεων του βρέφους με κάθε ενήλικα* (βλ. Κουγιουμουτζάκης, 2007, σελ. 241).

Τα αποτελέσματα της μελέτης μας μπορεί να συγκριθούν μόνο με εκείνα των παραπάνω έξι μελετών και όχι με τα αποτελέσματα όλων των μελετών της μίμησης κατά τη βρεφική ηλικία που περιγράψαμε στο Δεύτερο Κεφάλαιο, διότι μόνο οι παραπάνω έξι μελέτες είναι διαχρονικές, συστηματικές και νατουραλιστικές, με εξαίρεση εκείνη της Pawlby (1977) που, να μεν έλαβε χώρα στο εργαστήριο, δεν

παύει όμως να είναι διαχρονική και ουσιαστικά η πρώτη συστηματική σχετική μελέτη. Τα αποτελέσματα της μελέτης μας θα μπορούσαν να συγκριθούν με εκείνα της μελέτης των Jonsson et al. (2001), αλλά η θεωρητική θέση και στη συνέχεια η μεθοδολογία των συγγραφέων καθιστούν τη σύγκριση δύσκολη, αν όχι αδύνατη. Οι ερευνητές αυτοί αποκόβουν τη μίμηση από τις συγκινήσεις, μελετούν χωριστά τη μίμηση και χωριστά τη «συναισθηματική εναρμόνιση», ως εάν η μίμηση να μην έχει συγκινησιακή πλευρά και η «συναισθηματική εναρμόνιση» να μην ενέχει μίμηση (βλ. σχ. Κουγιουμουτζάκης και Τσούρτου, 1999). Υιοθετώντας αυτό τον τρόπο τεμαχισμού και αποσύνδεσης των πλευρών ενός φαινομένου στα επιμέρους, στη συνέχεια αδυνατούν να συνθέσουν αυτά που μεθοδολογικά (και μόνο μεθοδολογικά οι ερευνητές και όχι τα υποκείμενα) διέσπασαν. Υπό ομαλές συνθήκες τα ανθρώπινα υποκείμενα βιώνουν *συνεκτικά* ό,τι ζουν ή συν-δημιουργούν και όχι κομματιασμένα. Πιο απλά, όπως έχουν δείξει οι σχετικές έρευνες,

«...η μίμηση κατά το πρώτο έτος της ζωής δεν είναι απλώς ένα «καθαρά νοητικό ή αισθησιο-κινητικό» γεγονός, αλλά μια κοινωνική, συγκινησιακά φορτισμένη δραστηριότητα» (Κουγιουμουτζάκης, 2007, σελ. 241).

Επιπλέον ο Stern (1985), από τον οποίο οι παραπάνω ερευνητές δανείζονται την έννοια της συναισθηματικής εναρμόνισης, στη νέα έκδοση του έργου του *The Interpersonal World of the Infant* (2000) δέχεται ότι η διυποκειμενικότητα λειτουργεί εξ αρχής και όχι από τον ένατο μήνα όπως υποστήριζε το 1985. Λειτουργεί εξ αρχής – όπως ο ίδιος γράφει - κυρίως διότι εξ αρχής εμφανίζεται η *διυποκειμενική νεογνική μίμηση*, την οποία τώρα (αλλά όχι το 1985) θεωρεί συγκινησιακά φορτισμένη, σε αντίθεση με τους ελάχιστους ερευνητές της νεογνικής και της βρεφικής μίμησης, οι οποίοι εξ αρχής υποστήριζαν (Kugiumutzakis, 1985· βλ. σχ. Kugiumutzakis et al., 2005) ότι η μίμηση έχει ερευνητικά ανιχνεύσιμες συγκινησιακές όψεις. Η τελευταία υπόθεση λίγο αργότερα βρήκε εμπειρική υποστήριξη από τις μελέτες της Kokkinaki (1998), της Βιταλάκη (2002), της Μαρκοδημητράκη (2003) και από την παρούσα μελέτη (βλ. σχετικές λεπτομέρειες Mazokoraki & Kugiumutzakis, 2008).

Τα αποτελέσματα της παρούσας μελέτης μπορεί να συγκριθούν *μέχρις ενός ορισμένου σημείου* με τα αποτελέσματα των παραπάνω έξι διαχρονικών μελετών, λόγω του αριθμού των υπό διερεύνηση μεταβλητών κάθε μελέτης, των ερευνητικών στόχων, του τρόπου μικρο-ανάλυσης και του τρόπου στατιστικής ανάλυσης από κάθε ερευνητή. Η σύγκριση με τα ευρήματα της Μαρκοδημητράκη (2003) είναι ευρύτερη

και προχωρεί επιπλέον σε αποτιμήσεις των ευρημάτων ως προς τη μίμηση στις δυάδες βρεφών-παππούδων, στις επικοινωνιακές και στις μη επικοινωνιακές συμπεριφορές πριν και μετά τη μίμηση, καθώς και στην εμφάνιση των συγκινησιακών εκφράσεων πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση. Τα ευρήματά μας ως προς τα σχόλια των ενηλίκων μετά τη μίμηση δεν μπορεί να συγκριθούν, διότι μελετώνται για πρώτη φορά.

5.3 Σύγκριση των Μέσων Όρων μίμησης στην 7-λεπτη επικοινωνία.

Σε πέντε από τις έξι σχετικές μελέτες ο χρόνος καταγραφής ήταν 10 λεπτά (Βιταλάκη, 2002· Kokkinaki, 1998· Kokkinaki & Kugiumutzakis, 2000· Kugiumutzakis, 1993· Pawlby, 1977), σε μία ήταν 5 λεπτά (Μαρκοδημητράκη, 2003) και στην παρούσα μελέτη ήταν 7 λεπτά. Επεκτείνοντας τη σύγκριση της Μαρκοδημητράκη (2003, σελ. 384) και ανάγοντας όλα τα σχετικά ευρήματα των Μ.Ο της μίμησης σε 7-λεπτα επικοινωνίας καταλήγουμε στον Πίνακα 39.

Ερευνητής	Είδος δυάδας	Μ.Ο μμήσεων στο 7-λεπτο
Pawlby (1977) (όλα τα είδη μίμησης)	Μητέρες-βρέφη	6,02
Kugiiumutzakis (1993) (μόνο φωνητικές μιμήσεις)	Μητέρες-βρέφη	2.24
Kokkinaki (1998) (όλα τα είδη μίμησης)	Μητέρες-βρέφη	2.53
	Πατέρες-βρέφη	2.66
Kokkinaki & Kugiiumutzakis (2000) (μόνο φωνητικές μιμήσεις)	Μητέρες-βρέφη	2.52
	Πατέρες-βρέφη	2.66
Βιταλάκη (2002) (όλα τα είδη μίμησης, Ομάδα 1)	Μητέρες-βρέφη	2.10
	Γιαγιάδες-βρέφη	2.10
Μαρκοδημητράκη (2003) (όλα τα είδη μίμησης)	Μητέρα- δίδυμο ΔΖ Κορίτσι	3,08
	Μητέρα- δίδυμο ΔΖ Αγόρι	5.32
	Πατέρας- δίδυμο ΔΖ Κορίτσι	3.78
	Πατέρας – δίδυμο ΔΖ Αγόρι	3.64
	Πατρική Γιαγιά- δίδυμο ΔΖ Κορίτσι	2.94
	Πατρική Γιαγιά- δίδυμο ΔΖ Αγόρι	5,04
	Μητρική Γιαγιά- δίδυμο ΔΖ Κορίτσι	1,82
	Μητρική Γιαγιά- δίδυμο ΔΖ Αγόρι	1.96
	Πατρικός Παππούς- δίδυμο ΔΖ Κορίτσι	3.64
	Πατρικός Παππούς- δίδυμο ΔΖ Αγόρι	3.22
	Μητρικός Παππούς- δίδυμο ΔΖ Κορίτσι	3.22
	Μητρικός Παππούς- δίδυμο ΔΖ Αγόρι	3.50
	Δίδυμο ΔΖ Κορίτσι- δίδυμο ΔΖ Αγόρι	2.24
	Πρατικάκη (2008) (όλα τα είδη της μίμησης)	Μητρικοί παππούδες-βρέφη
Μητρικές γιαγιάδες-βρέφη		2.80

Πίνακας 39: Σύγκριση των Μ.Ο μίμησης στην 7-λεπτη επικοινωνία σε έξι συστηματικές διαχρονικές, νατουραλιστικές μελέτες πάνω στη μίμηση Βρεφών- Σημαντικών Άλλων κατά τη διάρκεια του πρώτου έτους.

Στον Πίνακα 39 βλέπουμε ότι στις παραπάνω έρευνες το εύρος των Μ.Ο των μιμήσεων στην 7-λεπτη επικοινωνία κυμαίνεται από 1,82 έως 6,02 μιμήσεις και στη δική μας μελέτη κυμαίνεται από 2,8 έως 3.04 μιμήσεις, δηλαδή βρίσκεται μέσα στα όρια του εύρους που βρήκαν οι συνάδελφοι. Η στρογγυλοποίηση των Μ.Ο. δείχνει ότι στις παραπάνω έρευνες το εύρος των Μ.Ο των μιμήσεων στην 7-λεπτη επικοινωνία κυμαίνεται από 2 έως 6 μιμήσεις και στη δική μας είναι περίπου 3 μιμήσεις, άρα βρίσκεται μέσα στα όρια του εύρους των άλλων μελετών.

Το εύρος των Μ.Ο. των μιμήσεων στις 7-λεπτες αλληλεπιδράσεις των βρεφών με τις μητρικές γιαγιάδες στις μελέτες των Βιταλάκη (2002) και Μαρκοδημητράκη (2003) κυμαίνεται από 1,82 έως 2,1 μιμήσεις και στη δική μας είναι 2,8 μιμήσεις – μικρή αύξηση Μ.Ο. μίμησης στη δική μας μελέτη (2 περίπου μιμήσεις στο 7-λεπτο στις δύο παραπάνω μελέτες και 3 περίπου μιμήσεις στη δική μας), αλλά μέσα στα όρια του γενικού εύρους (2-6 μιμήσεις).

. Το εύρος των Μ.Ο. των μιμήσεων στις 7-λεπτες αλληλεπιδράσεις των βρεφών με τους παππούδες (μητρικούς και πατρικούς) στη μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2003) κυμαίνεται από 3,22 έως 3,64 μιμήσεις (βρέφη-μητρικοί παππούδες: 3,22-3,5 μιμήσεις) και στη δική μας είναι 3,04 μιμήσεις – μικρή μείωση Μ.Ο. μίμησης στη δική μας μελέτη (3-3,5 περίπου μιμήσεις στο 7-λεπτο στη μελέτη της συναδέλφου και 3 περίπου μιμήσεις στη δική μας), αλλά πάλι μέσα στα όρια του γενικού εύρους (2-6 μιμήσεις).

Στη μελέτη μας, στο σύνολο των δεδομένων δε βρέθηκε στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ των Μ.Ο. των μιμήσεων ανάμεσα στις 2 Ομάδες του δείγματος, εύρημα σύμφωνο με τα αντίστοιχα ευρήματα από τη μελέτη της Kokkinaki (1998, βρέφη-μητέρες, βρέφη-πατέρες) και της Βιταλάκη (2002, βρέφη-μητέρες, βρέφη-γιαγιάδες).

Αποτέλεσμα της σύγκρισης: Τα ευρήματά μας συμφωνούν στα ακόλουθα 4 σημεία και ενισχύουν εκείνα των σχετικών συγκρίσιμων μελετών ως προς:

- 1) το εύρος των Μ.Ο. των μιμήσεων στην 7-λεπτη επικοινωνία (σύνολο δεδομένων),
- 2) το εύρος των Μ.Ο. των μιμήσεων στην 7-λεπτη επικοινωνία βρεφών-γιαγιάδων,
- 3) το εύρος των Μ.Ο. των μιμήσεων στην 7-λεπτη επικοινωνία βρεφών-παππούδων και
- 4) απουσία στατιστικώς σημαντικής διαφοράς μεταξύ των Μ.Ο. των μιμήσεων ανάμεσα στις 2 Ομάδες του δείγματος.

Αν οι Μ.Ο. των μιμήσεων στο 7-λεπτο αλληλεπίδρασης είναι ένας δείκτης διυποκειμενικότητας στην επικοινωνία βρεφών-ενηλίκων, τότε η απουσία διαφοράς μεταξύ των Μ.Ο. μίμησης στην 7-λεπτη αλληλεπίδραση βρεφών-μητρικών παππούδων με τους αντίστοιχους βρεφών-υπολοίπων Σημαντικών Άλλων δείχνει ότι και οι μητρικοί παππούδες, ως προς αυτόν τον δείκτη, δε διαφέρουν από τους γονείς και τις μητρικές γιαγιάδες.

5.4. Σύγκριση στην κατεύθυνση της μίμησης.

Στη μελέτη μας βρέθηκε ότι συνολικά και στο χρόνο της μελέτης:

α) οι παππούδες κι οι γιαγιάδες μιμούνται σημαντικά συχνότερα τα βρέφη από ό,τι τα βρέφη εκείνους, *ενισχύοντας ίδιο εύρημα των έξι σχετικών μελετών*, οι οποίες κατέδειξαν ότι οι γονείς, οι μητρικές γιαγιάδες και οι μητρικοί παππούδες μιμούνται συχνότερα τα βρέφη, από όσο αυτά εκείνους (Βιταλάκη, 2002· Kokkinaki, 1998· Kokkinaki & Kugiumutzakis, 2000· Kugiumutzaki, 1993· Μαρκοδημητράκη, 2003· Pawlby, 1977).

β) η βρεφική μίμηση αυξάνεται σημαντικά μεταξύ 4 και 7.5 μηνών, ενώ κατά την ίδια χρονική περίοδο παρατηρείται μείωση των μιμήσεων των ενηλίκων. Το εύρημα αυτό μπορεί να συγκριθεί με αντίστοιχα ευρήματα των έξι σχετικών μελετών οι οποίες βρήκαν είτε αυξήσεις των μιμήσεων των μητέρων, των πατέρων και των βρεφών μετά τους 3 με 4 μήνες (Pawlby, 1977· Kugiumutzakis, 1993· Kokkinaki, 1998), είτε αυξήσεις των μιμήσεων των γιαγιάδων μετά τους 7 μήνες (Βιταλάκη, 2002), είτε αύξηση των μιμήσεων του μητρικού παππού στους 3,5 μήνες και αύξηση των μιμήσεων του δίδυμου ΔΖ αγοριού στους 9,5 μήνες (Μαρκοδημητράκη, 2003 – στα υπόλοιπα 10 ζεύγη της μελέτης αυτής δεν παρατηρήθηκαν αυξήσεις, όπως συνέβη και στη μελέτη των Kokkinaki & Kugiumutzakis, 2000). *Κοινό σε όλες τις μελέτες είναι ότι η αύξηση των μιμήσεων, όταν εμφανίζεται, συμβαίνει μετά τους 3 μήνες.* Αυτό που διαφέρει είναι σε ποιον σύντροφο ή σε ποιο τύπο δυάδας και ποια χρονική στιγμή εμφανίζεται η αύξηση,

γ) οι μορφές της πορείας ανάπτυξης της κατεύθυνσης των μιμήσεων στις δύο Ομάδες δε διέφεραν σημαντικά, εύρημα *σύμφωνο* με τα αντίστοιχα των Kugiumutzakis (1993), Kokkinaki (1998), Kokkinaki & Kugiumutzakis (2000), Βιταλάκη (2002) και Μαρκοδημητράκη (2003), και

δ) οι παππούδες μιμούνται σημαντικά συχνότερα τα βρέφη από τις γιαγιάδες και τα βρέφη μιμούνται σημαντικά συχνότερα τις γιαγιάδες από τους παππούδες.

Το εύρημα αυτό είναι *σύμφωνο*:

1) με τα ευρήματα της μόνης μελέτης που στο δείγμα της είχε δυάδες *παππούδων-δίδυμων ΔΖ βρεφών* (Μαρκοδημητράκη, 2003), και

2) με το εύρημα των Kokkinaki & Kugiumutzakis (2000) όπου οι μητέρες μιμούνται (φωνητική μίμηση) σημαντικά συχνότερα τα βρέφη από τους πατέρες και τα βρέφη μιμούνται συχνότερα τους πατρικούς παρά τους μητρικούς ήχους.

Το εύρημα αυτό είναι *ασύμφωνο*:

1) με το εύρημα της Kokkinaki (1998), η οποία αναλύοντας όλα τα είδη μίμησης (και όχι μόνο τη φωνητική) βρήκε ότι οι μητέρες και οι πατέρες στην Ελλάδα και στη Σκοτία μιμούνται εξίσου τα βρέφη και τα βρέφη μιμούνται εξίσου τους γονείς τους και

2) με το εύρημα της Βιταλάκη (2002), η οποία βρήκε ότι στην Κρήτη οι μητέρες και οι μητρικές γιαγιάδες μιμούνται περίπου εξίσου τα βρέφη και αντίστοιχα αυτά εκείνες.

Πόσο όμως βασική είναι η παραπάνω ασυμφωνία σε σχέση με την *παρούσα κατάσταση* της υπό μελέτη ερευνητικής περιοχής και σε σχέση με το *κεντρικό ερώτημα* για την κατεύθυνση της μίμησης; *Κεντρικό ερώτημα* ήταν και παραμένει αν οι ενήλικες μιμούνται περισσότερο τα βρέφη ή το αντίστροφο. Η μελέτη μας, σε συμφωνία με όλες τις υπόλοιπες, απάντησε ότι οι ενήλικες μιμούνται περισσότερο τα βρέφη και ότι *αυτό το πρότυπο δεν αλλάζει στην πορεία ανάπτυξης* της κατεύθυνσης των μιμήσεων στις δύο Ομάδες του δείγματος στο χρόνο της μελέτης. Η παραπάνω ασυμφωνία αναδύεται, διότι *δύο (2)* μελέτες δείχνουν ότι οι γονείς και οι μητρικές γιαγιάδες μιμούνται περίπου εξίσου τα βρέφη και αντίστοιχα αυτά εκείνες (Βιταλάκη, 2002· Kokkinaki, 1998) και *τρεις (3)* μελέτες δείχνουν ότι κάποιος από τους ενήλικες μιμείται περισσότερο τα βρέφη από κάποιον άλλο ενήλικα – *δύο (2)* μελέτες δείχνουν ότι οι μητρικοί παππούδες μιμούνται συχνότερα τα βρέφη από τις μητρικές γιαγιάδες (Μαρκοδημητράκη, 2003· παρούσα μελέτη) και *μία (1)* μελέτη δείχνει ότι οι μητέρες μιμούνται (φωνητική μίμηση) σημαντικά συχνότερα τα βρέφη από τους πατέρες (Kokkinaki & Kugiumutzakis, 2000).

Προφανώς χρειάζονται και άλλες μελέτες με μεγαλύτερα δείγματα, για να εκλείψει η διαφωνία. Όμως, αν ληφθεί υπόψη ότι στη μελέτη της Κοκκινάκη η ανάλυση επί του συνόλου των ειδών της μίμησης *δε βρήκε διαφορά* μεταξύ της συχνότητας των μιμήσεων των δύο γονέων και η ανάλυση μόνο της φωνητικής μίμησης *βρήκε διαφορά*, τότε θα πρέπει σε μία νέα μελέτη με μεγαλύτερο δείγμα βρεφών-μητέρων / πατέρων / γιαγιάδων / παππούδων να γίνουν αναλύσεις επί του συνόλου των ειδών της μίμησης και σε κάθε είδος μίμησης χωριστά *κατά σύντροφο*, για να κριθεί η ύπαρξη ή όχι διαφορών στη συχνότητα των μιμήσεων των ενήλικων συντρόφων στο σύνολο των δεδομένων και διαχρονικά. Τέτοια μελέτη δεν έχει γίνει. Μέχρι να γίνει μένουμε στη *σύμφωνη απάντηση* των μελετών στο *κεντρικό ερώτημα* της κατεύθυνσης της μίμησης, ενώ παρακάτω επιχειρούμε μία ερμηνεία των ευρημάτων μας ως προς την ευρεθείσα στη μελέτη μας διαφορά της συχνότητας των

μιμήσεων μεταξύ των παππούδων και των γιαγιάδων, όταν αλληλεπιδρούν με τα βρέφη, τη στιγμή μάλιστα που τρεις (3) μελέτες φτάνουν στο ίδιο αποτέλεσμα.

Αποτέλεσμα της σύγκρισης: Τα ευρήματά μας συμφωνούν στα ακόλουθα 4 σημεία και ενισχύουν εκείνα των σχετικών συγκρίσιμων μελετών ως προς το:

- 1) ότι οι ενήλικες μιμούνται συχνότερα τα βρέφη, από όσο αυτά εκείνους,
- 2) ότι υπάρχουν αυξήσεις των μιμήσεων μετά τον 3^ο μήνα,
- 3) ότι οι μορφές της πορείας ανάπτυξης της κατεύθυνσης των μιμήσεων στις δύο Ομάδες δε διαφέρουν σημαντικά, και
- 4) ότι οι παππούδες μιμούνται σημαντικά συχνότερα τα βρέφη από τις γιαγιάδες και τα βρέφη μιμούνται σημαντικά συχνότερα τις γιαγιάδες από τους παππούδες (αλλά βλ. παραπάνω).

Αν η κατεύθυνση της μίμησης (ποιος μιμείται ποιον και πόσο συχνά) συνολικά και στο χρόνο της μελέτης είναι ένας δείκτης του πώς αναδύεται και πώς αναπτύσσεται η μίμηση στην επικοινωνία βρεφών-ενηλίκων, τότε οι παραπάνω 4 ομοιότητες στην κατεύθυνση της μιμητικής αλληλεπίδρασης βρεφών-μητρικών παππούδων με τις αντίστοιχες βρεφών-υπολοίπων Σημαντικών Άλλων, δείχνουν ότι και οι μητρικοί παππούδες ως προς αυτόν το δείκτη δε διαφέρουν ως επικοινωνιακοί σύντροφοι των βρεφών από τους γονείς και τις μητρικές γιαγιάδες.

5.5. Σύγκριση στις δομές της μιμητικής αλληλεπίδρασης

Στη μελέτη μας βρέθηκε ότι στο σύνολο των δεδομένων και στις 2 Ομάδες:

α) επικράτησαν οι μιμήσεις σε εναλλαγές σειράς έναντι των μιμήσεων σε συμπτώσεις δράσης και σε συνδυασμούς εναλλαγής σειράς και σύμπτωσης δράσης, εύρημα σύμφωνο με τα ευρήματα των Kokkinaki (1998), Kokkinaki & Kugiumutzakis (2000), Βιταλάκη (2002, Ομάδα 2, μητέρες-βρέφη) και Μαρκοδημητράκη (2003). Το εύρημα αυτό είναι σε *ασυμφωνία* με το εύρημα της Βιταλάκη (2002), όπου *μόνο* στην Ομάδα 1 (μητέρες-βρέφη, γιαγιάδες-βρέφη) βρήκε 35% μιμήσεις σε συμπτώσεις δράσης, 35% περίπου μιμήσεις σε πολλαπλές εναλλαγές σειράς με πολλαπλές συμπτώσεις δράσης και 23% μιμήσεις σε εναλλαγές σειράς³,

³ Επίσης, ενώ στη μελέτη των Kokkinaki & Kugiumutzakis (2000) επικράτησαν, όπως και στη δική μας μελέτη, οι μιμήσεις σε εναλλαγές σειράς (77%), οι μιμήσεις σε συμπτώσεις δράσης (5%) ήταν πολύ λιγότερες έναντι των μιμήσεων των συνδυασμών εναλλαγών σειράς και συμπτώσεων δράσης (18%).

Το ζήτημα της συχνότητας της μίμησης στις συμπτώσεις δράσης και στους συνδυασμούς εναλλαγής/εναλλαγών σειράς και σύμπτωσης/συμπτώσεων δράσης παραμένει μέχρι στιγμής άλυτο.

β) από τις εναλλαγές σειράς επικράτησαν οι απλές εναλλαγές σειράς, εύρημα *σύμφωνο* με τα ευρήματα των Kugiumutzakis (1993), Kokkinaki (1998), Kokkinaki & Kugiumutzakis (2000) και Μαρκοδημητράκη (2003) (από τις άλλες μελέτες δεν υπάρχουν στοιχεία),

γ) από τις συμπράξεις επικράτησαν οι συμπράξεις προς το κέντρο και οι ολοκληρωμένες συμπράξεις, εύρημα *σύμφωνο* με αντίστοιχο εύρημα της μόνης μελέτης (Μαρκοδημητράκη, 2003) που χρησιμοποίησε τις ίδιες υπο-κατηγορίες συμπτώσεων δράσης,

δ) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις εναλλαγές σειράς και τις υποκατηγορίες των εναλλαγών σειράς, εύρημα *σύμφωνο* με αντίστοιχο εύρημα της μόνης μελέτης (Kokkinaki, 1998, μητέρες-βρέφη, πατέρες-βρέφη) που προχώρησε σε αυτή την ανάλυση, και

ε) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις συμπτώσεις δράσης και τις υποκατηγορίες των συμπτώσεων δράσης εύρημα *σύμφωνο* με αντίστοιχο εύρημα της μελέτης της Kokkinaki (1998).

Η διαχρονική ανάλυση έδειξε:

α) στις Ομάδες 1 και 2 η επίδραση του φύλου των ενηλίκων (παππούδων-γιαγιάδων) δεν ήταν στατιστικώς σημαντική στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης στις εναλλαγές σειράς και στις συμπτώσεις δράσης, εύρημα *σύμφωνο* με αντίστοιχο εύρημα της μόνης μελέτης (Kokkinaki & Kugiumutzakis, 2000) που προχώρησε σε αυτή την ανάλυση (απουσία επίδρασης του φύλου των γονέων στη φωνητική μίμηση σε εναλλαγές σειράς και σε συμπτώσεις δράσης)⁴.

Στη μελέτη της Kokkinaki (1998) οι μιμήσεις σε συμπτώσεις δράσης παρουσιάστηκαν σε ποσοστό 30% επί όλων των ειδών μίμησης, ενώ όταν η ανάλυση εστιάστηκε μόνο στη φωνητική μίμηση το ποσοστό έπεσε στο 5% (Kokkinaki & Kugiumutzakis, 2000). Στη μελέτη της Βιταλάκη (2002) το ποσοστό στη μία Ομάδα ήταν 26% (μητέρες-βρέφη) και στην άλλη Ομάδα (γιαγιάδες-βρέφη, μητέρες-βρέφη) ήταν 35%. Στη μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2003) το ποσοστό ήταν 40%, και στη δική μας μελέτη ήταν 36%. Στο σύνολο των ειδών μίμησης το ποσοστό φαίνεται να κυμαίνεται από 30% έως 40% ενώ διαφέρει – και μάλλον μειώνεται – όταν η ανάλυση γίνεται επί κάθε είδους μίμησης.

Στη μελέτη της Βιταλάκη (2002) η εμφάνιση της μίμησης στους συνδυασμούς εναλλαγής/εναλλαγών σειράς και σύμπτωσης/συμπτώσεων δράσης στις δύο Ομάδες κυμαίνεται από 28% έως 36%, στη μελέτη των Kokkinaki & Kugiumutzakis, (2000) είναι 18%, στη μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2003) είναι 5% και στην παρούσα μελέτη είναι 3%-5% - δηλαδή, στις μελέτες αυτές το ποσοστό κυμαίνεται από 3% έως 36%.

⁴ Από τη μελέτη μας, τα παρακάτω τρία ευρήματα της διαχρονικής ανάλυσης *δε μπορούν να συγκριθούν* λόγω απουσίας των σχετικών αναλύσεων από τις άλλες σχετικές μελέτες.

1) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δεν βρέθηκε διαφορά στις μορφές των καμπυλών ανάπτυξης της μίμησης στις εναλλαγές σειράς, ενώ βρέθηκε σημαντική διαφορά στις συμπτώσεις δράσης,

Η μόνη *ασυμφωνία* αφορά στη μία από τις δύο Ομάδες της Βιταλάκη (2002) όπου βρήκε αυξημένα ποσοστά μίμησης στις συμπτώσεις δράσης και στις πολλαπλές εναλλαγές σειράς με πολλαπλές συμπτώσεις δράσης και μικρότερα ποσοστά μίμησης σε εναλλαγές σειράς, ενώ στη μελέτη μας και σε όλες τις άλλες μελέτες επικράτησαν οι μιμήσεις σε εναλλαγές σειράς έναντι των δύο άλλων δομών αλληλεπίδρασης. Μένει να ελεγχθεί από άλλες μελέτες το εύρημα της Βιταλάκη (2002). Μέχρι τότε υποστηρίζουμε αυτό που δείχνουν οι άλλες μελέτες – η μίμηση σε εναλλαγές σειράς επικρατεί των υπολοίπων δύο δομών αλληλεπίδρασης.

Αποτέλεσμα της σύγκρισης: Τα ευρήματά μας *συμφωνούν στα ακόλουθα 7 σημεία και ενισχύουν* εκείνα των σχετικών συγκρίσιμων μελετών ως προς:

- 1) την επικράτηση και στις δύο Ομάδες των μιμήσεων σε εναλλαγές σειράς παρά σε συμπτώσεις δράσης και στους συνδυασμούς τους,
- 2) την επικράτηση των απλών εναλλαγών σειράς στις εναλλαγές σειράς,
- 3) επικράτηση των συμπράξεων προς το κέντρο και των ολοκληρωμένων συμπράξεων στις συμπτώσεις δράσης,
- 4) την απουσία σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 ως προς τις εναλλαγές σειράς και τις υποκατηγορίες της,
- 5) την απουσία σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 ως προς τις συμπτώσεις δράσης και τις υποκατηγορίες της,
- 6) την απουσία επίδρασης του φύλου των ενηλίκων στις Ομάδες 1 και 2 στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης στις εναλλαγές σειράς, και
- 7) την απουσία επίδρασης του φύλου των ενηλίκων στις Ομάδες 1 και 2 στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης στις συμπτώσεις δράσης.

Αν οι δομές αλληλεπίδρασης, μέσα στις οποίες εμφανίζεται η μίμηση συνολικά και στο χρόνο της μελέτης είναι ένας *βασικός* δείκτης αυτής καθαυτής της διυποκειμενικής μιμητικής επικοινωνίας βρεφών-ενηλίκων (βλ. παρακάτω στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων), τότε οι παραπάνω 7 ομοιότητες στις δομές αλληλεπίδρασης βρεφών-μητρικών παππούδων με τις αντίστοιχες βρεφών-υπολοίπων Σημαντικών Άλλων, δείχνουν ότι και οι μητρικοί παππούδες, ως προς

2) η επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη της μίμησης στις εναλλαγές σειράς ήταν σημαντική, μη γραμμική, με σημαντική αύξηση στην ηλικία των 8 έως 10 μηνών και

3) η επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη της μίμησης στις συμπτώσεις δράσης στην Ομάδα 1 δεν ήταν σημαντική, ενώ στην Ομάδα 2 ήταν σημαντική, μη γραμμική, με αύξηση στους 4 έως τους 7,5 μήνες και μείωση στους 8 έως τους 10 μήνες.

αυτό τον κρίσιμο δείκτη, δε διαφέρουν ως επικοινωνιακοί σύντροφοι των βρεφών από τους γονείς και τις μητρικές γιαγιάδες.

5.6. Σύγκριση στα είδη της μίμησης.

Στο σύνολο των δεδομένων για τα είδη της μίμησης η ανάλυση έδειξε ότι:

α) στις 2 Ομάδες:

1) επικράτησαν οι φωνητικές μιμήσεις (47%) των υπολοίπων ειδών μίμησης, εύρημα *σύμφωνο* με τα αντίστοιχα των σχετικών ερευνών, όπου το εύρος επικράτησης των φωνητικών μιμήσεων κυμάνθηκε από 35% έως 80% (Βιταλάκη, 2002· Kokkinaki, 1998· Kokkinaki & Kugiumutzakis, 2000· Kugiumutzaki, 1993· Μαρκοδημητράκη, 2003· Pawlby, 1977),

2) στις φωνητικές μιμήσεις επικράτησε η μίμηση των φωνηέντων (64%) των άλλων ειδών φωνητικής μίμησης, εύρημα *σύμφωνο* με τα αντίστοιχα των σχετικών ερευνών, όπου το εύρος επικράτησης των μιμήσεων των φωνηέντων κυμάνθηκε από 52% έως 71,5% (Βιταλάκη, 2002· Kokkinaki, 1998· Kokkinaki & Kugiumutzakis, 2000· Kugiumutzaki, 1993· Μαρκοδημητράκη, 2003· Pawlby, 1977),

3) μετά τις μιμήσεις των φωνηέντων σε συχνότητα ακολούθησε η μίμηση του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων (30%), εύρημα *σύμφωνο* με τα αντίστοιχα των σχετικών ερευνών, όπου το εύρος επικράτησης των μιμήσεων του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων κυμάνθηκε από 20% έως 42% (Βιταλάκη, 2002· Kokkinaki, 1998· Kokkinaki & Kugiumutzakis, 2000· Kugiumutzaki, 1993· Μαρκοδημητράκη, 2003),

4) από τις μιμήσεις των κινήσεων του σώματος επικράτησε η μίμηση των κινήσεων των χεριών (87%), εύρημα *σύμφωνο* με το αντίστοιχο (95%) της Pawlby (1977) και εκείνο (86%) από τη μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2003),

5) από τις μιμήσεις των εκφράσεων του προσώπου επικράτησε η μίμηση του ανοίγματος του στόματος (79%), εύρημα *σύμφωνο* με τα αντίστοιχα (72%, 71%, 68%, 46%) από τις μελέτες των Kokkinaki (1998), Βιταλάκη (2002), Μαρκοδημητράκη (2003) και Pawlby (1977),

6) από τις μιμήσεις των μη λεκτικών ήχων εμφανίστηκαν σε ίση συχνότητα η μίμηση του φταρνίσματος (21%) και του χασμουρητού (21%), εύρημα *σύμφωνο* με τα αντίστοιχα από τις μελέτες της Kokkinaki (1998: χασμουρητό=18%), της Μαρκοδημητράκη (2003: φτάρνισμα=18%) και της Βιταλάκη (2002: φτάρνισμα = 15%),

7) από τις μιμήσεις των συνδυασμών επικράτησε η μίμηση του συνδυασμού φωνητικής μίμησης και εκφράσεων προσώπου (70%), εύρημα *σύμφωνο* με τη μελέτη της Kokkinaki (1998), όπου η μεταβλητή αυτή επικράτησε με ποσοστό 51% και με τη μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2003), όπου επικράτησε με ποσοστό 67%.

β) Μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις συχνότητες:

8) των ειδών μίμησης,

9) των υποκατηγοριών της μίμησης των κινήσεων του σώματος,

10) των υποκατηγοριών της μίμησης των μη λεκτικών ήχων,

11) των υποκατηγοριών της μίμησης των εκφράσεων του προσώπου και

12) των υποκατηγοριών της μίμησης των συνδυασμών.

Τα παραπάνω 5 ευρήματα είναι *σύμφωνα* με αντίστοιχα ευρήματα της μόνης μελέτης (Βιταλάκη, 2002, Ομάδα 1, μητέρες-βρέφη, γιαγιάδες-βρέφη) που προχώρησε σε αυτή την ανάλυση.

13) Μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τη μίμηση φωνηέντων, η οποία παρουσιάστηκε σημαντικά συχνότερα στην Ομάδα 1 έναντι της Ομάδας 2. *Παρόμοιο εύρημα* εμφανίστηκε στην ανάλυση των Kokkinaki & Kugiumutzakis (2000, μητέρες-βρέφη, πατέρες-βρέφη), όπου η μίμηση των φωνηέντων ήταν σημαντικά συχνότερη στις δυάδες μητέρων-βρεφών παρά στις δυάδες πατέρων-βρεφών (ενώ το αντίθετο πρότυπο παρουσιάστηκε στη μίμηση των συμφώνων) και

14) Από τα 6 ευρήματα της διαχρονικής ανάλυσης (βλ. υποκεφ. 4.5)⁵ η μόνη δυνατή σύγκριση αφορά στο εύρημά μας ότι η επίδραση της ηλικίας δεν ήταν στατιστικώς

⁵ Από τη μελέτη μας, τα παρακάτω έξι ευρήματα της διαχρονικής ανάλυσης *δεν μπορούν να συγκριθούν* λόγω απουσίας των σχετικών αναλύσεων από τις άλλες σχετικές μελέτες.

- μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις πορείες ανάπτυξης των φωνητικών μιμήσεων και της μίμησης: των φωνηέντων, του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων, των κινήσεων του σώματος, του ανοίγματος του στόματος και των μη λεκτικών ήχων,

- μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 βρέθηκε στατιστικώς σημαντική διαφορά ως προς τις φθίνουσες γραμμικές πορείες ανάπτυξης των εκφράσεων του προσώπου,

- η επίδραση της ηλικίας δεν ήταν στατιστικώς σημαντική συνολικά στις καμπύλες ανάπτυξης (των φωνητικών μιμήσεων – η μόνη δυνατή σύγκριση, βλ. παραπάνω), της μίμησης του ανοίγματος του στόματος και των μη λεκτικών ήχων,

- η επίδραση της ηλικίας ήταν στατιστικώς σημαντική συνολικά στις καμπύλες ανάπτυξης της μίμησης: των φωνηέντων, του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων, των κινήσεων του σώματος και των εκφράσεων του προσώπου,

- η επίδραση του φύλου των ενηλίκων δεν ήταν στατιστικώς σημαντική στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης των Ομάδων 1 και 2 στις φωνητικές μιμήσεις και στις μιμήσεις: των κινήσεων του σώματος, των εκφράσεων του προσώπου, του ανοίγματος του στόματος και των μη λεκτικών ήχων, και

σημαντική συνολικά στις καμπύλες ανάπτυξης των φωνητικών μιμήσεων, εύρημα *σύμφωνο* με το αντίστοιχο των Kokkinaki & Kugiumutzakis (2000) για τις καμπύλες ανάπτυξης των φωνητικών μιμήσεων στο δείγμα τους.

Στα ακόλουθα *δύο* σημεία τα ευρήματά μας είναι *ασύμφωνα* με τα αντίστοιχα των άλλων μελετών:

1) στη μελέτη μας και στις δύο Ομάδες από τις μιμήσεις των μη λεκτικών ήχων επικράτησε οριακά η μίμηση των διαφόρων/άλλων ήχων (23%). Στη μελέτη της Pawlby (1977) το αντίστοιχο ποσοστό των διαφόρων/άλλων ήχων είναι 40%, στη μελέτη Kokkinaki (1998) είναι σχεδόν διπλάσιο (45%) και σε μία πρόσφατη μελέτη του εργαστηρίου μας το ποσοστό κυμαίνεται από 53% έως 83% (Πατεράκη, σε προετοιμασία, Πατεράκη, Μαρκοδημητράκη, Κακλαμάνη & Κουγιουμουτζάκης, υπό δημοσίευση)⁶. Πρόκειται για μία ασυμφωνία που πιθανόν ανακλά τις δυσκολίες ακριβών ορισμών και μικρο-ανάλυσης των μεταβλητών των μη λεκτικών ήχων από τους ερευνητές (π.χ. βλ. Pawlby, 1977, σελ. 208 και Kokkinaki, 1998, σελ. 206-207), γεγονός που καταλήγει σε πολύ διαφορετικές συχνότητες των μη λεκτικών ήχων επί του συνόλου των ειδών της μίμησης. Έτσι στη μελέτη μας οι μη λεκτικοί ήχοι επί του συνόλου των ειδών μίμησης ήταν 5%, στη μελέτη της Κοκκινάκη 13%, στη μελέτη της Pawlby 17% και στη μελέτη της Πατεράκη στις 3 Ομάδες κυμάνθηκαν από 27% έως 44%. Το γεγονός αυτό καθιστά επιτακτική την ανάγκη περαιτέρω διερεύνησης των μη λεκτικών ήχων και των υπο-κατηγοριών τους, διότι, όπως υποθέτει ο Κουγιουμουτζάκης (προσωπική επικοινωνία, Οκτώβριος 2008) οι μη λεκτικοί ήχοι και δη οι διάφοροι/άλλοι ήχοι (παρά τη δυσκολία εύρεσης και μικρο-ανάλυσής τους) ίσως αποκαλύψουν νέες και κρίσιμες πλευρές του φάσματος της μίμησης κατά τη βρεφική ηλικία. Μεταξύ των παραπάνω 4 μελετών η ασυμφωνία παραμένει και ως

- η επίδραση του φύλου των ενηλίκων ήταν στατιστικώς σημαντική στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης: 1) στην Ομάδα 1, με επικράτηση της μίμησης φωνηέντων και 2) στην Ομάδα 2, με επικράτηση της μίμησης συνδυασμών φωνηέντων-συμφώνων.

⁶ Βλ. Πατεράκη, Μ. (σε προετοιμασία). Πρόκειται για Διδακτορική Διατριβή στο πλαίσιο των ερευνών του εργαστηρίου μας, με τίτλο *Μίμηση στις αλληλεπιδράσεις μη δίδυμων βρεφών-μητέρων και δίδυμων βρεφών μεταξύ τους και με τη μητέρα.*, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης. Στη μελέτη αυτή έγινε ανάλυση της μίμησης σε τρεις Ομάδες : 1) μητέρες-βρέφη, 2) μητέρες-πρωτότοκα δίδυμα ΔΖ βρέφη, και 3) μητέρες-δευτερότοκα δίδυμα ΔΖ βρέφη. Κατά τον χρόνο γραφής της παρούσας εργασίας δεν έχει τελειώσει η Διδακτορική Διατριβή της Πατεράκη (υπό προετοιμασία) και δεν έχουν δημοσιευτεί τα αποτελέσματα της ερευνητικής ομάδας (Πατεράκη, Μαρκοδημητράκη, Κακλαμάνη & Κουγιουμουτζάκης, υπό δημοσίευση) έτσι δεν κατέστη δυνατόν να συγκρίνουμε τα ευρήματά μας με τα αντίστοιχα της νέας μελέτης. Την πληροφορία για τα ποσοστά των μη λεκτικών ήχων και τα ποσοστά της υποκατηγορίας των διαφόρων/άλλων ήχων καθώς και τους Μ.Ο. των διαρκειών της μίμησης από την παραπάνω νέα μελέτη του εργαστηρίου μας μου παρείχε ο επόπτης της Διατριβής μου (Οκτώβριος 2008).

προς τη συχνότητα εμφάνισης των μη λεκτικών ήχων επί του συνόλου των ειδών μίμησης και ως προς τη συχνότητα εμφάνισης της υποκατηγορίας διάφοροι/άλλοι ήχοι επί του συνόλου των μη λεκτικών ήχων. Η ασυμφωνία αυτή δείχνει άμεσα το κενό γνώσης, άρα μία οποιαδήποτε ερμηνεία/ερμηνείες των ασύμφωνων ευρημάτων είναι νομίζουμε πρόωρη.

2) Στη μελέτη μας στο σύνολο των δεδομένων και διαχρονικά μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τη μίμηση φωνηέντων-συμφώνων, η οποία παρουσιάστηκε σημαντικά συχνότερα στην Ομάδα 2 (γιαγιάδες-βρέφη) έναντι της Ομάδας 1 (παππούδες-βρέφη), ενώ στην ανάλυση των Kokkinaki & Kugiumutzakis (2000, σελ. 178) η διαφορά αυτή απουσίαζε στις μιμητικές αλληλεπιδράσεις πατέρων-βρεφών και μητέρων-βρεφών. Προφανώς χρειάζεται πιο συστηματική διερεύνηση του σημείου αυτού. Παρακάτω στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων προχωρούμε σε μία πιθανή ερμηνεία του ευρήματός μας.

Αποτέλεσμα της σύγκρισης: Τα ευρήματά μας συμφωνούν στα ακόλουθα 14 σημεία και ενισχύουν εκείνα των σχετικών συγκρίσιμων μελετών ως προς:

- 1) την επικράτηση και στις 2 Ομάδες των φωνητικών μιμήσεων έναντι των άλλων ειδών μίμησης,
- 2) την επικράτηση και στις 2 Ομάδες της μίμησης των φωνηέντων έναντι της μίμησης του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων και της μίμησης των συμφώνων,
- 3) το ότι μετά τις μιμήσεις των φωνηέντων και στις 2 Ομάδες επικράτησε σε συχνότητα η μίμηση του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων έναντι της μίμησης των συμφώνων,
- 4) την επικράτηση και στις 2 Ομάδες της μίμησης των κινήσεων των χεριών έναντι των άλλων ειδών μίμησης των κινήσεων του σώματος,
- 5) την επικράτηση και στις 2 Ομάδες της μίμησης του ανοίγματος του στόματος έναντι των άλλων ειδών μίμησης των εκφράσεων του προσώπου,
- 6) τις ίσες, υψηλές συχνότητες εμφάνισης και στις 2 Ομάδες της μίμησης του φταρνίσματος και του χασμουρητού έναντι των άλλων ειδών των μη λεκτικών ήχων (εκτός των διαφόρων/άλλων ήχων, βλ. παραπάνω την πρώτη ασυμφωνία),
- 7) την επικράτηση και στις 2 Ομάδες της μίμησης του συνδυασμού φωνητικής μίμησης και εκφράσεων προσώπου έναντι των άλλων ειδών μίμησης των συνδυασμών,
- 8) την απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 ως προς τα είδη της μίμησης,

- 9) την απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 ως προς τις συχνότητες των υποκατηγοριών της μίμησης των κινήσεων του σώματος,
- 10) την απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 ως προς τις συχνότητες των υποκατηγοριών της μίμησης των μη λεκτικών ήχων (βλ. παραπάνω την πρώτη ασυμφωνία),
- 11) την απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 ως προς τις συχνότητες των υποκατηγοριών της μίμησης των εκφράσεων του προσώπου,
- 12) την απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 ως προς τις συχνότητες των υποκατηγοριών της μίμησης των συνδυασμών,
- 13) την παρουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών ως προς τη μίμηση φωνηέντων, η οποία παρουσιάστηκε σημαντικά συχνότερα στην Ομάδα 1 έναντι της Ομάδας 2, και
- 14) την απουσία σημαντικής επίδρασης της ηλικίας συνολικά στις καμπύλες ανάπτυξης των φωνητικών μιμήσεων.

Οι παραπάνω 2 ασυμφωνίες είναι σαφώς λιγότερες από τις 14 συμφωνίες των ευρημάτων μας με εκείνα των σχετικών συγκρίσιμων μελετών ως προς τα είδη και τις υπο-κατηγορίες των ειδών της μίμησης. Αν τα είδη της μίμησης είναι ένας βασικός δείκτης του περιεχομένου (τι μιμούνται) της διυποκειμενικής μιμητικής επικοινωνίας βρεφών-ενηλίκων (βλ. παρακάτω στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων), τότε οι παραπάνω 14 ομοιότητες στα είδη μίμησης στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-μητρικών παππούδων με τις αντίστοιχες βρεφών-υπολοίπων Σημαντικών Άλλων, δείχνουν ότι κι οι μητρικοί παππούδες ως προς αυτόν τον κρίσιμο δείκτη δε διαφέρουν ως επικοινωνιακοί σύντροφοι των βρεφών από τους γονείς και τις μητρικές γιαγιάδες.

5.7. Σύγκριση των διαρκειών των μιμήσεων

Σε πέντε από τις έξι σχετικές μελέτες που υπάρχουν στοιχεία στις απλές εναλλαγές σειράς:

- α) το εύρος των Μ.Ο. διάρκειας των μιμητικών επεισοδίων κυμαίνεται από 2.78 έως 6 δευτερόλεπτα και στη δική μας μελέτη είναι 5,66 δευτερόλεπτα – μέσα στα όρια του εύρους των άλλων μελετών,

β) το εύρος των Μ.Ο. διάρκειας των μοντέλων κυμαίνεται από 0,73 έως 1,64 δευτερόλεπτα και στη δική μας μελέτη είναι 1,59 δευτερόλεπτα - μέσα στα όρια του εύρους που βρήκαν οι συνάδελφοι,

γ) το εύρος των Μ.Ο. διάρκειας των παύσεων κυμαίνεται από 0,4 έως 1,1 δευτερόλεπτα και στη δική μας μελέτη είναι 0,92 δευτερόλεπτα – μέσα στα όρια του εύρους των άλλων μελετών και

δ) το εύρος των Μ.Ο. διάρκειας των μιμητών κυμαίνεται από 0,73 έως 2 δευτερόλεπτα και στη δική μας μελέτη είναι 1,7 δευτερόλεπτα – μέσα στα όρια του εύρους των άλλων μελετών (Βιταλάκη, 2002· Kokkinaki, 1998· Kokkinaki & Kugiumutzakis, 2000· Kugiumutzaki, 1993· Μαρκοδημητράκη, 2003) (Πατεράκη, σε προετοιμασία).

Το εύρος των Μ.Ο. διάρκειας της μίμησης στις συμπτώσεις δράσης στη μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2003) στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-μητρικών παππούδων και βρεφών-μητρικών γιαγιάδων κυμαίνεται από 3,84 έως 5,76 δευτερόλεπτα, στη μελέτη της Πατεράκη (σε προετοιμασία) κυμαίνεται από 4,33 έως 5,37 δευτερόλεπτα και στη δική μας μελέτη κυμαίνεται από 3,08 έως 3,79 δευτερόλεπτα– *συμφωνία* ως προς την ανώτατη τιμή εύρους των Μ.Ο. και λίγο μικρότερη διάρκεια ως προς την κατώτατη τιμή.

Στο σύνολο των δεδομένων της μελέτης μας η ανάλυση για τις χρονικές διάρκειες έδειξε ότι:

α) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις συνολικές μέσες διάρκειες μίμησης στην απλή εναλλαγή σειράς και στη σύμπτωση δράσης, εύρημα *σύμφωνο* με αντίστοιχο εύρημα της μόνης μελέτης (Πατεράκη, σε προετοιμασία) που προχώρησε σε αυτή την ανάλυση, και

β) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 *στην απλή εναλλαγή σειράς* δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μέσες διάρκειες: της μίμησης, του μοντέλου, της παύσης και του μιμητή, εύρημα *σύμφωνο* με αντίστοιχα ευρήματα των μόνων μελετών (Kokkinaki, 1998· Kokkinaki & Kugiumutzakis, 2000) που προχώρησαν σε αυτή την ανάλυση.

Αποτέλεσμα της σύγκρισης: Τα ευρήματά μας *συμφωνούν στα ακόλουθα 5 σημεία και ενισχύουν* εκείνα των σχετικών συγκρίσιμων μελετών ως προς:

1) την απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 *στην απλή εναλλαγή σειράς* στις συνολικές μέσες διάρκειες της μίμησης,

- 2) την απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 στην απλή εναλλαγή σειράς στις μέσες διάρκειες του μοντέλου,
- 3) την απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 στην απλή εναλλαγή σειράς στις μέσες διάρκειες της παύσης,
- 4) την απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 στην απλή εναλλαγή σειράς στις μέσες διάρκειες του μιμητή, και
- 5) την απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 στις συνολικές μέσες διάρκειες μίμησης στη σύμπτωση δράσης.

Αν οι διάρκειες της μίμησης κατά δομή αλληλεπίδρασης είναι ένας βασικός δείκτης της μιμητικής επικοινωνίας βρεφών-ενηλίκων (βλ. παρακάτω στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων), τότε οι παραπάνω ομοιότητες στις διάρκειες της μίμησης στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-μητρικών παππούδων με τις αντίστοιχες βρεφών-υπολοίπων Σημαντικών Άλλων δείχνουν ότι κι οι μητρικοί παππούδες ως προς αυτόν τον κρίσιμο δείκτη δε διαφέρουν ως επικοινωνιακοί σύντροφοι των βρεφών από τους γονείς και τις μητρικές γιαγιάδες.

5.8 Σύγκριση συγκινησιακών εκφράσεων πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση.

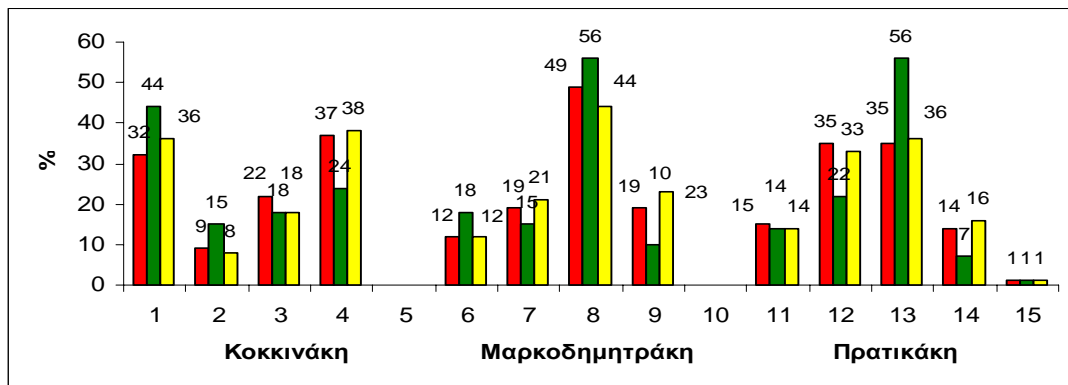
Τα ευρήματά μας σχετικά με τις συγκινησιακές εκφράσεις των υποκειμένων μπορούν να συγκριθούν *εν μέρει* με αντίστοιχα ευρήματα από τις μελέτες της Κοκκινάκη και της Μαρκοδημητράκη. Η μερική σύγκριση οφείλεται στο γεγονός των διαφορετικών επιμέρους στόχων και τρόπων ανάλυσης των δεδομένων.

Η Κοκκινάκη επικεντρώθηκε στην ανίχνευση της παρουσίας των συγκινησιακών εκφράσεων πριν και κατά τη διάρκεια της μίμησης συνολικά και στον χρόνο της μελέτης και στις συσχετίσεις τους κατά χώρα (Σκοτία, Κρήτη) και κατά το φύλο των γονέων, ενώ λίγο αργότερα προχώρησε στην ανάλυση των συγκινησιακών εκφράσεων και μετά τη μίμηση (Kokkinaki 1998· Κοκκινάκη, υπό δημοσίευση). Στη μελέτη της Κοκκινάκη, εκτός από την ευχαρίστηση, το ενδιαφέρον και τον συνδυασμό τους, διερευνήθηκαν και άλλοι συνδυασμοί συγκινησιακών εκφράσεων π.χ. ουδέτερη έκφραση-ευχαρίστηση, λυπημένη έκφραση-ενδιαφέρον-ευχαρίστηση κ.ο.κ., (βλ. παρακάτω Γράφημα 27, 4) μεταβλητή που δε διερευνήθηκε στη μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2003) και στην παρούσα μελέτη.

Η Μαρκοδημητράκη επικεντρώθηκε στην ανίχνευση της παρουσίας των συγκινησιακών εκφράσεων πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση συνολικά και

στο χρόνο της μελέτης και στις συσχετίσεις τους κατά δομή και κατά είδος μίμησης (Μαρκοδημητράκη, 2003).

Βασικό, κοινό εύρημα και των τριών μελετών είναι η εμφάνιση τριών θετικών συγκινησιακών εκφράσεων (ευχαρίστηση, ενδιαφέρον, ευχαρίστηση και ενδιαφέρον) πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση, όπως φαίνεται στο Γράφημα 27, μετά από την άθροιση των απόλυτων συχνοτήτων των συγκινησιακών εκφράσεων των υποκειμένων των ομάδων κάθε μελέτης και στη συνέχεια την εξαγωγή των σχετικών συχνοτήτων (%).

Γράφημα 27: Σχετικές συχνότητες των συγκινησιακών εκφράσεων των υποκειμένων πριν (κόκκινο), κατά τη διάρκεια (πράσινο) και μετά (κίτρινο) τη μίμηση κατά μελέτη. [ευχαρίστηση=1, 6, 11, ενδιαφέρον = 2, 7, 12, ευχαρίστηση και ενδιαφέρον= 3, 8, 13, ουδέτερη συγκινησιακή έκφραση= 9, 14, αρνητική συγκινησιακή έκφραση =15, συνδυασμός συγκινησιακών εκφράσεων=4].

Δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις συγκινησιακές εκφράσεις των βρεφών στις αλληλεπιδράσεις τους με τους παππούδες και στις αλληλεπιδράσεις με τις γιαγιάδες, εύρημα *σύμφωνο* με αντίστοιχο εύρημα της Kokkinaki (1998: Κοκκινάκη, υπό δημοσίευση) (πατέρες-βρέφη, μητέρες-βρέφη).

Μία επισκόπηση στο Γράφημα 27 δείχνει ότι στη μελέτη μας υπάρχει εμφάνιση της ουδέτερης συγκινησιακής έκφρασης και στις 3 ζώνες, η οποία κατά τη διάρκεια της μίμησης *μειώνεται*, εύρημα *σύμφωνο* με εκείνο από τη μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2003).

Τα ευρήματα από τη διαχρονική ανάλυση δεν μπορούν να συγκριθούν λόγω διαφορετικών στόχων στη μικρο-ανάλυση και στη στατιστική ανάλυση μεταξύ των 3 μελετών⁷.

Στα ακόλουθα δύο σημεία τα ευρήματά μας είναι *ασύμφωνα* με τα αντίστοιχα των άλλων μελετών:

1) Στη μελέτη μας βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις συγκινησιακές εκφράσεις των *ενήλικων συντρόφων* στις αλληλεπιδράσεις τους με τα βρέφη – και στις 3 ζώνες οι γιαγιάδες εμφάνιζαν συχνότερα τη συγκινησιακή έκφραση του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος, ενώ οι παππούδες εμφάνιζαν συχνότερα τη συγκινησιακή έκφραση του ενδιαφέροντος. Η Kokkinaki (1998, Κοκκινάκη, υπό δημοσίευση) δε βρήκε στις 3 ζώνες διαφορές στις συγκινησιακές εκφράσεις των μητέρων και των πατέρων ούτε στην Κρήτη ούτε στη Σκοτία.

2). Στη μελέτη μας και στις 3 ζώνες η συγκινησιακή έκφραση της ευχαρίστησης παρέμεινε *σταθερή*, ενώ η Kokkinaki (1998) και η Μαρκοδημητράκη (2003) βρήκαν ότι *κατά τη διάρκεια της μίμησης η ευχαρίστηση αυξάνεται* (βλ. Γράφημα 27).

Στα ακόλουθα δύο σημεία τα ευρήματά μας είναι εν μέρει *σύμφωνα* και εν μέρει *ασύμφωνα* με τα αντίστοιχα των άλλων μελετών:

1) στη μελέτη μας υπάρχει εμφάνιση του ενδιαφέροντος και στις 3 ζώνες, το οποίο κατά τη διάρκεια της μίμησης *μειώνεται*, εύρημα *σύμφωνο* με εκείνο από τη μελέτη

⁷ Από τη μελέτη μας τα παρακάτω έξι ευρήματα της διαχρονικής ανάλυσης δεν μπορούν να συγκριθούν λόγω απουσίας των σχετικών αναλύσεων από τις άλλες σχετικές μελέτες.

- μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 κατά τη διάρκεια της μίμησης δεν βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις πορείες ανάπτυξης των ακόλουθων συγκινησιακών εκφράσεων στα βρέφη και στους ενήλικες: συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος, ενδιαφέροντος, ευχαρίστησης (μόνο των ενηλίκων) και επιπλέον στα βρέφη στην πορεία ανάπτυξης της ουδέτερης έκφρασης,

- η επίδραση της ηλικίας δεν ήταν στατιστικώς σημαντική συνολικά στις καμπύλες ανάπτυξης των ακόλουθων συγκινησιακών εκφράσεων στα βρέφη και στους ενήλικες: συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος, ενδιαφέροντος, ευχαρίστησης (μόνο των ενηλίκων) και, επιπλέον στα βρέφη στην καμπύλη ανάπτυξης της ουδέτερης έκφρασης,

- η επίδραση της ηλικίας ήταν στατιστικώς σημαντική συνολικά στην καμπύλη ανάπτυξης της ευχαρίστησης των βρεφών, η οποία με την ηλικία παρουσίασε γραμμική αύξηση λόγω αύξησης στη δεύτερη ηλικιακή ομάδα (4-7.5 μήνες),

- στα βρέφη, η επίδραση του φύλου των ενηλίκων μεταξύ των 2 Ομάδων δεν ήταν στατιστικώς σημαντική στις πορείες ανάπτυξης του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος, του ενδιαφέροντος και της ευχαρίστησης,

- στους ενήλικες η επίδραση του φύλου των ενηλίκων μεταξύ των 2 Ομάδων δεν ήταν στατιστικώς σημαντική στις πορείες ανάπτυξης του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος και της ευχαρίστησης, και

- η επίδραση του φύλου των ενηλίκων μεταξύ των 2 Ομάδων ήταν στατιστικώς σημαντική στις πορείες ανάπτυξης της ουδέτερης έκφρασης των βρεφών και του ενδιαφέροντος των ενηλίκων.

της Μαρκοδημητράκη (2003), ενώ στη μελέτη της Kokkinaki (1998) κατά τη διάρκεια της μίμησης το ενδιαφέρον *αυξάνεται* (βλ. Γράφημα 27).

2) στη μελέτη μας υπάρχει εμφάνιση του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος και στις 3 ζώνες, ο οποίος κατά τη διάρκεια της μίμησης *αυξάνεται*, εύρημα *σύμφωνο* με εκείνο από τη μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2003), ενώ στη μελέτη της Kokkinaki (1998) κατά τη διάρκεια της μίμησης ο συνδυασμός *μειώνεται* (βλ. Γράφημα 27).

Αποτέλεσμα της σύγκρισης: Η σύγκριση καταλήγει στα ακόλουθα 3 αποτελέσματα:

1). Τα ευρήματά μας από τη διαχρονική ανάλυση *δεν μπορούν να συγκριθούν* λόγω διαφορετικών στόχων στη μικρο-ανάλυση και στη στατιστική ανάλυση μεταξύ της μελέτης μας και των μελετών της Kokkinaki (1998) και της Μαρκοδημητράκη (2003).

2). Τα ευρήματά μας *συμφωνούν* στα ακόλουθα 3 σημεία και *ενισχύουν* εκείνα των σχετικών συγκρίσιμων μελετών:

α) πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση στα βρέφη και στους ενήλικες των δύο Ομάδων βρέθηκε παρουσία τριών θετικών συγκινησιακών εκφράσεων (ευχαρίστηση, ενδιαφέρον, συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος) και επιπλέον στα βρέφη βρέθηκε η ουδέτερη συγκινησιακή έκφραση,

β) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση βρέθηκε απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών στις συγκινησιακές εκφράσεις των *βρεφών* στις αλληλεπιδράσεις τους με τους παππούδες και στις αλληλεπιδράσεις με τις γιαγιάδες, και

γ) κατά τη διάρκεια της μίμησης η ουδέτερη συγκινησιακή έκφραση των βρεφών *μειώνεται*.

Από τα τρία παραπάνω σημεία, στην παρούσα κατάσταση της έρευνας, σημαντικότερο νομίζουμε είναι το παραπάνω σημείο 2 (*βασικό εύρημα*). Οι τρεις μελέτες συμφωνούν ότι η μίμηση κατά τη βρεφική ηλικία δεν είναι ένα χωρίς συγκινήσεις κοινωνικό συμβάν, αλλά πριν, κατά τη διάρκειά της και μετά συνοδεύεται κυρίως από τις θετικές συγκινησιακές εκφράσεις της ευχαρίστησης, του ενδιαφέροντος και του συνδυασμού τους (Kugiumutzakis, 1985, 1994· Kugiumutzakis et al. 2005· Mazokopaki & Kugiumutzakis, 2008).

3) Στα ακόλουθα *τέσσερα* σημεία τα ευρήματά μας είναι *ασύμφωνα* ή *εν μέρει σύμφωνα* και *εν μέρει ασύμφωνα* με τα αντίστοιχα των άλλων μελετών:

α) Στη μελέτη μας βρέθηκε ότι στις 3 ζώνες οι γιαγιάδες εμφάνιζαν συχνότερα τη συγκινησιακή έκφραση του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος, ενώ οι παππούδες εμφάνιζαν συχνότερα τη συγκινησιακή έκφραση του ενδιαφέροντος. Η Kokkinaki (1998· Κοκκινάκη, υπό δημοσίευση) δε βρήκε στις 3 ζώνες διαφορές στις συγκινησιακές εκφράσεις των μητέρων και των πατέρων ούτε στην Κρήτη ούτε στη Σκοτία. *Αυτό είναι το βασικό σημείο ασυμφωνίας*, το οποίο συζητούμε στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων,

β) Στη μελέτη μας βρέθηκε ότι κατά τη διάρκεια της μίμησης η ευχαρίστηση παρέμεινε *σταθερή*, ενώ στις μελέτες των Kokkinaki (1998) και Μαρκοδημητράκη (2003) *αυξάνεται*,

γ) Στη μελέτη μας και στη μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2003) βρέθηκε ότι κατά τη διάρκεια της μίμησης το ενδιαφέρον μειώνεται, ενώ στη μελέτη της Kokkinaki (1998) *αυξάνεται*, και

δ) Στη μελέτη μας και στη μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2003) βρέθηκε ότι κατά τη διάρκεια της μίμησης ο συνδυασμός ευχαρίστησης- ενδιαφέροντος *αυξάνεται*, ενώ στη μελέτη της Kokkinaki (1998) *μειώνεται*.

Οι μερικές συμφωνίες και ασυμφωνίες των σημείων β, γ και δ αφορούν σε αυξομειώσεις 3 συγκινησιακών εκφράσεων κατά τη διάρκεια της μίμησης, οι οποίες νομίζουμε θα λυθούν *εν μέρει* από μελλοντικές μικρο-αναλυτικές μελέτες, πολύ εστιασμένες σε αυτές και σε άλλες συγκινησιακές εκφράσεις. Θεωρούμε, όμως, ότι πάντα θα υπάρχουν κάποιες διαφορές στις αυξομειώσεις των συγκινήσεων, με δεδομένη την κυμαινόμενη, γοργά μεταβαλλόμενη, εύκολα συνδυαζόμενη και μικρο-αναλυτικά δύσκολα ανιχνεύσιμη φύση και ζωτική τους λειτουργία. Είναι καλά γνωστή η γρήγορα μεταβαλλόμενη φύση των συγκινήσεων (Trevarthen, 1993, 2007 - βλ. παρακάτω στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων τη σύνοψη της θεωρίας του για τις συγκινήσεις). Η έρευνα επίσης έχει καταδείξει την πιθανότητα εμφάνισης αμιγών *ή* γρήγορα μεταβαλλόμενων *ή* και συνδυαζόμενων συγκινήσεων, μέσα σε δευτερόλεπτα ή και κλάσματα του δευτερολέπτου (Kokkinaki, 1998· Kugiumutzakis, 1994, 1998· Kugiumutzakis et al, 2005· Μαρκοδημητράκη, 1998· Trevarthen, 2007· παρούσα μελέτη). Επίσης είναι καλά γνωστή η εξάρτηση των συγκινήσεων από τη *διάθεση της στιγμής* κατά το χρόνο συλλογής του ερευνητικού υλικού (Κουγιουμουτζάκης, 2007). Ακόμη και σήμερα παρά την πρόοδο στα «εργαλεία» διάκρισης των συγκινησιακών εκφράσεων (Oster, 2005) υπάρχουν δυσκολίες στην ανίχνευση των αμιγών συγκινήσεων, πολύ δε μάλλον των συνδυασμών τους (βλ. εργ.

στο Nadel & Muir, 2005) – πρόκειται για μία χρονοβόρα και βασανιστική μικρο-αναλυτική εργασία, λόγω κυρίως της ταχύτητας με την οποία εμφανίζονται, εξαφανίζονται, αλλάζουν ή συνδυάζονται οι θετικές συγκινησιακές εκφράσεις. Ούτως ή άλλως η ψυχολογική έρευνα στο κρίσιμο αυτό πεδίο έχει πολύ δρόμο μπροστά της. Λόγω της τρέχουσας κατάστασης της έρευνας στο μικρο-αναλυτικό πεδίο ανίχνευσης των αυξομειώσεων των συγκινήσεων, οι 3 παραπάνω μερικές συμφωνίες και ασυμφωνίες (β, γ, δ) δε θα συζητηθούν παρακάτω στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων. Ούτως ή άλλως δε νομίζουμε ότι υπάρχει ένα *ιδεατό* συγκινησιακό πρότυπο *αυξομειώσεων* των συγκινήσεων, το οποίο αναμένεται να είναι *πάντα σταθερό και ίδιο* σε όλες τις μελέτες, σε όλα τα είδη δυάδων, σε όλες τις χρονικές ζώνες και σε όλους τους χρόνους μελέτης – σε αυτή την άποψη οδήγησε τη γράφουσα η επίπονη εμπειρία μικρο-ανάλυσης των συγκινησιακών εκφράσεων της μελέτης.

Αν η παρουσία των θετικών συγκινησιακών εκφράσεων είναι ένας βασικός δείκτης των κινήτρων της διυποκειμενικής μιμητικής επικοινωνίας βρεφών-ενηλίκων (βλ. παρακάτω στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων), τότε οι παραπάνω 3 ομοιότητες και δη *το βασικό εύρημα της παρουσίας τους στις 3 ζώνες*, στις μιμητικές αλληλεπιδράσεις βρεφών-μητρικών παππούδων με τις αντίστοιχες βρεφών-υπολοίπων Σημαντικών Άλλων δείχνει ότι κι οι μητρικοί παππούδες ως προς αυτόν τον κρίσιμο δείκτη δε διαφέρουν ως επικοινωνιακοί σύντροφοι των βρεφών από τους γονείς και τις μητρικές γιαγιάδες.

Οι παραπάνω ομοιότητες, η βασική ασυμφωνία και τα ευρήματα από τη διαχρονική ανάλυση θα συζητηθούν στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων.

5.9. Σύγκριση των επικοινωνιακών και των μη επικοινωνιακών συμπεριφορών πριν και μετά τη μίμηση

Τα ευρήματα της μελέτης μας ως προς τις επικοινωνιακές και μη επικοινωνιακές συμπεριφορές πριν και μετά τη μίμηση είναι συγκρίσιμα μόνο τα αντίστοιχα από τη μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2003).

Στο σύνολο των δεδομένων η ανάλυση έδειξε ότι:

α) πριν και μετά από τη μίμηση συνολικά επικράτησε η επικοινωνιακή της μη επικοινωνιακής συμπεριφοράς, χωρίς να καταγραφεί στατιστικώς σημαντική διαφορά, προ-μιμητικά και μετα-μιμητικά μεταξύ των δύο Ομάδων ευρήματα *σύμφωνα* με τα αντίστοιχα από τη μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2003) – στη μελέτη

μας τα ποσοστά επικοινωνιακής συμπεριφοράς πριν και μετά τη μίμηση ήταν 63% και 59% αντίστοιχα και στη μελέτη της Μαρκοδημητράκη ήταν 75% και 70% αντίστοιχα,

β) πριν και μετά από τη μίμηση στην επικοινωνιακή συμπεριφορά των βρεφών συνολικά επικράτησε η κινητική συμπεριφορά, ακολούθησε η φωνητικο-κινητική συμπεριφορά, ενώ εξαιρετικά σπάνια ήταν η φωνητική συμπεριφορά, χωρίς να καταγραφεί στατιστικώς σημαντική διαφορά προ-μιμητικά και μετα-μιμητικά μεταξύ των δύο Ομάδων - ευρήματα σύμφωνα με τα αντίστοιχα από τη μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2003), και

γ) πριν και μετά από τη μίμηση στην επικοινωνιακή συμπεριφορά των ενηλίκων συνολικά επικράτησε σχεδόν αποκλειστικά η φωνητικο-κινητική συμπεριφορά, ακολούθησε με πολύ χαμηλή συχνότητα η κινητική συμπεριφορά και με σχεδόν μηδενική συχνότητα η φωνητική συμπεριφορά, χωρίς να καταγραφεί στατιστικώς σημαντική διαφορά προ-μιμητικά και μετα-μιμητικά μεταξύ των δύο Ομάδων - ευρήματα σύμφωνα με τα αντίστοιχα από τη μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2003).

Αποτέλεσμα της σύγκρισης: Τα ευρήματά μας συμφωνούν στα ακόλουθα 6 σημεία και ενισχύουν αντίστοιχα ευρήματα της Μαρκοδημητράκη (2003):

- 1) στις δύο Ομάδες πριν τη μίμηση επικράτηση των επικοινωνιακών συμπεριφορών και απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών,
- 2) στις δύο Ομάδες μετά τη μίμηση επικράτηση των επικοινωνιακών συμπεριφορών και απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών
- 3) στα βρέφη, στις δύο Ομάδες πριν τη μίμηση επικράτηση των κινητικών και των φωνητικο-κινητικών συμπεριφορών και απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών,
- 4) στα βρέφη στις δύο Ομάδες μετά τη μίμηση επικράτηση των κινητικών και των φωνητικο-κινητικών συμπεριφορών και απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών,
- 5) στους ενήλικες στις δύο Ομάδες πριν τη μίμηση επικράτηση των φωνητικο-κινητικών συμπεριφορών και απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών, και
- 6) στους ενήλικες, στις δύο Ομάδες, μετά τη μίμηση επικράτηση των φωνητικο-κινητικών συμπεριφορών και απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών.

Αν οι επικοινωνιακές συμπεριφορές και οι υπο-κατηγορίες τους, καθώς και οι μη επικοινωνιακές συμπεριφορές πριν και μετά τη μίμηση είναι ένας δείκτης της ροής της επικοινωνίας στη μιμητική αλληλεπίδραση και ένας δείκτης του ρόλου της μίμησης σε αυτή (βλ. παρακάτω στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων), τότε οι παραπάνω 6 ομοιότητες στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-μητρικών παππούδων με τις

αντίστοιχες βρεφών-υπολοίπων Σημαντικών Άλλων δείχνουν ότι και οι μητρικοί παππούδες ως προς αυτούς τους δείκτες δε διαφέρουν ως επικοινωνιακοί σύντροφοι των βρεφών από τους γονείς και τις μητρικές γιαγιάδες.

5.10. Σχόλια των ενηλίκων μετά τη μίμηση

Στο βαθμό που γνωρίζουμε τα ευρήματα της μελέτης μας ως προς τα σχόλια των ενηλίκων μετά τη μίμηση διερευνούνται *συστηματικά* για πρώτη φορά.

Στο σύνολο των δεδομένων η ανάλυση έδειξε ότι μετά από τη μίμηση, στα σχόλια των ενηλίκων συνολικά επικράτησαν η παρότρυνση και η ερώτηση και σε πολύ χαμηλά ποσοστά ο έπαινος και η απαγόρευση, χωρίς να καταγραφεί στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ των σχολίων των παππούδων και των γιαγιάδων.

Η διαχρονική ανάλυση έδειξε ότι μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις πορείες ανάπτυξης των σχολίων της παρότρυνσης και της ερώτησης και δεν υπήρξε επίδραση της ηλικίας του βρέφους και του φύλου των ενηλίκων στις καμπύλες ανάπτυξής τους.

Προφανώς θα χρειαστεί έλεγχος των ευρημάτων μας πάνω στα μετα-μιμητικά σχόλια των παππούδων και των γιαγιάδων από άλλες διαχρονικές και νατουραλιστικές μελέτες.

Προς το παρόν οι μόνες ερευνητικές μαρτυρίες σχετικές με τα μετα-μιμητικά σχόλια των ενηλίκων υπάρχουν στη Μαρκοδημητράκη (2003) και στον Kugiumutzakis (1993). Η πρώτη ερευνήτρια για την *επικοινωνιακή συμπεριφορά* των ενηλίκων *πριν* και *μετά* τη μίμηση γράφει:

«Στις συμπεριφορές τους επικρατεί η κινητική και η *λεκτική* συμπεριφορά - μια κίνηση πιο ώριμη και πιο συντονισμένη από εκείνη των βρεφών και ένας λόγος κοινωνικός (ανεπτυγμένος, με επικοινωνιακά σχόλια, επαίνους, προκλήσεις, ερωτήσεις κτλ) που δεν έχει φωνοποιήσεις» (Μαρκοδημητράκη, 2003, σελ. 408-409).

Ο Κουγιουμουτζάκης, για τα μετα-μιμητικά σχόλια των ενηλίκων 10 χρόνια πριν την παρατήρηση της Μαρκοδημητράκη, έγραφε:

«Μετά τη βρεφική μίμηση των μητρικών ήχων, οι μητέρες, συχνά, έκαναν σχόλια επιδοκίμασίας, γελούσαν ή αντιδρούσαν με έκπληξη. Μερικές φορές, μετά από μία επιτυχή μίμηση του βρέφους, η μητέρα έθετε μία *ερώτηση* στο βρέφος και μετά την απαντούσε η ίδια, μιλώντας εκ μέρους του «δύνητικού» της βρέφους (Bråten, 1988 a, b, 1992; Trevarthen, 1990a). Παραδείγματος χάριν, μία μητέρα (μετά τη βρεφική μίμηση) είπε: «Εσύ μιλάς μικρό μου; Μιλάς στη μανούλα; Ναι, ναι, ναι,

ναι μανούλα, εγώ μιλάω. Τι νόμισες? Νομίζεις πώς είμαι κουτό;» (Kugiumutzakis 1993, σελ. 37).

Αργότερα με τους συνεργάτες του θα γράψουν:

«Στις νατουραλιστικές μας μελέτες έχουμε παρατηρήσει περιπτώσεις, όπου μετά από μία επιτυχή βρεφική μίμηση, οι γονείς, οι γιαγιάδες και οι παππούδες έθεται και απαντούσαν οι ίδιοι ερωτήσεις, σε ένα δυνητικό διάλογο με το πραγματικό, αλλά μη ομιλούν ακόμη βρέφος τους... Οι «δυνητικοί αυτοί διάλογοι» είναι πολύ απλές, αλλά κοινές μορφές ενσυναίσθησης των γονέων, των γιαγιάδων και των παππούδων, που προέρχονται από την επιτυχή βρεφική μίμηση και εκφράζουν τις προσδοκίες των ενηλίκων για τη νοητική και τη γλωσσική ανάπτυξη του μη ομιλούντος βρέφους... η ευχαρίστηση των ενηλίκων (σχόλια επιδοκιμασίας, χαμόγελα, γέλια, δυνητικοί ενσυναισθηματικοί διάλογοι, έκφραση προσδοκιών, σχόλια που εκφράζουν ισχυρές συγκινήσεις όπως γονεϊκή αγάπη, πείραγμα κ.λπ.) είναι τόσο προφανής και τόσο κοινή που διαφεύγει της προσοχής μας...» (Kugiumutzakis, Kokkinaki, Markodimitraki & Vitalaki, 2005, σελ. 171).

Η παρούσα μελέτη με συστηματικό τρόπο ενίσχυσε τις παρατηρήσεις των παραπάνω δύο ερευνητών, δείχνοντας ποια είναι τα επικρατούντα μετα-μιμητικά σχόλια των ενηλίκων: η παρότρυνση (46%) και η ερώτηση (44%) και σε χαμηλότερα ποσοστά ο έπαινος (8%) κι η απαγόρευση (2%) – εύρημα που χρήζει περαιτέρω ελέγχου.

Παρά την αδυναμία σύγκρισης των παραπάνω ευρημάτων η ανάλυση έδειξε ότι:

- 1) στα μετα-μιμητικά σχόλια των ενηλίκων συνολικά επικράτησαν η παρότρυνση και η ερώτηση και σε πολύ χαμηλά ποσοστά ο έπαινος και η απαγόρευση,
- 2) απουσία στατιστικώς σημαντικής διαφοράς μεταξύ των μετα-μιμητικών σχολίων των παππούδων και των γιαγιάδων,
- 3) απουσία στατιστικώς σημαντικής διαφοράς μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 ως προς τις πορείες ανάπτυξης των σχολίων της παρότρυνσης και της ερώτησης,
- 4) απουσία επίδρασης της ηλικίας συνολικά στις καμπύλες ανάπτυξης σχολίων της παρότρυνσης και της ερώτησης, και
- 5) απουσία επίδρασης του φύλου των ενηλίκων μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 στις καμπύλες ανάπτυξης σχολίων της παρότρυνσης και της ερώτησης.

Αν τα σχόλια των ενηλίκων είναι ένας δείκτης τού πώς νιώθουν και πώς δρουν οι ενήλικες μετά τη μίμηση (βλ. παρακάτω στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων), τότε τα παραπάνω 5 ευρήματα στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-

μητρικών παππούδων και βρεφών-μητρικών γιαγιάδων δείχνουν ότι οι μητρικοί παππούδες ως προς αυτούς τους δείκτες δε διαφέρουν ως επικοινωνιακοί σύντροφοι των βρεφών από τις μητρικές γιαγιάδες.

5.11. Συζήτηση

Με τρόπο αρκετά λεπτομερειακό στα προηγούμενα υπο-κεφάλαια συγκρίναμε, όπου αυτό ήταν δυνατόν, τα ευρήματά μας με αντίστοιχα από έξι κυρίως διαχρονικές, νατουραλιστικές μελέτες που διερεύνησαν τη μίμηση κατά το πρώτο έτος. Η σύγκριση οδήγησε στην εύρεση σημείων *συμφωνίας*, σημείων *ασυμφωνίας* και σε *ευρήματα που δεν μπορούν να συγκριθούν*.

Υπήρξαν ευρήματά μας τα οποία *δεν μπορεί να συγκριθούν* λόγω απουσίας αναλύσεων των σχετικών μεταβλητών από τις άλλες διαχρονικές νατουραλιστικές μελέτες. Τα ευρήματα αυτά αναφέρονται σε 3 σημεία (δομές αλληλεπίδρασης, είδη μίμησης, συγκινησιακές εκφράσεις) και 15 υπο-σημεία (βλ. υποσημειώσεις 2, 3 και 5).

Σε 4 σημεία (κατεύθυνση μίμησης, δομές αλληλεπίδρασης, είδη μίμησης, συγκινησιακές εκφράσεις) και σε 8 υπο-σημεία τα ευρήματά μας είναι σε *ασυμφωνία* με τα ευρήματα από τις άλλες μελέτες.

Σε 7 σημεία (συχνότητα μίμησης, κατεύθυνση μίμησης, δομές αλληλεπίδρασης, είδη μίμησης, διάρκειες μίμησης, συγκινησιακές εκφράσεις, προ-μιμητική και μετα-μιμητική συμπεριφορά) και 43 υπο-σημεία τα ευρήματά μας είναι σε *συμφωνία* με τα ευρήματα από τις άλλες μελέτες.

Τα σημεία και τα υπο-σημεία των ευρημάτων που δεν μπορούν να συγκριθούν δείχνουν ότι σαφώς η έρευνα πάνω στη μίμηση παππούδων-βρεφών και γιαγιάδων-βρεφών πρέπει να συνεχιστεί.

Τα σημεία και τα υπο-σημεία των ασυμφωνιών δείχνουν σαφώς την ανάγκη συνέχισης της έρευνας με πιο συστηματικές μελέτες, για να καλυφτούν ειδικά κενά γνώσης. Ταυτόχρονα οι ασυμφωνίες μπορεί να φέρνουν στο φως *διαφορές* (βλ. υποκεφ. 5.2) αποκαλυπτικές νέων πτυχών των πολύπλοκων φαινομένων της μίμησης κατά τη βρεφική ηλικία. Από αυτό τον πολύπλοκο αναπτυξιακό καμβά ανιχνεύσαμε 4 σημεία και 8 υπο-σημεία διαφορών των ευρημάτων μας από τα αντίστοιχα ευρήματα των συγκρίσιμων μελετών και 7 σημεία και 43 υπο-σημεία συμφωνίας. Προφανώς θα επιθυμούσαμε πλήρη συμφωνία, αλλά στην παρούσα κατάσταση του υπό μελέτη *σύνθετου* φαινομένου της μίμησης κατά τη βρεφική ηλικία αυτό δεν

ισχύει – άρα η έρευνα και ο διάλογος πρέπει να συνεχιστούν. Παρόλα αυτά τα σημεία συμφωνίας είναι νομίζουμε επαρκή και μας επιτρέπουν να προχωρήσουμε στον έλεγχο των υποθέσεών μας.

5.12. Έλεγχος των υποθέσεων.

Υπόθεση πρώτη: Αν η συχνότητα της επαφής του παππού και της γιαγιάς με το βρέφος είναι ίδια, σταθερή και συστηματική, τότε ενδεχομένως να μην υπάρχουν πολλές, στατιστικώς σημαντικές διαφορές: α) στη συχνότητα της μίμησης, β) στην κατεύθυνση της μίμησης, γ) στα είδη της μίμησης, δ) στις δομές αλληλεπίδρασης και ε) στις διάρκειες της μίμησης ανάμεσα στις Ομάδες 1 και 2.

α) Ως προς τη συχνότητα της μίμησης στην 7-λεπτη επικοινωνία τα ευρήματα της μελέτης μας συμφωνούν με τα ευρήματα των άλλων μελετών σε 4 από τα 4 σημεία σύγκρισης (βλ. υποκ. 5.3) – συμφωνούν ως προς το εύρος των Μ.Ο. των μιμήσεων στην 7-λεπτη επικοινωνία στο σύνολο των δεδομένων, στην επικοινωνία βρεφών-γιαγιάδων, στην επικοινωνία βρεφών - παππούδων, όπως και στην απουσία στατιστικώς σημαντικής διαφοράς μεταξύ των Μ.Ο. των μιμήσεων ανάμεσα στις 2 Ομάδες του δείγματος. Στα παραπάνω 4 βασικά σημεία η συχνότητα της μίμησης στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-παππούδων δε διαφέρει από εκείνη των βρεφών με τους γονείς και με τις μητρικές γιαγιάδες.

β) Ως προς την κατεύθυνση της μίμησης τα ευρήματα της μελέτης μας συμφωνούν με τα ευρήματα των άλλων μελετών σε 4 από τα 4 σημεία σύγκρισης (βλ. υποκ. 5.4). Η παρούσα μελέτη έδειξε ότι οι παππούδες και οι γιαγιάδες μιμούνται συχνότερα τα βρέφη από όσο αυτά εκείνους, ότι υπάρχει σημαντική αύξηση των βρεφικών μιμήσεων μεταξύ 4 και 7.5 μηνών, ότι οι μορφές της πορείας ανάπτυξης της κατεύθυνσης των μιμήσεων στις δύο Ομάδες δε διαφέρουν σημαντικά και ότι οι παππούδες μιμούνται σημαντικά συχνότερα τα βρέφη από τις γιαγιάδες και τα βρέφη μιμούνται σημαντικά συχνότερα τις γιαγιάδες από τους παππούδες (στο τελευταίο εύρημα συμφωνούν 3 μελέτες και διαφωνούν 2). Συνοπτικά, στα παραπάνω 4 βασικά σημεία, η κατεύθυνση της μίμησης στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-παππούδων δε διαφέρει από εκείνη των βρεφών με τους γονείς και με τις μητρικές γιαγιάδες.

γ) Ως προς τις δομές αλληλεπίδρασης τα ευρήματα της μελέτης μας συμφωνούν με τα

ευρήματα των άλλων μελετών σε 7 από τα 8 σημεία σύγκρισης (βλ. υποκ. 5.5) – η ασυμφωνία αφορά σε μειωμένη συχνότητα των εναλλαγών σειράς σε 1 από τις 2 Ομάδες της μελέτης της Βιταλάκη (2002). Η παρούσα μελέτη έδειξε ότι στις 2 Ομάδες του δείγματος επικρατεί η μίμηση σε εναλλαγές σειράς έναντι των άλλων δομών αλληλεπίδρασης. Από τις εναλλαγές σειράς επικρατούν οι απλές εναλλαγές σειράς, από τις συμπτώσεις δράσης επικρατούν οι συμπράξεις προς το κέντρο και οι ολοκληρωμένες συμπράξεις, με απουσία σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 ως προς τις εναλλαγές σειράς, τις συμπτώσεις δράσης και τις υποκατηγορίες τους και απουσία επίδρασης του φύλου των ενηλίκων, στις Ομάδες 1 και 2, στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης στις εναλλαγές σειράς και στις συμπτώσεις δράσης – ευρήματα σύμφωνα με τα αντίστοιχα των άλλων μελετών. Παρόλο που τρία από τα ευρήματά μας δεν μπορεί (βλ. παραπάνω) να συγκριθούν με τα ευρήματα των άλλων ερευνητών, στα παραπάνω 7 βασικά σημεία οι δομές αλληλεπίδρασης στη μιμητική επικοινωνία βρεφών-παππούδων δε διαφέρουν από εκείνες των βρεφών με τους γονείς και με τις μητρικές γιαγιάδες.

Το ακόλουθο 1 από τα 3 ευρήματα της διαχρονικής ανάλυσης που δεν μπορούν να συγκριθούν με τα ευρήματα των άλλων μελετών υποστηρίζει επίσης τη διαπίστωση αυτή: μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκε διαφορά στις μορφές των καμπυλών ανάπτυξης της μίμησης στις εναλλαγές σειράς (ενώ βρέθηκε σημαντική διαφορά στις συμπτώσεις δράσης).

δ) Ως προς τα είδη της μίμησης τα ευρήματα της μελέτης μας συμφωνούν με τα ευρήματα των άλλων μελετών σε 14 από τα 16 σημεία σύγκρισης (βλ. υποκ. 5.6) – το πρώτο σημείο ασυμφωνίας αφορά στη συχνότητα εμφάνισης των μη λεκτικών ήχων και της υποκατηγορίας διάφοροι/άλλοι ήχοι και το δεύτερο αφορά στη σημαντικά συχνότερη εμφάνιση της μίμησης φωνηέντων-συμφώνων στην Ομάδα 2 έναντι της Ομάδας 1. Η παρούσα μελέτη έδειξε επικράτηση και στις 2 Ομάδες του δείγματος των φωνητικών μιμήσεων έναντι των άλλων ειδών μίμησης, της μίμησης των φωνηέντων έναντι των άλλων ειδών φωνητικής μίμησης, της μίμησης του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων έναντι της μίμησης συμφώνων, της μίμησης των κινήσεων των χεριών έναντι των άλλων ειδών μίμησης των κινήσεων του σώματος, της μίμησης του ανοίγματος του στόματος έναντι των άλλων ειδών μίμησης των εκφράσεων του προσώπου, της μίμησης του συνδυασμού φωνητικής μίμησης και εκφράσεων προσώπου έναντι των άλλων ειδών μίμησης των συνδυασμών και ίσες,

υψηλές συχνότητες και στις 2 Ομάδες της μίμησης του φταρνίσματος και του χασμουρητού. Μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 βρέθηκε απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών ως προς τις συχνότητες: των ειδών μίμησης, των υποκατηγοριών της μίμησης των κινήσεων του σώματος, των μη λεκτικών ήχων, των εκφράσεων του προσώπου και των συνδυασμών, απουσία επίδρασης της ηλικίας συνολικά στις καμπύλες ανάπτυξης των φωνητικών μιμήσεων και παρουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών ως προς τη μίμηση φωνηέντων, η οποία παρουσιάστηκε σημαντικά συχνότερα στην Ομάδα 1 έναντι της Ομάδας 2 – 14 ευρήματα σύμφωνα με τα αντίστοιχα των άλλων μελετών. Παρόλο που 6 από τα ευρήματά μας δεν μπορεί (βλ. παραπάνω) να συγκριθούν με τα ευρήματα των άλλων ερευνητών, στα παραπάνω 14 βασικά σημεία τα είδη μίμησης στην αλληλεπίδραση βρεφών-παππούδων δε διαφέρουν από εκείνα των βρεφών με τους γονείς και με τις μητρικές γιαγιάδες.

Τα ακόλουθα 3 από τα 6 ευρήματα της διαχρονικής ανάλυσης που δεν μπορούν να συγκριθούν με τα ευρήματα των άλλων μελετών υποστηρίζουν επίσης την παραπάνω διαπίστωση:

- 1) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις πορείες ανάπτυξης των φωνητικών μιμήσεων και της μίμησης: των φωνηέντων, του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων, των κινήσεων του σώματος, του ανοίγματος του στόματος και των μη λεκτικών ήχων,
- 2) η επίδραση της ηλικίας δεν ήταν στατιστικώς σημαντική συνολικά στις καμπύλες ανάπτυξης των φωνητικών μιμήσεων και της μίμησης του ανοίγματος του στόματος και των μη λεκτικών ήχων, και
- 3) η επίδραση του φύλου των ενηλίκων δεν ήταν στατιστικώς σημαντική στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης των Ομάδων 1 και 2 στις φωνητικές μιμήσεις και στις μιμήσεις: των κινήσεων του σώματος, των εκφράσεων του προσώπου, του ανοίγματος του στόματος και των μη λεκτικών ήχων.

ε) Ως προς τις διάρκειες της μίμησης τα ευρήματα της μελέτης μας συμφωνούν με τα ευρήματα των άλλων μελετών σε 5 από τα 5 σημεία σύγκρισης (βλ. υποκ. 5.7). Η παρούσα μελέτη έδειξε ότι μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις συνολικές μέσες διάρκειες μίμησης στη σύμπτωση δράσης και στην απλή εναλλαγή σειράς και στην τελευταία δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μέσες διάρκειες του μοντέλου, της παύσης και του μιμητή

- ευρήματα σύμφωνα με τα αντίστοιχα των άλλων μελετών. Στα παραπάνω 5 βασικά σημεία οι Μ.Ο. διάρκειας της μίμησης στις δομές αλληλεπίδρασης βρεφών-παππούδων δε διαφέρουν από εκείνους των βρεφών με τους γονείς και με τις μητρικές γιαγιάδες.

Η παραπάνω σύγκριση μεταξύ των δύο Ομάδων του δείγματος ως προς 5 κρίσιμες όψεις της μίμησης (συχνότητα, κατεύθυνση, είδη, δομές αλληλεπίδρασης και διάρκειες) και επιπλέον η σύγκριση των ευρημάτων μας με τα αντίστοιχα των άλλων σχετικών ερευνών ως προς τις ίδιες 5 μεταβλητές, ενισχύουν με διπλό τρόπο την πρώτη μας υπόθεση: αν η συχνότητα της επαφής του παππού και της γιαγιάς με το βρέφος είναι ίδια, σταθερή και συστηματική, τότε δεν υπάρχουν πολλές, στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις παραπάνω 5 κρίσιμες όψεις της μίμησης. Επιπλέον ως προς τις ίδιες μεταβλητές η σύγκριση δείχνει ότι δεν υπάρχουν πολλές, στατιστικώς σημαντικές διαφορές ανάμεσα στη μίμηση βρεφών-παππούδων και βρεφών-γιαγιάδων σε σύγκριση με τη μίμηση βρεφών-μητέρων και βρεφών-πατέρων.

Υπόθεση δεύτερη: Αν η συχνότητα της επαφής του παππού και της γιαγιάς με το βρέφος είναι ίδια, σταθερή και συστηματική, τότε ενδεχομένως να μην υπάρχουν πολλές, στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις συγκινησιακές εκφράσεις που παρουσιάζονται πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση ανάμεσα στις Ομάδες 1 και 2.

Ως προς τις συγκινησιακές εκφράσεις που προηγούνται, συνοδεύουν και έπονται της μίμησης, η σύγκριση κατέληξε σε αδυναμία σύγκρισης 6 ευρημάτων της διαχρονικής ανάλυσης, σε 4 σημεία ασυμφωνίας και σε 3 σημεία συμφωνίας με τις άλλες μελέτες. Από τα 4 σημεία ασυμφωνίας τα 3 δεν επιδέχονται προς το παρόν ερμηνεία λόγω της τρέχουσας κατάστασης της έρευνας στο μικρο-αναλυτικό πεδίο ανίχνευσης των αυξομειώσεων ή της σταθερότητας των συγκινήσεων (ευχαρίστηση, ενδιαφέρον και ο συνδυασμός τους) (βλ. υποκ. 5.8) . Το βασικό σημείο ασυμφωνίας αφορά στο εύρημά μας ότι οι γιαγιάδες εμφάνιζαν συχνότερα τη συγκινησιακή έκφραση του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος, ενώ οι παππούδες εμφάνιζαν συχνότερα τη συγκινησιακή έκφραση του ενδιαφέροντος – ασυμφωνία με τη μελέτη της Kokkinaki (1998· Κοκκινάκη, υπό δημοσίευση). Η μελέτη μας συμφωνώντας με τις άλλες μελέτες έδειξε ότι στις 3 ζώνες, στα βρέφη και στους ενήλικες των δύο Ομάδων βρέθηκε παρουσία τριών θετικών συγκινησιακών

εκφράσεων (ευχαρίστηση, ενδιαφέρον, συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος) (το βασικό εύρημα) και επιπλέον στα βρέφη βρέθηκε η ουδέτερη συγκινησιακή έκφραση, η οποία κατά τη διάρκεια της μίμησης μειώνεται. Έδειξε, επίσης, ότι μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση, δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις συγκινησιακές εκφράσεις των βρεφών στις αλληλεπιδράσεις τους με τους παππούδες και στις αλληλεπιδράσεις με τις γιαγιάδες. Παρά την παραπάνω ενδιαφέρουσα ασυμφωνία, τα 3 σημεία συμφωνίας δείχνουν ότι *οι συγκινησιακές εκφράσεις που προηγούνται, συνοδεύουν και έπονται της μίμησης στην αλληλεπίδραση βρεφών-παππούδων δε διαφέρουν σε πολλά σημεία από εκείνες των βρεφών με τους γονείς και με τις μητρικές γιαγιάδες.*

Τα ακόλουθα 4 από τα 6 ευρήματα της διαχρονικής ανάλυσης που δεν μπορούν να συγκριθούν με τα ευρήματα των άλλων μελετών υποστηρίζουν επίσης την παραπάνω διαπίστωση:

- 1) μεταξύ των Ομάδων 1 και 2, κατά τη διάρκεια της μίμησης, δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις πορείες ανάπτυξης των ακόλουθων συγκινησιακών εκφράσεων στα βρέφη και στους ενήλικες: συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος, ενδιαφέροντος, ευχαρίστησης και επιπλέον στα βρέφη στην πορεία ανάπτυξης της ουδέτερης έκφρασης,
- 2) η επίδραση της ηλικίας δεν ήταν στατιστικώς σημαντική συνολικά στις καμπύλες ανάπτυξης των ακόλουθων συγκινησιακών εκφράσεων στα βρέφη και στους ενήλικες: συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος, ενδιαφέροντος, ευχαρίστησης (μόνο των ενηλίκων) και επιπλέον στα βρέφη στην καμπύλη ανάπτυξης της ουδέτερης έκφρασης,
- 3) στα βρέφη η επίδραση του φύλου των ενηλίκων μεταξύ των 2 Ομάδων δεν ήταν στατιστικώς σημαντική στις πορείες ανάπτυξης του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος, του ενδιαφέροντος και της ευχαρίστησης, και
- 4) στους ενήλικες η επίδραση του φύλου των ενηλίκων μεταξύ των 2 Ομάδων δεν ήταν στατιστικώς σημαντική στις πορείες ανάπτυξης του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος και της ευχαρίστησης.

Η παραπάνω σύγκριση μεταξύ των δύο Ομάδων του δείγματος ως προς κρίσιμες όψεις των συγκινησιακών εκφράσεων που προηγούνται, συνοδεύουν και έπονται της μίμησης και *επιπλέον* η σύγκριση των ευρημάτων μας (όπου ήταν

δυνατόν) με τα αντίστοιχα των άλλων σχετικών ερευνών ως προς τις ίδιες όψεις και παρά την εύρεση μίας ενδιαφέρουσας ασυμφωνίας, *ενισχύουν με διπλό τρόπο τη δεύτερή μας υπόθεση*: αν η συχνότητα της επαφής του παππού και της γιαγιάς με το βρέφος είναι ίδια, σταθερή και συστηματική, τότε *δεν υπάρχουν* πολλές, στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις συγκινήσεις μέσα στις οποίες αναδύεται, εμφανίζεται και αναπτύσσεται η μίμηση. Επιπλέον, ως προς τις ίδιες κρίσιμες όψεις των συγκινήσεων δεν παρατηρούνται πολλές, στατιστικώς σημαντικές διαφορές ανάμεσα στη μιμητική αλληλεπίδραση βρεφών-παππούδων και βρεφών-γιαγιάδων σε σύγκριση με τη μιμητική αλληλεπίδραση βρεφών-μητέρων και βρεφών-πατέρων.

Υπόθεση Τρίτη: Αν η συχνότητα της επαφής του παππού και της γιαγιάς με το βρέφος είναι ίδια, σταθερή και συστηματική, τότε *ενδεχομένως* να μην υπάρχουν πολλές, στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις επικοινωνιακές και στις μη επικοινωνιακές συμπεριφορές πριν και μετά τη μίμηση ανάμεσα στις Ομάδες 1 και 2.

Ως προς τις *επικοινωνιακές και τις μη επικοινωνιακές συμπεριφορές πριν και μετά τη μίμηση* τα ευρήματα της μελέτης μας συμφωνούν με τα ευρήματα της μελέτης της Μαρκοδημητράκης σε 6 από τα 6 σημεία σύγκρισης (βλ. υποκ. 5.9). Η μελέτη μας έδειξε και στις 2 Ομάδες του δείγματος επικράτηση των επικοινωνιακών συμπεριφορών και από αυτές, στα βρέφη, επικράτηση των κινητικών και των φωνητικο-κινητικών συμπεριφορών, και στους ενήλικες, επικράτηση των φωνητικο-κινητικών συμπεριφορών, χωρίς στατιστικώς σημαντικές διαφορές προ-μιμητικά και μετα-μιμητικά μεταξύ των δύο Ομάδων .

Η παραπάνω σύγκριση μεταξύ των δύο Ομάδων του δείγματος και η σύγκριση των ευρημάτων μας με τα αντίστοιχα από τη μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2003) *ενισχύουν με διπλό τρόπο την τρίτη μας υπόθεση*: αν η συχνότητα της επαφής του παππού και της γιαγιάς με το βρέφος είναι ίδια, σταθερή και συστηματική, τότε δεν παρατηρούνται στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις *επικοινωνιακές και τις μη επικοινωνιακές συμπεριφορές και τις υπο-κατηγορίες των βρεφικών και των ενήλικων επικοινωνιακών συμπεριφορών που προηγούνται και έπονται της μίμησης* ανάμεσα στην αλληλεπίδραση βρεφών-παππούδων και στην αλληλεπίδραση των βρεφών με τους γονείς και με τις μητρικές γιαγιάδες.

Η εμπειρική υποστήριξη των 3 υποθέσεων της έρευνας από τα δικά μας ευρήματα και τα πολλά σημεία συμφωνίας τους με τα αντίστοιχα ευρήματα των σχετικών διαχρονικών, νατουραλιστικών μελετών δείχνουν ότι, όχι μόνο οι γονείς και οι (μητρικές) γιαγιάδες, αλλά και οι λησμονημένοι από τη βρεφική έρευνα (μητρικοί) παππούδες είναι εξίσου ικανοί επικοινωνιακοί σύντροφοι των βρεφών στα κοινά μιμητικά τους παιγνίδια, με την προϋπόθεση ότι η συχνότητα της επαφής τους με το βρέφος-εγγονάκι τους είναι σταθερή, συστηματική και ίδια με εκείνη των γιαγιάδων.

Η παρούσα μελέτη πρόσθεσε το εύρημα των μετα-μιμητικών σχολίων των ενηλίκων, το οποίο ερμηνεύεται στο επόμενο κεφάλαιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

6. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ.

6.1. Εισαγωγή.

Στο παρόν κεφάλαιο προχωρούμε στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων μας. Η εργασία ολοκληρώνεται με προτάσεις για περαιτέρω διερεύνηση της ανάπτυξης της μίμησης στις φυσικές αλληλεπιδράσεις των βρεφών με τους Σημαντικούς Άλλους.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο χρησιμοποιήσαμε αποκλειστικά τις ποσοτικές αναλύσεις στη σύγκριση των ευρημάτων μας με εκείνα των σχετικών μελετών καθώς και στον έλεγχο των υποθέσεων της μελέτης μας. Στο παρόν κεφάλαιο γίνεται ερμηνεία των αποτελεσμάτων με την απαραίτητη χρήση ορισμένων μόνο ποσοτικών στοιχείων – ο λόγος μας στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων είναι ως επί το πλείστον αφηγηματικός.

Η ερμηνεία μας αρχίζει από την παρουσία ή την απουσία της επικοινωνίας στην προ-μμητική και στη μετα-μμητική ζώνη, προχωρεί στην εμφάνιση των συγκινήσεων στις 3 ζώνες και τελειώνει με την ερμηνεία των ευρημάτων της μίμησης (μμητική ζώνη).

6.2. Τα «πριν και τα μετά» της μίμησης.

Στη μελέτη μας η μίμηση είτε είναι μέρος της ροής μίας τρέχουσας επικοινωνίας (επικοινωνιακές συμπεριφορές πριν και μετά τη μίμηση), είτε εισάγει και εξαντλεί την επικοινωνία (απουσία επικοινωνιακών συμπεριφορών πριν και μετά τη μίμηση). Η πρώτη μορφή (περίπου 6 στις 10 περιπτώσεις) επικράτησε της δεύτερης (περίπου 4 στις 10 περιπτώσεις), χωρίς να καταγραφεί στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο Ομάδων του δείγματος στα ποσοστά εμφάνισης των δύο αυτών μεταβλητών.

Στην πρώτη, πιο συχνή μορφή, τα βρέφη επικοινωνούν με τους παππούδες ή τις γιαγιάδες. Κάποια στιγμή εμφανίζεται η μίμηση. Μετά το πέρας της η επικοινωνία συνεχίζεται.

Στη δεύτερη, λιγότερο συχνή μορφή, οι σύντροφοι δεν επικοινωνούν. *Ξαφνικά επικοινωνούν μέσω μίμησης*. Μετά το πέρας της παύουν να επικοινωνούν.

Στην πρώτη περίπτωση, στις *βρεφικές* επικοινωνιακές συμπεριφορές, βρέθηκε επικράτηση των κινητικών και των φωνητικο-κινητικών συμπεριφορών χωρίς στατιστικώς σημαντικές διαφορές προ-μιμητικά και μετα-μιμητικά μεταξύ των δύο Ομάδων. Στους *ενήλικες* βρέθηκε επικράτηση των φωνητικο-κινητικών συμπεριφορών, χωρίς στατιστικώς σημαντικές διαφορές, προ-μιμητικά και μετα-μιμητικά μεταξύ των δύο Ομάδων.

Στη μελέτη μας παππούδες - βρέφη και γιαγιάδες - βρέφη υιοθετούν τις παραπάνω δύο *μορφές χρήσης* της μίμησης στις προαναφερθείσες αναλογίες, όπως και στο δείγμα της Μαρκοδημητράκη (2003), με τις ίδιες περίπου αναλογίες, τις υιοθέτησαν οι δυάδες μητέρας-δίδυμων ΔΖ βρεφών, πατέρα-δίδυμων ΔΖ βρεφών, γιαγιάδων-δίδυμων ΔΖ βρεφών, παππούδων-δίδυμων ΔΖ βρεφών και σε ποσοστό 50% η δυάδα δίδυμο ΔΖ κορίτσι-δίδυμο ΔΖ αγόρι. Οι δύο μελέτες συμφωνούν στο εύρημα αυτό. Η γράφουσα συμφωνεί με την προταθείσα από την συνάδελφο ερμηνεία, η οποία με την παρούσα μελέτη ισχύει ακόμη περισσότερο για τις μιμητικές επικοινωνίες μητρικών παππούδων-βρεφών.

Στις δυάδες των βρεφών με τους Σημαντικούς Άλλους (των μητρικών παππούδων συμπεριλαμβανομένων) η μίμηση είναι περισσότερο πιθανό να εμφανιστεί ως μέρος της ροής μίας ήδη τρέχουσας επικοινωνίας. Πρόκειται για μία *αμοιβαία ετοιμότητα* ενός *αυθόρμητου* μοιράσματος (της πρόθεσης επικοινωνίας, της πράξης και των συγκινήσεων του άλλου) το οποίο *εμπλουτίζει* τη διυποκειμενική επαφή τους, η οποία *φυσικά δεν εξαντλείται στη μίμηση* (Kugiumutzakis, 1985, 1998· Trevarthen, 1977, 1979, 1982, 1983, 1986, 2007). Η αμοιβαία ετοιμότητα καταδεικνύεται από την προθυμία των ενηλίκων και των βρεφών να εμπλακούν μιμητικά. Το αυθόρμητο του μιμητικού μοιράσματος μαρτυρείται από το γεγονός ότι η μίμηση, για να εμφανιστεί, δε χρειάζεται ειδική προετοιμασία και «ζέσταμα» από τους συντρόφους – απόδειξη ότι 4 στις 10 φορές αναδύεται ξαφνικά, εισάγει και τελειώνει την επικοινωνία μόνη της.

Η χρήση της μίμησης με δύο τρόπους, ως μέρος της επικοινωνιακής ροής και ως εξαντλούσα η ίδια την επικοινωνία, δείχνει την αναπτυξιακή της αξία στη διατήρηση της επαφής των συντρόφων κατά το πρώτο έτος και τη διπλή υπηρεσία που προσφέρει στη διυποκειμενική σχέση τους και επιπλέον δείχνει την ισχύ της - όταν η επικοινωνία απουσιάζει *η μίμηση από μόνη της την πραγματώνει*. Ο διττός της

λειτουργικός χαρακτήρας προσφέρει *ποικιλία* αντί μονοτονία. Η απουσία διαφοράς μεταξύ των δύο Ομάδων του δείγματος στα ποσοστά εμφάνισης των δύο μορφών της μίμησης δείχνει ότι το *πρότυπο της διττής της χρήσης* μπορεί κατά το πρώτο έτος να είναι *οικουμενικό* δεδομένου ότι στη μελέτη της Μαρκοδημητράκη (2003) και στην παρούσα μελέτη παρατηρείται στις αλληλεπιδράσεις των βρεφών με 4 Σημαντικούς Άλλους των βρεφών (γονείς, γιαγιάδες και παππούδες) – πρόταση που θα χρειαστεί έλεγχο και από άλλες *διαπολιτισμικές, διαχρονικές, νατουραλιστικές* μελέτες.

Η μίμηση ως μέρος της ροής μίας ήδη τρέχουσας επικοινωνίας φαίνεται να είναι, *ως πιο συχνή και επικρατούσα μορφή*, πιο «φυσιολογική» συγκριτικά με την «ξεκομμένη» μίμηση που εισάγει και εξαντλεί την επικοινωνία. Αυτό έχει υποστηρίξει ο Kugiumutzakis (1998), ο οποίος δέχεται την παραπάνω διττή μορφή εμφάνισης της μίμησης, τονίζοντας, όμως, ότι η «ξεκομμένη» μίμηση βρεφών-ερευνητών, που παρουσιάζεται στις *πειραματικές* μελέτες, είναι ένα «ημι-φυσιολογικό» γεγονός, το οποίο προκαλεί, αλλά και «μπλοκάρει» κάποιες νεογνικές και βρεφικές ικανότητες, εννοώντας τον πλούτο των αμοιβαίων συγκινησιακών εκφράσεων που παρατηρούνται στις νατουραλιστικές μελέτες (βλ. Μαρκοδημητράκη, 2003, σελ. 406). Όμως η «ξεκομμένη» μορφή της μίμησης είναι γεγονός και *χάρη σε αυτήν* μπόρεσαν οι ερευνητές στο *εργαστήριο* να ανακαλύψουν την αποκλεισμένη από τον Piaget (1962) νεογνική μίμηση και την ανάπτυξή της κατά το πρώτο έτος μέσω και των πειραματικών, συγχρονικών και διαχρονικών μελετών. Η συγγραφέας συμφωνεί με την Μαρκοδημητράκη (2003), η οποία για την ξαφνική εμφάνιση της «ξεκομμένης» μίμησης γράφει:

«... ενώ δεν επικοινωνούν, αυθόρμητα ο ένας σύντροφος μιμείται τον άλλο, για να του «περάσει» το μήνυμα της συντροφιάς («εδώ είμαι», «εδώ είμαστε»), της αμοιβαιότητας («κάνω ό,τι κάνεις») και του ενδιαφέροντος («μπορεί να μην επικοινωνούμε, αλλά εγώ παρακολουθώ τι κάνεις και μιμούμενος το μοιράζομαι μαζί σου»). Στις περιπτώσεις αυτές...η μίμηση από μόνη της εξαντλεί την αλληλεπίδραση (και) η λειτουργία της είναι σαφώς επικοινωνιακή...» (Μαρκοδημητράκη, 2003, σελ. 405).

Με την ερμηνεία αυτή συμφωνεί και ο Κουγιουμουτζάκης, ο οποίος εξακολουθεί να υποστηρίζει ότι στις *πειραματικές* (αλλά όχι στις νατουραλιστικές) μελέτες, όσο αποτελεσματικές και να είναι, λόγω της απουσίας της αυθόρμητης αλληλεπίδρασης βρεφών-ενηλίκων (ερευνητών) και λόγω της παρεμβατικής παρουσίας του ορθολογικού πειραματικού σχεδιασμού, χάνονται εκφάνσεις από τον πλούτο των μιμητικών φαινομένων κατά την πρώτη ώρα και τον πρώτο χρόνο της

ζωής (προσωπική επικοινωνία της συγγραφέως με τον Κουγιουμουτζάκη, Σεπτέμβριος 2008).

Πριν και μετά από τη μίμηση, στην επικοινωνιακή συμπεριφορά των βρεφών, συνολικά επικράτησε η κινητική συμπεριφορά (περίπου 65%), ακολούθησε η φωνητικο-κινητική συμπεριφορά (περίπου 35%), ενώ εξαιρετικά σπάνια ήταν η φωνητική συμπεριφορά, χωρίς να καταγραφεί στατιστικώς σημαντική διαφορά προ-μιμητικά και μετα-μιμητικά μεταξύ των δύο Ομάδων. Το εύρημα αυτό μπορεί να ερμηνευτεί στη βάση των συστημάτων ανάπτυξης των βρεφών, διότι το κινητικό σύστημα είναι σχετικά περισσότερο αναπτυγμένο του φωνολογικού, το οποίο όταν ενεργοποιείται, σπανίως αναδύεται μόνο του - στις περισσότερες των περιπτώσεων συνδυάζεται με το κινητικό, λες και η βρεφική φωνή, για να εκφραστεί, χρειάζεται να κινηθεί μέρος του σώματος ή και ολόκληρο το σώμα, λες και οι συνοδεύουσες τη φωνή κινήσεις συμπληρώνουν το υπό ανάπτυξη βρεφικό φωνολογικό σύστημα και από κοινού «λένε» περισσότερα από όσα μπορεί να πει μόνη της η φωνή ή μόνο του το κινητικό σύστημα. Στη ρίζα της από κοινού έκφρασης φωνής και κινήσεων βρίσκονται οι συγκινήσεις, αυτά τα εγγενή κίνητρα των βρεφών για διωποκειμενική επικοινωνία (Trevarthen 1993, 2007) (βλέπε παρακάτω). Το γεγονός ότι αυτό το βρεφικό επικοινωνιακό πρότυπο εμφανίζεται χωρίς στατιστικώς σημαντικές διαφορές πριν και μετά τη μίμηση, στις αλληλεπιδράσεις με τους παππούδες και με τις γιαγιάδες (πάλι χωρίς στατιστικώς σημαντικές διαφορές) δείχνει:

- α) ότι η βρεφική επικοινωνία πριν και μετά τη μίμηση βασίζεται κυρίως στα τρέχοντα επίπεδα ανάπτυξης των συστημάτων των βρεφών,
- β) για το λόγο αυτό δε διαφοροποιείται, αλλά έχει κοινή – οικουμενική; – μορφή πριν και μετά τη μίμηση, και
- γ) ως εκ τούτου δε διαφοροποιείται στην επαφή με τους παππούδες και στην επαφή με τις γιαγιάδες.

Αλλά αυτή είναι η *μισή* ερμηνεία του φαινομένου, διότι βρέθηκε ότι από τη μεριά τους οι παππούδες και οι γιαγιάδες πριν και μετά από τη μίμηση (χωρίς στατιστικώς σημαντική διαφορά) χρησιμοποιούν σχεδόν αποκλειστικά τη φωνητικο-κινητική συμπεριφορά (περίπου 97%), σε πολύ χαμηλή συχνότητα την κινητική συμπεριφορά (περίπου 3%) και με σχεδόν μηδενική συχνότητα τη φωνητική συμπεριφορά (χωρίς στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο Ομάδων). Το σταθερό αυτό πρότυπο επικοινωνίας κοινό στους δύο ενήλικες, πριν και μετά τη μίμηση, είναι αναντίστοιχο ως προς τις επικρατούσες στα βρέφη επικοινωνιακές

κινήσεις, αντίστοιχο ως προς τις χαμηλές συχνότητες μόνο του φωνητικού συστήματος και εν μέρει αντίστοιχο ως προς τις βρεφικές κινητικο-φωνητικές συμπεριφορές. Δηλαδή, ενήλικες και βρέφη χρησιμοποιούν ελάχιστα έως καθόλου μόνο τη φωνή, τα βρέφη χρησιμοποιούν την κίνηση (65%) ή το συνδυασμό κίνησης-φωνής (35%) και οι ενήλικες σχεδόν αποκλειστικά (97%) το συνδυασμό κίνησης-φωνής. Γιατί οι ενήλικες χρησιμοποιούν σχεδόν αποκλειστικά τον συνδυασμό κίνησης-φωνής και δεν χρησιμοποιούν σε υψηλά ποσοστά μόνο την κίνηση, όπως κάνουν τα βρέφη; Σε αντίθεση με τα βρέφη, οι ενήλικες έχουν ανεπτυγμένα τα επιμέρους συστήματα και τους συνδυασμούς τους και η πολύχρονη *συντονισμένη* λειτουργία τους τους αναγκάζει ή τους καθιστά ικανούς να μιλούν και να κινούνται ταυτοχρόνως, αντί μόνο να μιλούν ή μόνο να κινούνται. Πιο απλά, όπως η βρεφική επικοινωνία πριν και μετά τη μίμηση βασίζεται κυρίως στα τρέχοντα επίπεδα ανάπτυξης των συστημάτων των βρεφών, έτσι και η αντίστοιχη των ενηλίκων βασίζεται στα επίπεδα ανάπτυξής τους – η ίδια η ανάπτυξη περι-ορίζει την επικοινωνία. Όμως η σταθερή χρήση από τους ενήλικες σχεδόν αποκλειστικά του συνδυασμού κίνησης-φωνής έχει και μία – ηθελημένη ή αθέλητη – αναπτυξιακή λειτουργία και πρόκληση: ωθεί τα βρέφη από το επικρατούν πραγματικό επίπεδο ανάπτυξης (το κινητικό) στο εν μέρει αναδυόμενο και εν μέρει κατακτηθέν επίπεδο ανάπτυξης (φωνητικό και φωνητικο-κινητικό) – στο δυνητικό επίπεδο, όπως θα υποστήριζε ο Vygotsky (1962, 1978), με μία σημαντική διαφορά. Ο λόγος των ενηλίκων που συνυπάρχει με τις κινήσεις τους είναι διαισθητικός, αυθόρμητος, τρυφερός και παρόλα αυτά δομημένος, λειτουργικός και *προτιμητέος από τα βρέφη*. Είναι η ονομαζόμενη *μητρική διαισθητική ομιλία*, την οποία αυθόρμητα, χωρίς εκμάθηση υιοθετούν *επίσης* οι πατέρες, οι γιαγιάδες, οι παππούδες, οι έφηβοι, τα παιδιά, τα νήπια, ακόμη και τα μεγαλύτερα ομιλούντα βρέφη, όταν απευθύνονται σε ένα νεαρό βρέφος – απευθύνονται με έναν τρόπο λες και το βρέφος διαθέτει ένα ανεπτυγμένο φωνητικό σύστημα. Ο σύντροφος του βρέφους με λόγο απλούστερο εκείνου που απευθύνεται σε ενήλικες (μεγαλύτερη θεμελιώδης συχνότητα, μεγαλύτερη τονική διακύμανση και συχνές επαναλήψεις και παύσεις) εκφράζει σύντομες λέξεις σε ίσα διαστήματα με απαλούς τραγουδιστούς τονισμούς και ήρεμη φωνή μετρίου ύψους. Από τη μεριά του το βρέφος αντιδρά ως εάν να προσπαθεί να «μιλήσει» με το σύντροφο (με στάσεις και κινήσεις του σώματος, με εκφράσεις του προσώπου, με χειρονομίες, με φωνοποιήσεις, με συνδυασμούς φωνής και κίνησης, *με μμήσεις*) (για λεπτ. βλ. Κουγιουμουτζάκης, 2008). Αυτά παρατηρήθηκαν και στη

δική μας μελέτη στο συντονισμένο με κίνηση λόγο των ενηλίκων πριν και μετά τη μίμηση.

Ποιο όμως ήταν το περιεχόμενο του διαισθητικού λόγου των παππούδων και των γιαγιάδων *μετά* τη μίμηση; Αν και τα ευρήματά μας θα χρειαστούν έλεγχο από άλλες μελέτες, η παρούσα μελέτη έφερε για πρώτη φορά στο φως το εύρημα, ότι μετά από τη μίμηση, στα σχόλια των ενηλίκων επικράτησαν η παρότρυνση (46%) και η ερώτηση (44%) και σε χαμηλότερα ποσοστά ο έπαινος (8%) και η απαγόρευση (2%), χωρίς να καταγραφεί στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ των παππούδων και των γιαγιάδων, ενώ η διαχρονική ανάλυση έδειξε ότι μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις πορείες ανάπτυξης των σχολίων της παρότρυνσης και της ερώτησης, ούτε επίδραση της ηλικίας και ούτε επίδραση του φύλου των ενηλίκων στις πορείες αυτές. Δηλαδή, το πρότυπο των σχολίων αυτών είναι κοινό και σταθερό στους παππούδες και στις γιαγιάδες στο σύνολο των δεδομένων και στον χρόνο της μελέτης.

Ο λόγος των ενηλίκων ενέχει *απαγόρευση* σε ποσοστό 2% (π.χ «μη βάζεις τα χέρια σου στο στόμα»). Πρόκειται για περιπτώσεις που το βρέφος κάνει κάτι, το οποίο ο παππούς ή η γιαγιά το αποδοκιμάζει και το λέει, αποτρέποντας το βρέφος να συνεχίσει, είτε διότι η πράξη του κοινωνικά δεν είναι επιτρεπτή (π.χ. «μη μου πετάς σάλια με το στόμα σου»), είτε διότι η βρεφική πράξη δεν οδηγεί στην επιθυμητή από τον ενήλικα επικοινωνία, αλλά στη διακοπή της.

Στο δείγμα μας *οι ενήλικες επαινούν, αμείβουν τα βρέφη σε ποσοστό 8%* - εύρημα που θα απογοήτευε τους συναδέλφους που υιοθετούν μία συμπεριφοριστική προοπτική, για να ερμηνεύσουν την ανάδυση και την ανάπτυξη της μίμησης τον πρώτο βρεφικό χρόνο. Τα επαινετικά σχόλια των ενηλίκων συνήθως εμφανίζονταν μετά από μία επιτυχή βρεφική μίμηση (π. χ. «Μπράβο, μπράβο τι καλό παιδί που είσαι», «Μπράβο τα κατάφερες, τι μεγάλο παιδί που είσαι»), αλλά ήταν *εξαιρετικά λίγα* (N=90, 8%) στο σύνολο των μετα-μιμητικών σχολίων των ενηλίκων (N=1116). Αν σκεφτεί κανείς ότι στα χνάρια των Bain, Cooley και McDougall (βλ. σχ. υποκεφ. 2.2), ολόκληρη η συμπεριφοριστική παράδοση (Bandura, 1969, 1971, 1977· Miller & Dollard, 1941· Skinner, 1953, 1969· Watson. 1908) προσπάθησε να ερμηνεύσει την (επίκτητη κατ' αυτούς) καταγωγή και την ανάπτυξη της μίμησης *κυρίως στη βάση της αμοιβής ή της ενίσχυσης* του βρέφους/νηπίου/παιδιού από το «μοντέλο», το παραπάνω εύρημα είναι εντελώς υπονομευτικό της θέσης τους. Το ίδιο ισχύει και για τους λίγους σύγχρονους ερευνητές, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι με τη γονεϊκή αμοιβή

τα βρέφη, μέσω μίμησης, μαθαίνουν τη γλώσσα ή και την επιταχύνουν (Dunkeld, 1978· Papousek & Papousek, 1989· Kymissis & Poulson 1990· Poulson, Kymissis, Reeve, Andreatos & Reeve, 1991) (βλ. τη σχ. κριτική του Kugiumutzakis, 1993). Στην πιο εκλεπτυσμένη ερμηνεία της Pawlby (1977) το βρέφος μαθαίνει να μιμείται μέσα στο πλαίσιο επικοινωνίας με τη μητέρα, η οποία αμείβοντάς το καθιστά τις αρχικά μη εμπρόθετες βρεφικές μιμήσεις εμπρόθετες. Οι μητρικές αμοιβές, κατά την Pawlby, θεωρούνται σχεδόν αυτόματες και είναι τριών ειδών: α) αυτή καθαυτή η επικοινωνία μητέρας- βρέφους, που συντηρείται μέσω μίμησης, β) η κατανόηση του κόσμου από το βρέφος μέσα από τη μητρική επικοινωνία, και γ) τα συναισθήματα περηφάνιας και ευχαρίστησης που εκδηλώνει η μητέρα στη βρεφική μιμητική συμπεριφορά. Το γ σημείο υπονομεύεται άμεσα από τα ευρήματά μας – μόνο 8% των σχολίων των ενηλίκων ήταν «ενισχυτικά». Το β σημείο μιλάει για μία μητέρα που οδηγεί το βρέφος στην κατανόηση του κόσμου επικοινωνώντας μαζί του, μία επικοινωνία «που συντηρείται μέσω μίμησης» (α σημείο). Ναι, η επιτυχής επικοινωνία αφ' εαυτής είναι ενισχυτική όχι μόνο για το βρέφος, αλλά και για τη μητέρα, όμως η επικοινωνία μητέρας-βρέφους δεν εξαντλείται στη μίμηση – στο δείγμα μας μόνο 4 στις 10 περιπτώσεις ήταν επικοινωνία που «συντηρήθηκε» μόνο μέσω μίμησης. Η κατανόηση (του κόσμου, του εαυτού, του άλλου, της σχέσης τους κ.λπ.) δεν είναι μονόπλευρη, αλλά αμοιβαία, δεν μαθαίνεται από τη μητέρα, αλλά συν-κατασκευάζεται και από τους δύο συντρόφους, διαφορετικά δεν πρόκειται για επικοινωνία, δηλαδή για διυποκειμενικό μοίρασμα πράξεων νοήματος (Bruner, 1990), αλλά για μία τυπική συμπεριφοριστική συνθήκη μάθησης, όπου ο ένας κάνει κάτι/μιμείται και ο άλλος αμείβει. Τα ευρήματά μας και τα ευρήματα πολλών άλλων ερευνών (βλ. Trevarthen, 2008) δεν υποστηρίζουν τη μηχανιστική ερμηνεία των συμπεριφοριστών για την επικοινωνία μητέρας-βρέφους γενικά και τη μιμητική τους επικοινωνία ειδικά. Η παρούσα μελέτη δείχνει ότι η συμπεριφοριστική θεωρία δεν «ενισχύεται» από την αμοιβαία μιμητική επικοινωνία βρεφών-παππούδων και βρεφών-γιαγιάδων.

Η μίμηση έχει τελειώσει, το βρέφος δεν είναι ιδιαίτερα επικοινωνιακό και στο δείγμα μας οι παππούδες και οι γιαγιάδες, πολύ συχνά (44%) κάνουν ερωτήσεις, εκφράζουν απορία, λες και εκφράζουν φωναχτά την αμηχανία τους: «τι να κάνω τώρα, για να συνεχίσουμε να παίζουμε;». Ερωτούν για τις βιολογικές ανάγκες («Μήπως μωράκι μου πεινάς;», «Μήπως καρδούλα μου διψάς;») ή αναζητούν τρόπους για να εμπλέξουν *πάλι* το βρέφος στην αμοιβαία επικοινωνία («θέλεις καλό

μου να μετρήσουμε τα δακτυλάκια;»)). Η συχνότητα των ερωτήσεων μαρτυρεί την *βαθύτατη επιθυμία* των παππούδων και των γιαγιάδων να *συνεχίσουν το παιχνίδι* με το εγγονάκι τους, με τρόπο μιμητικό ή με οποιονδήποτε άλλο τρόπο (σημασία έχει το επικοινωνιακό μοίρασμα, η από κοινού δραστηριότητα, όποια και αν είναι). Μαρτυρεί επίσης τον *ευγενικό τρόπο* που τόσο συχνά υιοθετούν οι ενήλικες – δεν προστάζουν, ερωτούν ευγενικά, ερωτούν για τα βασικά (βιολογικές ανάγκες), ερωτούν για τα παιγνιώδη, θέλουν και ζητούν την συγκατάθεση του μικρού συντρόφου τους, *χωρίς την οποία* η επικοινωνία δεν μπορεί να αρχίσει (βλ. σχ. Κουγιουμουτζάκης, 2007, σελ. 252, υποσημείωση 50, όπου με τρόπο διασκεδαστικό, αλλά ρεαλιστικό ο συγγραφέας περιγράφει πώς αποτυγχάνουν ακόμη και τα πλέον φροντισμένα σε σχεδιασμό πειράματα, αν τα βρέφη για οποιονδήποτε λόγο *δεν επιθυμούν* να εμπλακούν). Ερωτούν και *δρουν οι ίδιοι* με ευγένεια – κοιτάζουν αν το βρέφος χρειάζεται *άλλαγμα*, του προσφέρουν νερό ή γάλα, μετρούν οι ίδιοι τα δάκτυλά τους, για να το παρασύρουν στη χώρα της δικής τους επιθυμίας: στο από κοινού μοίρασμα. Άλλοτε το επιτυγχάνουν, άλλοτε όχι – στην τελευταία περίπτωση το βρέφος μπορεί να είναι κουρασμένο από την έντονη επικοινωνιακή εμπειρία, μπορεί να νυστάζει κ.ά.

Η πιο συχνή περίπτωση στη μελέτη μας ήταν να έχει τελειώσει η μίμηση κι οι ενήλικες να κάνουν πολύ συχνά (46%) σχόλια παρότρυνσης: «Κάνε και εσύ μωράκι μου Αλαλί» ή «Έλα μωρό μου κάνε ό,τι κάνει η γιαγιά» ή «Πες αγάπη μου μα-μα» κ.ά. Η παρότρυνση, εκτός από την ευγενική της πρόσκληση και την επιθυμία συνέχισης της *μιμητικής επικοινωνίας*, μαρτυρεί επίσης την προσδοκία του ενήλικα για κάτι *συγκεκριμένο* (τη μίμηση) που αναμένει: «Έλα, κάνε αυτό ή εκείνο». Όπως και στην περίπτωση της ερώτησης, έτσι και στην περίπτωση της παρότρυνσης ο ενήλικας παροτρύνει λεκτικά και ταυτόχρονα *δρα ο ίδιος* δείχνοντας στο βρέφος την αναμενόμενη από εκείνο δράση. Για τους ίδιους με την ερώτηση λόγους, οι παροτρύνσεις των παππούδων και των γιαγιάδων άλλοτε επιτυγχάνουν το στόχο τους και άλλοτε όχι.

Οι ερωτήσεις και οι παροτρύνσεις των παππούδων και των γιαγιάδων μετά τη μίμηση εμμέσως μαρτυρούν «κάτι» που θα μπορούσε να περιγραφεί σαν έλλειψη υπομονής, ένα είδος ευγενικής βιασύνης, αμηχανίας και μικρο-αγωνίας – δεν περιμένουν να εμφανιστεί, αν εμφανιστεί φυσικά και αβίαστα μία βρεφική επικοινωνιακή νύξη, επιθυμία ή (μιμητική) δράση, αλλά με ερώτηση και παρότρυνση

επιθυμούν να τις προκαλέσουν. Η ερμηνευτική μας αυτή «υποψία» θα χρειαστεί φυσικά έλεγχο από άλλες μελέτες.

Τα παραπάνω ευρήματα (που, εκτός από την περίπτωση των μετα-μιμητικών σχολίων, συμφωνούν με τα αντίστοιχα της Μαρκοδημητράκη, 2003) και η παραπάνω ερμηνεία (που συμφωνεί και επεκτείνει εκείνη της συναδέλφου) θα χρειαστούν έλεγχο από άλλες μελέτες – ειδικά τα ευρήματα και η ερμηνεία που αναφέρονται στα μετα-μιμητικά σχόλια των ενηλίκων, τα οποία διερευνούνται για πρώτη φορά συστηματικά. Συμπίπτουν άραγε τα παραπάνω μετα-μιμητικά σχόλια των παππούδων και των γιαγιάδων με τα αντίστοιχα των μητέρων και των πατέρων; Ενδιαφέρουσα για τη μελλοντική έρευνα επίσης παραμένει η παρατήρηση του Κουγιουμουτζάκη ότι μερικές φορές μετά από μία επιτυχή μίμηση του βρέφους η μητέρα έθετε μία *ερώτηση* στο βρέφος και μετά την απαντούσε η *ίδια* μιλώντας εκ μέρους του «δυνητικού» της βρέφους (Kugiumutzakis, 1993· Kugiumutzakis et al., 2005).

Πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση εμφανίζονται θετικές κυρίως συγκινησιακές εκφράσεις, οι οποίες μαζί με τις επικοινωνιακές και τις μη επικοινωνιακές συμπεριφορές που προηγούνται και έπονται της μίμησης *δείχνουν τη δυναμική του φαινομένου* και το ρόλο των συγκινήσεων στη μιμητική επικοινωνία βρέφους-ενήλικα. Όπως παραπάνω επιχειρήσαμε μία σύνθεση των ευρημάτων και στη συνέχεια μία όσο μπορούσαμε πιο συνεκτική, αφηγηματική ερμηνεία ως τα «πριν και τα μετά της μίμησης», το ίδιο επιχειρούμε παρακάτω για τις συγκινήσεις μέσα στις οποίες «κολυμπά» η μίμηση κατά τον πρώτο βρεφικό χρόνο (Kugiumutzakis et al., 2005).

6.3. Η μίμηση «κολυμπά» κυρίως σε θετικές συγκινήσεις

Η ερμηνεία των συγκινήσεων που ενέχονται στη μίμηση κατά τη βρεφική ηλικία προϋποθέτει ένα ερμηνευτικό εργαλείο. Από τα υπάρχοντα (βλ. σχ. Oatley & Jenkins, 2004· Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 1995, 2006· Trevarthen, 1993, 2007) έχουμε επιλέξει τη θεωρία του Trevarthen, την οποία παραθέτουμε σε περίληψη παρακάτω και μετά προχωρούμε στην ερμηνεία των ευρημάτων μας.

Σύμφωνα με τους Κουγιουμουτζάκη και συν. (2007), ο Trevarthen υποστηρίζει ότι οι συγκινήσεις *σήμερα* είναι ενδογενείς, κεντρικές, ρυθμιστικές καταστάσεις του εγκεφάλου που δρουν ενοποιητικά στη συνείδηση και ενωτικά συντονίζουν τη δράση του υποκειμένου στον κόσμο και με τον κόσμο. Είναι αναπόσπαστο, πυρηνικό μέρος των κινήτρων των ανθρώπων, οι οποίοι, όταν

επικοινωνούν με συνανθρώπους, *μοιράζονται και συγκινήσεις*. Οι λειτουργίες των συγκινήσεων αναδύθηκαν και εξελίχθηκαν στο είδος μας από τη μεταξύ των υποκειμένων επαφή προς το εντός των υποκειμένων, από το διαψυχικό προς το ενδοψυχικό, από το διυποκειμενικό προς το υποκειμενικό. Έχοντας μία έμφυτη και έντονη προσαρμοστική οργανωτική λειτουργία, κατευθύνουν τη γνώση και δη την πολιτισμική και της παρέχουν υποκειμενική εκτίμηση, ρυθμίζουν την ίδια τη διυποκειμενικότητα και «κυκλοφορούν» στον κοινό διυποκειμενικό «χώρο» των νοών (minds), για να τις μοιράζονται οι σύντροφοι. Οι συγκινήσεις του ενός συντρόφου επηρεάζουν τον άλλο σύντροφο άμεσα, μέσω αδιαμεσολάβητων από αναπαραστάσεις διεργασιών, στις δυαδικές και στις πολυαδικές αλληλεπιδράσεις, αλλά και στο ομαδικό επίπεδο. Είναι ρυθμιστές και όχι παράγωγα των ψυχολογικών δραστηριοτήτων. Δεν είναι αποτέλεσμα της αντίληψης και της δράσης, αλλά αίτια και οδηγοί τους, στοχεύοντας *στην πρωτογενή εκτίμηση της παρούσας δράσης, αλλά και της μελλοντικής, της επικείμενης, της αναμενόμενης δράσης και της μελλοντικής αυτεπίγνωσης*. Η καταγωγή, η βασική οργάνωση, ο τρόπος μετάδοσης και μοιράσματος καθώς και οι αναπτυξιακές αλλαγές των συγκινήσεων δεν προέρχονται από τις κοινωνικές συμβάσεις, ούτε είναι αποτέλεσμα μάθησης υποστηρίζει ο Trevarthen⁸.

Σύμφωνα με τον Trevarthen οι συγκινήσεις:

- α) προστατεύουν τη ζωτική απαρτίωση και τη συνοχή του σώματος στο *αυτονομικό επίπεδο*,
- β) στο γνωστικό επίπεδο καθοδηγούν την αντίληψη, τη δράση, τη γνώση και τη μάθηση μέσω μίας πρωτογενούς εκτίμησης των προσφορών /affordances (αυτών που αντιληπτικά «προσφέρει» ο κόσμος στο σώμα για χρήση) των *άψυχων αντικειμένων* και των καταστάσεων του *εξωτερικού κόσμου*, ρυθμίζοντας τη διερευνητική και επιλεκτική πρόσληψη των πληροφοριών για την αντίληψη, κατευθύνοντας τις

⁸ Για τον Trevarthen «Οι πολύπλοκες αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στις σωματικές, γνωστικές και διυποκειμενικές ρυθμίσεις των συγκινήσεων, συνεισφέρουν στην εκμάθηση κοινωνικών ή πολιτισμικών προσαρμογών, συνηθειών και σκέψεων μέσω των οποίων *αλλάζουν σε ένα πρώτο επίπεδο οι λειτουργίες των συγκινήσεων* στην κοινωνία. Η *σκέψη μας για τις συγκινήσεις μας* αποτελεί μια πολύπλοκη, μαθημένη και λογική δραστηριότητα, όπως οποιαδήποτε «θεωρία/ιστορία» για το νου κάποιου. Στην πορεία της οντογένεσης υπό την επίδραση των νόμων και των κοινωνικών πεποιθήσεων οι συγκινήσεις γίνονται πλέον σύμβολα, «σημαίνουν» και χρησιμοποιούνται για διαφορετικούς σκοπούς στους διάφορους πολιτισμούς – σε αντίθεση με τις άμεσες συγκινήσεις που βιώνουν οι μητέρες και τα βρέφη, τα οποία είναι ανεπηρέαστα από τις κοινωνικές συμβάσεις. Μετά τη βρεφική ηλικία οι κοινωνικοί κανόνες και οι κυρώσεις, σε μεγάλη έκταση, κωδικοποιούν και περιορίζουν την έκφραση, την ένταση και την επίδειξη των συγκινήσεων – οι συγκινησιακές συμπεριφορές «καλλιεργούνται» πολιτισμικά» (Κουγιουμουτζάκη και συν., 2007, σελ. 506-507).

κινήσεις αναζήτησης ή αποφυγής, προσανατολίζοντας ή τροποποιώντας ανάλογα τους αισθητηριακούς υποδοχείς, επηρεάζοντας τις κρίσεις και τη μνήμη των εμπειριών, «δίνοντας χρώμα» στις αναμνήσεις και στις αναγνωρίσεις και προκαταλαμβάνοντας τη συμπεριφορά σε κατευθύνσεις προσέγγισης ή αποφυγής, επίθεσης ή άμυνας, και

γ) στο επικοινωνιακό επίπεδο προάγουν κι αναπτύσσουν τη διυποκειμενική επικοινωνία ανάμεσα στους ανθρώπους, ρυθμίζουν τις σχέσεις εαυτού-άλλου (μέσω της άμεσης έκφρασης και του άμεσου «διαβάσματος» των κινήσεων του σώματος και των εκφράσεων του προσώπου και της φωνής), υπηρετούν το μοίρασμα τους μεταξύ των ανθρώπων, οδηγώντας τους στη συμπάθεια, στην ενσυναίσθηση και στην αμοιβαία κατανόηση – σύντροφοι που ο καθένας τους είναι πρόσωπο με δικά του κίνητρα, επίγνωση, προθέσεις, συγκινήσεις και συγκινησιακές ευαισθησίες. Στο επικοινωνιακό επίπεδο οι συγκινήσεις οδηγούν τη σχέση σε ισορροπία και σε «συνήχηση» πράξεων, προθέσεων, κινήτρων και *συγκινήσεων (ο ένας σύντροφος επηρεάζει τον άλλο συγκινησιακά)*, οδηγούν στο μοίρασμα εκείνο που φέρνει κοντά τους ανθρώπους «δια-ζωογονώντας» τη συνείδησή τους. Ο Trevarthen (1977, 1993, 2007) περιγράφει τη νευροεπιστημονική και την ψυχολογική έρευνα, ειδικά την έρευνα βρεφών-ενηλίκων που μαρτυρεί τους ζωτικούς ρόλους των συγκινήσεων στα παραπάνω 3 σημεία – στη συνοχή του σώματος, στην επαφή με τον άψυχο κόσμο και στην επαφή με τους συνανθρώπους. Περιγράφοντας τη θεωρία του Trevarthen οι Κουγιουμουτζάκης και συν. (2007) τονίζουν:

«Η καλλιέργεια των ανθρώπινων συγκινήσεων βασίζεται στη μάθηση, ειδικά στην κοινωνικο-πολιτισμική, διυποκειμενική μάθηση, χωρίς όμως οι συγκινήσεις να προέρχονται από αυτήν (Trevarthen, 1993, σ. 49-50) (Trevarthen, 1987, 1988, 2000, 2001 a, b, 2005, 2007).

Για τον Τρεβάρθεν οι συγκινήσεις είναι μέρος της δημιουργίας της κινητικής δραστηριότητας. Είναι, επίσης αξεχώριστες από τα κίνητρα, τα οποία είναι *διεργασίες μιας προσανατολισμένης στο μέλλον ευαίσθητης ζωτικότητας*, διεργασίες που κινούν το σώμα και που ρυθμίζουν το δρώντα εαυτό ως ένα συνεκτικό, ανοικτό δυναμικό σύστημα. Η επικοινωνία των συγκινήσεων ανάμεσα σε εμπρόθετα άτομα εξαρτάται από τη *διυποκειμενική συμπάθεια* που υπάρχει ανάμεσά τους, μια συμπάθεια ενεργός στον εγκέφαλο του ενός συντρόφου που *ανακαλύπτει και ταυτίζεται με τον προβλεπτικό έλεγχο των κινήσεων του άλλου συντρόφου...* Οι συγκινήσεις είναι *οι σε αναμονή υποψήφιοι εσωτερικοί εκτιμητές* που προβλέπουν και αξιολογούν την πραγματοποίηση των πλάνων μας, των εμπειριών μας και των σχέσεών μας στην κοινωνία. Μας οδηγούν με τρόπους τέτοιους, ώστε συνειδητά να αντιληφτούμε και να αποκτήσουμε *την ίδια «κοινή αίσθηση» του κόσμου* και να γνωρίσουμε πώς να ζούμε μαζί μέσα σε αυτόν. Αντίθετα,

οι γνωστικές διεργασίες ορίζουν τους στόχους μετά το γεγονός (εκ των υστέρων), διατηρούν πρότυπα και χάρτες της πραγματικότητας βασισμένους στην εμπειρία και υιοθετούν ρόλους διορθωτικούς και ρόλους συγκράτησης. Οι γνωστικές διεργασίες αδυνατούν από μόνες τους να μας ωθήσουν να ενδιαφερθούμε για κάτι και να φέρουν μια ισορροπία ανάμεσα στην εσωτερική κατάσταση του σώματος και σε εκείνο που προσδοκείται να προκύψει από μια προς έξοδο δράση. Στον κοινωνικό χώρο δεν είναι οι γνωστικές διεργασίες, αλλά οι συγκινήσεις που εκ των προτέρων αποτιμούν ποια είναι εκείνα τα πρόσωπα που θα πρέπει να εμπιστευόμαστε. Η συνείδηση δεν συνίσταται από εφήμερες και στιγμιαίες γνωστικές αντιδράσεις σε ενιαίες μορφές και συμβάντα, αλλά από μια σκόπιμη εκτελεστική συνοχή που αναζητά την ανακάλυψη των κινήτρων σε ολόκληρες σειρές πράξεων. Οι συγκινήσεις και η δράση προσδιορίζουν εκείνο που κάποιος από την εμπειρία του θα θυμάται και εκείνο που θα ξεχάσει...» (Κουγιουμουτζάκης και συν., 2007, σελ. 508-509).

Παρακάτω προχωρούμε στην ερμηνεία των συγκινήσεων που εμφανίστηκαν στη μελέτη μας και στις μελέτες της Kokkinaki (1998) και της Μαρκοδημητράκη (2003).

- Μίμηση και αρνητικές συγκινησιακές εκφράσεις⁹ : Στη μελέτη μας, οι ενήλικες σε απόλυτες συχνότητες εξέφρασαν 2 μόνο αρνητικές συγκινησιακές εκφράσεις – 1 ένας παππούς πριν τη μίμηση και 1 μία γιαγιά μετά τη μίμηση (βλ. Πίν. 25). Με σχετική βεβαιότητα μπορούμε να πούμε ότι οι αρνητικές συγκινησιακές εκφράσεις δε συνοδεύουν τη μιμητική συμπεριφορά των ενηλίκων στις αλληλεπιδράσεις τους με τα βρέφη. Συγκριτικά με τους ενήλικες τα βρέφη εξέφρασαν περισσότερες αρνητικές συγκινησιακές εκφράσεις σε απόλυτες συχνότητες πριν (N=36, 2%), κατά τη διάρκεια (N=41, 3%) και μετά (N=44, 3%) τη μίμηση (βλ. Πίν. 24), όμως τα χαμηλά ποσοστά τους μάς οδήγησαν να μην προχωρήσουμε σε αναλύσεις και να μην ασχοληθούμε, μέχρι στιγμής, με το «δευτερεύον» αυτό εύρημα.

Αν και θα χρειαστεί έλεγχος από άλλες μελέτες, το εύρημα αυτό δείχνει ότι υπάρχει μικρή έστω πιθανότητα – *αλλά υπάρχει* – πριν και μετά τη μίμηση να εμφανιστεί στα βρέφη είτε απλός θυμός, είτε κλαψούρισμα, είτε κλάμα και κυρίως

⁹ Στη μελέτη μας ως αρνητική ταξινομήθηκε η συγκινησιακή έκφραση που συνοδεύονταν από απλό θυμό, σφικτούς του μύες του προσώπου, ρυτίδες γύρω από τα μάτια, σφικτά και ελαφρώς τεταμένα προς τα εμπρός τα χείλη με τις άκρες τους να κλίνουν προς τα κάτω, το βλέμμα άλλοτε είναι στραμμένο προς το σύντροφο και άλλοτε όχι, ενώ τα μάτια αρχίζουν να βουρκώνουν. Με διαφορετική ένταση η ίδια συγκίνηση συνοδευόταν από επίμονο κλάμα, ενώ παράλληλα τα μάτια έκλειναν σφικτά σχηματίζοντας γύρω τους ρυτίδες και το στόμα άνοιγε και παρήγαγε ήχο. Κάποιες φορές το υποκείμενο τέντωνε από θυμό το κεφάλι προς τα πίσω και τα πόδια του προς τα κάτω (βλ. υποκεφάλαιο 3.4.6).

αυτά να εμφανιστούν *κατά τη μίμηση* και μάλιστα με κάποια μικρή αύξηση στις απόλυτες συχνότητες συγκριτικά με εκείνες πριν από τη μίμηση – αυτό δείχνουν οι προαναφερθείσες απόλυτες συχνότητες. Πρόκειται για δύο τύπους βρεφικών μιμήσεων που εμφανίστηκαν στη μελέτη μας.

Στη μία περίπτωση το βρέφος μπορεί να μιμηθεί την οποιαδήποτε συμπεριφορά του ενήλικα όντας στα πρόθυρα θυμού, κλαψουρίσματος ή κλάματος – πρόκειται για περιπτώσεις που το βρέφος ικανοποιεί (οριακά) την επιθυμία και την πρόσκληση του ενήλικα για επικοινωνία, *αλλά ταυτόχρονα* πορεύεται εκεί που νιώθει (θυμό ή κλαψούρισμα ή κλάμα) στέλνοντας μήνυμα για βοήθεια και ανακούφιση. Έτσι η μίμησή του συνοδεύεται από αρνητικές συγκινησιακές εκφράσεις – λες και το βρέφος δρώντας με *αυτόν* το *σύνθετο* τρόπο, «λέει» και στέλνει με τα μέσα που διαθέτει, ένα διπλό μήνυμα στον ενήλικα π.χ. «Ναι, θα σου κάνω το χατίρι να σε μιμηθώ, αλλά είμαι θυμωμέν-η/-ος, γιατί τόση ώρα κουράστηκα στην άβολη θέση που με έβαλες. Άλλαξέ μου θέση» ή «Ναι, θα σου κάνω το χατίρι να σε μιμηθώ, αλλά θέλω να κλαψουρίσω ή να κλάψω γιατί πεινώ / πονώ / διψώ / νυστάζω / ξέχασες να μου αλλάξεις την πάνα. Κάνε κάτι να μην υποφέρω».

Στη δεύτερη περίπτωση ο ενήλικας μπορεί να πρόταξε για μίμηση μία *προσποιητή* έκφραση θυμού, κλαψουρίσματος ή κλάματος και το βρέφος να το μιμήθηκε. Μάλιστα μιμούμενο το προσποιητό ενήλικο κλάμα, το βρέφος μπορεί είτε να καταλάβει ότι πρόκειται για προσποιητή έκφραση και να παραμείνει σε μία προσποιητή μίμηση (όπως συνέβη στον 6-μηνο γιο του Δαρβίνου, στο προσποιητό κλάμα της παραμάνας, Darwin, 1872, σελ. 357-358), είτε να μην το καταλάβει και να παρασυρθεί π.χ. σε πραγματικό κλάμα (όπως συνέβη με ένα βρέφος 6,5 μηνών στο προσποιητό κλάμα της γιαγιάς, στη μελέτη της Βιταλάκη, 2002, σελ. 256). Εξάλλου γνωρίζουμε από πειραματικές μελέτες ότι τα νεογνά του είδους μας *μιμούνται συμπονώντας*: κλαίει όχι στο μαγνητοφωνημένο δικό τους κλάμα, αλλά στο μαγνητοφωνημένο κλάμα άλλων νεογνών (βλ. σχ. Sagi & Hoffman, 1976· Martin & Clark, 1982). Ο Kugiumutzakis (1993) έχει υποστηρίξει ότι οι ήχοι των φωνηέντων δε μεταφέρουν μόνο θετικές συγκινήσεις, αλλά και αρνητικές, όπως συμβαίνει στην παραπάνω συμπονετική μίμηση των νεογνών, δεδομένου ότι το νεογνικό κλάμα αποτελείται *μόνο από φωνήεντα*. Η νεογνική συμπονετική μίμηση είναι μία εκπληκτική ικανότητα ανθρώπινης ευαισθησίας και ενσυναίσθησης που μαρτυρεί την έμφυτη καταγωγή και την εξαρχής λειτουργία της συγκινησιακά φορτισμένης μίμησης και τις σύνθετες, κινητήριες, δυναμικές μορφές, τους συντονισμούς και τις

αλληλεπιδράσεις των συγκινήσεων στην ανθρώπινη κοινωνική ζωή και ανάπτυξη (βλ. σχ. Hatzinikolaou, 2002· Curulnik, 2008· Damon, 1983· Davou & Xenakis, 1998· Evans, 2001· Kokkinaki, 1998· Kugiumutzakis, 1985, 1993, 1994, 1998, 1999· Kugiumutzakis et al. 2005· Μαρκοδημητράκη, 2003· Mazokoraki & Kugiumutzakis, 2008· McWilliams, 1998· Oatley & Jenkins, 2004· Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 1995, 2006· Papastathopoulos & Kugiumutzakis, 2007· Σταλίκας & Χαμοδράκα, 2004· Trevarthen, 1993, 2007) (βλ. σχετ. εργασίες στο Nadel & Muir, 2005).

Συνοπτικά, η μελέτη μας δείχνει ότι η μίμηση βρεφών-ενηλίκων κατά τον πρώτο χρόνο μπορεί να συνοδεύεται όχι μόνο από θετικές, αλλά και από λίγες – αλλά υπαρκτές - αρνητικές συγκινήσεις κυρίως από την πλευρά των βρεφών (Kugiumutzakis, 1985, 1993, 1994, 1998, 1999· Kugiumutzakis et al. 2005) – μίμηση και συγκινήσεις ενδεικτικές του μονοπατιού που οδηγεί από την ταύτιση μέσω μίμησης στην ενσυναίσθηση, όπως υποστήριξε ο Freud (1921) (βλ. Κουγιουμουτζάκης, 1988), στις ρίζες του αλτρουισμού (McWilliams, 1998) και στις ρίζες της συμπόνιας και της συμπαθητικής κατανόησης (Trevarthen, 2007). Να πρόκειται άραγε για ενδείξεις των ριζών μιας οικουμενικής ηθικής; (βλ. σχ. στη Συζήτηση του Πρώτου Κεφαλαίου).

Μίμηση και ουδέτερη συγκινησιακή έκφραση¹⁰: Στη μελέτη μας, οι ενήλικες και στις δύο Ομάδες εξέφρασαν χαμηλά ποσοστά της ουδέτερης συγκινησιακής έκφρασης πριν (N=3%), κατά τη διάρκεια (N=2%) και μετά (N=3%) τη μίμηση, χωρίς η κατανομή να διαφέρει μεταξύ των δύο Ομάδων στις 3 ζώνες, παρόλο που κατά τη μιμητική ζώνη παρατηρείται μία μικρή πτώση στα ποσοστά και στις απόλυτες συχνότητες (βλ. Πίν. 25). Με σχετική βεβαιότητα λοιπόν μπορούμε να πούμε ότι η ουδέτερη συγκινησιακή έκφραση δε συνοδεύει συχνά τη μιμητική συμπεριφορά των ενηλίκων στις αλληλεπιδράσεις τους με τα βρέφη.

Συγκριτικά με τους ενήλικες τα βρέφη εξέφρασαν πολύ συχνότερα την έκφραση αυτή πριν (26%), κατά τη διάρκεια (13%) και μετά (28%) τη μίμηση (βλ.

¹⁰ Στη μελέτη μας ως ουδέτερη ταξινομήθηκε η συγκινησιακή έκφραση κατά την οποία ο ένας σύντροφος χωρίς την έκφραση της ευχαρίστησης στο πρόσωπό του έδειχνε να έχει μειωμένο ενδιαφέρον στις προσπάθειες του συντρόφου του να τον εμπλέξει στο επικοινωνιακό παιχνίδι. Συγκεκριμένα, δεν κοιτάζει επίμονα το πρόσωπο ή το σώμα του συντρόφου του, δε χαμογελά, οι μύες του προσώπου είναι χαλαροί και δε δείχνει αρκετά έτοιμος να εμπλακεί σε επικοινωνία (βλ. υποκεφάλαιο 3.4.6).

Πίν. 24). Η έκφραση αυτή στα βρέφη μειώνεται στο *μισό* κατά τη διάρκεια της μίμησης, χωρίς να βρεθούν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ανάμεσα στην ουδέτερη συγκινησιακή τους έκφραση στις δύο Ομάδες, ούτε πριν τη μίμηση, ούτε κατά τη διάρκεια, ούτε μετά τη μίμηση. Η διαχρονική ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης της ουδέτερης έκφρασης στις δύο Ομάδες ότι η επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη της ουδέτερης έκφρασης δεν ήταν στατιστικώς σημαντική, ενώ υπήρξε επίδραση του φύλου των ενηλίκων στην ανάπτυξη της ουδέτερης έκφρασης μεταξύ των δύο Ομάδων, καθώς τα βρέφη εξέφραζαν τη συγκινησιακή αυτή έκφραση συχνότερα στην πρώτη ηλικιακή Ομάδα (2-3,5 μήνες) ειδικά στην Ομάδα 1.

Αν συνθέσουμε τα παραπάνω στοιχεία καταλήγουμε στην ακόλουθη εικόνα. Η ουδέτερη έκφραση παρουσιάζεται ελάχιστα στους ενήλικες και πολύ περισσότερο στα βρέφη και των 2 Ομάδων, ειδικά στους 2 έως 3,5 μήνες και πιο ειδικά στην αλληλεπίδραση με τους παππούδες παρά με τις γιαγιάδες. Κατά τη διάρκεια της μίμησης η ουδέτερη έκφραση μειώνεται στο *μισό* σε σχέση με πριν ή μετά τη μίμηση (εύρημα ίδιο με το αντίστοιχο της Μαρκοδημητράκη, 2003).

Αν και θα χρειαστεί έλεγχος από άλλες μελέτες, η ερμηνεία μας διαμορφώνεται ως εξής.

Πρώτον, αν η πιθανότητα εμφάνισης αρνητικών συγκινησιακών εκφράσεων στους *ενήλικες* είναι ελάχιστη, το ίδιο ισχύει και για την εμφάνιση της ουδέτερης έκφρασης στη μιμητική τους αλληλεπίδραση με τα βρέφη. Αν η πιθανότητα εμφάνισης αρνητικών συγκινησιακών εκφράσεων στα *βρέφη* είναι μεγαλύτερη σε σχέση με την αντίστοιχη των ενηλίκων, το ίδιο και περισσότερο ισχύει για την εμφάνιση της ουδέτερης έκφρασης στη μιμητική τους αλληλεπίδραση με τους ενήλικες. Δηλαδή, η πιθανότητα εμφάνισης αρνητικών και ουδέτερων συγκινησιακών εκφράσεων είναι μεγαλύτερη στα βρέφη παρά στους ενήλικες. Η ουδέτερη συγκινησιακή έκφραση μπορεί να μαρτυρεί μία υφέρπουσα κόπωση από την επαφή και μία πιθανή αδιαφορία για έναρξη ή συνέχιση της επικοινωνίας. Αυτά πιθανόν οδηγούν το βρέφος σε μείωση του ενδιαφέροντος προς τον άλλο, σε μείωση της ευχαρίστησης και της ετοιμότητας για μοίρασμα και πιθανόν σε μία ανάγκη για ανάπαυση.

Παρά την ύπαρξη θετικών συγκινήσεων στο βρέφος, ο ραγδαία αναπτυσσόμενος εγκέφαλος και δη το μεταιχμιακό σύστημα κατά τους πρώτους 18 μήνες (Trevarthen, 2007) καθιστούν περισσότερο ασταθείς τις βρεφικές συγκινήσεις

και λιγότερες τις επικοινωνιακές αντοχές του βρέφους συγκριτικά με τις αντίστοιχες αντοχές των ενηλίκων. Αυτός πιθανόν να είναι ο λόγος για την εμφάνιση της ουδέτερης έκφρασης, ειδικά στους 2 έως 3,5 μήνες παρά αργότερα και *πιο ειδικά στην αλληλεπίδραση με τους παππούδες παρά με τις γιαγιάδες*. Γιατί όμως η τελευταία διαφορά;

Δεύτερον, οι γιαγιάδες (που υπήρξαν μητέρες και πιθανόν γιαγιάδες και άλλων εγγονών) είναι πιο έμπειρες και πιο ψύχραιμες στην αλληλεπίδραση με τα βρέφη, σε σχέση με τους λιγότερο έμπειρους παππούδες, ειδικά κατά την πρώτη ηλικιακή περίοδο (2-3,5 μήνες) που οι δύο σύντροφοι αλληλεπιδρούν αλληλογνωριζόμενοι. Την πρώτη αυτή περίοδο που τα βρέφη κουράζονται περισσότερο και έχουν ανάγκη περισσότερων διαλειμμάτων στην επικοινωνία, σε σύγκριση με τις γιαγιάδες οι παππούδες (όπως είδαμε στο Πρώτο Κεφάλαιο της μελέτης) εμπλέκονται λιγότερο στην καθημερινή φροντίδα του βρέφους (Bulic, 2004; Pashos, 2000) μπορεί να εμφανίζουν μεγαλύτερα επίπεδα άγχους στην επαφή με τα βρέφη (Thomas, 1989) και να νιώθουν λιγότερο ικανοί να ελέγξουν τις πράξεις και τις συγκινήσεις των εγγονιών τους (Bullock, 2005). Έτσι, κατά την πρώτη αυτή περίοδο αλληλογνωριμίας, η ουδέτερη έκφραση των βρεφών είναι αυξημένη πιθανόν λόγω της σύντομης χρονικά βρεφικής επικοινωνιακής αντοχής και λόγω της αμηχανίας, της μικρής εμπειρίας και του άγχους των παππούδων, ενώ μετά την περίοδο αυτή οι παππούδες επικοινωνούν πιο άνετα.

Τρίτον, κατά τη διάρκεια της μίμησης η ουδέτερη έκφραση μειώνεται στο μισό σε σχέση με πριν ή μετά τη μίμηση. Το βρέφος με την ουδέτερη έκφραση στο πρόσωπο μπορεί να μην προχωρήσει σε μίμηση. Αν όμως προχωρήσει, τα μοιράσματα που ενέχονται στη μίμηση (μοίρασμα πράξης, πρόθεσης και συγκίνησης του άλλου) *μειώνουν* την ουδέτερη έκφραση *μετατρέποντάς τη* σε ενδιαφέρον ή πιθανόν σε ευχαρίστηση ή στο συνδυασμό τους. Δηλαδή, η μίμηση μείωσε την συγκινησιακή απόσταση που επέβαλε στο βρέφος η ουδέτερη έκφραση, έκανε την αδιαφορία ενδιαφέρον και έτσι μετέτρεψε την τάση για αδράνεια και ξεκούραση σε επικοινωνιακή εμπλοκή με τον παππού ή με τη γιαγιά.

Αν αυτό ισχύει, τότε η μίμηση κατά τη βρεφική ηλικία δε χαρακτηρίζεται μόνο από θετικές συγκινήσεις που προηγούνται, τη συνοδεύουν, όταν λαμβάνει χώρα, και έπονται όταν τελειώσει, *αλλά τα δευτερόλεπτα που η μίμηση συμβαίνει μετασηματίζει κάποιες συγκινήσεις σε κάποιες άλλες*, όπως για παράδειγμα την ουδέτερη συγκινησιακή έκφραση.

Μίμηση και θετικές συγκινησιακές εκφράσεις: Πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση, στις 2 Ομάδες του δείγματος, από το 2^ο έως το 10 μήνα, εμφανίστηκαν τρεις θετικές συγκινησιακές εκφράσεις (ευχαρίστηση, ενδιαφέρον, συνδυασμός ευχαρίστησης- ενδιαφέροντος) – εύρημα σύμφωνο με τα ευρήματα της Kokkinaki (1998) και της Μαρκοδημητράκη (2003). Το εύρημα ενισχύει την άποψη του Δαρβίνου (Darwin, 1872) και του Trevarthen (1993, 2007) για το ρόλο των συγκινήσεων στην ανθρώπινη ζωή και επικοινωνία και την άποψη του Κουγιουμουτζάκη ότι η μίμηση κατά τη βρεφική ηλικία δεν είναι ένα αμιγώς «αισθησιο-κινητικό» συμβάν (Piaget, 1962) ή μία αμιγώς γνωστική διεργασία (Meltzoff & Moore, 1977, 1999), αλλά κυριολεκτικά «κολυμπά» σε θετικές συγκινήσεις, οι οποίες επικρατούν των αρνητικών και των ουδέτερων συγκινήσεων. Μέχρι στιγμής οι τρεις έρευνες έχουν δείξει ότι *αθροιστικά* οι τρεις επικρατούσες συγκινήσεις, της ευχαρίστησης, του ενδιαφέροντος και του συνδυασμού τους είναι *τα κίνητρα της μίμησης πριν* την εμφάνισή της, είναι *συστατικό μέρος της μίμησης* τις στιγμές που λαμβάνει χώρα και είναι *καρπός της μίμησης* μετά το πέρας της. *Κατά τη μίμηση οι σύντροφοι μοιράζονται λίγο ως πολύ τις ίδιες συγκινήσεις και την ίδια πράξη* (Kugiumutzakis, 1994, 1998, 1999· Kugiumutzakis et al, 2005).

Μίμηση και ευχαρίστηση: Στη μελέτη μας η συγκινησιακή έκφραση της ευχαρίστησης εμφανίστηκε στους *ενήλικες* και στις 2 ομάδες του δείγματος, πριν (N=142, 11%), κατά τη διάρκεια (N=104, 8%) και μετά τη μίμηση (N=152, 11%), από το 2^ο έως το 10^ο μήνα. Στα *βρέφη* η ευχαρίστηση εμφανίστηκε την ίδια χρονική περίοδο και στις 2 ομάδες του δείγματος πριν (N=255, 19%), κατά τη διάρκεια (N=265, 20%) και μετά τη μίμηση (N=221, 16%). Στους ενήλικες και στα βρέφη η διαχρονική ανάλυση έδειξε απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών στις μορφές της πορείας ανάπτυξης της ευχαρίστησης στις δύο Ομάδες και απουσία επίδρασης του φύλου των ενηλίκων στην ανάπτυξη της ευχαρίστησης μεταξύ των δύο Ομάδων. Στους ενήλικες η επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη της ευχαρίστησης δεν ήταν στατιστικώς σημαντική, ενώ στα βρέφη ήταν με σημαντική αύξηση στη δεύτερη ηλικιακή ομάδα (4-7.5 μήνες).

Αν συνθέσουμε τα παραπάνω στοιχεία καταλήγουμε στην ακόλουθη εικόνα. Πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση, οι ενήλικες και τα βρέφη εκφράζουν ευχαρίστηση – πιο συχνά τα βρέφη από τους ενήλικες. Οι μορφές της πορείας

ανάπτυξης της ευχαρίστησης κατά τη διάρκεια της μίμησης στους παππούδες και στις γιαγιάδες δε διαφέρουν σημαντικά στο χρόνο της μελέτης· το ίδιο ισχύει και για τα βρέφη στις δύο Ομάδες, στα οποία όμως βρέφη παρατηρείται σημαντική αύξηση από τους 4 έως τους 7,5 μήνες .

Αν και θα χρειαστεί έλεγχος από άλλες μελέτες, η ερμηνεία μας διαμορφώνεται ως εξής.

Πριν από τη μίμηση η ευχαρίστηση μπορεί να πηγάζει από την προσδοκία της κάλυψης της *πρωτόγονης ανάγκης του μοιράσματος* με τον Σημαντικό Άλλο και από την πλήρη προσδοκίας αναγνώριση του αναμενόμενου ερχομού του *πραγματικού* άλλου στο συντροφικό χώρο του νου – η πραγματική γιαγιά ή ο πραγματικός παππούς – «να, έρχεται» - για να καλύψει στο διυποκειμενικό χώρο του βρεφικού νου τη θέση του φανταστικού, του δυνητικού άλλου, και το πραγματικό βρέφος – «να, έρχεται» - για να καλύψει στον διυποκειμενικό χώρο του νου των ενηλίκων τη θέση του δυνητικού βρέφους (βλ Κουγιουμουτζάκης, 2007).

Κατά τη διάρκεια της μίμησης η ευχαρίστηση πιθανόν να προέρχεται από το τρέχον βίωμα της *υλοποίησης της προσδοκίας του μοιράσματος*, από την κάλυψη στο νου του χώρου του δυνητικού συντρόφου από τον πραγματικό σύντροφο και από την έναρξη και τη συμπλήρωση του μιμητικού παιχνιδιού – ευχαρίστηση που τη μοιράζονται οι σύντροφοι (Κουγιουμουτζάκης, 2007, σ. 248) (βλ. επ. Kugiumutzakis, 1998· Kokkinaki, 1998· Μαρκοδημητράκη, 2003).

Μετά τη μίμηση η ευχαρίστηση μπορεί να πηγάζει από το συν-δημιουργημένο μοίρασμα που προηγήθηκε – να είναι προέκταση, παράγωγο ή αντήχησή του (Κουγιουμουτζάκης, 2007, σ. 248) (βλ. επ. Kugiumutzakis, 1998· Kokkinaki, 1998· Μαρκοδημητράκη, 2003).

Στη μελέτη μας η ευχαρίστηση εμφανίστηκε συχνότερα στα βρέφη παρά στους ενήλικες – στους οποίους εμφανίστηκε πιο συχνά ο συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος παρά στα βρέφη (βλ. Πίνακες 24 και 25). Ο συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος πιθανό να συνιστά μία πιο ανεπτυγμένη συγκινησιακή κατάσταση που οδηγεί σε ένα πιο αποτελεσματικό τρόπο αυτο- και ετερο-αντίληψης, έκφρασης και συμμετοχής (βλ. παρακάτω) και έτσι να παρατηρείται συχνότερα στους πιο ανεπτυγμένους και πιο έμπειρους ενήλικες, συγκριτικά με τα αναπτυσσόμενα βρέφη, στα οποία, λόγω ηλικίας, η αμιγής ευχαρίστηση μαζί με το αμιγές ενδιαφέρον συνολικά, είναι πιο λειτουργικά από το συνδυασμό τους, που τώρα σιγά σιγά κατακτούν.

Η μελέτη μας έδειξε ότι στα βρέφη η ευχαρίστηση αυξάνεται στο χρόνο και από τους 4 έως τους 7,5 μήνες αυξάνεται σημαντικά κατά τη διάρκεια της μίμησης. Η αύξηση αυτή πιθανότατα συμβαίνει, διότι έχοντας εισέλθει στην *περίοδο των παιχνιδιών (4-8 μήνες)* τα βρέφη ευχαριστιούνται περισσότερο στα μιμητικά παιχνίδια ρουτίνας, τα οποία ενδυναμώνουν τους δεσμούς με τους Σημαντικούς Άλλους (οι βρεφικές μιμήσεις είναι τώρα πιο ακριβείς από πριν, πιο παιγνιώδεις, πιο κοροϊδευτικές και πιο επιλεκτικές) και σε αυτό έχουν συνδράμει συγκεκριμένα αναπτυξιακά βήματα, όπως: ο πιο επιτήδειος κινητικός έλεγχος, η φωνολογική ανάπτυξη, οι πιο αναπτυγμένοι συντονισμοί κινητικού και αντιληπτικού συστήματος, η αύξηση του χρόνου επικοινωνίας, ο ζωηρότερος και ταχύτερος ρυθμός των παιχνιδιών, η κατά τον 6^ο μήνα αυξημένη αίσθηση χιούμορ, η συναισθηματική αναφορά και η μεγαλύτερη διέγερση και έξαρση του βρέφους στα παιχνίδια με τη μητέρα. Όλα αυτά προσφέρουν στο βρέφος μεγαλύτερη ευχαρίστηση κατά τη μίμηση, ειδικά την περίοδο των παιχνιδιών (βλ. σχ. Κουγιουμουτζάκης και συν. 2007).

Μίμηση και ενδιαφέρον: Στη μελέτη μας η συγκινησιακή έκφραση του ενδιαφέροντος στους ενήλικες (εύρος: 17%-38%) και στα βρέφη (εύρος: 22%-37%) εμφανίστηκε και στις 2 Ομάδες του δείγματος πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση από το 2^ο έως το 10^ο μήνα. Στους ενήλικες και στα βρέφη η διαχρονική ανάλυση έδειξε: 1) απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών στις μορφές της πορείας ανάπτυξης του ενδιαφέροντος στις δύο Ομάδες, 2) απουσία επίδρασης της ηλικίας στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος των υποκειμένων, 3) απουσία επίδρασης του φύλου των ενηλίκων στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος στα βρέφη μεταξύ των δύο Ομάδων, και 4) παρουσία επίδρασης του φύλου των ενηλίκων στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος των ενηλίκων μεταξύ των δύο Ομάδων, με υψηλότερη συχνότητα εμφάνιση ενδιαφέροντος στην Ομάδα 1, δηλαδή στους παππούδες.

Αν συνθέσουμε τα παραπάνω στοιχεία καταλήγουμε στην ακόλουθη εικόνα. Πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση, τα βρέφη και οι ενήλικες εκφράζουν ενδιαφέρον συνολικά σε ίδια περίπου ποσοστά. Οι μορφές της πορείας ανάπτυξης του ενδιαφέροντος κατά τη διάρκεια της μίμησης στα βρέφη δε διαφέρουν σημαντικά στο χρόνο της μελέτης στις δύο Ομάδες, το ίδιο ισχύει για τις αντίστοιχες πορείες ανάπτυξης του ενδιαφέροντος στις γιαγιάδες και στους παππούδες, με τη διαφορά ότι

οι παππούδες εμφάνισαν υψηλότερη συχνότητα ενδιαφέροντος συνολικά στις 3 χρονικές ζώνες συγκριτικά με τις γιαγιάδες.

Αν και θα χρειαστεί έλεγχος από άλλες μελέτες, η ερμηνεία μας διαμορφώνεται ως εξής:

Πριν από τη μίμηση το ενδιαφέρον πηγάζει, όπως και η ευχαρίστηση, από την πρωτόγονη ανάγκη του μοιράσματος με τον Σημαντικό Άλλο. Ωθεί τους δύο συντρόφους σε αμοιβαίο ενδιαφέρον – διαπροσωπικό ενδιαφέρον. Για παράδειγμα, ο παππούς στρέφεται και παρατηρεί τη δράση του βρέφους (πρότυπο), η οποία βρεφική δράση προκαλεί και προσκαλεί το αντιληπτικό, το κινητικό, το φωνητικό και το γνωστικό σύστημα του παππού να μοιραστεί μιμητικά με το βρέφος τη δράση του τελευταίου. Ενδιαφέρον όμως υπάρχει και από την πλευρά του βρέφους ως προτύπου της μίμησης, ενδιαφέρον που εστιάζεται στη συμπεριφορά του παππού, το οποίο με ενήλικους όρους θα μπορούσε να εκφραστεί ως εξής: «Θα δώσει, άραγε, σημασία σε αυτό που κάνω και του προτείνω για μιμητικό μοίρασμα ή θα αδιαφορήσει;». Το πριν από τη μίμηση ενδιαφέρον προσανατολίζει το αντιληπτικό και το γνωστικό σύστημα των συντρόφων, ώστε να αναγνωρίσουν τον άλλο ως πραγματικό άλλο που – «να τώρα, σε λίγο» – θα καλύψει στο συντροφικό χώρο του νου την σε αναμονή θέση του δυνητικού συντρόφου. Είναι αυτό που θα αναγνωρίσει άμεσα μέσω της αντίληψης και θα «διαβάσει» στη δράση του άλλου τις προθέσεις και τις συγκινησιακές του εκφράσεις. Όπως και η ευχαρίστηση, έτσι και το ενδιαφέρον πριν τη μίμηση οδηγούν το αντιληπτικό και το γνωστικό σύστημα σε μία πρωτογενή εκτίμηση (δηλαδή σε μία πρώτη, γρήγορη εκτίμηση) της τρέχουσας δράσης του άλλου, αλλά και της μελλοντικής, της επικείμενης, της αναμενόμενης δράσης του (βλ. σχ. Kugiumutzakis, 1998· Κουγιουμουτζάκης, 2007· Κουγιουμουτζάκης και συν., 2007· Trevarthen, 1993, 2007).

Κατά τη διάρκεια της μίμησης το ενδιαφέρον δρα διαπροσωπικά και ενδοπροσωπικά. Στο διαπροσωπικό επίπεδο οι σύντροφοι νιώθουν αμοιβαίο ενδιαφέρον από αυτό καθαυτό το μιμητικό μοίρασμα («ναι, τώρα υλοποιείται η κοινή επιθυμία της επαφής και του μοιράσματος»). Στο ενδοπροσωπικό επίπεδο ωθεί το μιμητή (βρέφος ή ενήλικα) να εκτιμήσει γρήγορα την αναπαραγωγική του δράση, να εκτιμήσει αν όλα βαίνουν καλώς, αν η πράξη που αναπαράγει είναι περίπου ίδια με αυτή του συντρόφου - αν δεν είναι, να αποφασίσει αν θα προχωρήσει σε διορθωτικές κινήσεις και τότε να σταματήσει τη μίμηση. Ωθεί, επίσης, το πρότυπο να αναγνωρίσει αν η πρόσκληση και η προσφορά του έγιναν αποδεκτές και μεριστές

από τον σύντροφο (βλ. σχ. Kokkinaki, 1998· Kugiumutzakis, 1998· Κουγιουμουτζάκης, 2007· Κουγιουμουτζάκης και συν., 2007· Μαρκοδημητράκη, 2003· Trevarthen, 1993, 2007).

Μετά τη μίμηση το ενδιαφέρον μπορεί να είναι προέκταση («κατάλοιπο») του μιμητικού μοιράσματος, αλλά και ένας τρόπος αναγνώρισης της τρέχουσας πρόθεσης του άλλου: «Επιθυμεί άραγε να συνεχίσουμε την επικοινωνία ή μήπως κουράστηκε;».

Δύο επιπλέον σημεία χρήζουν ερμηνείας:

α) Πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση τα βρέφη και οι ενήλικες εκφράζουν ενδιαφέρον συνολικά σε ίδια περίπου ποσοστά μεταξύ τους. Ως προς το σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι, ενώ η ευχαρίστηση εμφανίστηκε συχνότερα στα βρέφη παρά στους ενήλικες (βλ. παραπάνω), το ενδιαφέρον ανάμεσα στα βρέφη και στους ενήλικες κυμάνθηκε σε ίδια περίπου ποσοστά. Το τελευταίο εύρημα πιθανόν μαρτυρεί ότι η μίμηση μπορεί να συμβεί με μειωμένη ή απύουσα την ευχαρίστηση (όπως π.χ. στην περίπτωση που συνοδεύεται από τις αρνητικές συγκινησιακές εκφράσεις ή από την ουδέτερη συγκινησιακή έκφραση), *αλλά όχι στην απουσία ενδιαφέροντος*. Χωρίς το ενδιαφέρον και δη το ενδιαφέρον πριν από τη μίμηση, η μίμηση δεν μπορεί να ξεκινήσει. Στα βρέφη και στους ενήλικες το ενδιαφέρον *επιπλέον* λειτουργεί μέσω του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος - τόσο κρίσιμος και πρωταρχικός είναι ο ρόλος του ενδιαφέροντος ως συγκινησιακού κινήτρου στη μίμηση κατά τη βρεφική ηλικία.

β) Η μελέτη μας έδειξε ότι οι παππούδες εμφάνισαν υψηλότερη συχνότητα ενδιαφέροντος συνολικά στις 3 χρονικές ζώνες συγκριτικά με τις γιαγιάδες, οι οποίες εμφάνιζαν σημαντικά συχνότερα τη συγκινησιακή έκφραση του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος συγκριτικά με τους παππούδες – εύρημα που δε συμφωνεί με αντίστοιχο εύρημα από τη μελέτη της Κοκκινάκη (υπό δημοσίευση). Το σημείο αυτό συζητείται παρακάτω, στην ερμηνεία της συγκινησιακής έκφρασης του συνδυασμού ευχαρίστησης- ενδιαφέροντος.

Μίμηση και συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος: Στη μελέτη μας στους ενήλικες η συγκινησιακή έκφραση του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος εμφανίστηκε και στις 2 ομάδες του δείγματος πριν (N=735, 43%), κατά τη διάρκεια (N=928, 69%) και μετά τη μίμηση (N=703, 52%), από το 2^ο έως το 10^ο μήνα. Στα βρέφη η ίδια έκφραση, το ίδιο χρονικό διάστημα και στις 2 Ομάδες του δείγματος

εμφανίστηκε πριν (N=212, 16%), κατά τη διάρκεια (N=576, 43%) και μετά τη μίμηση (N=270, 20%). Οι συχνότητες (απόλυτες και σχετικές) εμφάνισης του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος στους ενήλικες είναι υψηλότερες από τις αντίστοιχες των βρεφών. Στους ενήλικες και στα βρέφη η διαχρονική ανάλυση έδειξε απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών στις μορφές της πορείας ανάπτυξης του συνδυασμού αυτού στις δύο Ομάδες, απουσία επίδρασης της ηλικίας στην ανάπτυξη του συνδυασμού και απουσία επίδρασης του φύλου των ενηλίκων στην ανάπτυξη του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος στους συντρόφους και των δύο Ομάδων. Στο σύνολο όμως των δεδομένων πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση και στις 3 χρονικές ζώνες οι γιαγιάδες εμφάνισαν συχνότερα από τους παππούδες τη συγκινησιακή έκφραση του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος.

Αν συνθέσουμε τα παραπάνω στοιχεία καταλήγουμε στην ακόλουθη εικόνα. Πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση τα βρέφη και συχνότερα από τα βρέφη οι ενήλικες εμφανίζουν το συνδυασμό ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος. Ενώ οι μορφές της πορείας ανάπτυξης του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος κατά τη διάρκεια της μίμησης στα βρέφη και στους ενήλικες των δύο Ομάδων δε διαφέρουν σημαντικά στον χρόνο της μελέτης, στο σύνολο των δεδομένων πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση και στις 3 χρονικές ζώνες οι γιαγιάδες εμφάνισαν συχνότερα από τους παππούδες τη συγκινησιακή αυτή έκφραση.

Αν και θα χρειαστεί έλεγχος από άλλες μελέτες, η ερμηνεία μας διαμορφώνεται ως εξής:

Όσα ισχύουν πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση για την αμιγή ευχαρίστηση και το αμιγές ενδιαφέρον ισχύουν και για τον συνδυασμό ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος με δύο επισημάνσεις. Πρώτον, ο συνδυασμός αποτελεί μία περίπτωση συν-λειτουργίας και συντονισμού των δύο γρήγορα μεταβαλλόμενων συγκινήσεων και ως τέτοιος πιθανό να συνιστά μία πιο ανεπτυγμένη συγκινησιακή κατάσταση, που οδηγεί σε ένα πιο αποτελεσματικό αυτο- και ετερο-αντίληψης, έκφρασης και συμμετοχής. Συνδυασμένες οι δύο συγκινήσεις αποφέρουν περισσότερα από ό,τι αν λειτουργούσαν η καθεμιά από μόνη της. Δεύτερον, κατά τη διάρκεια της μίμησης η λειτουργικότητα του συνδυασμού μπορεί να μαρτυρά ότι ο ψυχισμός των συντρόφων δεν είναι: α) στο «έλεος» μόνο της ευχαρίστησης, η πλήρης επικράτηση της οποίας, λόγω της ισχύος της πιθανόν να μείωνε το ενδιαφέρον υπονομεύοντας ή και σταματώντας τη μιμητική επαφή, β) στο «έλεος» μόνο του ενδιαφέροντος, η πλήρης επικράτηση του οποίου, λόγω της προσπάθειας που απαιτεί η εστιασμένη προσοχή,

πιθανό να υπονόμει ή και να αφαιρούσε την απόλαυση του μιμητικού μοιράσματος, αλλά γ) ο συνδυασμός τους, χωρίς να στερεί την ευχαρίστηση, με το συνδυασμένο ενδιαφέρον, ωθεί τους συντρόφους σε διαπροσωπικό και ενδοπροσωπικό επίπεδο (βλ. παραπάνω) να εκτιμήσουν τη ροή και την πορεία του κοινού τους μοιράσματος (προθέσεων, συγκινήσεων και πράξης) (βλ. Kugiumutzakis, 1998· Κουγιουμουτζάκης, 2007· Κουγιουμουτζάκης και συν., 2007· Μαρκοδημητράκη, 2003).

Δύο επιπλέον σημεία χρήζουν ερμηνείας:

α) Στη μελέτη μας βρέθηκε συχνότερη εμφάνιση του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος στους ενήλικες παρά στα βρέφη. Το εύρημα αυτό μπορεί να δείχνει ότι ο συνδυασμός, ως συντονισμός των δύο επιμέρους γρήγορα μεταβαλλόμενων συγκινήσεων, συνιστά καρπό της ανάπτυξης των ενηλίκων, άρα είναι αναμενόμενο να παρατηρείται συχνότερα στους πιο ανεπτυγμένους και πιο έμπειρους ενήλικες συγκριτικά με τα αναπτυσσόμενα βρέφη. Τα βρέφη λόγω ηλικίας εκφράζουν την αμιγή ευχαρίστηση και πιο συχνά το αμιγές ενδιαφέρον (βλ. Πίνακα 24), ενώ σταδιακά κατακτούν τον συνδυασμό τους – ο οποίος υπολείπεται σε συχνότητα εκείνου των ενηλίκων.

β) Στη μελέτη μας και στις 3 ζώνες στο σύνολο των δεδομένων και διαχρονικά, οι παππούδες εμφάνιζαν συχνότερα τη συγκινησιακή έκφραση του ενδιαφέροντος και οι γιαγιάδες, μόνο στο σύνολο των δεδομένων, εμφάνιζαν σημαντικά συχνότερα τη συγκινησιακή έκφραση του συνδυασμού ευχαρίστησης- ενδιαφέροντος. Η Kokkinaki (1998· Κοκκινάκη, υπό δημοσίευση) δε βρήκε στις 3 ζώνες διαφορές στις συγκινησιακές εκφράσεις των μητέρων και των πατέρων ούτε στην Κρήτη ούτε στη Σκοτία. Η ασυμφωνία πάλι θα κριθεί από μελλοντικές μελέτες που εκτός από βρέφη θα συμπεριλαμβάνουν τους γονείς, τις γιαγιάδες και τους παππούδες.

Ερμηνεύοντας το δικό μας εύρημα υποστηρίζουμε ότι οι γιαγιάδες, ως πιο έμπειρες και πιο ψύχραιμες στην αλληλεπίδραση με τα βρέφη σε σχέση με τους λιγότερο έμπειρους παππούδες (βλ. παραπάνω στην ερμηνεία της ουδέτερης συγκινησιακής έκφρασης), απολαμβάνουν ίσως περισσότερο τη μιμητική επικοινωνία με το βρέφος, γεγονός που καταδεικνύεται από τη σημαντική σε συχνότητα εμφάνιση του συνδυασμού *ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος* στο σύνολο των δεδομένων (απολαμβάνουν και παρατηρούν) σε σύγκριση με τους παππούδες, οι οποίοι λόγω αμηχανίας, πιθανού άγχους και μικρότερης εμπειρίας με τα βρέφη αναγκάζονται (στο σύνολο των δεδομένων και διαχρονικά) να προσέχουν

(ενδιαφέρον) περισσότερο τα δρώμενα, για να συνεχιστεί η επικοινωνία, παρά να προσέχουν και να απολαμβάνουν. Αν το εύρημά μας ενισχυθεί από άλλες μελέτες (π.χ. οι μητέρες εμφανίζουν σημαντικά συχνότερα τη συγκινησιακή έκφραση του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος παρά τους πατέρες, οι οποίοι εμφανίζουν σημαντικά συχνότερα τη συγκινησιακή έκφραση ενδιαφέροντος) τότε η παραπάνω ερμηνεία ίσως ενισχυθεί περισσότερο. Δεδομένου ότι το ενδιαφέρον των παππούδων εμφανίζεται σημαντικά συχνότερα στο σύνολο των δεδομένων και διαχρονικά, ενώ ο συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος εμφανίζεται μόνο στο σύνολο των δεδομένων, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ερμηνεία μας μπορεί να ισχύει περισσότερο για το επικρατούν ενδιαφέρον των παππούδων και λιγότερο για τον επικρατούντα συνδυασμό των γιαγιάδων. Στον πυρήνα της ερμηνείας μας βρίσκεται η θέση ότι η γιαγιά ως μητέρα - προορισμένη βιολογικά και ψυχολογικά από τη φύση – και η γιαγιά ως πιο έμπειρη και γι' αυτό πιο ψύχραιμη στην αλληλεπίδραση με το βρέφος, μπορεί να νιώθει και να δρα με τρόπους λίγο διαφορετικούς από εκείνους των παππούδων και αυτά να οδηγούν στις διαφορές που ανιχνεύουμε.

Με μία πρώτη ματιά το εύρημα της Κοκκινάκη φαίνεται πιο συνεπές με τη θεωρία του Trevarthen (1993, 2007) για την οικουμενικότητα των συγκινήσεων στις μιμητικές αλληλεπιδράσεις γονέων-βρεφών – απουσία διαφορών στις συγκινησιακές εκφράσεις των μητέρων και των πατέρων και στις 3 ζώνες της μίμησης στην Κρήτη, και στη Σκοτία. Μία δεύτερη ματιά όμως στα ευρήματά μας δείχνει ότι και η μη διαπολιτισμική, αλλά διαχρονική, νατουραλιστική μελέτη μας στο πλαίσιο των στόχων της υποστηρίζει τη θέση του Trevarthen για τις συγκινήσεις. Στο σύνολο των δεδομένων, αν αφαιρέσουμε το άλυτο – ερευνητικά - πρόβλημα των αυξομειώσεων των συγκινήσεων κατά τη διάρκεια της μίμησης και τη μόλις ερμηνευθείσα διαφορά γιαγιάδων (επικράτηση συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος) και παππούδων (επικράτηση ενδιαφέροντος), στα υπόλοιπα 2 σημεία (βασικό εύρημα – βλ. παραπάνω και απουσία διαφορών στις συγκινησιακές εκφράσεις των βρεφών στις αλληλεπιδράσεις με τους παππούδες και στις αλληλεπιδράσεις με τις γιαγιάδες και στις 3 ζώνες) η ανάλυση υποστηρίζει τη θεωρία του Trevarthen. Την υποστηρίζει επίσης με τα αποτελέσματα των διαχρονικών μας αναλύσεων, όπου στις 18 από τις 21 αναλύσεις που έγιναν στα βρέφη και στους ενήλικες δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις πορείες ανάπτυξης των συγκινήσεων μεταξύ των δύο Ομάδων· η επίδραση της ηλικίας των βρεφών δεν ήταν στατιστικώς σημαντική συνολικά στις καμπύλες ανάπτυξης των συγκινήσεων των βρεφών και των ενηλίκων

και η επίδραση του φύλου των ενηλίκων δεν ήταν στατιστικώς σημαντική στις πορείες ανάπτυξης των συγκινήσεων των υποκειμένων μεταξύ των 2 Ομάδων (βλ. υποκ. 4.7 και 5.8). Το κρίσιμο αυτό εύρημα δείχνει νομίζουμε τον κρίσιμο ρόλο και τη σταθερή παρουσία των συγκινήσεων στις 3 ζώνες της μίμησης διαχρονικά.

Οι 3 από τις 21 διαχρονικές αναλύσεις στις οποίες βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στο χρόνο της μελέτης αφορούν: 1) στη σημαντική αύξηση της ουδέτερης έκφρασης στα βρέφη από τους 2 έως τους 3,5 μήνες ειδικά στην αλληλεπίδραση με τους παππούδες παρά με τις γιαγιάδες (επίδραση φύλου ενηλίκων), β) στη σημαντική αύξηση της ευχαρίστησης των βρεφών από τους 4 έως τους 7,5 μήνες, (επίδραση ηλικίας) και γ) στη σημαντική συχνότητα εμφάνισης του ενδιαφέροντος διαχρονικά στους παππούδες (επίδραση φύλου ενηλίκων). Οι ερμηνείες των διαχρονικών αυτών διαφορών έχει περιγραφεί παραπάνω.

Η παραπάνω απουσία στατιστικών σημαντικών διαφορών των συγκινήσεων στις 2 Ομάδες του δείγματος και στις 3 ζώνες της μίμησης (2 στο σύνολο των δεδομένων και σε 18 από τις 21 διαχρονικές αναλύσεις) δείχνει ότι οι συγκινήσεις δεν έχουν ίδιους ρυθμούς ανάπτυξης με τα άλλα ανθρώπινα συστήματα – πιθανόν έχουν πιο αργούς ρυθμούς. Το εύρημα αυτό ενισχύει νομίζουμε τη θέση του Κουγιουμουτζάκη που υποστηρίζει ότι:

«Οι συγκινήσεις δεν αναπτύσσονται τόσο γρήγορα όσο το κινητικό, το αντιληπτικό, το γνωστικό και το γλωσσικό σύστημα των ανθρώπων, διότι είναι ήδη σε έναν επαρκή βαθμό ανεπτυγμένες από πολύ νωρίς στη ζωή, προκειμένου - ως κεντρικές, ρυθμιστικές καταστάσεις του εγκεφάλου, ως συντονιστές και καθοδηγητές της δράσης, της αντίληψης και της γνώσης, ως έμφυτα κίνητρα και ρυθμιστές της διυποκειμενικότητας, ως γρήγοροι εκτιμητές της γνώσης, ως στοχεύουσες στην πρόβλεψη της αναμενόμενης δράσης του άλλου κ.λπ. - να κατευθύνουν τα γοργά αναπτυσσόμενα συστήματα (κινητικό, αντιληπτικό, γνωστικό, γλωσσικό) σε όσο γίνεται πιο απρόσκοπτες ενδοσωματικές, ενδοψυχικές και διαψυχικές πορείες, σε έναν κόσμο όπου το νόημα της επαφής με τη μάνα και το νόημα του χειρισμού ενός αντικειμένου διαφέρουν ριζικά (Κουγιουμουτζάκης, 2007, 2008· Κουγιουμουτζάκης και συν. 2007· Kugiumutzakis et al., 2005).

Το ότι οι συγκινήσεις δεν αναπτύσσονται τόσο γρήγορα δε σημαίνει ότι δεν αναπτύσσονται, ότι δεν καλλιεργούνται μέσω κοινωνικής και πολιτισμικής μάθησης, ότι δεν επιδρά στις συγκινήσεις το αναπτυσσόμενο αντιληπτικό και γνωστικό σύστημα – εκεί που οι ειδικοί διαφωνούν είναι ο βαθμός επίδρασης και ποιος έχει τον πρωτεύοντα ρόλο. Στο σημείο αυτό καιρό τώρα έχω υιοθετήσει (Kugiumutzakis, 1994, 1998) τη θεωρία του Trevarthen (1993) την οποία σήμερα πολλοί αποδέχονται (βλ. σχ. εργασίες στο Nadel & Muir, 2005), δηλαδή ότι οι συγκινήσεις, ως φυλογενετικά εξελικτικός και

οντογενετικά επιγενετικός καρπός των κινήσεων και ως πυρηνικό μέρος των έμφυτων κινήτρων επιβίωσης και συνεργασίας, έχουν τον πρώτο λόγο, ειδικά κατά τη νεογνική και τη βρεφική ηλικία – οι γονείς διαισθητικά το συλλαμβάνουν και συμπεριφέρονται στα βρέφη τους «συναισθηματικά» παρά «γνωστικά». Σταδιακά με την ανάπτυξη και την εμπειρία γενικά και την ανάπτυξη του γνωστικού και γλωσσικού συστήματος ειδικά οι πρωτογενείς, γοργά και αυθορμήτως ρέουσες μεταξύ των βρεφών και των συντρόφων του *κινητήριες* συγκινήσεις θα «καλλιεργηθούν» και θα γίνουν *συναισθήματα* - θα συνδυαστούν με τη σκέψη, τη μνήμη, τη φαντασία και τη συμπεριφορά, θα γίνουν επεξεργασμένες αναπαραστάσεις, θα υπάρξει συναίσθηση, δηλαδή εκ των υστέρων κατανόηση και επίγνωση των συγκινήσεων. Οι άνθρωποι νομίζω μοιράζονται πιο εύκολα και πιο γρήγορα τις συγκινήσεις παρά τα συναισθήματα, διότι ο «λόγος» των συγκινήσεων είναι πιο λιτός, πιο άμεσος (όχι αναπαραστατικός ή ελάχιστα αναπαραστατικός), πιο αυτάρκης, πιο συναρπαστικός, πιο διαισθητικός και πιο απολαυστικός (κινήσεις και ρυθμοί του σώματος, εκφράσεις του προσώπου, φωνοποιήσεις, λίγα ενήλικα λόγια, μουσικά μουρμουρίσματα, πολλά χαμόγελα, λαλούσες σοβαρές, χαρούμενες ή πονηρές ματιές και σιωπές κ.ά. – απλά ανθρώπινα φυσικά και πρωτογενή *συγκινησιακά μοιράσματα*) συγκριτικά με τον πλούσιο, έλλογο, ανα-παραστατικό, συχνά μακρόσυρτο, καλλιεργημένο, εμβριθή, γλωσσικά πολύπλοκο «συναισθηματικό» λόγο...

Το μοίρασμα που θεωρώ πρωτόγονο προηγείται των αρχών της ηδονής-πραγματικότητας (Freud) και της αφομοίωσης-συμμόρφωσης (Piaget) (βλ. σχ. Κουγιουμουτζάκης, 2007, 2008· Kugiumutzakis, 2002), διότι με το φυσικό, ζωοποιοί μοίρασμα γονιδίων δύο ανθρώπων πρωτοήρθε στο φως «τότε» και έρχεται ακόμη και τώρα η ανθρώπινη ζωή (αύριο δε γνωρίζω) – πιθανόν οι προσαρμοστικές αρχές των Freud και Piaget εξελικτικά ήρθαν αργότερα και οντογενετικά πάντα ακολουθούν το γενεσιουργό μοίρασμα...

Η κίνηση στη μίμηση είναι συν-κίνηση με διπλό τρόπο. Βρέφη και ενήλικες μοιράζονται λίγο πολύ την ίδια συγκίνηση που ρίζα της, εξελικτικά και οντογενετικά, είναι η κίνηση και ταυτόχρονα μοιράζονται την ίδια δράση που ούτως ή άλλως είναι κίνηση. Σε αυτή τη διπλή συνήχηση η συγκινησιακή μίμηση προηγείται (κλάσματα δευτερολέπτου) της κινητικής μίμησης. Στα λίγα δευτερόλεπτα της κινητικής μίμησης οι συγκινήσεις του ενός ή και των δύο συντρόφων μπορεί να παραμείνουν ίδιες ή και να αλλάξουν (Kokkinaki, 1998). Η αλλαγή των μοιρασμένων συγκινήσεων τις *στιγμές της μίμησης* είναι ένα συναρπαστικό ερώτημα. Πριν από 25 περίπου χρόνια παρατήρησα – λίγα είναι αλήθεια – νεογνά ηλικίας 10-45 λεπτών, ενώ σιγο-κλαψούριζαν, να μου κάνουν τη χάρη να μιμούνται αυτό που τους παρακαλούσα να μοιραστούμε (π.χ. άνοιγμα του στόματος ή προβολή της γλώσσας). Τις *στιγμές της μίμησης* (3- 10 δευτερόλεπτα) το κλαψούρισμα είχε *πάψει* και είχε μετατραπεί σε ενδιαφέρον – η κινητική μίμηση, ενώ *λάμβανε χώρα*, άλλαζε ταυτόχρονα την αρνητική συγκινησιακή κατάσταση του νεογνού...

Όμως, οι συγκινήσεις κρατούν ακόμη καλά κλειδωμένα πολλά από τα πανάρχαια και πρότερα του λόγου μυστικά τους. Ίσως γιατί

«φοβούνται» το λόγο – ειδικά τον επιστημονικό, «απαθή» λόγο... »
(Κουγιουμουτζάκης, σε προετοιμασία).

Στο παραπάνω απόσπασμα γίνεται φανερό γιατί στην παρούσα εργασία υιοθετήσαμε τους όρους «συγκινησιακές εκφράσεις» και «συγκινήσεις» αντί των όρων «συναισθηματικές εκφράσεις» και «συναισθήματα». Η παρατήρηση του Κουγιουμουτζάκη για την αλλαγή των συγκινήσεων κατά τις στιγμές της μίμησης βρίσκει, νομίζουμε, υποστήριξη από το εύρημά μας σχετικά με τη μείωση στο μισό της ουδέτερης έκφρασης κατά τη διάρκεια της μίμησης – στιγμιαίος μετασχηματισμός της ουδέτερης βρεφικής έκφρασης σε κάποια θετική συγκίνηση, μείωση της συγκινησιακής απόστασης που επέβαλε η ουδέτερη έκφραση, μετατροπή της αδιαφορίας σε ενδιαφέρον και της τάσης για ξεκούραση ή αδράνεια σε επικοινωνιακή εμπλοκή (βλ. υποκ. 6.3). Ως προς τα μυστικά που ακόμη κρατούν καλά κρυμμένα οι συγκινήσεις, ο ίδιος συγγραφέας με συνεργάτες του περιγράφουν τη σχετική θέση του Trevarthen ως εξής:

«Ο Τρεβάρθεν (Trevarthen, 2005) υποστηρίζει ότι οι συγκινήσεις εμφανίζονται ως η λιγότερο κατανοητή λειτουργία του νου, επειδή πιθανόν συνιστούν μέρος της αιτίας της συνείδησης. Η (επιστημονική) συνείδηση φτάνει με τη σκέψη και το στοχασμό σε θεωρίες για τις συγκινήσεις, οι οποίες βασίζονται σε ορθολογικές, στοχαστικού τύπου, εξηγήσεις της εμπειρίας. Για να κατανοήσουμε καλύτερα τη φύση και το θεμελιώδη ρόλο των συγκινήσεων στη ζωή, προτείνει ότι θα πρέπει να μελετήσουμε τη δραστηριότητα των συγκινήσεων στα βρέφη, τα οποία αναζητούν την εμπειρία με λιγότερη σκέψη από όση οι ενήλικες (επιστήμονες). Για παράδειγμα, ορισμένοι αναγωγιστές θεώρησαν τις συγκινήσεις ως προστατευτικές αντιδράσεις και όχι ως ζωτικές και αισιόδοξες αιτίες της εμπειρίας και άλλοι παραμέλησαν, χωρίς λόγο, το ρόλο των συγκινήσεων στην ανθρώπινη κίνηση και δράση»
(Κουγιουμουτζάκης και συν., 2007, σελ. 508-509).

Σε αυτό το συγκινησιακό μιμητικό παιχνίδι ικανοί σύντροφοι του βρέφους δεν είναι μόνο η μητέρα, ο πατέρας και η μητρική γιαγιά, αλλά και ο μητρικός παππούς, όπως δείχνει η παρούσα μελέτη. Το μιμητικό αυτό παιχνίδι αναδύεται και αναπτύσσεται κατά το πρώτο βρεφικό έτος μέσα σε δομές αλληλεπίδρασης με τη μίμηση να έχει κατεύθυνση, είδη και διάρκειες, την ερμηνεία των οποίων επιχειρούμε παρακάτω.

6.4. Η διυποκειμενικότητα της μίμησης

Στο παρόν κεφάλαιο περιγράφουμε την ερμηνεία των αποτελεσμάτων ως προς τη μίμηση μέσα από τη θεωρία της διυποκειμενικότητας, όπως κάναμε και στην περίπτωση ερμηνείας των συγκινήσεων.

6.4.1 Η συχνότητα της μίμησης

Στη μελέτη μας στο σύνολο των δεδομένων δε βρέθηκε στατιστικώς σημαντική διαφορά, μεταξύ των Μ.Ο. των μιμήσεων ανάμεσα στις 2 Ομάδες του δείγματος στην 7-λεπτη επικοινωνία. Η σύγκριση με τις σχετικές μελέτες έδειξε ότι η συχνότητα της μίμησης στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-παππούδων δε διαφέρει από εκείνη των βρεφών με τους γονείς και των βρεφών με τις μητρικές γιαγιάδες. Η συχνότητα είναι ο βασικός δείκτης της παρουσίας της μίμησης και οι μητρικοί παππούδες ως προς τον κρίσιμο αυτό δείκτη είναι εξίσου ικανοί επικοινωνιακοί σύντροφοι των βρεφών με τις γιαγιάδες και τους γονείς. Η παρουσία της μίμησης βρεφών-παππούδων κατά το πρώτο έτος δείχνει ότι τα βρέφη αναγνωρίζουν τους παππούδες ως οικεία πρόσωπα και δε διστάζουν να επικοινωνήσουν μαζί τους, γεγονός που βασίζεται στη σταθερή και συστηματική συχνότητα των επισκέψεων τους στα σπίτια των βρεφών. Η συχνότητα των επισκέψεων ανοίγει στους παππούδες το δρόμο της διυποκειμενικής μιμητικής επαφής με το εγγονάκι τους, μέσω του αμοιβαίου μοιράσματος πράξεων, συγκινήσεων και προθέσεων επικοινωνίας. Αν οι παππούδες δεν ενδιαφέρονταν πολύ (μειωμένο συγκινησιακό κίνητρο), άρα δεν επισκέπτονταν σταθερά και συστηματικά τα βρέφη, τότε οι πιθανότητες εμφάνισης της μίμησης θα ήταν μειωμένες, διότι δε θα είχε αναπτυχθεί η οικειότητα, η αμοιβαία αναγνώριση και το «διάβασμα» των υποκειμενικών κόσμων των δύο συντρόφων – δηλαδή η διυποκειμενικότητα που οδηγεί στο μοίρασμα που συμβαίνει στη μίμηση. Αν η συχνότητα των επισκέψεων ήταν μικρή και ασταθής ο παππούς δε θα λογιζόταν από τα βρέφη ως Σημαντικός Άλλος - στον βρεφικό νου δε θα καταλάμβανε ως πραγματικός άλλος τη θέση του δυνητικού άλλου. Στο δείγμα μας, 13 από τους 16 παππούδες είχαν καθημερινή επαφή με τα βρέφη (ζούσαν στο ίδιο κτιριακό συγκρότημα), ενώ στις υπόλοιπες 3 περιπτώσεις η απόσταση του σπιτιού του παππού-της γιαγιάς από το σπίτι του βρέφους ήταν περίπου 10 λεπτά με το αυτοκίνητο και η επαφή τους με το βρέφος ήταν 3 φορές περίπου την εβδομάδα, με χρονική διάρκεια 3 με 4 ώρες κάθε φορά.

Η διυποκειμενικότητα στην αρχή της βρεφικής ηλικίας προϋποθέτει τακτική και συχνή διαπροσωπική επαφή. Προϋποθέτει ενδιαφέρον, έγνοια και στοργή εκ μέρους του παππού προς το βρέφος – συγκινήσεις δηλωτικές της αγάπης του μητρικού παππού προς την κόρη του, η οποία («τού») έφερε στον κόσμο το εγγόνι του, ένα πρόσωπο που σε πολλές περιπτώσεις δένεται ψυχικά μαζί του και ενισχύει τη λαϊκή ρήση «του παιδιού μου το παιδί είναι δυο φορές παιδί μου». Από τη μεριά του το βρέφος θα επιστρέψει με τον τρόπο του στον παππού την αγάπη και την προσδοκία της επαφής με την πλήρη νοήματος (συν-δημιουργημένου νοήματος) μιμητική επικοινωνία τους. Η συχνότητα επαφής προσδίδει *ποιότητα* στη σχέση τους - καθιστά την ποσοτική επαφή ποιοτική επικοινωνία και επιφέρει την πραγμάτωση της διυποκειμενικής προσδοκίας. Στην οικοδόμηση της σχέσης τους θα χρησιμοποιήσουν πολλούς παιγνιώδεις τρόπους, ένας από αυτούς και η μίμηση, μία ικανότητα με την οποία και οι δύο είναι προικισμένοι από τη γέννησή τους (Kugiumutzakis, 1985).

Αν άλλοι λόγοι – π.χ. κακές σχέσεις των γονέων με τους ηλικιωμένους, μεγάλη απόσταση μεταξύ των τόπων διαμονής, αρρώστια ή θάνατος του παππού ή της γιαγιάς, αν οι τελευταίοι ζουν σε ίδρυμα, αν ο γονέας που έχει την επιμέλεια τους απαγορεύσει να επικοινωνούν με το βρέφος, κ.ά. – δεν επιτρέψουν τη συχνότητα των επαφών, τότε θα υπάρξει αμοιβαίο χάσιμο μίας ποιοτικής σχέσης ζωής (βλ. Θεωρητικό Μέρος) με δύο Σημαντικούς Άλλους (τη γιαγιά και τον παππού) οι οποίοι, μαζί με τους γονείς, προσφέρουν στα βρέφη αφενός μία αίσθηση *σταθερότητας προσώπων* με όμοιες και προβλέψιμες, *λίγο ως πολύ*, δράσεις και διαδράσεις και αφετέρου μία *ποικιλία* ασφαλών και παιγνιωδών επικοινωνιών. Η σταθερότητα καταδεικνύεται από τις πολλές ομοιότητες που βρέθηκαν στην παρούσα και στις άλλες μελέτες στις μεταβλητές της μίμησης (βλ. τον έλεγχο των 3 υποθέσεων της παρούσας μελέτης) και η ποικιλία καταδεικνύεται από τις διαφορές – διαφορές ιδιοσυστασιακές, διαφορές στις δυάδες, διαφορές ωρίμανσης, ανάπτυξης, φύλου και ηλικίας. Στο νέο ορισμό της μίμησης κατά τη βρεφική ηλικία που εισηγήθηκαν οι Kugiumutzakis και συν (2005) η μίμηση ορίζεται ως το μοίρασμα *λίγο-πολύ* της ίδιας πράξης, των ίδιων συγκινήσεων (κίνητρων) και των ίδιων προθέσεων ανάμεσα στους δύο επικοινωνιακούς συντρόφους. Σύμφωνα με τον Κουγιουμουτζάκη (προσωπική επικοινωνία, Σεπτέμβριος 2008), το «λίγο» στο «λίγο-πολύ» του ορισμού αναφέρεται στις διαφορές και το «πολύ» αναφέρεται στις ομοιότητες που παρατηρούνται στην έρευνα των μιμητικών επικοινωνιών βρεφών–

ενηλίκων, δηλαδή στη μη αντανακλαστική και στη μη στερεότυπη φύση της μίμησης που, ενώ είναι συνεκτική ως μοιρασμένη εμπειρία (ύπαρξη ομοιοτήτων) δεν είναι ανιαρή, αλλά ποικίλη και ενδιαφέρουσα (ύπαρξη διαφορών).

6.4.2. Η κατεύθυνση της μίμησης

Τα ευρήματα της μελέτης μας συμφωνούν με τα ευρήματα των άλλων μελετών ως προς την κατεύθυνση της μίμησης, δηλαδή, ότι οι παππούδες και οι γιαγιάδες μιμούνται συχνότερα τα βρέφη από όσο αυτά εκείνους, ότι οι μορφές της πορείας ανάπτυξης της κατεύθυνσης των μιμήσεων στις δύο Ομάδες δε διαφέρουν σημαντικά, ότι υπάρχει σημαντική αύξηση των βρεφικών μιμήσεων μεταξύ 4 και 7.5 μηνών και ότι οι παππούδες μιμούνται σημαντικά συχνότερα τα βρέφη από τις γιαγιάδες και τα βρέφη μιμούνται σημαντικά συχνότερα τις γιαγιάδες από τους παππούδες.

Τρία είναι τα ευρήματα που χρήζουν ερμηνείας. Πρώτον, η σταθερότητα της κατεύθυνσης συνολικά και στο χρόνο της μελέτης. Δεύτερον, η αύξηση των βρεφικών μιμήσεων μεταξύ 4 και 7.5 μηνών. Τρίτον, η συχνότερη μίμηση των βρεφικών δράσεων από τους παππούδες παρά από τις γιαγιάδες και η συχνότερη βρεφική μίμηση των δράσεων των γιαγιάδων παρά των παππούδων.

Ως προς το πρώτο σημείο, οι παππούδες, όπως οι γονείς και οι γιαγιάδες, μιμούνται περισσότερο τα βρέφη από όσο αυτά εκείνους, άρα ως προς το βασικό ζήτημα της κατεύθυνσης οι παππούδες δρουν όπως και οι υπόλοιποι Σημαντικοί Άλλοι. Η ασυμμετρία που παρουσιάζεται στην κατεύθυνση δείχνει την επιθυμία των ενηλίκων να αρχίσουν, να διατηρήσουν και να παρατείνουν μέσω μίμησης την επικοινωνία με το βρέφος με το που του «επιστρέφουν», του καθρεπτίζουν, μοιράζονται μαζί του 2 ή 3 φορές αυτό που το βρέφος μόλις έκανε. Λόγω της ανάπτυξης των κινητικο-φωνητικών συστημάτων του ενήλικα, η διπλή ή τριπλή αναπαραγωγή της βρεφικής συμπεριφοράς είναι εύκολο έργο, κάτι που δεν ισχύει για τα αναπτυσσόμενα βρέφη, τα οποία, ακριβώς για τον αντίστροφο λόγο, μιμούνται λιγότερο τους ενήλικες από όσο αυτοί εκείνα. Μιμούμενοι 2 ή 3 φορές το βρέφος τους, οι ενήλικες του μεταφέρουν στην πράξη το μήνυμα πόσο σημαντική είναι η δράση του και το ίδιο ως φορέας της δράσης αυτής, δηλαδή του «λένε» ότι όχι μόνο το να μιμείσαι, αλλά και το να σε μιμούνται έχει νόημα στην επικοινωνία. Η απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών στις μορφές της πορείας ανάπτυξης της

κατεύθυνσης των μιμήσεων στις δύο Ομάδες δείχνει τη *σταθερότητα του προτύπου* και τη *συνέχεια* του παραπάνω *μηνύματος* των ενηλίκων.

Ως προς το δεύτερο σημείο, δηλαδή την αύξηση των βρεφικών μιμήσεων μεταξύ 4 και 7.5 μηνών, η ερμηνεία μας είναι ίδια με εκείνη του ευρήματος της ευχαρίστησης που *επίσης κατά τη διάρκεια της μίμησης* αυξάνεται σημαντικά μεταξύ 4 και 7.5 μηνών (βλ. παραπάνω την ερμηνεία της ευχαρίστησης). Με την είσοδο στην περίοδο των παιχνιδιών (4-8 μήνες) αυξάνουν οι βρεφικές μιμήσεις και η ευχαρίστηση που τις συνοδεύει τις στιγμές της μίμησης – η σύμπτωση της *διπλής* αυτής αύξησης το *ίδιο* χρονικό διάστημα δείχνει με *απτό* τρόπο την *επίδραση της ανάπτυξης του βρέφους* σε δύο πυρηνικά χαρακτηριστικά του μιμητικού μοιράσματος: στη μίμηση και στην ευχαρίστηση. Όπως σημειώσαμε και παραπάνω, η ανάπτυξη που κατά την περίοδο αυτή λαμβάνει χώρα στον βρεφικό εγκέφαλο οδηγεί σε πιο επιτήδειο κινητικό έλεγχο, σε φωνολογική ανάπτυξη, σε πιο ανεπτυγμένους αντιληπτικο-κινητικούς συντονισμούς, σε αύξηση του χρόνου επικοινωνίας, σε ζωηρότερο και ταχύτερο ρυθμό των παιχνιδιών, σε αυξημένη αίσθηση χιούμορ, σε εμφανή συναισθηματική αναφορά και σε μεγαλύτερη διέγερση και έξαρση του βρέφους στα παιχνίδια με τους Σημαντικούς Άλλους. Στο σημείο αυτό μπορούμε να προσθέσουμε το εύρημά μας ότι η ανάπτυξη κατά την περίοδο των παιχνιδιών, εκτός των παραπάνω μεταβολών, οδηγεί *επιπλέον* και σε αύξηση της μίμησης και της ευχαρίστησης που τη συνοδεύει. Υποθέτουμε επίσης μαζί με τους Kugiumutzaki (1993), Kokkinaki (1998), Βιταλάκη (2002) και Μαρκοδημητράκη (2003) ότι η αύξηση αυτή οφείλεται στις αναδιοργανώσεις του βρεφικού συστήματος κινήτρων, αλλά και του συστήματος κινήτρων των γονέων, των παππούδων και των γιαγιάδων. Στη μελέτη μας, η αύξηση των βρεφικών μιμήσεων μεταξύ 4 και 7.5 μηνών *συνοδεύεται από αντίστοιχη μείωση των μιμήσεων των παππούδων και των γιαγιάδων* κατά το ίδιο χρονικό διάστημα (βλ. υποκεφ. 4.3, Γραφήματα 3 και 4) – λες και με το πού αυξάνουν οι βρεφικές μιμήσεις, οι παππούδες και οι γιαγιάδες *δισαισθητικά* μειώνουν, «κάνουν πίσω» στις μιμήσεις τους, για να «δώσουν τόπο έκφρασης» στην αυξημένη βρεφική μίμηση κι ευχαρίστηση.

Ως προς το τρίτο σημείο, δηλαδή ότι οι παππούδες μιμούνται σημαντικά συχνότερα τα βρέφη από τις γιαγιάδες και τα βρέφη μιμούνται σημαντικά συχνότερα τις γιαγιάδες από τους παππούδες, η ερμηνεία μας βασίζεται και προεκτείνει την ερμηνεία που περιγράψαμε παραπάνω ως προς: α) την ουδέτερη έκφραση των βρεφών που παρουσιάζεται στους 2 έως 3,5 μήνες και πιο συχνά στην

αλληλεπίδραση με τους παππούδες παρά με τις γιαγιάδες, και β) τη συχνότερη εμφάνιση του ενδιαφέροντος στους παππούδες και τη συχνότερη εμφάνιση του συνδυασμού ευχαρίστησης- ενδιαφέροντος στις γιαγιάδες. Οι παππούδες λόγω αμηχανίας, πιθανού άγχους και μικρότερης εμπειρίας με τα βρέφη, προκαλούν κάπως περισσότερο την ουδέτερη έκφραση των βρεφών, αναγκάζονται να προσέχουν (ενδιαφέρον) περισσότερο τα δρώμενα και μιμούνται περισσότερο τα βρέφη (από όσο οι γιαγιάδες) προκειμένου να συνεχιστεί η επικοινωνία, σε αντίθεση με τις πιο έμπειρες και πιο ψύχραιμες γιαγιάδες, οι οποίες προσέχουν και απολαμβάνουν περισσότερο τα δρώμενα (συνδυασμός ευχαρίστησης- ενδιαφέροντος), προκαλούν περισσότερο το ενδιαφέρον των βρεφών, τα οποία τις μιμούνται περισσότερο από ό,τι τους παππούδες. Πιο απλά, οι παππούδες, για να μη διακοπεί η επικοινωνία, προχωρούν κάπως ανυπόμονα και μιμούνται τα βρέφη, ενώ οι γιαγιάδες με πιο ήρεμο και σίγουρο τρόπο προκαλούν περισσότερο τα βρέφη να τις μιμηθούν - και αυτά το κάνουν. Αν και το εύρημα αυτό δεν αλλάζει τη μη συμμετρική κατεύθυνση της μίμησης (οι ενήλικες μιμούνται τα βρέφη περισσότερο από όσο αυτά εκείνους), δείχνει παρόλα αυτά την επίδραση του φύλου των ενηλίκων στη μιμητική συμπεριφορά των βρεφών, των παππούδων και των γιαγιάδων.

6.4.3. Οι δομές αλληλεπίδρασης

Βασικό εύρημα της μελέτης μας, το οποίο είναι σύμφωνο με εκείνα των άλλων μελετών, είναι η επικράτηση και στις δύο Ομάδες των μιμήσεων σε εναλλαγές σειράς (6 στις 10 μιμήσεις) παρά σε συμπτώσεις δράσης (3,5 στις 10 μιμήσεις), ενώ οι μιμήσεις εμφανίστηκαν ελάχιστα στους συνδυασμούς τους. Επιπλέον και σε συμφωνία με τις άλλες μελέτες, βρέθηκε επικράτηση των απλών εναλλαγών σειράς στις εναλλαγές σειράς, επικράτηση των συμπράξεων προς το κέντρο και των ολοκληρωμένων συμπράξεων στις συμπτώσεις δράσης, απουσία σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 ως προς τις εναλλαγές σειράς και τις υποκατηγορίες της και ως προς τις συμπτώσεις δράσης και τις υποκατηγορίες της. Βρέθηκε, ακόμα, απουσία επίδρασης του φύλου των ενηλίκων στις Ομάδες 1 και 2 στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης στις εναλλαγές σειράς και στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης στις συμπτώσεις δράσης.

Η εμφάνιση των τριών μορφών αλληλεπίδρασης μέσα στις οποίες εμφανίζεται η μίμηση δείχνει την ποικιλία της διυποκειμενικής επικοινωνίας και το ρόλο των

συγκινήσεων που προσδιορίζουν αφενός την εμφάνιση και αφετέρου την επικράτηση των μορφών αυτών.

Στην εναλλαγή σειράς υπάρχει μία *ήρεμη ετοιμότητα* και μία *απουσία βιασύνης* στη μιμητική επικοινωνία: η σειρά μου-παύση-η σειρά σου, αυτή η τόσο χαρακτηριστική διωποκειμενική και ευγενική ιδιότητα που δείχνει με απτό τρόπο τη διαλογική δομή, λειτουργία και επιθυμία (*αυτή η δομή επικράτησε*) του ανθρώπινου νου εξαρχής. Το να περιμένεις τον άλλο να τελειώσει αυτό που άρχισε να κάνει και μετά (από μία παύση) να δρας μιμητικά *είναι* διάλογος. Η ικανότητα αυτή δε μαθαίνεται, υφίσταται εξαρχής, διότι παρουσιάζεται σε ποσοστό 75% στη μίμηση των νεογνών τα πρώτα 45 λεπτά μετά τον τοκετό (Kugiumutzakis, 1985, 1998), ενώ εξακολουθεί να επικρατεί κατά το πρώτο έτος σε όλες τις σχετικές μελέτες, της παρούσας συμπεριλαμβανομένης. Μάλιστα η επικράτηση τους πρώτους 10 μήνες της απλής εναλλαγής σειράς ίσως δηλώνει ότι αυτή, η *απλή* εναλλαγή σειράς, είναι η βασική μορφή μιμητικής αλληλεπίδρασης, από την οποία μπορεί κάποιες στιγμές έντονης ευχαρίστησης κι ενδιαφέροντος να αναδυθούν οι διπλές, οι τριπλές ή και οι πολλαπλές εναλλαγές σειράς.

Οι συμπτώσεις δράσης ή συμπράξεις, ναι μεν δεν επικράτησαν συνολικά και στο χρόνο της μελέτης, αλλά η συχνότητά τους είναι υψηλή και η παρουσία τους δηλώνει μία *μεγαλύτερη ετοιμότητα*, μία *βιασύνη* εκ μέρους του μιμητή να προχωρήσει στο μοίρασμα της δράσης του συντρόφου (προτύπου), χωρίς αυτός να έχει τελειώσει τη δράση του – χωρίς παύση. Η σύμπτωση δράσης είναι εγγενής, διότι ως τρόπος μιμητικής αλληλεπίδρασης παρουσιάζεται στη νεογνική μίμηση αμέσως μετά τον τοκετό (Kugiumutzakis, 1985, 1998), αλλά και συνεχώς κατά τη διάρκεια του πρώτου έτους δείχνοντας την αυξημένη ετοιμότητα των συντρόφων – «δεν μπορώ να περιμένω άλλο, θα σε μιμηθώ». Οι 5 υποκατηγορίες¹¹ της σύμπτωσης δράσης δείχνουν τη διακύμανση αυτής καθαυτής της ετοιμότητας και της βιασύνης, ενώ η επικράτηση των συμπράξεων προς το κέντρο (30%) και των ολοκληρωμένων

¹¹ α) *Ολοκληρωμένη σύμπτωση*: Μοντέλο
Μιμητής
β) *Σύμπτωση προς τα αριστερά*: Μοντέλο.....
Μιμητής.....
γ) *Σύμπτωση προς τα δεξιά*: Μοντέλο.....
Μιμητής
δ) *Σύμπτωση προς το κέντρο* : Μοντέλο.....
Μιμητής
ε) *Παρατεταμένη σύμπτωση* : Μοντέλο.....
Μιμητής

συμπράξεων (28%) δείχνουν το είδος της διακύμανσης και τους συντονισμούς των συντρόφων. Στη σύμπραξη προς το κέντρο, ο ένας σύντροφος (το πρότυπο) κάνει κάτι και ο μιμητής είναι τόσο έτοιμος συγκινησιακά, αντιληπτικά και κινητικά, αλλά και τόσο βιαστικός, που μιμείται και σταματά, ενώ το πρότυπο συνεχίζει τη δράση του. Στην ολοκληρωμένη σύμπραξη η βιασύνη, η ετοιμότητα και ο συντονισμός κορυφώνονται – το πρότυπο αρχίζει να κάνει κάτι και αμέσως, σχεδόν ταυτόχρονα το μιμείται ο άλλος σύντροφος, ενώ και οι δύο σταματούν ταυτόχρονα. Η σύμπτωση προς τα αριστερά δείχνει αυξημένη βιασύνη εκ μέρους του μιμητή, ενώ η σύμπτωση προς τα δεξιά και η παρατεταμένη σύμπτωση δείχνουν λιγότερη βιασύνη.

Οι συνδυασμοί στη μελέτη μας εμφανίστηκαν σε ποσοστό 3%-5% και γι' αυτό δεν προχωρήσαμε σε περαιτέρω ανάλυση. Πρόκειται για μία μιμητική ακολουθία που μπορεί να αρχίζει με μία ή παραπάνω εναλλαγές σειράς (ήρεμη ετοιμότητα) και να καταλήγει σε σύμπτωση ή σε συμπτώσεις δράσης (αυξημένη ετοιμότητα και βιασύνη). Η χαμηλή συχνότητα των συνδυασμών μπορεί να δείχνει ότι οι σύντροφοι δεν τις προτιμούν, διότι δρουν διασπαστικά στην επικοινωνία, αν και το πρόβλημα της συχνότητας των συνδυασμών παραμένει (βλ. παραπάνω υποκεφ. 5.5., υποσημείωση 1). Η επικράτηση στους συνδυασμούς της μίας εναλλαγής σειράς με μία σύμπτωση δράσης σημαίνει ότι οι σύντροφοι επιλέγουν την απλούστερη από τις μορφές των συνδυασμών, διότι ενδεχομένως οι πιο πολύπλοκες – και πιο σπάνιες σε συχνότητα – μορφές δε βοηθούν τη μιμητική επικοινωνία τους.

Το παραπάνω πρότυπο (επικράτηση των εναλλαγών σειράς έναντι των συμπτώσεων δράσης και των συνδυασμών τους) παραμένει σταθερό στο σύνολο των δεδομένων, γεγονός που φαίνεται από την απουσία σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 ως προς τις εναλλαγές σειράς και τις υποκατηγορίες της και ως προς τις συμπτώσεις δράσης και τις υποκατηγορίες της. Στην πορεία του χρόνου όμως το πρότυπο αυτό παραμένει εν μέρει σταθερό και εν μέρει αναπτυσσόμενο.

Σταθερό παραμένει διαχρονικά λόγω της απουσίας επίδρασης του φύλου των ενηλίκων στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης στις εναλλαγές σειράς και στις συμπτώσεις δράσης μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 και λόγω της απουσίας επίδρασης της ηλικίας στις μορφές των καμπυλών ανάπτυξης της μίμησης στις συμπτώσεις δράσης βρεφών-παππούδων.

Αναπτυσσόμενο εμφανίζεται, διότι η ηλικία επέδρασε στη μη γραμμική πορεία των μιμήσεων: α) στις εναλλαγές σειράς, με σημαντική αύξηση στην ηλικία 8-10 μηνών και στις 2 Ομάδες, και β) στις συμπτώσεις δράσης στα ζεύγη βρεφών-

γιαγιάδων με σημαντική αύξηση στους 4 με 7,5 μήνες και μείωση στους 8 με 10 μήνες. Υποθέτουμε ότι οι αυξομειώσεις αυτές στο χρόνο της μελέτης οφείλονται στις αναδιοργανώσεις του βρεφικού συστήματος κινήτρων, οι οποίες έχουν ως αποτέλεσμα: α) την αύξηση στους 8 με 10 μήνες της μίμησης στις εναλλαγές σειράς ως μία παγίωση της επικρατούσας μορφής των δομών αλληλεπίδρασης του βρέφους με τους παππούδες και με τις γιαγιάδες, και β) την αύξηση στους 4 με 7,5 μήνες (περίοδος των παιχνιδιών) της μίμησης στις συμπτώσεις δράσης μόνο στα ζεύγη βρεφών-γιαγιάδων και στη συνέχεια μείωση στους 8 με 10 μήνες. Γιατί όμως το τελευταίο εύρημα να παρατηρείται μόνο στα ζεύγη βρεφών-γιαγιάδων και όχι στα ζεύγη βρεφών παππούδων;

Αν και θα χρειαστούν επιπλέον μελέτες για την ενίσχυση ή την απόρριψη του ευρήματος αυτού, τυχόν ενίσχυσή του μπορεί να σημαίνει ότι νιώθοντας κάπως πιο άνετα με τις γιαγιάδες (παρά με τους παππούδες, βλ. παραπάνω) τα βρέφη βιώνουν αυξημένη ετοιμότητα και βιασύνη να τις μιμηθούν (συμπτώσεις δράσης) ειδικά στους 4 με 7,5 μήνες, τότε (περίοδος παιχνιδιών) που αυξάνεται η βρεφική μίμηση και η ευχαρίστηση κατά τη διάρκεια της, όπως είδαμε παραπάνω στην ερμηνεία των ευρημάτων της κατεύθυνσης της μίμησης (βλ. Kokkinaki, 1998· Kugiumutzakis, 1993· Μακκοδημητράκη, 2003).

6.4.4. Τα είδη της μίμησης

Σε συμφωνία με τις άλλες συγκρίσιμες μελέτες, στη μελέτη μας βρέθηκαν 5 είδη και 23 υπο-είδη μίμησης (βλ. Πίνακες 9, 10, 11, 12, 13, 14) στις αλληλεπιδράσεις των βρεφών με τους παππούδες και τις γιαγιάδες. Η κατανομή των 5 ειδών μίμησης δε διέφερε στατιστικώς σημαντικά μεταξύ των δύο Ομάδων. Βρέφη, παππούδες και γιαγιάδες έδωσαν περιεχόμενο στη μιμητική τους επικοινωνία χρησιμοποιώντας 5 είδη και 23 υπο-είδη συμπεριφορών, *μία τακτική που καθιστά την επαφή τους ποικίλη, ενδιαφέρουσα και προκλητική* – οι σύντροφοι χρησιμοποίησαν κάθε διαθέσιμο φωνητικο-κινητικό τρόπο στο μιμητικό τους μοίρασμα. Αν χρησιμοποιούσαν μόνο ένα είδος ή μόνο ένα υπο-είδος συμπεριφοράς, η μίμηση θα ήταν ανιαρή και σύντομα η επικοινωνία θα σταματούσε.

Σε συμφωνία με τις άλλες συγκρίσιμες μελέτες, στη μελέτη μας, και στις 2 Ομάδες επικράτησαν οι φωνητικές μιμήσεις (47%) έναντι της μίμησης των κινήσεων του σώματος (30%), της μίμησης των εκφράσεων του προσώπου (13%), της μίμησης

των μη λεκτικών ήχων (5%) και της μίμησης των συνδυασμών (5%). Η κατανομή των ειδών μίμησης δε διέφερε στατιστικώς σημαντικά μεταξύ των δύο Ομάδων. Ερμηνεύοντας το εύρημα αυτό μπορούμε να πούμε ότι στο σύνολο των δεδομένων και στις 2 Ομάδες του δείγματος το παραπάνω πρότυπο (επικράτηση των φωνητικών μιμήσεων) παραμένει σταθερό με το *φωνητικό σύστημα* να σηκώνει το *κύριο βάρος της μίμησης* (57% - άθροιση των φωνητικών μιμήσεων, της μίμησης μη λεκτικών ήχων και της μίμησης των συνδυασμών, όπου στους τελευταίους οι φωνητικές μιμήσεις εμφανίζονται και στις 3 υπο-κατηγορίες, βλ. Πίνακα 14) και να ακολουθεί το *κινητικό σύστημα* (43% - άθροιση της μίμησης των κινήσεων του σώματος και της μίμησης των εκφράσεων του προσώπου). Η *ηχηρή* μίμηση με τη χρήση του *φωνητικού συστήματος* (3 είδη και 14 υπο-είδη μίμησης) επικρατεί της *σιωπηρής* μίμησης με τη χρήση του *κινητικού συστήματος* (2 είδη και 9 υπο-είδη μίμησης).

Φωνητικές μιμήσεις: Σε συμφωνία με τις άλλες συγκρίσιμες μελέτες στη μελέτη μας, στη φωνητική μίμηση, υπερίσχυσε η μίμηση των φωνηέντων (64%) έναντι της μίμησης του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων (30%) και της μίμησης των συμφώνων (6%), για τα οποία σύμφωνα λόγω χαμηλής συχνότητας δεν έγινε περαιτέρω ανάλυση. Αν συνθέσουμε τα ευρήματά μας ως προς τις φωνητικές μιμήσεις στο σύνολο των δεδομένων και διαχρονικά καταλήγουμε στην ακόλουθη εικόνα. Οι φωνητικές μιμήσεις επικρατούν των υπολοίπων ειδών μίμησης. Η μίμηση των φωνηέντων επικρατεί των άλλων υποκατηγοριών της φωνητικής μίμησης. Στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-παππούδων υπάρχει αυξημένη μίμηση φωνηέντων¹² και στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-γιαγιάδων υπάρχει αυξημένη μίμηση του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων. Στους 8 με 10 μήνες μειώνεται η μίμηση φωνηέντων και αυξάνεται η μίμηση του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων.

Η επικράτηση της μίμησης των φωνηέντων στις φωνητικές μιμήσεις και των 2 Ομάδων στο σύνολο των δεδομένων και διαχρονικά υποστηρίζει την άποψη του Δαρβίνου (Darwin, 1872, σ. 83, 88) ότι τα φωνητικά όργανα είναι οι βασικοί φορείς έκφρασης των συγκινήσεων και ότι τα φωνήεντα είναι οι βασικοί εκφραστές της ευχαρίστησης. Ενισχύει επίσης την υπόθεση του Kugiumutzakis (1993, σ. 39· 1994, 2002· Kugiumutzakis et al., 2005) ότι κυρίως τα φωνήεντα φέρουν το φορτίο των συγκινησιακών (θετικών και αρνητικών) εκφράσεων που παρατηρούνται στη μίμηση

¹² Η αύξηση αυτή παρατηρείται στο σύνολο των δεδομένων, αλλά και ως (μη σημαντική) διαχρονική τάση των βρεφών να μιμούνται τα φωνήεντα των παππούδων συχνότερα από εκείνα των γιαγιάδων.

κατά τη βρεφική ηλικία – εύρημα και ερμηνεία που συμφωνούν με τα ευρήματα και τις ερμηνείες των συναδέλφων (Βιταλάκη 2002· Kokkinaki, 1998· Kugiumutzakis 1985, 1993· Μαρκοδημητράκη 2003· Pawlby 1977). Τα φωνήεντα παρουσιάζονται με διπλό τρόπο στη μίμηση κατά τη βρεφική ηλικία – στη μίμηση φωνηέντων (64%) και στη μίμηση του συνδυασμού *φωνηέντων-συμφώνων* (30%), δηλαδή σε ένα πολύ υψηλό ποσοστό (94%), δηλωτικό της αναπτυξιακής τους αξίας, όχι μόνο στα ευχάριστα μιμητικά παιχνίδια των βρεφών με τους Σημαντικούς Άλλους, *αλλά και στο κλάμα*, με το οποίο το βρέφος, *μέσω κυρίως της χρήσης των φωνηέντων*, μηνά και προσδοκά βοήθεια κι ανακούφιση. Το βρέφος χρησιμοποιεί κυρίως συνδυασμούς φωνηέντων διαφορετικού τονικού ύψους, διάρκειας, εκρήξεων και παύσεων μαζί με εκφράσεις του προσώπου και κινήσεις του σώματος, ως σημάδια πείνας, δίψας, νύστας, δυσφορίας, φόβου κ.ά., ως συμπτώματα πόνου και νόσου και ως ένα *αναπτυξιακό σινιάλο* που σηματοδοτεί νέα βήματα στην ωρίμανση του εγκεφάλου και στην ανάπτυξη του νου (βλ. λεπτομέρειες Κουγιουμουτζάκης, 2008).

Στους 8 με 10 μήνες μειώνεται η μίμηση των φωνηέντων και αυξάνεται η μίμηση του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων, διότι η φωνολογική ανάπτυξη προχωρεί και τα φωνήεντα συνεχώς και αυξητικά συνδυάζονται με τα σύμφωνα για να παράγουν στο τέλος της περιόδου της δευτερογενούς διυποκειμενικότητας (Trevarthen, 1977) τις πρώτες λέξεις που συμπίπτουν με την έναρξη της δίποδης βάδισης. Η μείωση της μίμησης των φωνηέντων και η αύξηση της μίμησης του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων σηματοδοτούν μία νέα αναπτυξιακή περίοδο, όπου οι φωνοποιήσεις συνδυάζονται με χειρονομίες (όταν προσπαθεί να συλλάβει ή να «φτάσει» κάτι το βρέφος φωνοποιεί και το δείχνει), η μνήμη των λέξεων και των νοημάτων τους αυξάνεται και η μητέρα πλέον χρησιμοποιεί οδηγίες και προστακτικές (αντί προσκλήσεις και ερωτήσεις), ονοματίζει πρόσωπα και πράγματα και διδάσκει το βρέφος, το οποίο είναι ικανό να μάθει και να ακολουθήσει τις οδηγίες της φτάνοντας έτσι σε *πράξεις νοήματος* (Bruner, 1990), οι οποίες φέρουν αναφορικό φορτίο (βλ. σχετικά Κουγιουμουτζάκης και συν., 2007).

Γιατί όμως στη μελέτη μας στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-παππούδων υπάρχει αυξημένη μίμηση φωνηέντων στο σύνολο των δεδομένων και ως μη σημαντική διαχρονική τάση των βρεφών να μιμούνται τα φωνήεντα των παππούδων συχνότερα από εκείνα των γιαγιάδων – εύρημα σύμφωνο με αντίστοιχο της μελέτης των Kokkinaki & Kugiumutzakis, 2000, όπου η μίμηση των φωνηέντων ήταν σημαντικά συχνότερη στις δυάδες μητέρων-βρεφών παρά στις δυάδες πατέρων-βρεφών (ενώ το

αντίθετο πρότυπο παρουσιάστηκε στη μίμηση των συμφώνων); Γιατί στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-γιαγιάδων υπάρχει αυξημένη μίμηση του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων; Αν και στη μελέτη των Kokkinaki & Kugiumutzakis (2000, σελ. 178) η τελευταία διαφορά απουσίαζε στις φωνητικές μιμητικές αλληλεπιδράσεις πατέρων-βρεφών και μητέρων βρεφών (άρα οι μελλοντικές μελέτες θα κρίνουν την ασυμφωνία), εμείς θα προχωρήσουμε στην ερμηνεία του ευρήματός μας. Πιο έμπειρες και πιο άνετες στην επικοινωνία με το βρέφος από τους παππούδες, οι γιαγιάδες μπορεί, διαισθητικά και συνειδητά, να παρακολουθούν πιο προσεκτικά τη φωνολογική ανάπτυξη του βρέφους, να μιμούνται πιο συχνά από τους παππούδες τους βρεφικούς συνδυασμούς φωνηέντων-συμφώνων και να προσφέρουν ως πρότυπα μίμησης στα βρέφη, πιο συχνά από τους παππούδες, αυτούς τους συνδυασμούς, με αποτέλεσμα να παρατηρείται αύξηση αυτού του είδους φωνητικής μίμησης στις δυάδες βρεφών-γιαγιάδων. Χωρίς οι γιαγιάδες να πάνε να μιμούνται τα βρεφικά φωνήεντα και χωρίς τα βρέφη να πάνε να μιμούνται τα φωνήεντα που τους παρουσιάζουν οι γιαγιάδες, οι τελευταίες, περισσότερο από τους παππούδες, ωθούν ίσως τα βρέφη από το επικρατούν πραγματικό επίπεδο ανάπτυξης (μίμηση των φωνηέντων) στο εν μέρει αναδύμενο και εν μέρει κατακτηθέν δυνητικό επίπεδο ανάπτυξης (Vygotsky, 1962, 1978), δηλαδή στη μίμηση του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων, ενώ οι παππούδες μένουν οι ίδιοι και «παρασύρουν» τα βρέφη περισσότερο στη μίμηση των φωνηέντων, λειτουργώντας, λόγω λιγότερης πείρας, αμηχανίας και πιθανού άγχους, συγκριτικά με τις γιαγιάδες, στο πραγματικό επίπεδο ανάπτυξης της μίμησης. Αν και η ερμηνεία αυτή είναι πιθανή, άρα μη γενικεύσιμη, οι μελλοντικές μελέτες είναι αυτές που θα την ακυρώσουν ή θα την ενισχύσουν.

Μιμήσεις κινήσεων του σώματος: Σε συμφωνία με τις άλλες συγκρίσιμες μελέτες, στη μελέτη μας, μετά τις φωνητικές μιμήσεις (47%), και στις 2 Ομάδες, ακολούθησε σε συχνότητα η μίμηση των κινήσεων του σώματος (30%). Από τις μιμήσεις των κινήσεων του σώματος επικράτησε η μίμηση των κινήσεων των χεριών (87%) και ακολούθησαν η μίμηση των κινήσεων της κεφαλής (11,8%) και σε ελάχιστα ποσοστά η μίμηση των ποδιών και η μίμηση των συνδυασμών των παραπάνω υπο-ειδών. Μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δεν βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις συχνότητες των υποκατηγοριών της μίμησης των κινήσεων του σώματος. Η διαχρονική ανάλυση έδειξε ότι μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκαν

στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις πορείες ανάπτυξης της μίμησης των κινήσεων του σώματος. Η επίδραση της ηλικίας ήταν στατιστικώς σημαντική συνολικά στις καμπύλες ανάπτυξης της μίμησης των κινήσεων του σώματος (σημαντική αύξηση στους 4-7,5 μήνες). Η επίδραση του φύλου των ενηλίκων δεν ήταν στατιστικώς σημαντική στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης των Ομάδων 1 και 2 στις μιμήσεις των κινήσεων του σώματος.

Πρόκειται για σιωπηρές μιμήσεις, στις οποίες επικρατούν οι μιμήσεις κινήσεων των χεριών. Το πρότυπο αυτό παραμένει σταθερό και η ευρεθείσα αύξηση μεταξύ 4 και 7,5 μηνών συμπίπτει με την ανάπτυξη που παρατηρείται κατά την περίοδο των παιχνιδιών (4-8 μήνες, βλ. παραπάνω), ειδικά με την ανάπτυξη του πιο επιτήδειου κινητικού ελέγχου και των αντιληπτικο-κινητικών συντονισμών καθώς και με την αύξηση της μίμησης και της ευχαρίστησης που τη συνοδεύει, όπως είδαμε παραπάνω. Στο βρέφος η ωρίμανση των άνω άκρων προηγείται της ωρίμανσης των κινήσεων της κεφαλής και των κάτω άκρων και αυτός είναι ο λόγος που οι μιμήσεις των χεριών επικρατούν (87%) – μετά τη στοματική κοιλότητα (φωνητικές μιμήσεις) τα άνω άκρα και οι μιμήσεις τους δείχνουν ότι τα χέρια «μιλούν» με τον τρόπο τους, δίνουν περιεχόμενο στη μίμηση, προσφέρουν συν-δημιουργημένο νόημα στην επικοινωνία είτε με τα παλαμάκια, είτε με το άνοιγμα-κλείσιμο των χεριών, είτε με το χτύπημα μιας επιφάνειας, είτε με το δείξιμο, είτε με τον ηχηρό συνδυασμό χεριών-φωνής/τραγουδιού στο «αλαλί».

Μιμήσεις εκφράσεων του προσώπου: Σε συμφωνία με τις άλλες συγκρίσιμες μελέτες, στη μελέτη μας, από τις μιμήσεις των εκφράσεων του προσώπου επικράτησε η μίμηση του ανοίγματος του στόματος (79%) κι ακολούθησαν οι μιμήσεις προβολής της γλώσσας (9%) και σε μικρότερα ποσοστά οι μιμήσεις αναμασήματος, ανοίγματος-κλεισίματος των ματιών και των άλλων/ διαφόρων εκφράσεων του προσώπου. Στο σύνολο των δεδομένων η ανάλυση έδειξε ότι μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις συχνότητες των υποκατηγοριών της μίμησης των εκφράσεων του προσώπου. Η διαχρονική ανάλυση έδειξε ότι αν και δεν υπάρχει επίδραση του φύλου των ενηλίκων στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης των εκφράσεων του προσώπου στις 2 Ομάδες, οι πορείες είναι φθίνουσες γραμμικές (σημαντική επίδραση της ηλικίας) και στην Ομάδα βρεφών-παππούδων στους 2 με 3,5 μήνες υπήρξαν σημαντικά περισσότερες μιμήσεις

των εκφράσεων του προσώπου συγκριτικά με εκείνες στην Ομάδα βρεφών-γιαγιάδων κατά την ίδια χρονική περίοδο.

Οι σιωπηρές μιμήσεις των εκφράσεων του προσώπου (13%), αν και μικρότερες σε συχνότητα σε σχέση με τις ηχηρές φωνητικές μιμήσεις (47%) και με τις σιωπηρές μιμήσεις των κινήσεων του σώματος (30%), είναι παρούσες στη μιμητική επικοινωνία, συμβάλλουν στην ποικιλία της και συνιστούν οντογενετικά το πρώτο σε ανάπτυξη είδος μίμησης – την πρώτη εύκολη και εξαρχής διαθέσιμη από τα βρέφη «γλώσσα» για μιμητική επικοινωνία. Οι μελέτες που απέδειξαν τη νεογνική μίμηση (Kugiumutzakis, 1985· Maratos, 1973· Meltzoff & Moore, 1977) χρησιμοποίησαν ως πρότυπα κυρίως το άνοιγμα του στόματος και την προβολή της γλώσσας, ενώ ο Κουγιουμουτζάκης πρόσθεσε το άνοιγμα-κλείσιμο των ματιών και το φωνήεν /α/. Στη μελέτη μας οι μιμήσεις των εκφράσεων του προσώπου είναι αυξημένες από τους 2 έως του 3.5 μήνες, εύρημα ίδιο με εκείνο του Kugiumutzakis (1985, 5^η μελέτη· βλ. επ. Kugiumutzakis, 1993) και μετά φθίνουν. Γιατί όμως στη μελέτη μας, στους 2 με 3,5 μήνες στην Ομάδα βρεφών-παππούδων υπήρξαν σημαντικά περισσότερες μιμήσεις των εκφράσεων του προσώπου συγκριτικά με εκείνες στην Ομάδα βρεφών-γιαγιάδων κατά την ίδια χρονική περίοδο; Για να απαντηθεί αυτή η ερώτηση θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τις αναλύσεις μας ως προς τη μίμηση του ανοίγματος του στόματος, η οποία επικράτησε των υπόλοιπων μιμήσεων των εκφράσεων του προσώπου. Η διαχρονική ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης των μιμήσεων του ανοίγματος του στόματος στις δύο Ομάδες ούτε υπήρξε επίδραση της ηλικίας και του φύλου των ενηλίκων – άρα, όπως δείχνει ο Πίνακας 20 και το Γράφημα 13, δεν υπήρξαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές μεταξύ των 2 Ομάδων στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης του ανοίγματος του στόματος στο χρόνο της μελέτης. Αυτό μας οδηγεί στην υπόθεση ότι συγκριτικά με τα ζεύγη βρεφών-γιαγιάδων, τα ζεύγη-βρεφών παππούδων χρησιμοποίησαν στους 2 με 3,5 μήνες περισσότερο τη μίμηση των εκφράσεων του προσώπου, διότι πιθανόν οι παππούδες προτίμησαν να επικεντρωθούν στη μίμηση του πραγματικού επιπέδου ανάπτυξης των βρεφών (συχνή αυθόρμητη εμφάνιση των εκφράσεων του προσώπου στα βρέφη) «παρασύροντας» τα βρέφη σε αμοιβαία μίμηση αυτών ακριβώς των εκφράσεων – ενώ οι γιαγιάδες είχαν την τάση να «εργάζονται» μιμητικά στο πραγματικό και στο δυνητικό επίπεδο ανάπτυξης του βρέφους (βλ. παραπάνω).

Μιμήσεις των μη λεκτικών ήχων: Στη μελέτη μας από τις μιμήσεις των μη λεκτικών ήχων επικράτησε οριακά η μίμηση των διαφόρων/άλλων ήχων (23%) και ακολούθησαν σε ίση συχνότητα η μίμηση του φταρνίσματος (21%) και του χασμουρητού (21%) (εύρημα *σύμφωνο* με αντίστοιχα ευρήματα από τις άλλες μελέτες), ενώ μίμηση των υπολοίπων υποκατηγοριών εμφανίστηκε σε μικρότερα ποσοστά (μίμηση: βηξίματος 10%, λόξυγκα 8%, κλαυθμυρισμού 7% και κλάματος 3%). Η διαφορά μεταξύ των δύο Ομάδων ως προς τις συχνότητες των υποκατηγοριών της μίμησης των μη λεκτικών ήχων δεν ήταν στατιστικώς σημαντική. Η διαχρονική ανάλυση έδειξε ότι μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τις πορείες ανάπτυξης της μίμησης των μη λεκτικών ήχων, ούτε υπήρξε επίδραση της ηλικίας και του φύλου των ενηλίκων στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης μεταξύ των 2 Ομάδων.

Στη μελέτη μας, επί του συνόλου όλων των ειδών μίμησης η μίμηση των μη λεκτικών ήχων εμφανίστηκε σε χαμηλά ποσοστά (5%), ενώ στις άλλες μελέτες εμφανίστηκε σε μεγαλύτερα ποσοστά που κυμαίνονται από 13% έως 44%. Το ίδιο ισχύει για τη μίμηση των διαφόρων/άλλων ήχων, η οποία στη μελέτη μας εμφανίστηκε σε ποσοστό 23% επί του συνόλου της μίμησης των μη λεκτικών ήχων, ενώ στις άλλες μελέτες εμφανίστηκε σε μεγαλύτερα ποσοστά που κυμαίνονται από 40% έως 83% (βλ. υποκεφ. 5.6). Οι βασικές αυτές ασυμφωνίες - ως κενό γνώσης - μας ανάγκασαν να σημειώσουμε παραπάνω ότι προς το παρόν μία ερμηνεία των ασύμφωνων αυτών ευρημάτων θα ήταν πρόωρη.

Παρόλα αυτά – σε χαμηλά ή σε υψηλά ποσοστά εμφάνισης – οι μιμήσεις των μη λεκτικών ήχων εμπλουτίζουν τη μιμητική επικοινωνία, είτε με την αμοιβαία μίμηση του φταρνίσματος και του χασμουρητού, είτε με τις λιγότερο συχνά εμφανιζόμενες μιμήσεις του βηξίματος και του λόξυγκα – μιμήσεις αυθόρμητες, συχνά *αστείες* και λίγο πιο συχνές σε εμφάνιση μεταξύ 2 και 3,5 μηνών (παρά την απουσία επίδρασης της ηλικίας – βλ. Γράφημα 14). Μάλιστα, η μίμηση του χασμουρητού έχει παρατηρηθεί (Kugiumutzakis, 1983, 1993) σε νεογνά ηλικίας κάτω των 45 λεπτών καθώς και σε νεογνά βρέφη στο πρότυπο του ανοίγματος του στόματος. Το πρότυπο αυτό παραπλανά τα νεογνά και τα βρέφη, διότι, ενώ δε συνοδεύεται από τους υπόλοιπους δείκτες του χασμουρητού (βαθιά ανάσα, ήχος «ααα», κλειστά μάτια και ρυτίδες γύρω από αυτά), τα παρασέρνει σε «μίμηση» χασμουρητού – «μίμηση» δηλωτική «ευφώνων συγχύσεων», όπως θα έλεγε ο Piaget (1962, σ. 44). Αν και πολύ σπάνιες στο δείγμα μας (βλ. Πίνακα 13), οι μιμήσεις του

κλάματος (N=2) και οι μιμήσεις των κλαυθμυρισμών (N= 4) δείχνουν την εμφάνιση μίμησης εκφράσεων που δηλώνουν αρνητικές συγκινήσεις (βλ. σχετικά στο υποκεφ. 6.3). Τέλος, η μίμηση των διαφόρων/άλλων μη λεκτικών, απροσδιόριστων, χωρίς εμφανές νόημα ήχων (π.χ. ήχοι – βρεφικοί κυρίως - όπως «μπαπ», «κκιχ», «αγρρρ-αγρρρ» κ.ά.) δείχνει ότι κατά το πρώτο έτος η μίμηση υπηρετεί με κάθε δυνατό εκφερόμενο ήχο την επικοινωνία γονέα-βρέφους.

Μιμήσεις των συνδυασμών: Σε συμφωνία με τις άλλες συγκρίσιμες μελέτες, στη μελέτη μας στη μίμηση των συνδυασμών επικράτησε η μίμηση του συνδυασμού μίμησης φωνητικής και εκφράσεων προσώπου (70%), ακολούθησε η φωνητική-κινητική μίμηση (N= 18, 26%) και τέλος η μίμηση του συνδυασμού φωνητικής μίμησης και μίμησης μη λεκτικών ήχων (N=3, 4%). Η διαφορά μεταξύ των δύο Ομάδων δεν ήταν στατιστικώς σημαντική. Λόγω της μικρής συχνότητας εμφάνισης των συνδυασμών (N= 69) δεν έγινε διαχρονική ανάλυση.

Η μίμηση των συνδυασμών απαιτεί προσπάθεια εκ μέρους των βρεφών και φυσικά εξαρτάται από τα επίπεδα ανάπτυξης των επί μέρους συστημάτων που συνδυάζονται. Παρατηρήθηκε πολύ συχνότερα σε συμπεριφορές ήδη κατακτημένες από το βρέφος (συνδυασμός μίμησης φωνητικής και εκφράσεων προσώπου). Παρόλο που η μίμηση των συνδυασμών δεν είναι παρά το 5% επί του συνόλου των μιμήσεων, η εμφάνισή τους δηλώνει ότι βρέφη, γιαγιάδες και παππούδες δεν αρκούνται στις απλές, αλλά ορισμένες φορές επιχειρούν πιο σύνθετες μιμήσεις καθιστώντας την επικοινωνία τους πιο προκλητική και πιο ενδιαφέρουσα.

6.4.5. Οι διάρκειες της μίμησης

Ως προς τις διάρκειες της μίμησης τα ευρήματα της μελέτης μας, σε συμφωνία με τα ευρήματα των άλλων συγκρίσιμων μελετών, έδειξαν απουσία στατιστικών σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 στις συνολικές μέσες διάρκειες μίμησης στη σύμπτωση δράσης και στην απλή εναλλαγή σειράς. Στην απλή εναλλαγή σειράς μεταξύ των 2 Ομάδων δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μέσες διάρκειες του μοντέλου, της παύσης και του μιμητή.

Η μέση διάρκεια της μίμησης στην απλή εναλλαγή σειράς είναι 5.66 δευτερόλεπτα και στη σύμπτωση δράσης είναι 3,4 δευτερόλεπτα. Στην απλή εναλλαγή σειράς η διάρκεια του μοντέλου 1.59 δευτερόλεπτα, η διάρκεια της παύσης 0.92 δευτερόλεπτα και η διάρκεια του μιμητή 1.70 δευτερόλεπτα. Είναι σαφές ότι η

διάρκεια της μίμησης είναι εξαιρετικά σύντομη και εξαρτάται από τη δομή αλληλεπίδρασης μέσα στην οποία λαμβάνει χώρα, με τις μέσες διάρκειες μίμησης στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-παππούδων και βρεφών-γιαγιάδων στις 2 δομές αλληλεπίδρασης να *κυμαίνονται σε μία χρονική ζώνη 3,4 έως 5,66 δευτερολέπτων*.

Θα μπορούσε *άραγε* κάποιος να ισχυριστεί ότι το εύρημα αυτό είναι σύμφωνο με τη νέα πρόταση του Trevarthen (2007), ο οποίος εισηγείται ότι:

«Δρούμε και μέσα σε λίγα δευτερόλεπτα (ένα τρίτο του δευτερολέπτου έως περίπου 6 δευτερόλεπτα) έχουμε την εμπειρία εκείνου που βιώνουμε. Αυτό είναι το συνειδητό μας παράθυρο στον κόσμο μέσα στον οποίο βρισκόμαστε, είναι το «ψυχολογικό παρόν» (Husserl, 1964· Varela, 1999· Rӧppel, 2002· Stern, 2004). Οι ρυθμικές συμπεριφορές μέσα στο χρονικό αυτό διάστημα κυμαίνονται από τις τάχιστα ελεγχόμενες κινήσεις έως τις καλά οργανωμένες εξάρσεις δράσης ή έκφρασης, ή τους κύκλους της επιλεκτικής οπτικής, απτικής ή ακουστικής διεργασίας. Αυτός είναι ο χρόνος δράσης στις τέχνες του χορού και της μουσικής (Osborne, επί του πιεστηρίου, α) και της ποίησης (Turner & Rӧppel, 1988) – είναι ο χρόνος σε όλες τις «μιμητικές τέχνες» (Smith, 1777/1982). Η επικοινωνία με όλα τα μέσα, συμπεριλαμβανομένης της ομιλίας και της γλώσσας, οργανώνεται και αρθρώνεται μέσα σε αυτό το χρονικό διάστημα. Το ψυχολογικό παρόν ζει στα λίγα δευτερόλεπτα του κύκλου της χαλαρής αναπνοής, ή του «μονοπατιού σάρωσης» των ματιών που εστιάζονται, για να επιθεωρήσουν. Είναι η φράση στην ομιλία ή τη μουσική (Trevarthen, 2007, σελ. 391).

Η πρόταση του Trevarthen ενισχύεται από αρκετά ευρήματα, μεταξύ των οποίων και το εύρημα της Μαζοκοπάκη (2007) ότι στα βρέφη ο Μ.Ο. διάρκειας των απλών ρυθμικών σειρών είναι περίπου 3 δευτερόλεπτα και ο Μ.Ο. διάρκειας των σύνθετων ρυθμικών σειρών είναι περίπου 6 δευτερόλεπτα. Η Μαζοκοπάκη (2007) σημειώνει στη διδακτορική διατριβή της τα ακόλουθα:

«Ο Trevarthen (2005) υποστηρίζει ότι ο ενδογενής συγχρονισμός των κινήσεων και το χρονικό εύρος μέσα στο οποίο βιώνονται οι συγκινήσεις λαμβάνουν χώρα σε τρεις χρονικές ζώνες: α) σε εκατοστά του δευτερολέπτου, β) σε μια περίοδο 2 έως 6 δευτερολέπτων, τότε που οι συγκινήσεις μεταδίδουν ευδιάκριτο ενδιαφέρον και πρόθεση στις σωματικές κινήσεις, επιδεικνύουν ποικίλους βαθμούς ευχαρίστησης, φόβου, άγχους κ.ά., και προβαίνουν σε εκτιμήσεις κατά την περίοδο του συνεχώς ηλεγμένου, συνειδητού και εμπρόθετου χρόνου, του λεγόμενου «*ψυχολογικού παρόντος*» και γ) σε μια περίοδο 30 δευτερολέπτων έως ενός ή δύο λεπτών, τότε που οι «*αφηγηματικοί κύκλοι*» συγκινησιακής διακύμανσης οδηγούν σε μια επικοινωνιακή «*περιπέτεια*» που έχει αρχή, κορύφωση, χαλάρωση και τέλος. Το εύρημά μας σχετικά με τη σταθερή διάρκεια της απλής (περίπου 3 δευτερόλεπτα) και της σύνθετης (περίπου 6 δευτερόλεπτα) ρυθμικής σειράς στις δύο Συνθήκες, διάρκειες που *επίσης* παραμένουν σταθερές στο χρόνο της μελέτης...ενισχύει την

παραπάνω θέση του Trevarthen και δείχνει ότι στη μελέτη μας στις Συνθήκες 1 και 2 οι ρυθμοί εμφανίστηκαν στη δεύτερη χρονική ζώνη, τη ζώνη του «ψυχολογικού παρόντος».

Επιπλέον η διάρκεια των 3 δευτερολέπτων φαίνεται ότι είναι μια βασική χρονική μονάδα που προσδιορίζεται σε πολλές μελέτες σχετικά με το μουσικό χρόνο. Σχετικές μελέτες για τη μουσική φράση στην κλασική μουσική αποκαλύπτουν περιοδικότητες ανάμεσα στα 2 και τα 5 δευτερόλεπτα (Fraisie, 1982). Οι Witmann και Röppel (1999) υποστηρίζουν ότι η χρονική διάρκεια των 3 δευτερολέπτων είναι μια βασική μονάδα που χρησιμοποιείται από τον εγκέφαλό μας, για να οργανώσει την εμπειρία και να ενσωματώσει επιμέρους στοιχεία σε μια ρυθμική σειρά...*Στις νατουραλιστικές μελέτες της μίμησης βρεφών-ενηλίκων (μητέρες, πατέρες, γιαγιάδες, παππούδες) έχει βρεθεί ότι η μέση διάρκεια της μίμησης κυμαίνεται από 3,2 έως 6 δευτερόλεπτα (Βιταλάκη, 2002, Kugiumutzakis, 1993, Μαρκοδημητράκη, 2003).* Τα ευρήματα της παρούσας μελέτης συμφωνούν με τα παραπάνω ευρήματα, δείχνοντας επιπλέον ότι τα βρέφη μπορούν να εκφράζουν ρυθμούς σε απλές και σε σύνθετες χρονικά μορφές, η διάρκεια των οποίων παραμένει σταθερή αφενός στις δυο υπό μελέτη Συνθήκες και αφετέρου κατά τους πρώτους 10 μήνες της ζωής...» (Μαζοκοπάκη, 2007, σελ. 222-224) (η έμφαση είναι της συγγραφέως της παρούσας εργασίας).

Στο ερώτημα που θέσαμε παραπάνω, αν κάποιος θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι το εύρημά μας (δηλαδή ότι η διάρκεια της μίμησης στις 2 δομές αλληλεπίδρασης κυμαίνεται σε μία χρονική ζώνη 3,4 έως 5,66 δευτερολέπτων) ενισχύει τη νέα πρόταση του Trevarthen (2007) για το ότι, όχι μόνο ο βρεφικός ρυθμός, αλλά και η μίμηση λαμβάνουν χώρα στη «ζώνη του ψυχολογικού παρόντος», η απάντησή μας είναι *όχι*, και τούτο για 5 λόγους:

Πρώτον, αν κάποιος παρατηρήσει όχι μόνο τους Μ.Ο., αλλά και το *εύρος* των διαρκειών της μίμησης π.χ. στην απλή εναλλαγή σειράς, θα διαπιστώσει ότι κυμαίνεται *κάτω*, αλλά και *πάνω* από τη «ζώνη του ψυχολογικού παρόντος», είτε την εκλάβει από κλάσματα του δευτερολέπτου έως 6 δευτερόλεπτα, είτε την εκλάβει από 2 έως 6 δευτερόλεπτα. Έτσι στη μελέτη μας το εύρος της διάρκειας της μίμησης στην απλή εναλλαγή σειράς είναι 1-84 δευτερόλεπτα, το εύρος της διάρκειας του μοντέλου είναι 0,15-24 δευτερόλεπτα, το εύρος της διάρκειας της παύσης είναι 0,1-10 δευτερόλεπτα και το εύρος της διάρκειας του μιμητή είναι 1-17 δευτερόλεπτα.

Δεύτερον, το ίδιο ισχύει αν κάποιος δει προσεκτικά στους αντίστοιχους πίνακες των συγκρίσιμων με τη μελέτη μας σχετικών νατουραλιστικών μελετών (Βιταλάκη, 2002, σελ. 213, Πίνακας 8· Kokkinaki, 1998, σελ. 245-247, Πίνακες 6.28, 6.29, 6.30· Kokkinaki & Kugiumutzakis, 2000, σελ. 179, Πίνακες 1 και 2·

Kugiumutzakis, 1993, σελ. 31-32, Πίνακας 2.3· Μαρκοδημητράκη, 2003, σελ. 337-341, Πίνακες 7, 8, 9, 10 και 11).

Τρίτον, οι Kugiumutzakis et al. (2005, σελ. 170) αναφέρουν μία περίπτωση ενός ξεκαρδιστικού μιμητικού επεισοδίου πατέρα-βρέφους από τη μελέτη της Kokkinaki (1998) που είχε διάρκεια 3 λεπτών.

Τέταρτον, αν κάποιος παρατηρήσει όχι μόνο τους Μ.Ο. των σύνθετων βρεφικών ρυθμών (περίπου 6 δευτερόλεπτα), αλλά και το εύρος τους στη μελέτη της Μαζοκοπάκη (2007, σελ. 168, Πίνακας 10) θα διαπιστώσει ότι κυμαίνεται από 4,96-16,68 δευτερόλεπτα.

Πέμπτον, ο ίδιος ο Trevarthen (in press) στο σχετικό με την «ανθρώπινη βιοχρονολογία» άρθρο του παραθέτει 3 Πίνακες στους οποίους περιγράφει με πολύ λεπτομερειακό τρόπο: α) τους αφηγηματικούς χρόνους της φαντασίας και της μνήμης σε λεπτά, ώρες, ημέρες, χρόνια, κ.ά., β) τους χρόνους της συνειδητής πράξης και αντίδρασης στο ψυχολογικό παρόν σε δευτερόλεπτα, και γ) τους χρόνους της ασυνειδητής πράξης και αντίδρασης σε χιλιοστά του δευτερολέπτου. Ενώ στους Πίνακες και στο κείμενο περιγράφει ένα πλήθος βρεφικών δράσεων, διαδράσεων και αντιδράσεων, δεν κάνει καμία αναφορά στη μίμηση κατά τη νεογνική και τη βρεφική ηλικία. Αν ο ίδιος ο Trevarthen δεν κάνει αναφορά, μήπως είναι ορθότερο – και πρόωρο – να κάνουμε εμείς;

Βέβαια στη στατιστική ανάλυση επεξεργαζόμαστε πιο συχνά τους Μ.Ο. των διαρκειών παρά το εύρος τους και οι Μ.Ο. των διαρκειών της μίμησης *όντως*, όπως σημειώνει η Μαζοκοπάκη (2007), κυμαίνονται από περίπου 3 έως περίπου 6 δευτερόλεπτα. Αυτή η *σύμπτωση* πιθανόν να την οδήγησε να επικαλεστεί και το εύρος των Μ.Ο. της μίμησης στις νατουραλιστικές μελέτες, για να στηρίξει επιπλέον το επιχειρήμα της για το ότι βρεφικοί ρυθμοί βρίσκονται στη χρονική «ζώνη του ψυχολογικού παρόντος» που προτείνει ο Trevarthen (2007). Όμως, ενώ στη διδακτορική της διατριβή η Μαζοκοπάκη (2007, σελ. 224) χρησιμοποιεί το παραπάνω επιχειρήμα, σε πρόσφατο άρθρο της με τον Κουγιουμουτζάκη η επίκληση του εύρους των Μ.Ο. της μίμησης *απουσιάζει* (Mazokopaki & Kugiumutzakis, 2008). Γιατί άραγε; Αν δεν πρόκειται για οικονομία χώρου που επέβαλαν οι επιμελητές έκδοσης του συλλογικού τόμου που φιλοξενείται το άρθρο, τότε το ερώτημα παραμένει.

Σε επίμονη, σχετική ερώτηση της γράφουσας στο παραπάνω, ούτως ή άλλως, δύσκολο ζήτημα, ο επόπτης της παρούσας διδακτορικής διατριβής μου απάντησε γραπτώς¹³ να κάνω λίγη υπομονή.

Συνδυάζοντας τα ευρήματα των άλλων μελετών ως προς τις διάρκειες της μίμησης με τα δικά μας, λαμβάνοντας υπόψη τη νέα πρόταση του Trevarthen για τη «ζώνη του ψυχολογικού παρόντος» και το ότι ο ίδιος δε συμπεριλαμβάνει τη μίμηση σε αυτό, τη θέση της Μαζοκοπάκη και την τρέχουσα θέση του επόπτη της διδακτορικής μου διατριβής, η ερμηνεία μου – «μέχρι τότε» – έχει ως εξής. Η μίμηση κατά τον πρώτο βρεφικό χρόνο στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-παππούδων και βρεφών-γιαγιάδων μπορεί να κυμανθεί και στις 3 χρονικές ζώνες που εισηγείται ο Trevarthen (2007, βλ. παραπάνω το παράθεμα από τη Μαζοκοπάκη, 2007), δηλαδή, από κλάσματα του δευτερολέπτου μέχρι 2 λεπτά και σε ορισμένες περιπτώσεις να τα ξεπεράσει (όπως στην περίπτωση του ζεύγους πατέρα-βρέφους στη μελέτη της Κοκκινάκη). Πιο κοινή και πιο πιθανή διάρκεια φαίνεται να είναι τα 2 έως 6 ή και 10 δευτερόλεπτα, *αν και η γενίκευση μάλλον είναι πρόωρη*. Η διάρκεια της μίμησης εξαρτάται από τη δομή της αλληλεπίδρασης μέσα στην οποία εμφανίζεται, από τις συγκινήσεις που συνοδεύουν τη μίμηση, από το είδος της μίμησης, από το αν είναι «μη ρυθμική» ή «ρυθμική» μίμηση, από το ποιος μιμείται ποιον (μιμούνται πιο γρήγορα οι ενήλικες τα βρέφη;) και από την ηλικία των επικοινωνιακών συντρόφων – π.χ. η Μαρκοδημητράκη (2003) και η Πατεράκη (σε προετοιμασία) έχουν βρει ότι

¹³ Με την άδεια του, η γραπτή του απάντησή έχει ως εξής: «Η σύμπτωση των Μ.Ο. της μίμησης στις νατουραλιστικές μελέτες με τους Μ.Ο. των απλών και των σύνθετων ρυθμών είναι προκλητική και λογικά μπορεί να οδηγήσει κάποιον στο επιχείρημα της Μαζοκοπάκη (2007). Στη μίμηση παρατηρούνται και *μιμήσεις ρυθμών* (Kugiumutzakis 1985, No. 376 σελ. 4, No. 377 σελ. 6, No. 378 σελ. 12-14 και Summary σελ. 14; Mazokopaki & Kugiumutzakis, 2008), δηλαδή, εκτός από τις *μη ρυθμικές* μιμήσεις υπάρχουν και *ρυθμικές μιμήσεις* (Mazokopaki & Kugiumutzakis, 2008). Όμως, η μέχρι σήμερα επικέντρωση της ερευνητικής μας ομάδας στις *μη ρυθμικές* μιμήσεις δεν μας δίνει – προς το παρόν – *πολύ* ισχυρά ερείσματα να υποστηρίξουμε ότι, όπως ο ρυθμός έτσι και οι μη ρυθμικές μιμήσεις βρίσκονται *μόνο* στη χρονική «ζώνη του ψυχολογικού παρόντος» - άρα ορθά επισημαίνεις το πρόβλημα. Σοβαρή απάντηση θα πάρουμε από την έρευνα της διδακτορικής διατριβής του Δ. Αντωννάκη, η οποία επικεντρώνεται ακριβώς στη σύνδεση ρυθμού και μίμησης, δηλαδή στις ρυθμικές μιμήσεις – στο βαθμό που γνωρίζω πρόκειται για την πρώτη διεθνώς μικρο-αναλυτική μελέτη που διερευνά αυτό το θέμα. Μέχρι τότε εικάζω ότι οι ρυθμικές μιμήσεις, *παρασυρόμενες από τον ρυθμό*, ίσως βρίσκονται μέσα ή πολύ κοντά στα όρια των Μ.Ο. των φαινομένων της «ζώνης του ψυχολογικού παρόντος», αλλά το σύνολο των μιμήσεων κατά τη βρεφική ηλικία, δηλαδή, οι μη ρυθμικές μιμήσεις, μάλλον έχουν την πολυτέλεια να παραβιάζουν τα όρια αυτά, διότι ως συνδημιουργημένες συμπράξεις αμοιβαίου μοιράσματος, ειδικά τον πρώτο βρεφικό χρόνο, είναι περισσότερο «άτακτες», περισσότερο ελεύθερες, περισσότερο εύκαμπτες και *λιγότερο περιοδικές και κανονικές* (βλ. ορισμό του ρυθμού στο Μαζοκοπάκη, 2007, σελ. 117) – ο «παλμός» των μη ρυθμικών μιμήσεων είναι μάλλον ασταθής και χαλαρός, ενώ ο παλμός των ρυθμών, εξ ορισμού, αλλά και όπως κατέδειξε η Μαζοκοπάκη, είναι σταθερός. Μένει να δούμε τον «παλμό» ή τον κανονικό παλμό των ρυθμικών μιμήσεων από τη μικρο-ανάλυση του Αντωννάκη. Μέχρι τότε – μέσα ή τέλος του 2009 - υπομονή (Κουγιουμουτζάκης, γραπτή επικοινωνία, Οκτώβριος 2008).

μεταξύ των δίδυμων ΔΖ βρεφών η μίμηση διαρκεί *περισσότερο*, ενώ, όταν κάθε δίδυμο ΔΖ βρέφος επικοινωνεί με τους ενήλικες χωριστά, η μίμηση διαρκεί *λιγότερο*. Προφανώς η έρευνα πρέπει να συνεχιστεί.

6.5. Περίληψη των βασικών ευρημάτων και της ερμηνείας

6.5.1. Τα «πριν και τα μετά» της μίμησης.

Στις δυάδες βρεφών-παππούδων και βρεφών-γιαγιάδων η μίμηση εμφανίστηκε είτε ως μέρος της ροής μίας ήδη τρέχουσας επικοινωνίας (6 στις 10 φορές), είτε από μόνη της, ξαφνικά και αυθόρμητα, με το να εισάγει και να εξαντλεί την επικοινωνία (4 στις 10 φορές). Η διττή αυτή μορφή εμφάνισης της μίμησης λειτουργεί ως διπλή γέφυρα επικοινωνίας, προσφέρει λειτουργική ποικιλία και αναδεικνύει την ισχύ της ως τρόπου διυποκειμενικής επαφής - όταν η επικοινωνία απουσιάζει η μίμηση από μόνη της την πραγματώνει. Η απουσία στατιστικώς σημαντικής διαφοράς μεταξύ των δύο Ομάδων του δείγματος στα ποσοστά εμφάνισης των δύο αυτών μορφών εμφάνισης της μίμησης μπορεί να δείχνει την οικουμενικότητά τους.

Στην περίπτωση της μίμησης, ως μέρος της ροής μίας ήδη τρέχουσας επικοινωνίας, τα βρέφη και οι ενήλικες πριν και μετά τη μίμηση χωρίς στατιστικώς σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο Ομάδων χρησιμοποιούν ελάχιστα έως καθόλου *μόνο* τη φωνή, τα βρέφη χρησιμοποιούν την κίνηση (65%) ή το συνδυασμό κίνησης-φωνής (35%) και οι ενήλικες σχεδόν αποκλειστικά (97%) το συνδυασμό κίνησης-φωνής. Το κοινό αυτό πρότυπο επικοινωνιακών συμπεριφορών πηγάζει από τις συγκινήσεις, βασίζεται στα τρέχοντα επίπεδα ανάπτυξης των συστημάτων των βρεφών και των ενηλίκων και δείχνει να είναι οικουμενικό, διότι δε διαφοροποιείται πριν και μετά τη μίμηση και δε διαφοροποιείται στην επαφή με τους παππούδες και στην επαφή με τις γιαγιάδες. Η σταθερή χρήση από τους ενήλικες σχεδόν αποκλειστικά του συνδυασμού κίνησης-φωνής μπορεί να ωθεί τα βρέφη από το επικρατούν πραγματικό επίπεδο κινητικής ανάπτυξης στο εν μέρει αναδυόμενο και εν μέρει κατακτηθέν δυναμικό επίπεδο φωνητικής και φωνητικο-κινητικής ανάπτυξης. Ο επικοινωνιακός λόγος των ενηλίκων που συνυπάρχει με τις κινήσεις τους είναι διαισθητικός, αυθόρμητος, τρυφερός, δομημένος, λειτουργικός και προτιμητέος από τα βρέφη.

Το περιεχόμενο του διαισθητικού λόγου των παππούδων και των γιαγιάδων *μετά* τη μίμηση ενέχει ελάχιστη απαγόρευση (2%), ανέλπιστα - για τους

συμπεριφοριστές – χαμηλά ποσοστά αμοιβών (8%) και υψηλά ποσοστά παρότρυνσης (46) και ερώτησης (44%). Το πρότυπο των μετα- μιμητικών σχολίων είναι κοινό και σταθερό στους παππούδες και στις γιαγιάδες στο σύνολο των δεδομένων και στο χρόνο της μελέτης, χωρίς επίδραση της ηλικίας και χωρίς επίδραση του φύλου των ενηλίκων. Το εύρημα αυτό έρχεται για πρώτη φορά στο φως και θα χρειαστεί έλεγχο από άλλες μελέτες. Οι ενήλικες, μετά τη μίμηση, με ευγένεια ερωτούν και με ευγένεια δρουν οι ίδιοι - ερωτούν το βρέφος για τις βιολογικές του ανάγκες, για την τρέχουσα επικοινωνία τους, ζητούν τη συγκατάθεσή του να κάνουν κάτι, ένα πλήθος ερωτήσεων που πηγάζει από τη βαθύτατη επιθυμία των παππούδων και των γιαγιάδων να συνεχίσουν το παιχνίδι με το εγγονάκι τους, με τρόπο μιμητικό ή με οποιονδήποτε άλλο τρόπο. Πέραν των ερωτήσεων, οι ενήλικες κάνουν συχνότατα σχόλια παρότρυνσης που, εκτός από την ευγενική πρόσκληση, την ενήλικη δράση και την ενήλικη επιθυμία συνέχισης της μιμητικής επικοινωνίας, μαρτυρούν επίσης την ενήλικη προσδοκία για κάτι συγκεκριμένο και αναμενόμενο - τη μίμηση. Οι ερωτήσεις και οι παροτρύνσεις των παππούδων και των γιαγιάδων μετά τη μίμηση μαρτυρούν εμμέσως μία πιθανή έλλειψη υπομονής, ένα είδος ευγενικής βιασύνης, αμηχανίας και μικρο-αγωνίας, διότι δεν περιμένουν να εμφανιστεί, αν εμφανιστεί φυσικά και αβίαστα μία βρεφική επικοινωνιακή νύξη, επιθυμία ή (μιμητική) δράση, αλλά με ερώτηση και παρότρυνση επιθυμούν και ευγενικά προσπαθούν να τις προκαλέσουν.

Μίμηση δεν είναι μόνο όσα μοιράζονται οι σύντροφοι κατά το χρόνο της αναπαραγωγικής δράσης, αλλά και όσα προηγούνται και έπονται της μίμησης και, όπως έδειξε η παρούσα μελέτη, πρόκειται για 3 τουλάχιστον ενδιαφέροντα και δυναμικά στη φύση τους φαινόμενα – τη διττή μορφή εμφάνισης της μίμησης, τα είδη των συστημάτων των συντρόφων που χρησιμοποιούνται στην επικοινωνία πριν και μετά τη μίμηση (ως μέρος της ροής μίας ήδη τρέχουσας επικοινωνίας) και το περιεχόμενο των σχολίων των παππούδων και των γιαγιάδων μετά τη μίμηση.

6.5.2. Η μίμηση «κολυμπά» κυρίως σε θετικές συγκινήσεις

Η μίμηση βρεφών-ενηλίκων κατά τον πρώτο χρόνο μπορεί να συνοδεύεται, όχι μόνο από θετικές, αλλά κι από λίγες – αλλά υπαρκτές - αρνητικές συγκινήσεις, κυρίως από την πλευρά των βρεφών. Το βρέφος μπορεί είτε να μιμηθεί την οποιαδήποτε συμπεριφορά του ενήλικα όντας στα πρόθυρα θυμού, κλαψουρίσματος ή κλάματος ικανοποιώντας έτσι οριακά την ενήλικη πρόσκληση για επικοινωνία,

είτε να μιμηθεί μία ενήλικη προσποιητή έκφραση θυμού, κλαυουρίσματος ή κλάματος φτάνοντας σε προσποιητή μίμηση π.χ. κλάματος, είτε μη συλλαμβάνοντας την προσποίηση να παρασυρθεί σε πραγματικό κλάμα. Πρόκειται για μίμηση και συγκινήσεις ενδεικτικές του μονοπατιού που οδηγεί από την ταύτιση μέσω μίμησης στην ενσυναίσθηση, στις ρίζες του αλτρουισμού και στις ρίζες της συμπόνιας και της συμπαθητικής κατανόησης.

Η *ουδέτερη συγκινησιακή έκφραση* πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση, παρουσιάζεται ελάχιστα στους ενήλικες και πολύ περισσότερο στα βρέφη και των 2 Ομάδων, ειδικά στους 2 έως 3,5 μήνες και πιο ειδικά στην αλληλεπίδραση με τους παππούδες παρά με τις γιαγιάδες. Κατά τη διάρκεια της μίμησης η ουδέτερη έκφραση στα βρέφη μειώνεται στο μισό σε σχέση με πριν ή μετά τη μίμηση. Η διαχρονική ανάλυση που έγινε μόνο στην περίπτωση των βρεφών, έδειξε ότι δεν υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μορφές της πορείας ανάπτυξης της ουδέτερης έκφρασης στις δύο Ομάδες, ούτε επίδραση της ηλικίας στην ανάπτυξη της ουδέτερης έκφρασης. Στα βρέφη η ουδέτερη συγκινησιακή έκφραση μπορεί να μαρτυρεί μία υπέρπυσα κόπωση από την επαφή και μία πιθανή αδιαφορία για έναρξη ή συνέχιση της επικοινωνίας. Στους 2 έως 3,5 μήνες, σε αυτή την πρώτη περίοδο αλληλογνωριμίας, η ουδέτερη έκφραση των βρεφών είναι αυξημένη πιθανόν λόγω της μικρής χρονικά βρεφικής επικοινωνιακής αντοχής και λόγω της αμηχανίας, της μικρής εμπειρίας και του άγχους των παππούδων (συγκριτικά με τις πιο έμπειρες, πιο ψύχραιμες και πιο άνετες στην αλληλεπίδραση με τα βρέφη γιαγιάδες), ενώ μετά την περίοδο αυτή οι παππούδες επικοινωνούν πιο άνετα. Αν το βρέφος με την ουδέτερη έκφραση στο πρόσωπο προχωρήσει σε μίμηση, τα μοιράσματα που ενέχονται στη μίμηση *μειώνουν* την ουδέτερη έκφραση *μετατρέποντάς την* σε ενδιαφέρον ή πιθανόν σε ευχαρίστηση ή στο συνδυασμό τους. Δηλαδή, η μίμηση μπορεί να μειώσει τη συγκινησιακή απόσταση που επιβάλλει στο βρέφος η ουδέτερη έκφραση, μπορεί να κάνει την αδιαφορία του ενδιαφέρον, μπορεί να μετατρέψει την τάση για αδράνεια και ξεκούραση σε επικοινωνιακή εμπλοκή με τον παππού ή με τη γιαγιά.

Στη μελέτη μας πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση στις 2 Ομάδες του δείγματος από το 2^ο έως το 10 μήνα εμφανίστηκαν *τρεις θετικές συγκινησιακές εκφράσεις* (ευχαρίστηση, ενδιαφέρον, συνδυασμός ευχαρίστησης- ενδιαφέροντος) – εύρημα που ενισχύει την άποψη του Δαρβίνου (Darwin, 1872) και του Trevarthen (1993, 2007) για το ρόλο των συγκινήσεων στην ανθρώπινη ζωή και επικοινωνία και την άποψη του Κουγιουμουτζάκη, της Κοκκινάκη, της Μαρκοδημητράκη, της

Βιταλάκη και της γράφουσας, ότι η μίμηση κατά τη βρεφική ηλικία δεν είναι ένα αμιγώς «αισθησιο-κινητικό» συμβάν ή μία αμιγώς γνωστική διεργασία, αλλά κυριολεκτικά «κολυμπά» σε θετικές συγκινήσεις, οι οποίες επικρατούν των αρνητικών και των ουδέτερων συγκινήσεων – συγκινήσεις κίνητρα της μίμησης πριν την εμφάνισή της, συστατικά μέρη τις στιγμές που λαμβάνει χώρα καρπός της μίμησης μετά το πέρας της. Κατά τη μίμηση, οι σύντροφοι μοιράζονται λίγο ως πολύ τις ίδιες συγκινήσεις και την ίδια πράξη.

Μίμηση και ευχαρίστηση: Πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση, οι ενήλικες και τα βρέφη εκφράζουν ευχαρίστηση – πιο συχνά τα βρέφη από τους ενήλικες. Οι μορφές της πορείας ανάπτυξης της ευχαρίστησης κατά τη διάρκεια της μίμησης στους παππούδες και στις γιαγιάδες δε διαφέρουν σημαντικά στο χρόνο της μελέτης· το ίδιο ισχύει και για τα βρέφη στις δύο Ομάδες, στα οποία όμως βρέφη παρατηρείται σημαντική αύξηση της ευχαρίστησης από τους 4 έως τους 7,5 μήνες κατά τη διάρκεια της μίμησης. *Πριν από τη μίμηση* η ευχαρίστηση μπορεί να πηγάζει από την προσδοκία της κάλυψης της πρωτόγονης ανάγκης του μοιράσματος με τον Σημαντικό Άλλο και από τον αναμενόμενο ερχομό του πραγματικού άλλου στον συντροφικό, δυνητικό χώρο του νου. *Κατά τη διάρκεια της μίμησης* η αμοιβαία ευχαρίστηση πιθανό να προέρχεται από το τρέχον βίωμα της υλοποίησης της προσδοκίας του μοιράσματος, από την κάλυψη στο νου του χώρου του δυνητικού από τον πραγματικό σύντροφο και από την έναρξη και τη συμπλήρωση του μιμητικού παιχνιδιού. *Μετά τη μίμηση* η ευχαρίστηση μπορεί να πηγάζει από το συνδεδεμένο μοίρασμα που προηγήθηκε – να είναι, δηλαδή, παράγωγο του. Στα βρέφη, η σημαντική αύξηση της ευχαρίστησης από τους 4 έως τους 7,5 μήνες κατά τη διάρκεια της μίμησης, συνδέεται πιθανόν με τις αλλαγές που παρατηρούνται στην *περίοδο των παιχνιδιών (4-8 μήνες)* και η συχνότερη εμφάνισή της συγκριτικά με τους ενήλικες (στους οποίους εμφανίστηκε πιο συχνά ο συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος) μπορεί να σημαίνει ότι λόγω ηλικίας η αμιγής ευχαρίστηση μαζί με το αμιγές ενδιαφέρον συνολικά είναι πιο λειτουργικά από τον συνδυασμό τους, τον οποίο τώρα τα βρέφη σταδιακά κατακτούν – συνδυασμός που λόγω διαφοράς στην ανάπτυξη εμφανίζεται συχνότερα στους ενήλικες.

Μίμηση και ενδιαφέρον: Πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση, τα βρέφη και οι ενήλικες εκφράζουν ενδιαφέρον συνολικά σε ίδια περίπου ποσοστά. Στα βρέφη οι μορφές της πορείας ανάπτυξης του ενδιαφέροντος κατά τη διάρκεια της μίμησης δε

διαφέρουν σημαντικά στο χρόνο της μελέτης στις δύο Ομάδες. Το ίδιο ισχύει για τις αντίστοιχες πορείες ανάπτυξης του ενδιαφέροντος στις γιαγιάδες και στους παππούδες, με τη διαφορά ότι οι παππούδες εμφάνισαν υψηλότερη συχνότητα ενδιαφέροντος συνολικά στις 3 χρονικές ζώνες, συγκριτικά με στις γιαγιάδες, που εμφάνισαν συχνότερα το συνδυασμό ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος (για την ερμηνεία του τελευταίου ευρήματος βλ. παρακάτω). *Πριν από τη μίμηση* το ενδιαφέρον πηγάζει από την *πρωτόγονη ανάγκη του μοιράσματος* με το Σημαντικό Άλλο. Ωθεί τους δύο συντρόφους σε αμοιβαίο διαπροσωπικό ενδιαφέρον, που οδηγεί το αντιληπτικό και το γνωστικό σύστημα σε μία πρωτογενή γρήγορη εκτίμηση της τρέχουσας δράσης του άλλου, αλλά και της μελλοντικής, της αναμενόμενης δράσης του. *Κατά τη διάρκεια της μίμησης* το ενδιαφέρον δρα διαπροσωπικά (εστιάζεται στο ρέον μοίρασμα) και ενδοπροσωπικά (ωθώντας το μιμητή να εκτιμήσει γρήγορα την αναπαραγωγική του δράση και το πρότυπο να αναγνωρίσει αν η πρόσκλησή του έγινε αποδεκτή από το σύντροφο). *Μετά τη μίμηση* το ενδιαφέρον μπορεί να είναι προέκταση του μιμητικού μοιράσματος, αλλά και ένας τρόπος αναγνώρισης της τρέχουσας πρόθεσης του άλλου ως προς τη συνέχιση ή το πέρας της επικοινωνίας. Ο ρόλος του ενδιαφέροντος είναι πρωταρχικός ως συγκινησιακό κίνητρο της μίμησης κατά τη βρεφική ηλικία - η μίμηση μπορεί να συμβεί με μειωμένη ή απύσχα την ευχαρίστηση, αλλά όχι στην απουσία ενδιαφέροντος και δη του ενδιαφέροντος (αμιγούς ή σε συνδυασμό με την ευχαρίστηση) πριν από τη μίμηση.

Μίμηση και συνδυασμός ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος: Πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση, *τα βρέφη και συχνότερα από τα βρέφη οι ενήλικες* εμφανίζουν τον συνδυασμό ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος. Ενώ οι μορφές της πορείας ανάπτυξης του συνδυασμού ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος κατά τη διάρκεια της μίμησης στα βρέφη και στους ενήλικες των δύο Ομάδων δε διαφέρουν σημαντικά στον χρόνο της μελέτης, στο σύνολο των δεδομένων πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση και στις 3 χρονικές ζώνες οι γιαγιάδες εμφάνισαν συχνότερα από τους παππούδες τη συγκινησιακή αυτή έκφραση. Όσα ισχύουν πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση για την αμιγή ευχαρίστηση και το αμιγές ενδιαφέρον ισχύουν και για το συνδυασμό ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος, με δύο επισημάνσεις. Συνδυασμένες οι δύο συγκινήσεις αποφέρουν περισσότερα από ό,τι αν λειτουργούσαν η καθεμιά από μόνη της - πρόκειται πιθανόν για μία *πιο ανεπτυγμένη συγκινησιακή κατάσταση* που δεν αφήνει τον ψυχισμό στο «έλεος» μόνο της ευχαρίστησης ή μόνο του ενδιαφέροντος, αλλά χωρίς να στερεί την ευχαρίστηση, με το συνδυασμένο ενδιαφέρον ωθεί τους

συντρόφους σε διαπροσωπικό και ενδοπροσωπικό επίπεδο να εκτιμήσουν τη ροή και την πορεία του κοινού τους μοιράσματος. Λόγω διαφοράς στα επίπεδα ανάπτυξης, ο συνδυασμός παρατηρείται συχνότερα στους ενήλικες παρά στα βρέφη. Οι πιο έμπειρες και πιο ψύχραιμες στην αλληλεπίδραση με τα βρέφη γιαγιάδες, σε σύγκριση με τους λιγότερο έμπειρους παππούδες, απολαμβάνουν ίσως περισσότερο τη μιμητική επικοινωνία με το βρέφος. Αυτό δείχνει η σημαντική συχνότητα εμφάνισης του συνδυασμού *ευχαρίστησης-ενδιαφέροντος* στις γιαγιάδες, όπου απολαμβάνουν και παρατηρούν, ενώ οι παππούδες λόγω αμηχανίας, πιθανού άγχους και μικρότερης εμπειρίας με τα βρέφη αναγκάζονται (στο σύνολο των δεδομένων και διαχρονικά) να προσέχουν (ενδιαφέρον) περισσότερο τα δρώμενα, για να συνεχιστεί η επικοινωνία, παρά να προσέχουν και να απολαμβάνουν.

6.5.3. Η διυποκειμενικότητα της μίμησης

Η συχνότητα της μίμησης: Στη μελέτη μας, στο σύνολο των δεδομένων, δε βρέθηκε στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ των Μ.Ο. των μιμήσεων ανάμεσα στις 2 Ομάδες του δείγματος στην 7-λεπτη επικοινωνία. Η συχνότητα είναι ο βασικός δείκτης της παρουσίας της μίμησης, η οποία δείχνει ότι τα βρέφη αναγνωρίζουν τους παππούδες και τις γιαγιάδες ως οικεία πρόσωπα και δε διστάζουν να επικοινωνήσουν μιμητικά μαζί τους, γεγονός που βασίζεται στη σταθερή και συστηματική συχνότητα των επισκέψεών τους στα σπίτια των βρεφών. Η συχνότητα επαφής μετατρέπει την ποσοτική σε ποιοτική επικοινωνία και επιφέρει την πραγμάτωση της διυποκειμενικής προσδοκίας. Οι γονείς μαζί με τις γιαγιάδες και τους παππούδες με τις τακτικές τους, καθημερινές ή πολύ συχνές επαφές προσφέρουν στα βρέφη μία αίσθηση *σταθερότητας προσώπων* με όμοιες και προβλέψιμες, *λίγο ως πολύ*, δράσεις και διαδράσεις, καθώς και μία *ποικιλία* ασφαλών και παιγνιωδών επικοινωνιών.

Η κατεύθυνση της μίμησης: Στη μελέτη μας οι παππούδες και οι γιαγιάδες μιμούνται συχνότερα τα βρέφη από όσο αυτά εκείνους, οι μορφές της πορείας ανάπτυξης της κατεύθυνσης των μιμήσεων στις δύο Ομάδες δε διαφέρουν σημαντικά. υπάρχει σημαντική αύξηση των βρεφικών μιμήσεων μεταξύ 4 και 7.5 μηνών και οι παππούδες μιμούνται σημαντικά συχνότερα τα βρέφη από τις γιαγιάδες ενώ τα βρέφη μιμούνται σημαντικά συχνότερα τις γιαγιάδες από τους παππούδες. Η ασυμμετρία στην κατεύθυνση δείχνει την επιθυμία των ενηλίκων να αρχίσουν, να διατηρήσουν και να παρατείνουν την επικοινωνία με το βρέφος μέσω μίμησης, αλλά και τη διαφορά στα επίπεδα ανάπτυξης, αφού αυτοί (αλλά όχι τα βρέφη) μπορούν πιο

εύκολα να του «επιστρέφουν» 2 ή 3 φορές αυτό που το βρέφος μόλις έκανε μεταφέροντάς του το μήνυμα τού πόσο σημαντική είναι η δράση του και το ίδιο ως φορέας της δράσης αυτής, δηλαδή του «λένε» ότι όχι μόνο το να μιμείσαι, αλλά και το να σε μιμούνται έχει νόημα στην επικοινωνία. Η απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών στις μορφές της πορείας ανάπτυξης της κατεύθυνσης των μιμήσεων στις δύο Ομάδες δείχνει τη *σταθερότητα του προτύπου* και τη *συνέχεια* του παραπάνω *μηνύματος* των ενηλίκων. Η ανάπτυξη που επέρχεται κατά την περίοδο των παιχνιδιών εκτός των άλλων οδηγεί, όχι μόνο σε αύξηση της βρεφικής ευχαρίστησης (βλ. παραπάνω), αλλά και σε αύξηση της βρεφικής μίμησης από τους 4 έως τους 7.5 μήνες, αύξηση που συμπίπτει με μείωση των μιμήσεων των ενηλίκων το ίδιο διάστημα. Οι παππούδες, για να μη διακοπεί η επικοινωνία, προχωρούν κάπως ανυπόμονα και μιμούνται τα βρέφη, ενώ οι γιαγιάδες με πιο ήρεμο και σίγουρο τρόπο προκαλούν περισσότερο τα βρέφη να τις μιμηθούν - και αυτά το κάνουν.

Οι δομές αλληλεπίδρασης: Στη μελέτη μας και στις δύο Ομάδες επικράτησαν οι *μιμήσεις σε εναλλαγές σειράς* παρά σε συμπτώσεις δράσης, ενώ οι μιμήσεις εμφανίστηκαν ελάχιστα στους συνδυασμούς τους. Επιπλέον βρέθηκε επικράτηση των *απλών εναλλαγών σειράς* στις εναλλαγές σειράς, επικράτηση των *συμπράξεων προς το κέντρο* και των *ολοκληρωμένων συμπράξεων* στις συμπτώσεις δράσης, απουσία σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 ως προς τις εναλλαγές σειράς και τις υποκατηγορίες της και ως προς τις συμπτώσεις δράσης και τις υποκατηγορίες της. Βρέθηκε ακόμα απουσία επίδρασης του φύλου των ενηλίκων στις Ομάδες 1 και 2 στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης στις εναλλαγές σειράς, και στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης στις συμπτώσεις δράσης. Η εμφάνιση των τριών μορφών αλληλεπίδρασης μέσα στις οποίες εμφανίζεται η μίμηση δείχνει την ποικιλία της διυποκειμενικής επικοινωνίας και το ρόλο των συγκινήσεων που προσδιορίζουν αφενός την εμφάνιση και αφετέρου την επικράτηση των μορφών αυτών. Στην *εναλλαγή σειράς* υπάρχει μία ήρεμη ετοιμότητα και μία απουσία βιασύνης στη μιμητική επικοινωνία (η σειρά μου-παύση-η σειρά σου) ενδεικτική της εξαρχής διαλογικής λειτουργίας του ανθρώπινου νου. Η επικράτηση τους πρώτους 10 μήνες της *απλής* εναλλαγής σειράς ίσως δηλώνει ότι είναι η βασική μορφή μιμητικής αλληλεπίδρασης, από την οποία μπορεί κάποιες στιγμές έντονης ευχαρίστησης και ενδιαφέροντος να αναδυθούν οι διπλές, οι τριπλές ή και οι πολλαπλές εναλλαγές σειράς. Αν και σε μικρότερη συχνότητα από τις εναλλαγές σειράς, οι εξαρχής λειτουργικές *συμπτώσεις δράσεις* δηλώνουν μία μεγαλύτερη ετοιμότητα, μία βιασύνη

εκ μέρους του μιμητή να προχωρήσει στη μίμηση του προτύπου, χωρίς αυτό να έχει τελειώσει τη δράση του – χωρίς παύση. Οι 5 υποκατηγορίες της σύμπτωσης δράσης δείχνουν τη διακύμανση αυτής καθαυτής της ετοιμότητας και της βιασύνης, ενώ η επικράτηση των συμπράξεων προς το κέντρο (30%) και των ολοκληρωμένων συμπράξεων (28%) δείχνουν το είδος της διακύμανσης και τους συντονισμούς των συντρόφων. Η χαμηλή συχνότητα των *συνδυασμών* των δύο παραπάνω δομών αλληλεπίδρασης, μπορεί να δείχνει ότι οι σύντροφοι δεν τις προτιμούν, διότι δρουν διασπαστικά στην επικοινωνία.

Το πρότυπο της επικράτησης των εναλλαγών σειράς έναντι των συμπτώσεων δράσης και των συνδυασμών τους παραμένει σταθερό στο σύνολο των δεδομένων, ενώ διαχρονικά παραμένει *εν μέρει σταθερό* (απουσία επίδρασης της ηλικίας και απουσία επίδρασης του φύλου των ενηλίκων στις πορείες ανάπτυξης της μίμησης στις εναλλαγές σειράς και στις συμπτώσεις δράσης μεταξύ των 2 Ομάδων) και *εν μέρει αναπτυσσόμενο* με: α) μία αύξηση στους 8 με 10 μήνες της μίμησης στις εναλλαγές σειράς, ως μία αναπτυξιακή παγίωση της επικρατούσας μορφής των δομών αλληλεπίδρασης του βρέφους με τους παππούδες και με τις γιαγιάδες, και β) μία αύξηση στους 4 με 7,5 μήνες (περίοδος των παιχνιδιών) της μίμησης στις συμπτώσεις δράσης μόνο στα ζεύγη βρεφών-γιαγιάδων. Τα βρέφη νιώθοντας πιθανόν κάπως πιο άνετα με τις γιαγιάδες (παρά με τους παππούδες, βλ. παραπάνω) βιώνουν αυξημένη ετοιμότητα και βιασύνη να τις μιμηθούν σε συμπτώσεις δράσης, ειδικά στους 4 με 7,5 μήνες, την περίοδο των παιχνιδιών, όπου ταυτόχρονα αυξάνονται η βρεφική μίμηση και η ευχαρίστηση.

Τα είδη της μίμησης: Στη μελέτη μας χωρίς διαφορά μεταξύ των 2 Ομάδων βρέθηκαν 5 είδη και 23 υπο-είδη μίμησης, δηλαδή οι σύντροφοι χρησιμοποίησαν κάθε διαθέσιμο φωνητικό-κινητικό τρόπο στο μιμητικό τους μοίρασμα καθιστώντας το ποικίλο, ενδιαφέρον και προκλητικό. Στις 2 Ομάδες επικράτησαν οι φωνητικές μιμήσεις έναντι της μίμησης των κινήσεων του σώματος, των εκφράσεων του προσώπου, των μη λεκτικών ήχων και των συνδυασμών. Συνολικά επικράτησε η ηχηρή φωνητική μίμηση (57%) της σιωπηρής κινητικής μίμησης (43%).

Στις *φωνητικές μιμήσεις* (47%) και των 2 Ομάδων, συνολικά και διαχρονικά, επικράτησε η μίμηση των φωνηέντων, εύρημα που υποστηρίζει αφενός την άποψη του Δαρβίνου (Darwin, 1872) ότι τα φωνητικά όργανα είναι οι βασικοί φορείς έκφρασης των συγκινήσεων και ότι τα φωνήεντα είναι οι βασικοί εκφραστές της ευχαρίστησης και αφετέρου την υπόθεση του Kugiumutzakis (1993) ότι κυρίως τα

φωνήεντα φέρουν το φορτίο των θετικών και αρνητικών συγκινησιακών εκφράσεων που παρατηρούνται στη μίμηση κατά τη βρεφική ηλικία. Στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-παππούδων υπάρχει αυξημένη μίμηση φωνηέντων και στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-γιαγιάδων υπάρχει αυξημένη μίμηση του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων, πιθανόν διότι οι πιο έμπειρες και πιο άνετες στην επικοινωνία με το βρέφος γιαγιάδες, περισσότερο από τους παππούδες, ωθούν τα βρέφη από το επικρατούν πραγματικό επίπεδο ανάπτυξης (μίμηση των φωνηέντων) στο εν μέρει αναδυόμενο και εν μέρει κατακτηθέν δυνητικό επίπεδο ανάπτυξης (Vygotsky, 1962, 1978), δηλαδή, στη μίμηση του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων, ενώ οι παππούδες μένουν οι ίδιοι και «παρασύρουν» τα βρέφη περισσότερο στη μίμηση των φωνηέντων, λειτουργώντας λόγω λιγότερης πείρας, αμηχανίας και πιθανού άγχους στο πραγματικό επίπεδο ανάπτυξης της μίμησης. Στους 8 με 10 μήνες μειώνεται η μίμηση των φωνηέντων και αυξάνεται η μίμηση του συνδυασμού φωνηέντων-συμφώνων, διότι η φωνολογική ανάπτυξη προχωρεί και τα φωνήεντα συνεχώς και αυξητικά συνδυάζονται με τα σύμφωνα, για να παράγουν προς το τέλος της περιόδου της δευτερογενούς διωποκειμενικότητας (Trevarthen, 1977) τις πρώτες λέξεις.

Στη μελέτη μας χωρίς διαφορά μεταξύ των 2 Ομάδων συνολικά και διαχρονικά μετά τις φωνητικές μιμήσεις ακολούθησε σε συχνότητα η *μίμηση των κινήσεων του σώματος* (30%) και από αυτές επικράτησε η *μίμηση των κινήσεων των χεριών*. Το πρότυπο αυτό παραμένει σταθερό κι η ευρεθείσα αύξηση μεταξύ 4 και 7,5 μηνών συμπίπτει με την ανάπτυξη που παρατηρείται κατά την περίοδο των παιχνιδιών (4-8 μήνες), ειδικά με την ανάπτυξη του πιο επιτήδειου κινητικού ελέγχου και των αντιληπτικο-κινητικών συντονισμών, καθώς και με την αύξηση της μίμησης και της ευχαρίστησης που τη συνοδεύει.

Στις *μιμήσεις των εκφράσεων του προσώπου* (13%) και στις 2 Ομάδες επικράτησε η μίμηση του ανοίγματος του στόματος (79%) – πρόκειται για σιωπηρές μιμήσεις που συμβάλλουν στην ποικιλία της μιμητικής επικοινωνίας και συνιστούν οντογενετικά το πρώτο σε ανάδυση είδος μίμησης. Οι μιμήσεις των εκφράσεων του προσώπου έχουν φθίνουσα γραμμική πορεία και συγκριτικά με τα ζεύγη βρεφών-γιαγιάδων, τα ζεύγη-βρεφών παππούδων χρησιμοποίησαν στους 2 με 3,5 μήνες περισσότερο τη μίμηση των εκφράσεων του προσώπου, διότι πιθανόν οι παππούδες προτίμησαν να επικεντρωθούν στη μίμηση του πραγματικού επιπέδου ανάπτυξης των βρεφών, ενώ οι γιαγιάδες είχαν την τάση να «εργάζονται» μιμητικά στο πραγματικό και στο δυνητικό επίπεδο ανάπτυξης του βρέφους, όπως είδαμε παραπάνω.

Στη μελέτη μας χωρίς διαφορά μεταξύ των 2 Ομάδων συνολικά και διαχρονικά μετά τις μιμήσεις των εκφράσεων του προσώπου ακολούθησε σε συχνότητα η *μίμηση των μη λεκτικών ήχων* (5%) από τις οποίες επικράτησαν η *μίμηση των διαφόρων/άλλων ήχων* και η *μίμηση του φταρνίσματος* και του *χασμουρητού*. Παρά την ασυμφωνία των μελετών ως προς τα ποσοστά εμφάνισης της *μίμησης των μη λεκτικών ήχων* και της *μίμησης των διαφόρων/άλλων ήχων*, οι μιμήσεις του είδους αυτού είναι παρούσες, εμπλουτίζουν τη μιμητική επικοινωνία (αυθόρμητες μιμήσεις φταρνίσματος, χασμουρητού, βηξίματος, λόξυγκα, κλάματος και κλαυθμυρισμών) με τη *μίμηση των διαφόρων/άλλων, απροσδιόριστων ήχων* να δείχνει ότι κατά το πρώτο έτος η *μίμηση* υπηρετεί με κάθε δυνατό εκφερόμενο ήχο την επικοινωνία γονέα-βρέφους.

Τέλος σε ίδια συχνότητα με τη *μίμηση των μη λεκτικών ήχων* και χωρίς διαφορά μεταξύ των 2 Ομάδων εμφανίστηκε και η *μίμηση των συνδυασμών* (5%), στην οποία επικράτησε η *μίμηση του συνδυασμού μίμησης φωνητικής και εκφράσεων προσώπου* (70%). Πρόκειται για ένα είδος μίμησης που απαιτεί προσπάθεια εκ μέρους των βρεφών, εξαρτάται από τα επίπεδα ανάπτυξης των επί μέρους συνδυαζόμενων συστημάτων και δείχνει ότι οι σύντροφοι δεν αρκούνται στις απλές, αλλά ορισμένες φορές επιχειρούν πιο σύνθετες μιμήσεις καθιστώντας την επικοινωνία τους πιο προκλητική και πιο ενδιαφέρουσα.

Οι διάρκειες της μίμησης: τα ευρήματα της μελέτης μας έδειξαν απουσία στατιστικών σημαντικών διαφορών μεταξύ των Ομάδων 1 και 2 στις συνολικές μέσες διάρκειες μίμησης στη σύμπτωση δράσης και στην απλή εναλλαγή σειράς, στην οποία μεταξύ των 2 Ομάδων δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στις μέσες διάρκειες του μοντέλου, της παύσης και του μιμητή. Η διάρκεια της μίμησης είναι εξαιρετικά σύντομη και εξαρτάται από τη δομή της αλληλεπίδρασης μέσα στην οποία λαμβάνει χώρα, με τις μέσες διάρκειες μίμησης στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-παππούδων και βρεφών-γιαγιάδων στις 2 δομές αλληλεπίδρασης να κυμαίνονται σε μία χρονική ζώνη 3,4 έως 5,66 δευτερολέπτων. Για 5 συγκεκριμένους λόγους (βλ. παραπάνω) δεν μπορούμε να δεχτούμε ότι οι διάρκειες της μίμησης κατά τον πρώτο βρεφικό χρόνο ενισχύουν την υπόθεση ότι η μίμηση (όπως ο βρεφικός ρυθμός) λαμβάνει χώρα στη «ζώνη του ψυχολογικού παρόντος» που εισηγήθηκε ο Trevarthen (2007). Η θέση μας είναι ότι η μίμηση στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-παππούδων και βρεφών-γιαγιάδων μπορεί να κυμανθεί και στις 3 χρονικές ζώνες που εισηγείται ο Trevarthen και σε

ορισμένες περιπτώσεις να ξεπεράσει σε εύρος τα χρονικά τους όρια, με πιθανή μέση διάρκεια τα 2 έως 10 δευτερόλεπτα, αν η γενίκευση μάλλον είναι πρόωρη.

Όπως είδαμε στο Πρώτο Κεφάλαιο της εργασίας, οι σχέσεις των εγγονιών με τους παππούδες και τις γιαγιάδες μεταβάλλονται στον οντογενετικό χρόνο, εξαρτώνται από μία πλειάδα παραγόντων και μπορεί να είναι βασικές στη ζωή όλων, ειδικά των παιδιών. Είδαμε ότι ο ρόλος των παππούδων και των γιαγιάδων μπορεί να είναι άμεσος ή έμμεσος, ανάλογα με τις σχέσεις που έχουν οι ηλικιωμένοι με τα παιδιά τους και ανάλογα με το βαθμό συμμετοχής τους στην ανατροφή των εγγονιών. Η συχνότητα της επαφής των παππούδων και των γιαγιάδων με τα εγγόνια εξαρτάται και από άλλους παράγοντες, όπως η γεωγραφική απόσταση, ο αριθμός των εγγονιών, το φύλο των εγγονιών και των ηλικιωμένων, η καταγωγή και η οικογενειακή κατάσταση των παππούδων και των γιαγιάδων, η υγεία τους, κ.ά. Οι έρευνες έχουν δείξει ότι τα εγγόνια κατά τη βρεφική και τη νηπιακή ηλικία επικοινωνούν περισσότερο και ανατρέφονται συχνότερα από τις γιαγιάδες, ενώ οι παππούδες συμμετέχουν περισσότερο στην ανατροφή, όταν τα εγγόνια τους είναι στην παιδική ηλικία - οι γιαγιάδες δρουν ανατροφικά περισσότερο μέσα και οι παππούδες περισσότερο έξω από το σπίτι. Οι παππούδες δηλώνουν περισσότερη αδυναμία και άγχος να επηρεάσουν τις επιλογές, τις πράξεις και τα συναισθήματα των εγγονιών τους συγκριτικά με τις γιαγιάδες, οι οποίες φαίνονται πιο ψύχραιμες, έχουν μια πιο θετική στάση για το νέο ρόλο τους, από τον οποίο αντλούν περισσότερη ευχαρίστηση από ό,τι οι παππούδες. Στο σύγχρονο κόσμο οι γιαγιάδες στηρίζουν συναισθηματικά τις έφηβες κόρες τους που έχουν βρέφη και οι παππούδες συμβάλλουν αφενός οικονομικά στην ανάπτυξη των βρεφών και αφετέρου ψυχολογικά προσφέροντας με την παρουσία τους μία αίσθηση οικογενειακής πληρότητας – ειδικά όταν ο πατέρας του παιδιού είναι απών (η περίπτωση της επίσημης κηδεμονίας των εγγονιών από τους παππούδες και τις γιαγιάδες). Επιπλέον, οι παππούδες συχνά νιώθουν ως χρέος τους τη μεταφορά συγκεκριμένων οικογενειακών, θρησκευτικών και κοινωνικών αξιών στα εγγόνια τους. Νήπια και παιδιά δηλώνουν ότι «προτιμούν» τους παππούδες και τις γιαγιάδες, επειδή τους ικανοποιούν περισσότερες επιθυμίες και είναι πιο ανεκτικοί, αστείοι, στοργικοί, έμπιστοι, καλοί σύντροφοι στα παιχνίδια και πιο έμπειροι στην ανατροφή των παιδιών από ό,τι οι γονείς. Η επαφή με τους παππούδες και τις γιαγιάδες βοηθά στην ανάπτυξη της εφηβικής ταυτότητας, συνδράμει στην επίλυση των εφηβικών κρίσεων, οδηγεί στη μετάδοση πολιτισμικών στοιχείων και οικογενειακών ιστοριών και

αμβλύνει τις εντάσεις με τους γονείς. Στα φοιτητικά χρόνια τα εγγόνια κρίνουν σημαντικούς για τη ζωή τους τους παππούδες και τις γιαγιάδες, χαρακτηρίζοντάς τους ως φορείς συναισθηματικής σταθερότητας, συμβουλευτικής υποστήριξης και ως διακριτικούς συντρόφους. Οι υποχρεώσεις της ενήλικης ζωής δε φαίνεται να μειώνουν τον συναισθηματικό δεσμό που βιώνουν τα εγγόνια με τους παππούδες και τις γιαγιάδες.

Οι λίγες αναπτυξιακές έρευνες που έχουν επικεντρωθεί στις σχέσεις βρεφών-γιαγιάδων και οι ελάχιστες που έχουν εστιασθεί στις σχέσεις βρεφών-παππούδων δείχνουν ότι οι γιαγιάδες μπορεί να είναι ασφαλείς μορφές προσκόλλησης, ότι σε σύγκριση με τους γονείς, οι γιαγιάδες και οι παππούδες είναι εξίσου αποτελεσματικοί σύντροφοι στην αλληλεπίδραση με τα βρέφη (ηλικίας 7 μηνών), ότι είναι λιγότερο επικοινωνιακοί, αλλά περισσότερο ευγενικοί από τους γονείς και νιώθουν περισσότερη ευχαρίστηση από την επαφή με τα εγγόνια τους (διότι δεν έχουν αυτοί, αλλά οι γονείς την ευθύνη της ανατροφής).

Οι παραπάνω έρευνες (βλ. παραπάνω Πρώτο Κεφάλαιο) έχουν συμβάλει τα μέγιστα στο να τεκμηριώσουν την άποψη ότι και οι παππούδες, εκτός από τους γονείς και τις γιαγιάδες, μπορεί να είναι Σημαντικοί Άλλοι για τα αναπτυσσόμενα εγγόνια τους.

Είδαμε επίσης στο Πρώτο Κεφάλαιο ότι στο ερώτημα τί μεταφέρεται από την πρώτη (γιαγιάδες και παππούδες) στη δεύτερη (γονείς) και στην τρίτη (εγγόνια) γενιά έχουν δοθεί αρκετές απαντήσεις - έχει προταθεί ότι αυτό που μεταφέρεται είναι είτε η «οικογενειακή αλληλεγγύη», είτε η ανατροφική πρακτική μέσω σχημάτων προσκόλλησης ή μέσω μίμησης, είτε αυτούσια η αγάπη και η τρυφερότητα, είτε η άμεση ή έμμεση επίδραση της γιαγιάς στο βρέφος μέσω των εμπειριών ή των ταυτίσεων ή των φαντασιώσεων της μητέρας. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι οι αναπαραστάσεις που έχει αναπτύξει η μητέρα από το ανατροφικό πρότυπο της γιαγιάς παρουσιάζονται με τη μορφή των φαντασιώσεων και επιδρούν στην διυποκειμενική επικοινωνία μητέρας-βρέφους, χωρίς όμως η διυποκειμενική επικοινωνία να εξαντλείται στις μητρικές φαντασιώσεις, διότι παράγοντες άλλοι, εξωτερικοί (πολιτισμικοί, κοινωνικοί, οικονομικοί, κ.λπ) και εσωτερικοί (επίπεδα ωρίμανσης του βρέφους και των συντρόφων τους, ποιότητα της σχέσης, κ.λπ), καθώς αυτή καθαυτή η άμεση επικοινωνία βρέφους-Σημαντικού Άλλου συμβάλλουν στην πορεία της σχέσης τους και γίνονται φορείς μεταφοράς εμπειρίας και νοήματος σε

διαπροσωπικό και διαγενεαλογικό επίπεδο - η θέση των Κουγιουμουτζάκη και Τσούρτου (1999).

Επισημάναμε στη Συζήτηση του Πρώτου Κεφαλαίου ότι η ενδιαφέρουσα ψυχαναλυτική θέση για το τί μεταφέρεται διαγενεαλογικά αφενός βασίζεται κυρίως σε κλινικά δείγματα, τα συμπεράσματα των οποίων δύσκολα μπορούν να γενικευθούν σε μη κλινικούς πληθυσμούς και αφετέρου ότι στον πυρήνα της υπάρχει η ιδέα της *έμμεσης επίδρασης της γιαγιάς στα εγγόνια μέσω των αναπαραστάσεων της μητέρας*. Επισημάναμε, επίσης, την απουσία αναπτυξιακών, νατουραλιστικών και διαχρονικών μελετών πάνω στις *άμεσες αλληλεπιδράσεις γιαγιάς-βρέφους και παππού-βρέφους* και ότι αυτό το ερευνητικό κενό προσπάθησε να καλύψει, εν μέρει, η παρούσα μελέτη.

Η παρούσα έρευνα, συγκρίνοντας στο σύνολο των δεδομένων και διαχρονικά τα αποτελέσματα των 2 Ομάδων του δείγματος και επιπλέον συγκρίνοντας τα δικά μας ευρήματα με αντίστοιχα των σχετικών διαχρονικών, νατουραλιστικών μελετών, έδειξε ότι αν η συχνότητα της επαφής του παππού και της γιαγιάς με το βρέφος είναι ίδια, σταθερή και συστηματική, τότε *δεν υπάρχουν* πολλές, στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τη συχνότητα, την κατεύθυνση, τα είδη, τις δομές αλληλεπίδρασης, τις διάρκειες της μίμησης, τις συγκινήσεις πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μίμηση και τις επικοινωνιακές και τις μη επικοινωνιακές συμπεριφορές πριν και μετά τη μίμηση, αφενός ανάμεσα στην *άμεση, διυποκειμενική αλληλεπίδραση βρεφών-παππούδων και βρεφών-γιαγιάδων* και αφετέρου στην αλληλεπίδραση των παραπάνω και των βρεφών με τους γονείς τους. Η παρούσα μελέτη πρόσθεσε το εύρημα των μετα-μιμητικών σχολίων των ενηλίκων.

Η εμπειρική υποστήριξη των 3 υποθέσεων της έρευνας δείχνει ότι όχι μόνο οι γονείς και οι (μητρικές) γιαγιάδες, αλλά και οι λησμονημένοι από τη βρεφική έρευνα (μητρικοί) παππούδες είναι εξίσου ικανοί επικοινωνιακοί σύντροφοι των βρεφών στα κοινά μιμητικά τους παιχνίδια, με την προϋπόθεση ότι η συχνότητα της επαφής τους με το βρέφος-εγγονάκι τους είναι σταθερή, συστηματική και «ίδια» με εκείνη των γιαγιάδων – το «ίδια», εκτός από τη συχνότητα της επαφής, αναφέρεται στις ομοιότητες, αλλά και στις διαφορές που επισημάναμε σχετικά με τη διαφορά εμπειρίας και άνεσης των γιαγιάδων και των παππούδων, όταν αλληλεπιδρούν με τα βρέφη-εγγονάκια τους, παρόλο που και μεταξύ των παππούδων ως χωριστών προσώπων υπάρχουν ατομικές διαφορές, πράγμα που ισχύει για τις γιαγιάδες και για τα αναπτυσσόμενα βρέφη.

Η παρούσα κατάσταση του υπό μελέτη ερευνητικού πεδίου δεν επιτρέπει μία βιαστική γενίκευση των ευρημάτων και φυσικά της ερμηνείας μας, αφενός λόγω του σχετικά μικρού δείγματος της μελέτης μας (N=48 υποκείμενα - 16 μητρικοί παππούδες, 16 μητρικές γιαγιάδες και 16 βρέφη) και αφετέρου λόγω του ότι *δύο* μόνο *διαχρονικές* μελέτες έχουν διερευνήσει τη μίμηση σε ζεύγη βρεφών-γιαγιάδων (N=48, Βιταλάκη, 2002) και σε ζεύγη δίδυμων ΔΖ βρεφών με γονείς, γιαγιάδες και παππούδες (N=8, Μαρκοδημητράκη, 2003). Στο βαθμό που γνωρίζουμε (βλ. παραπάνω υποκεφ. 1.5) οι *συγχρονικές* μελέτες που έχουν διερευνήσει τις σχέσεις βρεφών-γιαγιάδων είναι 4 και οι *συγχρονικές* μελέτες που έχουν διερευνήσει τις σχέσεις βρεφών-γιαγιάδων και βρεφών παππούδων είναι 2. Μόνη λύση για την περαιτέρω κατανόηση των σχέσεων βρεφών-παππούδων είναι η συνέχιση της έρευνας.

Είδαμε τέλος ότι η έννοια του μοιράσματος υπάρχει στον πυρήνα αρκετών σύγχρονων αναπτυξιακών θεωριών σχετικών με την ηθική ανάπτυξη (Gielen & Markoulis, 2001), με την ανάδυση και την ανάπτυξη του εαυτού μέσα στην κουλτούρα (Bruner, 2004, 2008), με το θεμελιακό ρόλο της διυποκειμενικότητας στην ανθρώπινη ανάπτυξη (Trevarthen, 1977, 2007), με την πρωτογενή λειτουργία του μοιράσματος στην εμφάνιση της ζωής, στην οντογένεση και στον πολιτισμό (Κουγιουμουτζάκης, 2002, 2007, 2008, σε προετοιμασία), αλλά και με τη λεκτική ή τη σιωπηρή εμφανισή του στις ψυχοθεραπείες (Stern, 1985), με το μοίρασμα κοινών στο είδος μας γενετικών και επιγενετικών μηχανισμών ανάπτυξης (Bezevegis, 1997· Trevarthen, 1986) και, όπως πρόσφατα βρέθηκε, με το μοίρασμα κοινών «καθρεπτικών συστημάτων» στον εγκέφαλο των εκτελεστών και των παρατηρητών μίας πράξης, αλλά και στον εγκέφαλο του μιμητή και του προτύπου μίμησης (βλ. σχ. Κουγιουμουτζάκης, 2007).

Η παρούσα εργασία μαζί με τις συγκρίσιμες σχετικές νατουραλιστικές μελέτες, δείχνει τι ακριβώς μοιράζονται κατά το πρώτο έτος στη μίμηση τα βρέφη όταν επικοινωνούν με τους Σημαντικούς Άλλους και ότι, όταν η συχνότητα επαφής των τελευταίων με τα βρέφη είναι συστηματική και διαρκής, τα μιμητικά μοιράσματα εμφανίζουν πολλές ομοιότητες, δηλωτικές του νοήματος στο βρεφικό νου του Σημαντικού Άλλου. Η μίμηση υπηρετεί πολλούς «αφέντες» στη διάρκεια

της εξέλιξης του είδους και στη διάρκεια του ανθρώπινου βίου¹⁴ - υπηρετεί μεταξύ των άλλων την επικοινωνία των βρεφών με τις γιαγιάδες και τους παππούδες τους, μία επικοινωνία που, αν πορευτεί απρόσκοπτα, εξελίσσεται σε σχέση ζωής, σε μία ουσιαστική μαθητεία, σε ένα Σχολείο αμοιβαίας μεταφοράς εμπειρίας, νοήματος, γνώσης, πολιτιστικών αγαθών, ηθικών προτύπων, στάσεων ζωής, προσδοκιών και ονείρων – σε μία μιμητική επικοινωνία που τον πρώτο χρόνο οι σύντροφοι αυθόρμητα θα μοιραστούν απλές, μικρές, αλλά λειτουργικές φωνητικο-κινητικές συμπεριφορές, σωστό μάντεμα απλών προθέσεων και απλές θετικές συγκινήσεις. Ένα εξ αρχής Σχολείο διυποκειμενικής συντροφικότητας που φανερώνει ότι οι σύντροφοι μοιράζονται έναν εξ αρχής διαλογικό νου

«...νου αναζητητή άλλων νόων που ψάχνει κοινωνικές και συγκινησιακές επαφές με νόημα, έναν νου που επίμονα ζητά να πετάξει πέρα από το δέρμα, για να συναντήσει το φάρμακο και το φαρμάκι του – τον συνάνθρωπο» (Κουγιουμουτζάκης, 2007, σελ. 246).

Αργότερα η μίμηση, στη ζωή του νηπίου, του παιδιού και του εφήβου μπορεί να καταστεί δημιουργική και επινοητική ή να οδηγήσει στον κομπορμισμό, προκειμένου να γίνει π.χ. ένα «έξυπνο εξάρτημα του σύγχρονου κόσμου». Σε αυτά τα «Σχολεία» - θεσμικά και μη θεσμικά – μπορεί να υπάρξουν διυποκειμενικά μοιράσματα και, για να συμβεί αυτό, οι «δάσκαλοι», οι κάθε είδους δάσκαλοι θα πρέπει να κάνουν το κρίσιμο βήμα – να δουν τον κόσμο μέσα από τα μάτια των παιδιών-μαθητών, όπως κάνουν αυθόρμητα οι γονείς, οι γιαγιάδες κι οι παππούδες, όταν επικοινωνούν με τα βρέφη που τα εμπιστεύονται ως συντρόφους και αυτά αποδεικνύονται πράγματι σύντροφοι. Στα «Σχολεία» αυτά οι γιαγιάδες και παππούδες είναι δάσκαλοι και μαθητές των βρεφών και τα βρέφη μαθητές και δάσκαλοι των ηλικιωμένων. Πρόκειται για σχολεία-πρότυπα των θεσμοθετημένων σύγχρονων σχολείων (Νηπιαγωγείο, Δημοτικό, Γυμνάσιο, Λύκειο, Πανεπιστήμιο). Ας κλείσουμε την εργασία με τη σχετική άποψη του Trevarthen, την οποία εκφώνησε σε Συμπόσιο που διοργάνωσε το Εργαστήριό μας, τιμώντας ένα μεγάλο ψυχολόγο και δάσκαλο, τον Jerome Bruner, το 2002. Ο τίτλος του Συμποσίου ήταν «We Share, therefore We Are: On Humvn Development, Education and Culture». Μεταξύ των άλλων, ο Trevarthen είπε:

¹⁴ «Η μίμηση υπηρετεί την επικοινωνία, τη μάθηση, την ταύτιση· τη γλωσσική, νοητική, κοινωνική και συναισθηματική ανάπτυξη· τη φαντασία, την ενσυναίσθηση, την τέχνη, τη συμπάθεια, τον πολιτισμό, τις επί μέρους κοινότητες, τη συνοχή μιας ομάδας, την ατομική αίσθηση του ανήκειν, το καμουφλάζ, τη μόδα, τον κομπορμισμό, την κοροϊδία, το χιούμορ, το αστείο...» (Κουγιουμουτζάκης, 2007, σελ. 250-251)

«...Η κουλτούρα και η νοημοσύνη αναπτύσσονται μέσα στην ανθρώπινη οικειότητα, μέσα στη συντροφιά δασκάλων και μαθητών οποιασδήποτε ηλικίας, που συναντούνται για να μοιραστούν την περιπέτεια και την ανακάλυψη... Δυο ωραίες ελληνικές λέξεις, με βαθιά συνήχηση νοήματος, ο «ενθουσιασμός» και η «συμπάθεια», ορίζουν αυτόν τον τρόπο ύπαρξης, σε έναν κοινωνικά δημιουργημένο κόσμο και αποδίδουν τη ζωτική συνεισφορά του μικρού παιδιού στον κόσμο αυτό... Ο Jerome Bruner ήταν που με δίδαξε ότι χρειάζεται να αναποδογυρίσουμε τη θεωρία της εκπαίδευσης και με αυθεντικότητα, φαντασία και επιστημονική αυστηρότητα να ψάξουμε πώς τα μικρά παιδιά αρχίζουν να γίνονται ευφυή ακριβώς με τους τρόπους που εμείς οι ίδιοι προσδοκούμε. Δηλαδή, να διερευνήσουμε τι συνεισφέρει το παιδί στην πολιτιστική μάθηση και όχι ο πολιτισμός στο παιδί. Σήμερα βλέπω την έρευνά μου πάνω στην επικοινωνία της διδασκαλίας και της μάθησης, όχι της εκπαίδευσης, ως έναν τρόπο απελευθέρωσης μας από την επικίνδυνη πίστη στα εκπαιδευτικά προγράμματα που σκοποθετούν την ενστάλαξη τυποποιημένων προσόντων, ως έναν τρόπο απελευθέρωσης και από τα ψυχομετρικά μοντέλα αποτίμησης των μαθητών. Η κατανόηση αυτού του γεγονότος με οδήγησε στη μελέτη των σκέψεων κάποιων παιδαγωγών που πλησιάζουν τους μικρούς μαθητές, βλέποντάς τους ως πηγή του ποταμού της γνώσης. Έτσι ο Ηράκλειτος ήξερε τι έκανε, όταν αρνήθηκε μια κλήτευση συμμετοχής σε μια ομάδα διαμόρφωσης των νόμων της πόλης. Είπε ότι είχε να κάνει κάτι «πιο σπουδαίο» – έπαιζε στα σκαλοπάτια του ναού με τα παιδιά.

Η γνώση, η σκέψη και η ευφυής πράξη είναι πράγματα που κάνουμε από φυσικού μας... Αναπτύσσονται σε μια επικοινωνία εμπλουτισμένη με συγκινήσεις – είναι συναισθήματα για τις πράξεις της γνώσης, που λαμβάνει χώρα μέσα στην συντροφικότητα.

Σήμερα, τα μεγάλα και θαυμάσια επιτεύγματα του Δυτικού Πολιτισμού – η πολιτική, η τεχνολογία, οι τέχνες, η βιομηχανία, η λογοτεχνία, η επιστήμη και η τυπική φιλοσοφική σκέψη ή λογική, όλα αυτά που η ιδιαίτερη ευρωπαϊκή μας ιστορία μάς λέει ότι ξεκίνησαν από τις λαμπρές φιλοδοξίες ενός μικρού Αθηναϊκού κράτους – φαίνεται ότι μας ντύνουν με ρούχα τεχνητά και γεννούν μια υποχρέωση στους νέους να επιτύχουν στον ανταγωνισμό μέσω της μάθησης, να προσέχουν τι λένε οι δάσκαλοί τους και να προσπαθούν να θυμούνται. Ένας νέος άνθρωπος πρέπει να μάθει τόσα πολλά για να γίνει ένα έξυπνο εξάρτημα του σύγχρονου κόσμου - να γίνει ένας υπεύθυνος ή ένας «πολιτισμένος» και ικανός για απασχόληση πολίτης, να εκπαιδευτεί...

Η επιστήμη του νου χρειάζεται να ξαναβρεί την πίστη στη φυσική, αυθόρμητη ανάπτυξη, που λαμβάνει χώρα μέσα σε σχέσεις, να ξαναβρεί την πίστη στην συνείδηση, στη σκέψη και στην επικοινωνία. Για να συμβεί αυτό, χρειαζόμαστε ως απαραίτητο οδηγό την συμπεριφορά του μικρού παιδιού.

Οι μεγαλύτεροι - γονείς, αδέρφια και οι πολλών ειδών δάσκαλοι - αντιδρούν με έναν φυσικό τρόπο στη ζωντάνια και στην ετοιμότητα των βρεφών και των νηπίων για κατανόηση. Νιώθουν ότι θέλουν να τα βοηθήσουν και μαθαίνουν πώς να το κάνουν από τα ίδια το παιδιά. Κάθε φορά που παρακολουθώ μια συνάντηση νηπιαγωγών και δασκάλων, προσώπων που έχουν αφιερώσει τη ζωή τους στο μίρασμα της μάθησης,

εν μέρει μέσω παιχνιδιού και εν μέρει παραβιάζοντας τα όρια γνώσης, σκέψης και δράσης με επικίνδυνα περιπετειώδεις τρόπους, εντυπωσιάζομαι από την ευαισθησία τους και την εξάρτησή τους από τη διαισθητική παρώθηση, το ψάξιμο, τη σκέψη και την ικανότητα μοιράσματος. Βλέπω άνδρες και γυναίκες να ξαναγίνονται παιδιά με το να μιμούνται τους μαθητές τους, παρωθούμενοι να παίξουν μερικές φορές με τρόπους που δημιουργούν σύγχυση στους μικρότερους από αυτούς σε ηλικία και λιγότερο εκφραστικούς διευθυντές τους...» (Trevarthen, 2002, στο Κουγιουμουτζάκης και συν., 2007, σελ. 513-516).

6.6. Προτάσεις για τη συνέχιση της έρευνας

Αν και κάποιος μπορεί να δημιουργήσει έναν κατάλογο με τα πολλά κενά γνώσης και τα σημεία ασυμφωνίας μεταξύ των ερευνητών της μίμησης κατά τη βρεφική ηλικία (βλ. υποκεφ. 5.2 τη σύγκριση των ευρημάτων) και ειδικά πάνω στη μίμηση των βρεφών με τους παππούδες και τις γιαγιάδες (βλ. επίσης Βιταλάκη, 2002· Μαρκοδημητράκη, 2003), θα αρκεστούμε στην περιγραφή των ακόλουθων 5 υλοποιήσιμων ερευνητικών προτάσεων.

- 1). Επανάληψη της παρούσας μελέτης σε δείγμα βρεφών που επικοινωνούν μιμητικά με τους πατρικούς παππούδες και τις πατρικές γιαγιάδες.
- 2). Επανάληψη της παρούσας μελέτης σε *μεγαλύτερο* δείγμα βρεφών που επικοινωνούν μιμητικά με τους γονείς, με τις μητρικές και πατρικές γιαγιάδες και με τους μητρικούς και πατρικούς παππούδες, ώστε εκτός από τη σύγκριση γονέων με τους ηλικιωμένους (κατά γραμμή καταγωγής), να γίνουν επιπλέον συγκρίσεις και κατά το φύλο των βρεφών.
- 3). Επανάληψη της παρούσας μελέτης σε διαπολιτισμικό δείγμα.
- 4). Επανάληψη της παρούσας μελέτης σε ελληνικό δείγμα οικογενειών, με δυνατότητα σύγκρισης φτωχών και πλούσιων αστικών, μεσοαστικών και αγροτικών/κτηνοτροφικών οικογενειών, και
- 5). Επανάληψη της παρούσας μελέτης σε δείγμα βρεφών ηλικίας *12 έως 24 μηνών*, που επικοινωνούν μιμητικά με τους γονείς, με τις μητρικές και τις πατρικές γιαγιάδες και με τους μητρικούς και τους πατρικούς παππούδες.

Παράρτημα.

1. Αρχική επιστολή στους γονείς, στον παππού και στη γιαγιά.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ρέθυμνο, Κρήτη

Εργαστήριο Ψυχολογίας

Διευθυντής Εργαστηρίου Γιάννης Κουγιουμουτζάκης, Καθηγητής Ψυχολογίας

e-mail: gkugium@phl.uoc.gr, Τηλ.28310-77238 (γραφείο), 28310-77239

(εργαστήριο)

Αγαπητή κυρία και κύριε.....

Αγαπητή κυρία και κύριε.....

Ονομάζομαι Αναστασία Πρατικάκη και είμαι υποψήφια διδάκτωρ Αναπτυξιακής Ψυχολογίας. Η διδακτορική μου διατριβή εποπτεύεται από τον Καθηγητή Ψυχολογίας κ. Γιάννη Κουγιουμουτζάκη.

Ενδιαφέρομαι να μελετήσω τους τρόπους με τους οποίους παίζουν και αλληλεπιδρούν τα βρέφη με τους μητρικούς παππούδες και τις μητρικές γιαγιάδες, στο περιβάλλον του σπιτιού, από την 60^η μέρα μετά τη γέννηση μέχρι τον 10^ο μήνα. Πιο ειδικά θα διερευνήσω την ανάπτυξη των σχέσεων των μητρικών παππούδων και των μητρικών γιαγιάδων με τα βρέφη σε ένα περιορισμένο αριθμό οικογενειών που ζουν σε αστικές και αγροτικές περιοχές του νομού Ηρακλείου.

Αν αποφασίσετε (με τους γονείς σας) να συμμετέχουν στην έρευνα το βρέφος σας, οι μητρικοί παππούδες και οι μητρικές γιαγιάδες, θα έρθω στο σπίτι σας, σε χρόνο που εσείς θα καθορίσετε, όταν το βρέφος θα είναι περίπου 30 ημερών. Στην επίσκεψη αυτή θα γνωριστούμε, θα συναντήσω το βρέφος, τον παππού και τη γιαγιά και θα ρωτήσω μερικά πράγματα για την πορεία της εγκυμοσύνης, τη διαδικασία του τοκετού και τη μέχρι τότε εμπειρία του παππού και της γιαγιάς με το βρέφος. Στην επίσκεψη αυτή θα συμφωνήσουμε ποια ημέρα και ποια ώρα της εβδομάδας θα βόλευε εσάς, το βρέφος, τον παππού και τη γιαγιά να σας επισκέπτομαι, κάθε 15 ημέρες, από τον 2^ο μέχρι τον 10^ο μήνα.

Όταν το βρέφος θα είναι ηλικίας 60 ημερών θα έρθω στο σπίτι σας, στον προγραμματισμένο χρόνο, και με μία κάμερα θα καταγράψω 7 λεπτά φυσικής αλληλεπίδρασης παππού-βρέφους και 7 λεπτά φυσικής αλληλεπίδρασης γιαγιάς-βρέφους, σε χώρο που το βρέφος, η γιαγιά και ο παππούς προτιμούν. Κατά τη διάρκεια της εγγραφής, στον χώρο αυτό θα βρίσκεται μόνο το βρέφος, ο παππούς ή η γιαγιά και η ερευνήτρια. Αυτό θα επαναλαμβάνεται κάθε 15 ημέρες μέχρι το 10^ο μήνα.

Σας διαβεβαιώνω ότι το υλικό της έρευνας είναι εμπιστευτικό, θα χρησιμοποιηθεί μόνο για ερευνητικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς, χωρίς ποτέ να γίνει αναφορά στο ονοματεπώνυμο του βρέφους, στο δικό σας και σε εκείνο του παππού και της γιαγιάς. Μπορείτε να διακόψετε τη συμμετοχή σας στη μελέτη οποιαδήποτε στιγμή επιθυμείτε και το εγγεγραμμένο στις κασέτες ερευνητικό υλικό θα σας παραδοθεί αμέσως.

Αν έχετε απορίες μη διστάσετε να επικοινωνήσετε μαζί μου στο τηλέφωνο 2810-...

Σας ευχαριστώ για την κατανόηση και το ενδιαφέρον σας.

Με τιμή

Αναστασία Πρατικάκη

Υποψήφια Διδάκτωρ Αναπτυξιακής Ψυχολογίας.

2. Ευχαριστήρια επιστολή στους γονείς, στον παππού και στη γιαγιά.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ρέθυμνο, Κρήτη

Εργαστήριο Ψυχολογίας

Διευθυντής Εργαστηρίου: Γιάννης Κουγιουμουτζάκης, Καθηγητής Ψυχολογίας

e-mail: gkugiium@phl.uoc.gr, Τηλ.28310-77238 (γραφείο), 28310-77239

(εργαστήριο)

Αγαπητή κυρία και κύριε.....

Αγαπητή κυρία και κύριε.....

Πλησιάζοντας στο τέλος της ερευνητικής μας προσπάθειας, ο επόπτης της διδακτορικής μου διατριβής Καθηγητής Αναπτυξιακής Ψυχολογίας κ. Γιάννης Κουγιουμουτζάκης και εγώ προσωπικά, θα θέλαμε να σας εκφράσουμε τις θερμές μας ευχαριστίες για τη συμμετοχή σας και τη συμμετοχή του βρέφους/εγγονιού σας στην έρευνα. Η συμμετοχή αυτή θα συμβάλλει στην πρόοδο της γνώσης για την ανθρώπινη ανάπτυξη και πιο ειδικά στην πρόοδο της γνώσης για την ανάπτυξη του βρέφους κατά τον πρώτο χρόνο της ζωής.

Γνωρίζουμε, μετά από τόσες επισκέψεις, πόσο πολύ αγαπάτε το παιδί/εγγόνι σας. Αν μας επιτρέπετε μία φιλική άποψη, θα σας λέγαμε: συνεχίστε να αφιερώνετε χρόνο, έγνοια και τρυφερότητα στο παιδί/εγγόνι σας και λάβετε σοβαρά υπόψη τα μηνύματά του/της, μηνύματα που όλοι οι γονείς, όλοι οι παππούδες και όλες οι γιαγιάδες μπορούν να καταλάβουν, όταν θεωρούν ότι το βρέφος τους είναι ένα πρόσωπο και όχι ένα «μωρό».

Μέχρι τους 24 μήνες το βρέφος σας είναι υπό την «εποπτεία» μας, γι' αυτό μη διστάσετε να μας τηλεφωνήσετε (2810-...) για θέματα ψυχολογικής ανάπτυξης του παιδιού/εγγονιού σας. Ο Καθηγητής κ. Κουγιουμουτζάκης και η υπογράφουσα είμαστε στη διάθεσή σας. Σας επαναλαμβάνουμε ότι το ερευνητικό υλικό είναι εμπιστευτικό και πουθενά και ποτέ δεν θα αναφερθεί το ονοματεπώνυμο του παιδιού, της γιαγιάς και του παππού. Όταν θα τελειώσει η μικρο- ανάλυση και η στατιστική ανάλυση των δεδομένων θα σας ενημερώσουμε για τα αποτελέσματα.

Σας ευχόμαστε να συνεχίσετε να έχετε μια χαρούμενη εμπειρία αλληλεπίδρασης με το παιδί/εγγόνι σας, στο οποίο ευχόμαστε μια υγιή και χαρούμενη ανάπτυξη.

Σας ευχαριστούμε από καρδιάς για την ανεκτίμητη βοήθειά σας στη μελέτη αυτή.

Με εκτίμηση

Αναστασία Πρατικάκη

Υποψήφια Διδάκτωρ Αναπτυξιακής Ψυχολογίας.

3. Πρωτόκολλο μικρο-ανάλυσης

1.ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ
1.1 Όνομα βρέφους
1.2 Φύλο βρέφους
1.3 Επάγγελμα παππού
1.4 Επάγγελμα γιαγιάς
1.5 Ηλικία παππού
1.6 Ηλικία γιαγιάς
1.7 Επάγγελμα Πατέρα
1.8 Επάγγελμα Μητέρας
1.9 Ηλικία Πατέρα
1.10 Ηλικία Μητέρας
1.11 Απόσταση σπιτιού παππού – γιαγιάς από το σπίτι του βρέφους
1.12 Αριθμός επισκέψεων παππού στο σπίτι του βρέφους κάθε εβδομάδα
1.13. Αριθμός επισκέψεων γιαγιάς στο σπίτι του βρέφους κάθε εβδομάδα
1.14 Ώρες επαφής παππού με το βρέφος κάθε εβδομάδα
1.15 Ώρες επαφής γιαγιάς με το βρέφος κάθε εβδομάδα

2. ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

- 2.1 Επικοινωνιακό επεισόδιο νούμερο.....
2.2 Ηλικία βρέφους σε μήνες.....

2.3 ΕΙΔΟΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ		
Παπούς – βρέφος	☐	
Γιαγιά – βρέφος	☐	Μοντέλο: Ενήλικος ☐
Κωδικοποίηση:		Βρέφος ☐
Αγόρι	= Α	
Κορίτσι	= Κ	
Παπούς	= Π	
Γιαγιά	= Γ	

3. ΠΡΟ-ΜΙΜΗΤΙΚΗ ΖΩΝΗ

3.1 Διάρκεια της προ-μιμητικής ζώνης..... (δευτερόλεπτα)

3.2 Είδος δραστηριότητας κατά την προ-μιμητική ζώνη:

- Επικοινωνιακή
Μη επικοινωνιακή

3.3 ΕΙΔΟΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟ-ΜΙΜΗΤΙΚΗ ΖΩΝΗ		
	Βρέφος	Ενήλικας
Φωνητική	☐	☐
Κινητική	☐	☐
Φωνητικο-κινητική	☐	☐

3.4 ΣΥΓΚΙΝΗΣΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΡΙΝ ΤΟ ΜΙΜΗΤΙΚΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ		
	ΒΡΕΦΟΣ	ΕΝΗΛΙΚΑΣ
1. Ευχαρίστηση		
2. Ενδιαφέρον		
3. Ευχαρίστηση+Ενδιαφέρον		
4. Ουδέτερη		
5. Αρνητική		

4. ΜΙΜΗΤΙΚΗ ΖΩΝΗ

4.1. ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΜΙΜΗΣΗΣ

1. Το βρέφος μιμείται τον παππούφορά/φορές
2. Ο παππούς μιμείται το βρέφος..... φορά/φορές
3. Το βρέφος μιμείται τη γιαγιά φορά/φορές
4. Η γιαγιά μιμείται το βρέφος..... φορά/φορές

4.2 ΕΙΔΟΣ ΜΙΜΗΤΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΗΣ

1. Εναλλαγή σειράς	☐
2. Σύμπραξη	☐
3. Εναλλαγή σειράς-σύμπραξη	☐
4 Εναλλαγές σειράς – σύμπραξης	☐
5. Εναλλαγή σειράς – συμπράξεις	☐
6 Εναλλαγές σειράς – συμπράξεις	☐

4.2.1 ΕΙΔΟΣ ΕΝΑΛΛΑΓΗΣ ΣΕΙΡΑΣ

1. Απλή	☐
2. Διπλή	☐
3. Τριπλή	☐
4. Τετραπλή	☐
5. Πενταπλή	☐
6. Άλλου είδους	☐

4.2.2 ΕΙΔΟΣ ΣΥΜΠΡΑΞΗΣ

1. Ολοκληρωμένη Σύμπραξη	☐
2. Σύμπραξη προς τα αριστερά	☐
3. Σύμπραξη προς τα δεξιά	☐
4. Σύμπραξη προς το κέντρο	☐
5. Παρατεταμένη Σύμπραξη	☐
6. Διάφορα	☐

4.3 ΕΙΔΗ ΜΙΜΗΣΗΣ

1. Φωνητική	☐
2. Εκφράσεις Προσώπου	☐
3. Μη Λεκτικοί Ήχοι	☐
4. Κινητική	☐
5. Συνδυασμοί	☐

4.3.1 ΦΩΝΗΤΙΚΗ ΜΙΜΗΣΗ

1. Φωνήεν	☐
2. Σύμφωνο	☐
3. Φωνήεν και Σύμφωνο	☐

4.3.2. ΜΙΜΗΣΗ ΕΚΦΡΑΣΕΩΝ ΠΡΟΣΩΠΟΥ

1. Προβολή γλώσσας	☐
2. Άνοιγμα στόματος	☐
3. Άνοιγμα – κλείσιμο ματιών	☐
4. Έκπληξη	☐
5. Αναμάσημα	☐
6. Άλλο	☐

4.3.3 ΜΙΜΗΣΗ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΩΝ ΗΧΩΝ

1. Φτάρνισμα	☐
2. Χασμουρητό	☐
3. Αναστεναγμός	☐
4. Κλάμα	☐
5. Κλαυθουρισμός	☐
6. Βήξιμο	☐
7. Λόξυγκας	☐
8. Άλλοι απροσδιόριστοι ήχοι	☐

4.3.4 ΜΙΜΗΣΗ ΚΙΝΗΣΕΩΝ ΣΩΜΑΤΟΣ

1. Κινήσεις χεριών	☐
Αλαλί.....	
Παλαμάκια.....	
Άνοιγμα και κλείσιμο των χεριών.....	
Χτύπημα μίας επιφάνειας.....	
Το υποκείμενο δείχνει.....	
2. Κινήσεις κεφαλής	☐
Από πάνω προς τα κάτω.....	
Από κάτω προς τα πάνω.....	
Από δεξιά προς τα αριστερά.....	
Από αριστερά προς τα δεξιά.....	

Από μπροστά προς τα πίσω.....	
Από πίσω προς τα μπροστά	
3. Κινήσεις ποδιών	☐
Κλωτσιές.....	
Άρση ποδιών.....	
Ανοιγμα-κλείσιμο ποδιών.....	
4. Συνδυασμοί Κινήσεων	☐
Κινήσεις χεριών -κεφαλής.....	
Κινήσεις χεριών-ποδιών.....	
Κινήσεις ποδιών-κεφαλής.....	
Κινήσεις χεριών-ποδιών-κεφαλής.....	

4.3.5 ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ ΕΙΔΩΝ ΜΙΜΗΣΗΣ	
1. Φωνητική + Μη Λεκτικοί Ήχοι	☐
2. Φωνητική + Εκφράσεις Προσώπου	☐
3. Φωνητική + Κινητική	☐
4. Μη Λεκτικοί Ήχοι + Εκφράσεις Προσώπου	☐
5. Μη Λεκτικοί Ήχοι +Κινητική	☐

4.4 ΣΥΓΚΙΝΗΣΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟ ΜΙΜΗΤΙΚΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ		
	ΒΡΕΦΟΣ	ΕΝΗΛΙΚΑΣ
1. Ευχαρίστηση		
2. Ενδιαφέρον		
3.Ευχαρίστηση+Ενδιαφέρον		
4. Ουδέτερη		
5. Αρνητική		

4.5 ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΜΙΜΗΤΙΚΟΥ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟΥ ΣΕ ΕΝΑΛΛΑΓΗ ΣΕΙΡΑΣ
Διάρκεια.....(δευτερόλεπτα)
Διάρκεια στην απλή εναλλαγή σειράς:
Διάρκεια μοντέλου.....(δευτερόλεπτα)
Διάρκεια παύσης(δευτερόλεπτα)
Διάρκεια μιμητή.....(δευτερόλεπτα)

4.5.1 ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ ΜΙΜΗΤΙΚΟΥ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟΥ ΣΤΗ ΣΥΜΠΡΑΞΗ
Διάρκεια.....(δευτερόλεπτα)

4.5.2 ΕΝΑΛΛΑΓΗ ΣΕΙΡΑΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΡΑΞΗ	
1. Αριθμός εναλλαγών σειράς.....	
2. Διάρκεια εναλλαγών σειράς.....	
3. Αριθμός συμπράξεων	
4. Διάρκεια συμπράξεων.....	
5. Σύνολο διάρκειας επεισοδίου.....	

5. ΜΕΤΑ-ΜΙΜΗΤΙΚΗ ΖΩΝΗ	
5.1 Διάρκεια της μετα-μιμητικής ζώνης..... (δευτερόλεπτα)	
5.2 Είδος δραστηριότητας κατά την μετα-μιμητική ζώνη:	
1. Επικοινωνιακή	
2. Μη επικοινωνιακή	
5.3 ΕΙΔΟΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑ-ΜΙΜΗΤΙΚΗ ΖΩΝΗ	
	Βρέφος Ενήλικας
1 Φωνητική	☐ ☐
2 Κινητική	☐ ☐
3 Φωνητικο-κινητική	☐ ☐

5.4. ΣΥΓΚΙΝΗΣΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΕΤΑ ΤΟ ΜΙΜΗΤΙΚΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ		
	ΒΡΕΦΟΣ	ΕΝΗΛΙΚΑΣ
1. Ευχαρίστηση		
2. Ενδιαφέρον		
3. Ευχαρίστηση+Ενδιαφέρον		
4. Ουδέτερη		
5. Αρνητική		

6. ΣΧΟΛΙΑ ΕΝΗΛΙΚΩΝ ΜΕΤΑ ΤΗ ΜΙΜΗΣΗ		
	Γιαγιά	Παππούς
1. Έπαινος	☐	☐
2. Παρότρυνση	☐	☐
3. Ερώτηση	☐	☐
4. Απαγόρευση	☐	☐

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.

Αξελός, Κ. (1974). *Ο Ηράκλειτος και η Φιλοσοφία του*. Αθήνα : Εξάντας.

Αριστοτέλης (1936). *Περί ποιητικής*: Μετάφραση Σ. Μενάρδου. Εισαγωγή, κείμενο και ερμηνεία Ι. Συκουτρής. Αθήνα : Εστία.

Αριστοτέλης (1950). *Ηθικά Νικομάχεια*. Μετάφραση, κείμενο και σχόλια Α. Δαλέζιος. Αθήνα: Πάπυρος.

Βιταλάκη Ε. (2002). *Η ανάπτυξη της μίμησης στην αλληλεπίδραση γιαγιάς-βρέφους*. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.

Βιταλάκη, Ε. & Κουγιουμουτζάκης, Γ. (2004). Ο κρίσιμος ρόλος της γιαγιάς στη βρεφική ηλικία. *Επιστήμες Αγωγής*, 2, 29-42.

Bretherton, I. (1995). Η καταγωγή της Θεωρίας της Προσκόλλησης: John Bowlby and Mary Ainsworth. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκη (Επ. Εκδ.) *Αναπτυξιακή Ψυχολογία, Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον* (σ. 443-490), Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Bringuiet, Z.K. (1978). Ελευθερές συζητήσεις με τον Ζαν Πιαζέ. Αθήνα: Καστανιώτης.

Cairns, R.B. (1995). Η διαμόρφωση μιας Αναπτυξιακής Επιστήμης: Η συμβολή και η πνευματική κληρονομιά του James Mark Baldwin. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκη (Επ. Έκδ.) *Αναπτυξιακή Ψυχολογία: Παρελθόν, Παρόν, Μέλλον* (σ. 35-57). Ηράκλειο :Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Cole, M. & Cole, S. R. (2000). *Η ανάπτυξη των παιδιών. Η αρχή της ζωής: Εγκυμοσύνη, τοκετός, βρεφική ηλικία*. Επιστ. Επιμ. Ζ. Παπαληγούρα & Π. Βορριά. Αθήνα: Τυπωθύτω- Γ. Δαρδανός.

Curulnik. B. (2008). *Της σάρκας και της ψυχής*. Αθήνα: Κέλευθος.

Θεοδωρίδης Χ.(1933/1982). *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*. Αθήνα: Εστία.

Κοκκινάκη, Θ. (υπό δημοσίευση). Μίμηση και συγκινήσεις. Μία διαπολιτισμική, διαχρονική και νατουραλιστική μελέτη. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ. έκδοσης). *Μοίρασμα στη βρεφική ηλικία*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Κουγιουμουτζάκης, Γ.(1988). Η γένεση της ανθρώπινης μίμησης. *Ψυχολογικά Θέματα*, 1(1), 5-21.

Κουγιουμουτζάκης, Γ. (1989). *Εισαγωγή στις θεωρίες προσωπικότητας*. (Πανεπιστημιακές Σημειώσεις). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Κουγιουμουτζάκης, Γ. (1992α) Πρόδρομοι της προόδου της σύγχρονης Αναπτυξιακής Ψυχολογίας. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκη (Επ. Εκδ), *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή*

Ψυχολογία των πρώτων χρόνων (σ. 3-11). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Κουγιουμουτζάκης, Γ. (1992b). Φωνητικές μιμήσεις στην επικοινωνία μητέρας-βρέφους. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκη (Επ. Εκδ) *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των πρώτων χρόνων* (σ. 93-137). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Κουγιουμουτζάκης, Γ. (1995). Ανθρώπινη Ανάπτυξη: Το κλουβί και τα πουλιά. Στον Γ. Κουγιουμουτζάκη (Επ. Εκδ), *Αναπτυξιακή Ψυχολογία. Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον* (σελ.663-704) Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Κουγιουμουτζάκης, Γ. (2007). Μίμηση, Αριθμοί και Ρυθμοί. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (Επ. Έκδ). *Συμπαντική Αρμονία, Μουσική και Επιστήμη. Στον Μίκη Θεοδωράκη* (σελ. 235-294) Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Κουγιουμουτζάκη, Γ. (2008). Ψυχολογία εμβρύων, νεογνών και βρεφών: Σύγχρονη αναπτυξιακή έρευνα. *Παιδιατρική*, 71, 5, 331-344.

Κουγιουμουτζάκη, Γ. (σε προετοιμασία). *Κίνηση, προθέσεις και συγκινήσεις στη μίμηση κατά το πρώτο έτος.*

Κουγιουμουτζάκης, Γ. και Τσούρτου, Β. (1999). Η Ανάπτυξη των αισθήσεων του Εαυτού κατά τον Stern. *Παιδί και Έφηβος: Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*, 1,1, 36-65.

Κουγιουμουτζάκης, Γ. Μαρκοδημητράκη, Μ. Τσούρτου, Β. (2006). Ψυχανάλυση και Αναπτυξιακή Ψυχολογία: Καιροί συνεργασίας. *Νέα Εστία*, 1795, 1100-1121.

Κουγιουμουτζάκης, Γ., Μαρκοδημητράκη Μ., Κοκκινάκη, Θ. (2007). Η θεωρία της έμφυτης διυποκειμενικότητας. Βασικές αρχές. Στο Στ. Χριστογιώργο (επ. έκδ.). *Θέματα ψυχοδυναμικής και ψυχοκοινωνικής Παιδοψυχιατρικής. Αφιέρωμα στον Καθηγητή Γιάννη Τσιάντη.* (σελ. 489-523). Αθήνα: Καστανιώτης.

Kirk, G. S. (1985). *Ηράκλειτος: Κοσμολογικά Αποσπάσματα.* , Αθήνα: Πολύτυπο.

Μαζοκοπάκη Κ. (2007). *Η ανάπτυξη της ρυθμικής συμπεριφοράς στις μουσικές αλληλεπιδράσεις των βρεφών από τον 2^ο μέχρι τον 10^ο μήνα.* Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.

Μαρκοδημητράκη, Μ (2003). *Η ψυχολογία των διδύμων: Μίμηση και συναισθήματα σε ένα ζεύγος ετεροζυγωτικών διδύμων.* Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.

Μαρκοδημητράκη, Μ, Πατεράκη, Μ, Κακλαμάνη, Σ. & Κουγιουμουτζάκης, Γ. (υπό δημοσίευση). *Κρίσιμα μοιράσματα στη μιμητική αλληλεπίδραση δίδυμων ΔΖ βρεφών. Ψυχολογικά Θέματα.*

- Μπεζεβέγκης, Η., Παυλόπουλος, Β. & Μουρουσάκη, Σ. (1996). Χαρακτηριστικά της παιδικής προσωπικότητας, όπως παρουσιάζονται στη φυσική γλώσσα των γονέων. *Ψυχολογία*, 3, 2, 46-57.
- Murray, L & Andrews, L. (2001/2002) (Επιμ. Έκδ. Γ. Κουγιουμουτζάκης). *Τα βρέφη δεν είναι μωρά. Ο κοινωνικός κόσμος του βρέφους*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Oatley, K. & Jenkins, J. M. (1996/2004). *Συγκίνηση. Ερμηνείες και Κατανόηση*. Επιστ. Επιμ. & Εισαγωγή Μ. Ντάβου. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, Ε. (1995). *Η σιωπηλή γλώσσα των συναισθημάτων. Η μη λεκτική επικοινωνία στις διαπροσωπικές σχέσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, Ε. (2006). *Ο δεσμός της αγάπης. Στοιχεία της ψυχοσυναισθηματικής και κοινωνικής ανάπτυξης του παιδιού μέσα από τη νεοψυχαναλυτική σκέψη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Πανοπούλου - Μαράτου. Ο. (1998). *Παιδί, Επιστήμη και Ψυχανάλυση. Οι διαδρομές του Jean Piaget*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Πανοπούλου- Μαράτου, Ο. (1999). Αμφίδρομες επιρροές μεταξύ Ψυχανάλυσης και Ψυχολογίας: Το παράδειγμα της Αναπτυξιακής Ψυχολογίας. *Εκ των Υστέρων*, 3, 115-134.
- Πατεράκη, Μ. (σε προετοιμασία). *Μίμηση στις αλληλεπιδράσεις μη δίδυμων βρεφών-μητέρων και δίδυμων βρεφών μεταξύ τους και με τη μητέρα*. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Πατεράκη, Μ. Μαρκοδημητράκη, Μ. Κακλαμάνη, Σ. & Κουγιουμουτζάκης, Γ. (υπό δημοσίευση). *Κατεύθυνση και είδη μίμησης στις αλληλεπιδράσεις δίδυμων ΔΖ βρεφών. Ψυχολογικά Θέματα*.
- Pervin, L. A. & John, O. P. (1999). *Θεωρίες της Προσωπικότητας*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός.
- Πλάτων (1939/2000). *Πολιτεία*. Εισαγωγή, ερμηνεία Κ. Δ. Γεωργούλης. Αθήνα: Πόλις.
- Πλάτων (1995) *Τίμαιος*. Εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια, Β. Κάλφας. Αθήνα: Πόλις.
- Salkind, N. J (1988). *Θεωρίες της Ανθρώπινης Ανάπτυξης* Επιστ. Επιμ. & Μετάφραση Δ. Μαρκουλής. Αθήνα: Πατάκης.
- Σεμιτέκολου, Μ. (2002). *Η ανάπτυξη των δυαδικών και τριαδικών παιγνιωδών αλληλεπιδράσεων μεταξύ γονέων-βρεφών κατά τον πρώτο βρεφικό χρόνο*. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Σταλίκας, Α. & Χαμοδράκα, Μ. (2004). *Ενσυναίσθηση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Trevarthen, C. (1992 α). Πώς και γιατί επικοινωνούν τα βρέφη. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επ. έκδ.). *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σ. 13-32). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Trevarthen, C. (1992 β). Κίνητρα γνώσης και συνεργασίας στη βρεφική ηλικία. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επ. έκδ.). *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σ. 33-48). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Trevarthen, C. (2007). Επικοινωνιακή Μουσικότητα. Πώς αναπτύσσεται το νόημα στον ρυθμό και στη συμπάθεια. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (Επ. Έκδ). *Συμπαντική Αρμονία, Μουσική και Επιστήμη. Στον Μίκη Θεοδωράκη* (σελ. 353-410) Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Τριλίβα, Σ., & Chimienti, G. (2002). *Ανακάλυψη: Αυτογνωσία, αυτοκυριαρχία, αυτοεκτίμηση. Συναισθηματική και κοινωνική επιδεξιότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Τριλίβα, Σ., & Chimienti, G. (1998). *Πρόγραμμα ελέγχου των συγκρούσεων*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Τσούρτου Β. (1998). *Πειραματική μελέτη της ανάπτυξης του οπτικού-ακουστικού συντονισμού κατά τη βρεφική ηλικία*. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ψυχολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.

Φάλκος-Αρβανιτάκης, Τ. (1999). *Ηράκλειτος*. Αθήνα: Ζήτρος.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.

Abravanel, E., Levan-Goldschmidt, E., Stevenson, M. B. (1976). Action imitation: the early phase of infancy. *Child Development*, 47, 1032-1044.

Abravanel, P. & Sigafos, A.D. (1984). Exploring the phase of imitation during early infancy. *Child Development*, 55, 381-392.

Ainsworth. M. D. S. (1963). The development of infant-mother interaction among the Ganda. In B. M. Foss (Ed.) *Determinants of Infant Behaviour* (pp. 67-104). N.Y.: Willey.

Ainsworth. M. D. S. (1967). *Infancy in Uganda: Infant care and the growth of love*. Baltimore : John Hopkins University Press.

Ainsworth, M. D. S. & Witting, B. A. (1969). Attachment and the exploratory behaviour of one-year olds in a strange situation (pp. 113-136). In B. M. Foss (Ed.) *Determinants of Infant Behaviour*. London: Methuen.

Apple, D. (1956). The Social Structure of Grandparenthood. *American Anthropologist*, 58, 656-663.

Babad, E. Y. & Wallbott, H. G. (1986). The effects of social factors on emotional reactions. In K. R. Scherer, H. G. Wallbott & A. B. Summerfield (Eds). *Experiencing Emotion: A Cross-Cultural Study*. European Monographs in Social Psychology. Cambridge: Cambridge University Press.

Bandura, A. (1969). *Principles of behavior modification*. N.Y.: Holt, Rinehart & Winston.

Bandura, A. (1971). Analysis of modelling processes. In A. Bandura (Ed.), *Psychological Modelling: Conflicting Theories*. Chicago: Adline – Atherton.

Bandura. A. (1977). *Social Learning Theory*. N.J: Prentice-Hall.

Baranofski, M. D. (1982). Grandparent-adolescent relations. Beyond the nuclear family. *Adolescence*, 17, 67, 575-584.

Bard, A. K. & Russell, L. C. (1999). Evolutionary foundation of imitation: Social cognitive and developmental aspects of imitative process in non-human primates. In J. Nadel and G. Butterworth (Eds), *Imitation in Infancy* (pp. 89-123). Cambridge: Cambridge University Press.

Barer, B (2001). The “grands and greats” of very old black grand mothers. *Journal of Aging Studies*, 15,1, 1-11.

Barranti, ,C, R (1985).The Grandparent/Grandchild Relationship: Family Resource in an Era of Voluntary Bonds. *Family Relations*, 34, 3, 343-352.

- Bezevegis, E. (1997). Change and continuity in child development. *Psychology (special issue)*, 4 (3), 222-231.
- Blackwelder, D. E. & Passman, R. P. (1986). Grandmothers' and mothers' disciplining in three-generational families: The role of social responsibility in rewarding and punishing grandchildren. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 80-86.
- Block, C. (2000). Dyadic and gender differences in perceptions of the grandparent-grandchild relationship. *Journal of Aging and Human Development*, 51,2, 85-104.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and Loss*, Vol. 1: Attachment. N.Y.: Basic Books.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and Loss*, Vol. 2: Separation . N.Y.: Basic Books.
- Brazelton, T. B. & Young, C. C. (1964). An example of imitative behaviour in a nine-week old infant. In *J. Am. Acad. Child Psychiatry*, 3, 53-67.
- Bruner, J. (1976). Nature and Uses of Immaturity. In J. J. Bruner, A. Jolly & K. Sylva (Eds). *Play. It's Role in Development and Evolution* (pp. 28-64). N.Y.: Penguin.
- Bruner, J. (1983). *Child's Talk*. N.Y. : Norton.
- Bruner, J. (1990). *Acts of Meaning*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Bruner, J. Life as narrative. *Social Research* 7,3, pp. 691-710.
- Bruner, J. (2008) Culture and Mind: Their fruitful Incommensurability. *Ethos*, 36, 1, 29-45.
- Bråten, S, & Trevarthen, C. (2007). From infant intersubjectivity and participant movements to simulation and conversation in cultural common sense. In Bråten, S. (Ed.) *On being Moved. From Mirror Neurons to Empathy* (pp. 21-34). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Bulic, K. (2004). *Grandparents and grandchildren in New Zealand: An exploratory study*. Master of Psychology Thesis, Victoria University, Wellington.
- Bullock, K. (2005). Grandfathers and the impact of raising grandchildren. *Journal of Sociology and Social Welfare*, 8, 66-75.
- Butterworth, G. (1999). Neonatal imitation: Existence, mechanisms and motives. In J. Nadel & G. Butterworth (Eds), *Imitation in Infancy* (pp. 63-88). Cambridge: Cambridge University Press.
- Chan, C. & Elder, G. (2000). Matrilineal Advantage in Grandchild-Grandparent relations. *The Gerontologist*, 40, 2, 179-190.
- Charman, T, Baron-Cohen, S, Swettenham J, Baird G, Cox, A, Drew A. (2000). Testing joint attention, imitation and play as infancy precursors to language and theory of mind. *Cognitive Development*, 15, 481-498.

- Chen X., Striano T. & Rakoczy H. (2004). Auditory-oral matching behavior in newborns. *Developmental Science*, 7(1), 42-47.
- Cherlin, A. J. and Funstenberg, F. F. (1986). *The New American Grandparent: A Place in the Family, a Life Apart*. N.Y.: Basic Books.
- Chimienti, G. and Triliva, S. (1995). Cognitive and behavioral changes following social skills training with Greek and Lebanese elementary school children. *International Journal of Mental Health*, 23, 53-68.
- Chodorow, N. (1978). *The reproduction of mothering*, Berkley: University of California Press.
- Climo, J., Patterson, T. & Lay, K. (2002). Using the double bind to interpret the experience of custodial grandparents. *Journal of Aging Studies*, 16,1, 19-35.
- Clingempeel G., Colyar, J., Brand E. & Hetherington M. (1992). Children's Relationships with Maternal Grandparents: A Longitudinal Study of the Family Structure and Pubertal Status Effects. *Child Development*, 63, 1404-1422.
- Conroy, D. B. & Fahey, C. J. (1985). Christian perspectives on the role of Grandparents. In V. L. Bengston & J. F. Robertson (Eds). *Grandparenthood* (pp. 195-208) N.Y.: Sage.
- Creasey, G. & Kaliher, G. (1994). Age differences in grandchildren's perceptions of relations with grandparents. *Journal of Adolescence*, 17, 5, 411-426.
- Creasey, G. & Koblenwski, J. (1991). Adolescent grandchildren's relationships with maternal and paternal grandmothers and grandfathers. *Journal of Adolescence*, 14, 373-387.
- Cunningham-Burley, S. (1984). "We don't talk about it...". Issues of gender and method in the portrayal of grand fatherhood. *Sociology*, 18, 3, 325-338.
- Damon, W. (1983). *Social and Personality Psychology*. N.Y.: Norton.
- Darwin, C. (1872/1965). *The expression of the emotions in man and animals*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Davou, B. & Xenakis, F (1998). *Feeling, Communicating and Thinking*. Athens: Papazisis.
- Denham, T, & Smith, C. (1989). The influence of grandparents on grandchildren: A review of the Literature and Resources. *Family Relations*, 38, 3, 345-350.
- Dunkeld, J. (1978). *The function of imitation in infancy*. PHD Thesis. Department of Psychology, University of Edinburgh, Edinburgh.
- Eibl-Eibesfeldt, I. (1989). *Human Ethology*. NY: Aldine de Gruyter.

- Eisenberg, A. R. (1988), Grandchildren's perspectives on relationships with grandparents: the influence of gender across generations, *Sex Roles*, 19, 205-218.
- Erikson, E. (1950). *Childhood and Society*. N.Y.: Norton.
- Evans, D. (2001). *Emotion. The Science of Sentiment*. Oxford: Oxford University Press.
- Field, T. M., Woodson, R, Greenberg, R.& Cohen, D. (1982). Discrimination and imitation of facial expressions by neonates. *Science*, 218, 179-181.
- Fingerman, K. (1998). The Good, the Bad and the Worrisome: Emotional Complexities in Grandparents' Experiences with Individual Grandchildren. *Family Relations*, 47, 4, 403-414.
- Fingerman, K. (2004). The role of offspring and in-laws in grandparents' ties to their grandchildren. *Journal of Family Issues*, 25, 8, 1026-1049.
- Fontaine, R. (1984). Imitative skills between birth and six months. *Infant Behavior and Development*, 7, 323-333.
- Freud, S. (1900/1965). *The Interpretation of Dreams*. N.Y: Discuss Books.
- Freud, S. (1921/1986). *Croup Psychology and the Analysis of Ego*. Vol. 12. London: Penguin Books.
- Fuller-Thomson, E., Minkler, M. & Driver, D.(1997). A profile of grandparents raising grandchildren in the United States. *The Gerontologist*, 37 ,3, 406-411.
- Gardner, J. & Gardner, H. (1970). A note on selective imitation by a six-week old infant. *Child Development*, 41, 1209-1213.
- Gielen, U. P. & Markoulis, D. (2001). Preference for Principled Moral Reasoning: A Developmental and Cross-Cultural Perspective. In L. L. Adler & U. P. Gielen. *Cross-Cultural Topics in Psychology* (pp. 81-100). N.Y.: Praeger Press.
- Gilligan, C. (1982). In a different voice: *Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Guillaume, P. (1971). *Imitation in Children*. Chicago: The Chicago University Press.
- Hagestad, G. O. (1985). Continuity and connectedness. In V. L. Bengtson & J. F. Robertson (Eds), *Grandparenthood* (pp. 31-48). Beverly Hills, CA: Sage.
- Hall, E. (2004). A double concern: Danish Grandfathers' experiences when a small grandchild is critically ill. *Intensive and Critical Care Nursing*, 20, 1, 14-21.
- Harnick, F, S. (1978). The relationship between ability level and task difficulty in producing imitation in infants. *Child Development*, 49, 209-212.

- Hartshorne, T. S. & Manaster, G. J. (1982). The Relationship with Grandparents: Contact, Importance, Role Conception. *International Journal of Aging and Human Development*, 15, 3, 233-245.
- Hatzinikolaou, K. (2002). *The Development of Empathy and Sympathy in the First Year*. PHD-Thesis. School of Psychology, University of Reading, UK.
- Hayers, L. A. & Watson, J. S. (1979). *Neonatal Imitation: fact or artifact?* Paper presented at the SRCD meeting. San Francisco, March.
- Hayslip, B. & Kaminski, P. (2005). Grandparents raising their grandchildren: A review of the literature and suggestions for practice. *The Gerontologist*, 45, 2, 262-269.
- Heimann, M & Schaller, J. (1985). Imitative reactions among 14-21-days old infants. *Infant Mental Health Journal*, 6(1), 31-39.
- Heimann, M., Nelson, K. E. & Schaller, J. (1989). Neonatal imitation of tongue protrusion and mouth opening: Methodological aspects and evidence of early individual differences. *Scandinavian Journal of Psychology*, 90, 90-101.
- Heimann, M. & Ullstadius, E. (1999). Neonatal imitation and imitation among children with autism and Down's syndrome. In J. Nadel and G. Butterworth (Eds), *Imitation in Infancy* (pp.235-253). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoffman, E. (1979). Young adults' relations with their grandparents: An explanatory study. *International Journal of Aging and Human Development*, 10, 299-310.
- Hoyer, W. J., Rybash, J. M. & Roodin, P. A. (1999). *Adult Development and Aging*. Boston: McGraw-Hill.
- Jacobson, S. W. (1979). Matching behaviour in young infants. *Child Development*, 50, 425-430.
- Jacobson, S. W. & Kagan, J. (1979). Interpreting "imitative" response in early infancy. *Science*, 205, 215-217.
- Jendrek, M. (1993). Grandparents who parent their grandchildren: Effects on lifestyle. *Journal Of Marriage and the Family*, 55, 609-621.
- Jonsson, C., Clinton, D., Fahrman, M., Mazzaglia, G. Novak, S. & Sorhus, K. (2001). How do mothers signal shared feeling-states to their infants? An investigation of affect attunement and imitation during the first year of life. *Scandinavian Journal of Psychology*, 42, 377-381.
- Kagan, J., Kearsley, R. B. & Zelazo, P. H. R. (1979). *Infancy: Its place in Human Development*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

- Kahana, B. & Kahana, E. (1970). Grandparenthood from the perspective of developing grandchild. *Developmental Psychology*, 3, (1), 98-105.
- Kaufman, G. & Elder, G. (2003). Grandparenting and age identity. *Journal of Aging Studies*, 17, 269-282.
- Kelley, S., Whitley, D., Sipe, T. & Yorker, B. (2000). Psychological distress in grand mother kinship care providers: The role of resources, social support, and physical health. *Child Abuse and Neglect*, 24, 3, 311-321.
- Kennedy, G. E. (1992). Shared activities of grandparents and grandchildren. *Psychology Reports*, 70 (1), 211-227.
- Kessen, W., Levine, J. & Wendrich, K. A. (1979). The imitation of pitch in infants. *Infant Behavior and Development*, 2, 93-99.
- Kinvick, H. G. (1983). Dimensions of grandparental meaning: Deductive conceptualization and empirical derivation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 1056-106.
- Kivett, V. (1985). Grandfathers and Grandchildren: Patterns of Association, Helping and Psychological Closeness. *Family Relations*, 34, 4, 565-571.
- Koepke, J. E., Hamm, M., Legerstee, M. & Russell, M. (1983). Neonatal imitation: Two failures to replicate. *Infant Behavior and Development*, 6, 97-102.
- Kohlberg, L. (1984). *The psychology of moral development: Moral stages and the life cycle*. San Francisco: Harper & Row.
- Kokkinaki, T.(1998). *Emotion and imitation in early infant-parent interaction. A longitudinal and cross-cultural study*. PHD-Thesis. Department of Psychology, University of Edinburgh, Scotland, UK.
- Kokkinaki, T. & Kugiumutzakis, G. (2000). Basic aspects of vocal imitation in infant-parent interaction during the first six months. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 18, (3), 173-187.
- Kokkinaki, T. & Vasdekis, V. (2003). A cross-cultural study on early vocal imitative phenomena in different relationships. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 21 (2), 85-101.
- Konopka, G. (1976). *Young Girls: A portrait of adolescence*. N.J.: Prentice-Hall.
- Kornhaber, A. (1983). Observations on the nature of infant-grandparent relationships: A preliminary report. In G. D. Gall, E. Gallenson & R. L. Tysson (Eds). *Frontiers of Infant Psychiatry*, Vol. 2 (pp. 295-299). N.Y.: Basic Books.
- Kornhaber, A. & Woodward, K. L. (1981). *Grandparents, grandchildren: The vital connection*. N.Y.: Anchor Press.

- Kraskova, O. (2002). Grand mothers in the family. *Russian Social Science Review*, 43, 5, 76-91.
- Kugiumutzakis, G. (1983). *Imitative Phenomena: A New Challenge*. MA Thesis, Department of Psychology, Uppsala University, Sweden.
- Kugiumutzakis, G. (1985). *The Origin, Development and Function of the Early Infant imitation*. PH.D Thesis. Department of Psychology, Uppsala University, Sweden.
- Kugiumutzakis, G. (1993). Intersubjective Vocal Imitation in Early Mother- Infant interaction. In J. Nadel and L. Camaioni (Eds), *New Perspective in Early Communication Development*, (pp. 22-47). London: Routledge.
- Kugiumutzakis, G. (1994). Is early human imitation an emotional phenomenon? Paper presented at the Symposium on *Intersubjective Communication and Emotion in Ontogeny*, in the Norwegian Academy of Science and Letters, Oslo, 25-30 August.
- Kugiumutzakis, G. (1998). Neonatal imitation in the Inter-Subjective Companion Space. In S. Bråten (Ed.), *Intersubjective Communication and Emotion in Ontogeny* (pp 63-88). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kugiumutzakis, G. (1999). Genesis and Development of Early Infant Mimesis to Facial and Vocal Models. In J. Nadel and G. Butterworth (Eds). *Imitation in Infancy* (pp 22-47), London: Routledge.
- Kugiumutzakis, G. (2002). Sharing in mimesis during infancy. Beyond the modern models given. Paper presented in the Symposium entitled “*We Share, Therefore We Are. On Human Development, Education and Culture*”, in honour of Jerome Bruner. Heraklion, 21-22 October.
- Kugiumutzakis, G., Kokkinaki, T., Markodimitraki, M. & Bitalaki, E. (2005). Emotions in early mimesis. In Nadel, J. & Muir, D. *Emotional Development* (pp 161-180). Oxford: University Press.
- Kymissis, E. & Poulson, C. L. (1990). The history of imitation in Learning Theory: The language acquisition process. *Journal of the Experimental Analysis of Behavior*, 54, 113-127.
- Learmonth, A., Lamberth, R. & Collier, C. (2005). The social context of imitation in infancy. *Journal of Experimental Child Psychology*, 91, 297-314.
- Laslett, P. (1991). *A fresh map of life: The emergence of the Third Age*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Luria, A. R. & Vygotsky, L. S. (1971/1956). *Ape, Primitive Man and Child: Essays in the History of Behavior*. N.Y.: Harvester-Wheatsheaf.
- MacFarlane, A. (1977). *The Psychology of Childbirth*. London: Fontana/Open Books.

- McKenzie, B. & Over, R. (1983A). Young infants fail to imitate facial and manual gestures. *Infant Behavior and Development*, 6, 85-95.
- Maratos, O. (1973). *The origin and development of imitation in the first six months of life*. PH.D. Thesis, University of Geneva, Switzerland.
- Maratos, O. (1982). Trends in the development of imitation in early infancy. In T. G. Bever (Eds). *Regressions in Mental Development: Basic Phenomena and Theories* (pp 81-102). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Maratos, O. (1996). Newborn and infant imitation: A case of intersubjective communication. Invited talk at the Second European Research Conference on *The development of sensory, motor and cognitive abilities in early infancy: Antecedents of language and the symbolic function*. Barcelona, Spain, April.
- Martin, G. B & Clark, R. D. (1982). Distress crying in neonates: Species and Peer Specificity. *Developmental Psychology*, 18, 1-9.
- Martin, C. A. & Colbert, K.K.(1997). *Parenting. A Life Span Perspective*. N.Y.: McGraw-Hill.
- Mazokopaki, K. & Kugiumutzakis, G. (2008). Infants rhythms: Expressions of musical companionship. In S. Malloch & C. Trevarthen (Eds.). *Communicative Musicality: Exploring the Basis of Human Companionship* (pp. 185-208). Oxford: Oxford University Press.
- Mc Williams, N. (1998). Characterological altruism: The Psychology of people who consistently help. Paper presented at the Symposium on *Mutual Understanding: Between Nature, Nurture and Culture*, at the University of Crete, Rethymnon, 1-7 October.
- Meltzoff, A. N. (1985). Immediate and deferred imitation in fourteen and twenty four months old infants. *Child Development*, 56, 62-72.
- Meltzoff, A. N. (1988). Infant imitation after 1 week delay: Long-term memory for novel acts and multiple stimuli. *Developmental Psychology*, 24, 470-6.
- Meltzoff, A. N. and Borton, R. W. (1979). Intermodal matching by human neonates. *Nature*, 282, 403-404.
- Meltzoff, A. N. and Moore, M. K. (1977). Imitation of facial and gestures by human neonates. *Science*, 198, 75-78.
- Meltzoff, A. N. and Moore, M. K. (1979). Interpreting “imitative” responses in early infancy. *Science*, 205, 217-219.
- Meltzoff, A. N. and Moore, M. K. (1983). Newborn infants imitate adult facial gestures. *Child Development*, 54, 702-709.

- Meltzoff, A. N. and Moore, M. K. (1988). Infant imitation after a 1-week delay: Long-term memory for novel acts and multiple stimuli. *Developmental Psychology*, 24, 359-372.
- Meltzoff, A. N. and Moore, M. K. (1995). Infants' understanding of people and things: From body imitation to folk psychology. In J. Bermudez, A. J. Marcel & N. Eilan (Eds). *The Body and the Self* (pp. 43-69). Cambridge, MA: MIT Press.
- Meltzoff, A. N. and Moore, M. K. (1999). Persons and representation: Why infant imitation is important for theories of Human Development. In J. Nadel and G. Butterworth (Eds). *Imitation in Infancy* (pp. 9-35). Cambridge: Cambridge University Press.
- Meyer, D. S. (2004) Protest and Political Opportunities. *Annual Review of Sociology*, 30, 1, 125-145.
- Miller, N. E. & Dollard, I. (1941). *Social Learning and Imitation*. New Haven: Yale University Press.
- Mills, T. (1999). When grandchildren grow up: Role transition and family solidarity among baby boomer grandchildren and their grandparents. *Journal of Aging Studies*, 13, 2, 219-223.
- Minium, E. W., King, B. M. & Bear, G. (1993). *Statistical Reasoning in Psychology and Education*. N.Y.: Willey.
- Minkler, M. (1999). Intergenerational households headed by Grandparents: Contexts, realities and implications for policy. *Journal of Aging Studies*, 13, 2, 199-218.
- Minkler, M. & Fuller-Thomson, E. (2005). African-American Grandparents raising Grandchildren: A National Study Using the Census 2000 American Community Survey. *The Journal of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences* 60, 82-92.
- Moss, H. (1967). Sex, age and state as determinants of mother-infant interaction. In J. Sants & H. J. Butcher (Eds). *Developmental Psychology: Selected Readings* (pp 172-184). London : Penguin Books.
- Myers, B. J. Jarvis, P. A. & Creasy, G. L. (1987). Infants' behavior with their Mothers and Grandmothers. *Infant and Development*, 10, 245-259.
- Nadel, J. and G. Butterworth (1999) (Eds). *Imitation in Infancy*. Cambridge: Cambridge, University Press.
- Nadel, J. & Muir, D. (2005) (Eds) *Emotional Development*. Oxford: Oxford University Press.
- Nagy, E. & Molnar, P. (2004). *Homo Imitans or Homo Provocans?* Human imprinting model of neonatal imitation. *Infant Behavior and Development*, 27, 54-63.

- Namehow, N. R. (1984). Grandparenthood in Transition. In K. A. Mc Cluskey & H. W. Reese (Eds). *In Life Span and Developmental Psychology*, (pp 249-299). N.Y: Academic Press.
- Neugarten, B. L. & Weinstein, K. K. (1964). The changing American grandparent. *Journal of Marriage and the Family*, 26, 199-204.
- Oster, H. (2005). The repertoire of infant facial expressions: An ontogenetic perspective. In Nadel, J. & Muir, D. (Eds). *Emotional Development* (261-292) Oxford: Oxford University Press.
- Oyserman, D., Radin, N. & Benn, R. (1993). Dynamics in a Three-Generational Family: Teens, Grand parents, and Babies. *Developmental Psychology*, 29, 3, 564-572.
- Papousek, H. & Papousek, M. (1977). Mothering cognitive head-start: Psychological consideration. In H. R. Schaffer (Ed.). *Studies in mother-infant interaction* (pp 63-85). London: Academic Press.
- Paraskevopoulos, J. & Hunt, J. M. (1971). Object construction and imitation under differing conditions of rearing. *Journal of Genetic Psychology*, 119, 301-321.
- Papastathopoulos, S. & Kugiumutzakis, G. (2007). The intersubjectivity of imagination: The special case of imaginary companions. In S. Bråten (ed). *On Being Moved. From Mirror Neurons to Empathy* (pp. 219-233) Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Pashos, A, (2000). Does paternal uncertainty explain discriminative grandparental solicitude? A cross-cultural study in Greece and Germany. *Evolution and Human Behavior*, 21, 97-109.
- Pawlby, S. (1977). Imitative interactions. In H. R Schaffer (Eds). *Studies in mother-infant interaction* (pp 203-224). London : Academic Press.
- Pebley-Rand A. & Rudkin, L. (1999). Grandparents Caring for Grandchildren, What do we Know?. *Journal of Family Issues*, 20, 2, 218-242.
- Peterson, C. (1999). Grandfathers' and Grandmothers' satisfaction with the grandparenting role: seeking new answers to old questions. *Journal of Aging and Human Development*, 41, 1, 61-78.
- Piaget, J. (1962/1945). *Play, dreams and imitation in Childhood*. London: Routledge & Kegan.
- Piaget, J. (1977/1936). *The origin of intelligence in the child*. London: Penguin Books.
- Piaget, J. (1980 a). Introductory Remarks. In M. Piattelli-Parmarini (Ed.). *Language and Learning. The Debate between Jean Piaget and Noam Chomsky* (pp. 57-67). London: Routledge & Kegan.

- Piaget, J. (1980 b). Schemes of Action and language learning. In M. Piattelli-Palmarini (Ed.). *Language and Learning. The debate between Jean Piaget and Noam Chomsky.* (pp 164-167). London: Routledge.
- Piattelli-Palmarini, M. (1980) (Ed.). *Language and Learning. The Debate between Jean Piaget and Noam Chomsky.* London: Routledge & Kegan.
- Poulson, C. L., Kymissis, E., Reeve, K. F., Andreatos, M. & Reeve, L. (1991). Generalized vocal imitation in infants. *Journal of Experimental Child Psychology, 51,* 267-279.
- Reissland, N. (1988). Neonatal imitation in the first hour of life: Observations in rural Nepal. *Developmental Psychology, 24,* 464-489.
- Reitzes, D. & Mutran, E. (2004). Grandparenthood: Factors influencing frequency of Grandparent-Grandchildren contact and grandparent role satisfaction. *Journal of Gerontology, 59b, 1,* 9-16.
- Roberto, K. & Stroes, J. (1992). Grandchildren and Grandparents: Roles, influences and relationships. *Journal of Aging and Human Development, 34, 3,* 227-239.
- Roberto, K., Allen, K. & Bliszner, R. (2001). Grandfathers perceptions and expectations of relationships with their adult grandchildren. *Journal of family issues, 22, 4,* 407-426.
- Robertson, J. F. (1977). Grandparenthood: A study of role conceptions, *Journal of Marriage and the Family, 39, 1,* 165-173.
- Rodgon, M. M. & Kurdek, L. (1977). Vocal and gestural imitation in 8-14-20 months old children. *The Journal of Genetic Psychology, 131,* 115-123.
- Rybash, J. M., Rooding, P. A. & Hoyer, W. J. (1983). Expressions of moral thought in later adulthood. *The Gerontologist, 23,* 254-260.
- Russell, G. (1986). Grandfathers: Making up for lost opportunities. In R. A. Lewis & R. E Salt (Eds). *Men in Families,* (pp.233-259). N.Y.: Sage Publications.
- Sagi, A. & Hoffman, M. L. (1976). Empathic distress in the newborn. *Developmental Psychology, 12,* 175-176.
- Segal, H. (1979). *Klein* .London: Fontana.
- Sibulkin, A. E. & Uzgiris, I. (1978). Imitation by preschoolers in a problem solving situation. *Journal of Genetic Psychology, 132,* 267-275.
- Skinner, B. F. (1953). *Science and Human Behavior.* N.Y: Macmillan.
- Skinner, B. F. (1969). *Contingencies of Reinforcement: A theoretical analysis.* N.J.: Prentice-Hall.

- Smith, K., P. (1991). Introduction: The Study of Grandparenthood. In P. K. Smith (Ed.), *The Psychology of Grandparenthood An International Perspective* (pp. 1-16). London: Routledge.
- Somary, K. & Stricker, G. (1998). Becoming a Grand parent: A Longitudinal study of expectations and early experiences as a function of sex and lineage. *The Gerontologist*, 38, 1, 53-61.
- Stern, D. (1985/2000). *The Interpersonal World of the infant: A view from Psychoanalysis and Developmental Psychology*. N.Y.: Basic Books.
- Szinovacz, M. E. (1998). Grandparents today: A demographic profile. *The Gerontologist*, 38, 1, 37-52.
- Thomas, J. (1989). Gender and perceptions of grandparenthood. *Journal of Aging and Human Development*, 29, 4, 269-282.
- Thompson, L. & Walker, A. J. (1984). Mothers and daughters: Aid patterns and attachment. *Journal of Marriage and the Family*, 46, 313 – 322.
- Tinsley, J. & Parke, R. (1987). Grandparents as interactive and social support agents for families with young infants. *Aging and Human Development*, 25, 4, 259-277.
- Tinsley, J. & Parke, R. (1988). The role of grandfathers in the context of the family. In P. Bronstein & C. P. Cowan (Eds). *Fatherhood today. Men's changing role in the family* (pp 236-250). New York: Wiley.
- Tomlin, M. A & Passman, H. R. (1989). Grandmothers' Responsibility in raising two-years olds facilitates their Grandchildren's adaptive behavior: A Preliminary Interfamilial investigation of Mothers' and maternal Grandmothers' Effects. *Psychology and Aging*, 4, 1, 119-121.
- Trevarthen, C. (1977). Descriptive analysis of infant communicative behavior. In H. R. Schaffer (Ed). *Mother-infant Interaction* (pp. 227-269). London: Academic Press.
- Trevarthen, C. (1979). Instincts for human understanding and for cultural cooperation: Their development in infancy. In M. von Cranach, K. Foppa, W. Lepenies & D. Ploog (Eds). *Human Ethology* (pp 530-571). Cambridge: Cambridge University Press.
- Trevarthen, C. (1980). The foundation of intersubjectivity: development of interpersonal and cooperative understanding of infants. In D. Olson (ed). *The Social Foundations of language and Thought: Essays in Honour of J. S. Bruner* (pp316-342). N.Y: W.W. Norton.
- Trevarthen, C. (1982). The primary motives for Cooperative Understanding. In G. Butterworth and P. Ligh (Eds). *Social Cognition: Studies for the Development of Understanding* (pp77-109). Brighton: Harvester Press.

- Trevarthen, C.(1983). Interpersonal abilities of infants as generators for transmission of language and culture. In A. Oliverio and M. Zappella (Eds). *The Behavior of Human Infants* (pp 145-176). N.Y.: Plenum.
- Trevarthen, C. (1986). Development of intersubjective motor control in infants. In M. G. Wade & H. T. A Whiting (Eds). *Motor development in children. Aspects of coordination and control* (pp 209-262). Dordrecht: Martinus Nijhot.
- Trevarthen, C. (1990). Signs before speech. In. T. A. Sebeok. & J. Uniker-Sebeok (Eds). *The Semiotic Web* (pp. 689-755). N.Y.: Mouton de Gruyer.
- Trevarthen, C. (1993).The self born in intersubjectivity: An infant communicating. In U. Neisser (Ed.). *The Perseived Self : Ecological and Interpersonal Knowledge of the Self* (pp 121-173). Cambridge: Cambridge University Press.
- Trevarthen, C. (1998).The concept and foundation of infant intrersubjectivity. In S. Bråten (Ed.). *Intersubjectivity Communication and Emotion in Early Ontogeny* (pp 15-46).Cambridge: Cambridge University Press.
- Trevarthen, C. (in press).Human Biochronology: On the source and functions of 'musicality'. In R. Haas and V. Brandes (Eds). *Proceedings of the Mozart and Science Conference, Baden, October, 2006*. Vienna: Springer.
- Trevarthen, C., Kokkinaki, T. & Fiamenghi, G. (1999). What infants' imitations communicate: with mothers, with fathers and with peers. In J. Nadel & G. Butterworth (Eds). *Imitation in Infancy* (pp 127-185). Cambridge: Cambridge University Press.
- Uhlenberg, P. (1998). Frequency of Grand parent contact with Grand child sets: Six Factors that make a difference. *The Gerontologist*, 38, 3, 276-285.
- Updegraff, S. G. (1968). Chang role of grandmother. *Journal of Home Economics*, 60, 177-180.
- Uzgiris, I. (1972). Patters of vocal and gestural imitation in infancy. In F. Monks, W. W. Hartup & J de Wit (Eds). *Determinants of behavioral Development* (pp 467-471). London: Academic Press.
- Uzgiris, I. (1981).The function of imitation during infancy. *International Journal of Behavioral Development* ,4, 1-12.
- Valentine, C. W. (1930). The Psychology of imitation with special reference to early childhood. *Educational Psychology*, XXI(1), 105-132.
- Valsinger, J. (1987) *Culture and development of children's action*. London: Wiley.
- Vermulst, A., de Brock, A. & van Zutphen, R. (1991). Transmission of Parenting Across Generations. In P. K. Smith (Ed.) *The Psychology of Grandparenthood: An International Perspective* (pp.100-122). London: Routledge.

- Vinter, A. (1986). The role of movement in eliciting early imitation. *Child Development, 57*, 66-71.
- Vygotsky, L. S. (1962). *Thought and Language*. In J. Bruner (Ed.). Cambridge, Mass: The M.I.T Press.
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The development of higher psychological processes*. N.Y.: Harvard University Press.
- Vygotsky, L. S. (1981). The genesis of higher mental functions. In Wertsch (Ed.), *The concept of activity in Soviet Psychology*. N.Y.: Sharp.
- Waldrop, D. P., Weber, J., Herald, S., Pruett, J., Cooper, K. & Juozapavicius, K. (1999). Wisdom and life experience: How grandfathers mentor their grandchildren. *Journal of Aging and Identity, 4*, 1, 33-46.
- Watson, J. (1908). Imitation in monkeys. *Psychological Bulletin, 5*, 6, 169-178.
- Waxler, C. Z. & Yarrow, M. R. (1975). An observational study of maternal models. *Developmental Psychology, 11*(4), 485-494.
- Whitten., A. (1977). Assessing the effects of perinatal events on the success of the mother-infant relationship. In H. R. Schaffer (Ed.). *Studies in mother-infant interaction* (pp. 403-425). London: Academic Press.
- Willemsen, E. W. (1974). *Understanding Statistical Reasoning*. San Francisco: Freeman.
- Young, L. & Koenig, M. (2007). Investigating emotion in moral cognition: A review of evidence from functional neuroimaging and neuropsychology. *British Medical Bulletin, 84*, 69-79.
- Zazzo, R. (1957). Le problème l'imitation chez le nouveau ne. *Enfance, 10*, 135-142.